CBS COPENHAGEN BUSINESS SCHOOL
HANDELSHØJSKOLEN

Sameksistens uden common sense. En elliptisk arabesk

Bind 3 - Posthistorien. Det uselvfølgeliges genese

Raffnsøe, Sverre

Document Version
Accepted author manuscript

Publication date:
2002

License
Unspecified

Citation for published version (APA):
Raffnsøe, S. (2002). *Sameksistens uden common sense. En elliptisk arabesk: Bind 3 - Posthistorien. Det uselvfølgeliges genese*. Akademisk Forlag.

Link to publication in CBS Research Portal

General rights
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us (research.lib@cbs.dk) providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Download date: 03. Jul. 2025

SAMEKSISTENS UDEN COMMON SENSE

En elliptisk arabesk

Bind III · Posthistoiren · Det uselvfølgeliges genese

Sameksistens uden common sense · Bind III

POSTHISTORIEN

Det uselvfølgeliges genese

ISBN: 87-500-3687-4

Bind I · Forhistorien · Det forudsattes fremtoning

Forord til en forskydning

Indledning

I Den sociale udveksling
II Dispositivhistoriens taksonomi
III Domfældelsens regelmæssighed
IV Erfaringens historicitet

Del I · Retten og dens afgørelse

Prolog: Pinestraffen
I Den gemene ret
II Den offentlige ret og selvstændiggørelsen af sandheden
III Den offentlige enquete
Noter

Bind II · Historien · Det selvfølgeliges genese

Del II · Loven og dens opdeling

Prolog: En almen lov
I Lovens renæssance
II Den foreliggende lov
III Lovens socialitet hos Hobbes
IV Socialitetens subjudiciære opdeling
V Interneringens retningslinier
VI Lovens uomgængelighed
VII En anden magtkritik
VIII Lovens status
IX Domfældelsen over loven
Noter

Bind III · Posthistorien · Det uselvfølgeliges genese

Del III · Disciplinen og dens overvågning

Prolog: Den uendeliggjorte dårlige samvittighed
I Disciplinens disparate herkomst

II Disciplinens karakteristika
III Overvågningens diagram: Benthams panoptikon
IV Disciplineringen af den almene anstalts lukkede rum
V Den allestedsnærværende disciplin
VI Normens integration
VII Opinionens yderste dom
VIII Disciplinens internalisering og indisciplinens eksternalisering

DEL IV · LEDELSESRATIONALITETEN OG DENS ØKONOMI

Prolog: Sikkerhedens begrænsning
I Ledelsesrationalitetens efterrationalisering
II Ledelsesrationalitetens forhistorie
III Ledelsesrationalitetens udbredelse og udsondring
IV Guvernementaliteten
Noter

English summary
Litteraturliste
Fuldstændig indholdsfortegnelse

The integrity of its span was rigorous as the modern program itself, yet around this had grown another reality, intent upon its own agenda. This had occurred piecemeal, to no set plan, employing every imaginable technique and material. The result was something amorphous, startlingly organic. At night, illuminated by Christmas bulps, by recycled neon, by torchlight, it possessed a queer medieval energy. By day, seen from a distance, it reminded him of the ruin of England's Brighton Pier, as though viewed through some cracked kaleidoscope of vernacular style.

William Gibson: *Virtual Light*

DEL III

DISCIPLINEN

OG

DENS

OVERVÅGNING

Im Bild des Lehrers wiederholt sich,
sei's noch so abgeschwächt,
etwas vom affektiv höchst besetzten Bild des Henkers
Adorno: "Tabus über dem Lehrberuf"

Barnet havde bedt om en opmærksomhed. Hun havde bare bedt om at blive set. Men hun fik en vurdering. "Så dygtig du er."

Det er ikke i nogen ond mening når man vurderer folk. Det er bare fordi man selv så mange gange er blevet testet. Til sidst er der ikke nogen anden måde at tænke på.

Man ser det måske ikke så tydeligt, hvis man altid har kunnet præstere nogenlunde hvad der blev forlangt. Man ser det måske bedst hvis man véd at man hele sit liv altid vil være på grænsen.

Peter Høeg: *De måske egende*

Prolog: Den uendeliggjorte dårlige samvittighed

I 1840 åbnedes børneopdragelsesanstalten i Mettray hvori man indespærrede en blandet skare bestående af ungdomsforbrydere der var blevet idømt en straf ved domstolene, eller som var blevet fritaget for egentlig straf eftersom de befandt sig under den kriminelle lavalder, samt af pensionærer der var blevet optaget på forlangende fra deres fædre. I denne lukkede institution levede beboerne underkastet et strengt og detaljeret regimente. Her skal et barn i sin dødskamp have udtalt: "Hvilken skam at skulle forlade kolonien så snart!" Således døde, ifølge Foucault, den første forbedringshelgen.[1]

En fortrydelse der var så stærk at den overskyggede selve angsten for døden, over at måtte forlade kolonien i utide før tvangsmekanismerne havde gjort deres rette virkning, vidner om en overordentlig høj bevidsthed om egen utilstrækkelighed. I bemærkningen viste sig en internaliseret dårlig samvittighed – en bevidsthed om at have været ude af stand til at sone sin skyld – der var forbundet med en dyb og inderliggjort kærlighed til de tvangsmekanismer som skulle tillade en forbedring og en udsoning. Forestillingen om ikke at fortjene andet og bedre end netop den strenge behandling man udsattes for, kom også til orde i det der skal have været et tilbagevendende udsagn hos kolonisterne: "Vi ville foretrække tæv, men cellerne er bedre for os."

På trods af at dette syntes at være indlysende for både beboerne og deres behandlere, er det imidlertid ikke ganske sikkert at den pådragne skyldighed var det primære faktum der motiverede den efterfølgende behandling, og som begrundede at de indespærrede fortjente og havde bedre af begrænsninger på deres udfoldelse end af at blive tilføjet pine. I et mere langstrakt historisk perspektiv forekommer det omvendte snarere at være tilfældet. For en sådan betragtning viser den demonstrerede inderliggjorte og næsten uindløselige følelse af at være skyldig der stillede krav om en bestandig selvforbedring idet den samtidig fastholdt at man aldrig var god nok, sig derimod at være blevet indpodet igennem en langstrakt

skyldiggørelsesproces som den samtidig tildækkede. Den form for dårlig samvittighed og den med denne forbundne kærlighed til disciplineringen der kom arketypisk til udtryk i opdragelsesanstalten i Mettray, fremstod som et resultat af en langsomt forløbende historisk transformation der indførte en ny form for disciplinerende anordning i den sociale omgang og efterhånden tillod den at spille en overgribende rolle. I den historiske afrettelsesproces begrænsedes den tidligere livsudfoldelse og formedes på en sådan måde at disciplineringen efterhånden efterrationaliseredes og naturaliseredes. Det indre var således i sidste instans det ydre; den inderliggjorte bevidsthed om egen uendelig skyld var et resultat af en langstrakt social inderliggørelsesproces. I den internaliserede konstante bevidsthed om individuel skyld lærte de disciplinerede efterhånden at følge den installerede anordnings skematik og elske den disciplin der tugtede dem.[2]

Den dårlige samvittighed og den inderliggjorte skyldsbevidsthed der manifesterede sig så tydeligt i 'kolonien' i Mettray, må ses i sin sammenhæng med en langstrakt historisk transformationsproces der lader sig anskue som tilblivelsen af et dispositivs åbne og relationelle udvendighed. En redegørelse for disciplinens herkomst kaster derfor også et – ganske vist ufuldstændigt – lys over tilblivelsen af den moderne dårlige samvittighed og den med denne forbundne konstante trang til selvforbedring.[i] I opdragelsesanstaltens isolationscelle stod der prentet: "Gud ser alt."

I begyndelsen gjorde disciplinen sig imidlertid ikke så massivt gældende som det var tilfældet i institutionen i Mettray. Siden slutningen af antikken havde den ganske vist haft en dominerende plads indenfor et bestemt afgrænset felt af det sociale idet den nemlig i vid udstrækning regulerede livet i klostrene;[3] men den indgik her for Foucault at se i en radikalt anderledes sammenhæng og tjente en ganske anden funktion end det senere blev tilfældet.[ii] I den moderne 'genopfundne'

[i] Der er, som Foucault antyder det p. 34 i *Surveiller et punir,* tale om den moderne 'sjæls' genealogi.

[ii] Disse tidlige former for disciplin udmærkede sig i forhold til de senere ved umiddelbart at have karakter af askese, af selvpålagt begrænsning *(Surveiller et punir,* p. 139). De satte en øvelse af selvet – en "entraînement de soi par soi" ("L'écriture de soi", p. 5) – i scene der underordnede den dennesidige tid et højere formål, nemlig opnåelse af frelse i en højere hinsidig verden (ibidem, p. 164). Den underordning af den enkelte under andres forordninger der fandt sted i klosterdisciplinen havde derfor som sit primære formål at hæmme den umiddelbare begærsudfoldelse og tvinge ham til afkald: "l'ascétisme et des 'disciplines' de type monastique [...] ont pour fonction d'assurer des renoncements plutôt que des majorations d'utilité et [...], s'ils impliquent l'obéissance à autrui, ont pour fin principale une

form der gennemsyrede opdragelsesanstalten i Mettray, dukkede disciplinen ifølge Foucault først fragmenteret og isoleret frem forskellige steder i samfundslegemet, for at blive udarbejdet stadig klarere i løbet af 1600- og 1700-tallet.[4] Mod slutningen af denne periode tenderede de forskellige former for disciplin der havde forskellig lokal oprindelse, mod at mødes og danne et mere sammenhængende mønster. I forlængelse af denne udvikling blev disciplinen sluttelig en allestedsnærværende størrelse.

Foucault berører disciplinen utallige steder i sit forfatterskab.[5] Når den træder i centrum for hans undersøgelser er det imidlertid aldrig som et tema i egen ret.[6] Disciplinen bliver overalt først en eksplicit genstand for undersøgelse en passant, som et led i hans redegørelser for en række forskellige andre centrale fænomener. Disse optræder i den konkrete sammenhæng som de centrale genstande for den igangværende undersøgelse og kommer dermed til at bestemme hvilken synsvinkel han beskriver disciplinens og dens udvikling under. Disciplinen optræder som et overordentlig vigtigt overordnet tema i Foucaults forfatterskab som det er nødvendigt at holde sig for øje hvis man skal have blik for hvad der forbinder en række af hans konkrete analyser til en sammenhængende konstellation; men intetsteds gøres den til genstand for en større sammenhængende undersøgelse der beskæftiger sig med disciplinen for dens egen skyld. Den optræder i en række sammenhænge som en uundværlig baggrund der imidlertid, i Foucaults fremstilling, har tendens til at diffundere ud i de kontekster som den er relevant for, og opsluges af disse.

I de foreliggende redegørelser for disciplinen bevæger Foucault sig endvidere transversalt igennem det disciplinfelt han beskriver. På en og samme tid bestræber han sig på at karakterisere disciplinens særegenhed, på at skitsere dens herkomst og udvikling til et overgribende fænomen idet han samtidig fremhæver de enkelte skelsættende begivenheder i dette begivenhedsforløb, og på at gøre rede for følgerne af disciplinens udbredelse. Historiske redegørelser, præcisering af det

---

augmentation de la maîtrise de chacun sur son propre corps" (ibidem, p. 139). De tidlige former for disciplin indgik i en sammenhæng der bevirkede at de primært måtte fungere hæmmende og undertrykkende. De indgik i en sammenhæng der var præget af loven, og som prægede dem så de kom til at fungere i overensstemmelse med denne. Som det senere skal klarlægges har den moderne form for disciplin en ganske anderledes karakter (jævnfør også den senere i *Surveiller et punir* (p. 211) skildrede overgang fra "la discipline-blocus" til "la discipline-mécanisme").

kategoriale apparat, påvisning af almen relevans og udfoldelse af en rigdom af perspektiver glider således umærkeligt over i hinanden i Foucaults tekster.

Intetsteds giver Foucault derfor en fuldt tilfredsstillende redegørelse for disciplinen og dens udvikling. Fremstillingens traverserende og kondenserede karakter indebærer at Foucault ikke tilstrækkeligt klart får udpeget de områder hvor disciplinen tidligt og privilegeret rekonstrueres eller genopfindes, ligesom det heller ikke lykkes ham at følge udviklingen indenfor de forskellige 'oprindelsesområder'.[7] Foucaults tilgang medfører ligeledes at han heller ikke tilstrækkelig klart får beskrevet hvornår og hvordan disciplinen bliver mere end et lokalt fænomen. Men den valgte fremstillingsform er også uheldig for en skildring af disciplinen som sådan eftersom den medfører at heller ikke disciplinens overordnede karakter formuleres tilstrækkelig klart og entydigt.

For at bøde på dette har jeg i min redegørelse for disciplinen og dens tilblivelse søgt at holde en række forskellige niveauer ude fra hinanden som Foucault ikke adskiller i tilstrækkelig grad. Jeg begynder med at gøre rede for hvordan disciplinen langsomt begyndte at trænge frem indenfor og sætte sit præg på en række udvalgte traditionelle områder, og hvordan den idet den gennemtrængte disse, medvirkede til at de i første omgang konstitueredes som institutioner der prægedes af en egenlogik. En sådan udvikling blev til med den forandring af foranstaltningerne til angreb og forsvar der ledte fra ledingshæren til de moderne samfunds stående armeer. Den gjorde sig også gældende i skredet fra middelalderens mesterlære og docentur til den moderne skole. Den blev endvidere mærkbar med overgangen fra et lavsmæssigt organiseret håndværk til en industriel produktionsform. Disse historiske redegørelser efterfulgtes af et mere systematisk forsøg på at formulere de fællestræk der gjorde sig gældende i de forskellige former for lokalt opstået disciplin.

Dernæst udarbejder jeg hvad der udmærkede den disciplin der dukkede frem forskellige steder i det sociale korpus, og som herfra så småt begyndte at sprede sig. Jeg gør rede for de særegne karakteristika ved den regelmæssighed man kan påvise i det sociale så snart man kan afdække at et disciplindispositiv er begyndt at virke normerende ind. Samtidig viser jeg hvordan en disciplinering former de dele af den sociale omgang som bliver udsat for den. I forlængelse heraf bliver det nærliggende at undersøge hvilket beskrivelsesniveau en sådan dispositionel analyse kan nå. Man må spørge efter hvilken form for regelmæssighed en sådan

social analyse evner at beskrive, og hvad den må give afkald på at beskæftige sig med.

Derefter viser jeg hvorledes det beskrevne disciplindispositiv mundede naturligt ud i og åbnede for en overvågningsproblematik. Hvis man skulle evne at indføre en gennemgribende disciplinering, måtte man være i stand til at indføre en løbende overvågning af det disciplinerede. Med tiden udarbejdedes overvågningsteknikkerne indtil de tog form af et egentligt overvågningsdispositiv der voksede sammen med disciplineringsdispositivet og gav dette en ny drejning.

Senere gør jeg rede for hvordan det således beskrevne disciplindispositiv fra midten af 1700-tallet i stigende grad forlod sin lokale herkomst og diffunderede ud i det sociale korpus. Dette viste sig blandt andet ved at disciplinen begyndte at gennemtrænge og forandre den almene anstalts lukkede rum der ellers var blevet til som et resultat af og som et udtryk for det i Del II.III-V beskrevne interneringsdispositiv. Som et resultat heraf opstod de nye institutioner klinikken, asylet og fængslet.

Sluttelig viser jeg hvordan disciplinen sammen med et generaliseret tilsyn der figurerer som det nye sandhedsregime, fra begyndelsen af 1800-tallet var blevet et allestedsnærværende og uomgængeligt fænomen. I forlængelse heraf skitserer jeg den nye form for domfældelse over det sociale der indførtes samtidig med den overgribende disciplin. Med normen og dens integration indførtes en ny art fælles mål for det sociale.

Min fremstillingsform indebærer således en komplet reorganisering af den af Foucault valgte ligesom jeg på en række punkter har valgt at supplere Foucaults redegørelse ved at inddrage yderligere litteratur af relevans for disciplinens udvikling.[i] Som belæg for at en sådan reartikulering af stoffet, i hvert fald hvad angår redegørelsen for disciplinens disparate herkomst, er i Foucaults ånd, kan en fodnote i første kapitel af den del af *Surveiller et punir* der har disciplinen som sit hovedtema imidlertid tjene: "Jeg vælger mine eksempler i militære, medicinske, skolære og industrielle institutioner. Man kunne have valgt andre indenfor koloniseringen, slaveriet og omformningen af den tidligste barndom."[8]

[i] I kapitlet der behandler disciplinens disparate herkomst drejer det sig blandt andet om Ariès' *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime* der imidlertid også synes at have tjent som bagtekst og inspiration for Foucaults perspektiv. Foucault henviser selv til dette værk, der indeholder kapitlet "Les progrès de la discipline". Andre anvendte værker er Elias: *Über den Prozeß der Zivilisation,* og Muchembled: *Die Erfindung des modernen Menschen.*

I Disciplinens disparate herkomst

1 Armeen

I det tidlige sekstende århundrede var hæren stadigvæk generelt et midlertidigt fænomen. Man samlede eller udskrev en hær og indledte en kampagne når lejlighed bød sig.[i] Sådanne felttog var sæsonbestemte og periodiske. De førtes sædvanligvis om sommeren og afsluttedes ofte før bataljerne var mundet ud i en klar sejr for den ene af parterne. Man syntes således til stadighed at befinde sig i en krig der var ved at blive åbnet eller afsluttet, og en fred der var ved at blive brudt; og man mødte bestandig en hær der var ved at blive opløst, genudskrevet og reformeret. Hæren indskrev sig stadig i den gemene standende konfliktualitet; der var endnu ikke konstitueret noget fast og blivende militært rum.[1]

Når hæren i begyndelsen af 1600-tallet gik i træfning, hobede man infanteristerne sammen i blokke med de stærkeste, de mest frygtløse og erfarne i udkanten og de svageste, mest frygtsomme og uduelige i midten så de sidste kunne give de første vægt og volumen. En sådan opstilling vidnede om at man stadig behandlede soldaterne som en relativ forskelsløs mængde. Det militære korpus' styrke syntes at ligge i den menneskelige masses tæthed og tyngde.[2] Færdighed opnåede den udskrevne soldat eller lejesoldaten først og fremmest igennem den praktiske udøvelse af sit håndværk, og det vil sige ved at han engageredes i de hyppigt forekommende træfninger hvori de udifferentierede masser tørnede sammen.[ii]

Hærens åbne, transitoriske og relativt uuddifferentierede karakter åbenbaredes også i de samtidige beskrivelser af den gode soldat. Denne blev i begyndelsen af 1600-tallet skildret som en person der var let at genkende, og som man allerede kunne kende på forhånd inden han blev indrulleret i hæren fordi han besad en

---

[i] Dette udelukker naturligvis ikke at mindre dele af hæren kunne være mere permanente størrelser. Sådanne var, blandt andre, den gamle nordiske hird og den senere kongelige garde (livvagt).

[ii] Den egentlige 'træning' bestod hovedsagelig i at efterligne et slag eller dele af det. Dygtighed tilegnedes generelt.

række egenskaber der udmærkede ham alment i forhold til andre. Den gode soldat bar allerede på sin krop og i sin måde at føre denne på åbenlyse tegn på sit mod, sin tapperhed og sin styrke.[3] I den militære forestillingsverden optrådte den gode soldat som en almen og repræsentativ natur hæren måtte tage for givet.

I den sidste halvdel af 1700-tallet fremstod den gode infanterist derimod ikke længere som en størrelse hæren måtte tage for givet, men som noget den fabrikerede.[4] Man opførte sig nu som om man modtog en totalt uskikket fysik og ud af den indrullerede rå masse skulle forme den effektive kampmaskine som man havde brug for. Det drejede sig om at uddrive den oprindelige bondske adfærd ved at udsætte den umiddelbare kropslige udfoldelse for begrænsninger, og langsomt og gentagende gennemarbejde den i detaljen så den tilegnede sig nye handlingsmønstre der fortsatte med uset at gøre sig gældende, allerede på et førrefleksivt niveau. Således søgte man af bonden at skabe en soldat.

Skredet blev muligt, eftersom man allerede i løbet af 1600-tallet var begyndt at oprette mere omfattende, stående hære.[5] Samtidig var forandringen forbundet med og et svar på nye landvindinger indenfor krigsteknologien, blandt andet fremkomsten af nye flintebøsser der kunne ramme mere præcist og lades hurtigere end de tidligere hagl- og luntebøsser. Med tiden konstruerede man ligeledes nye, mere hurtigt skydende kanoner.[6]

Disse forandringer gjorde det muligt og nødvendigt at soldaten gennemgik en indlæringsproces. For at være til nytte måtte han være i stand til at lade hurtigt, skyde præcist og placere sig korrekt. Som en følge af at man på denne måde investerede i soldaten, steg også hans værdi. Infanteristen ophørte med at figurere som simpel 'kanonføde' og blev i stedet en person med særlige tilegnede egenskaber som man måtte bevare og beskytte gennem en yderligere indsats for at han kunne få lejlighed til at udøve det tilegnede. Den indledte proces var således selvforstærkende.

Som et led i afrettelsen af den enkelte soldat og hans handlemåde udvikledes allerede under Trediveårskrigen de første elementer af den militære eksercits.[i] Hvad der udmærkede denne var en tids- og stedsmæssig opdeling af de korporlige

[i] Den millitære eksercits indgik tidligere i træningen af den græske falanks og de romerske legioner, men forsvandt som et indslag i krigsførelsen efter Roms fald. Eksercitsen 'genopdagedes' under Gustav den II Adolf af Sverige og fik under Ludvig den XIVs generalinfanteriinspektor Jean Martinet overordnet betydning. I Frederik den Stores preussiske hære perfektioneredes senere denne teknik.

handlinger der skulle udføres i ganske simple enheder. Opdelingen dannede baggrund for en indlæring og en perfektionering af de opståede handlingsfragmenter igennem en bestandig gentagelse. Analysen mundede slutteligt ud i en gensammensætning af den intenderede handling der nu kunne udføres langt hurtigere og mere effektivt fordi den var blevet inkorporeret som en fuldstændig automatisme. Gennem eksercitsen afrettede man den enkelte soldats krop så den tilegnede sig en anden natur og begyndte at fungere som en førrefleksiv maskine.

I bestræbelsen på at udnytte de nye landvindinger indenfor krigsteknologien og tage vare på det nye konstruerede, værdifulde individ – for at udnytte dettes kampkraft optimalt og sikre sig mod at det gik unødigt til spilde – udvikledes efterhånden den mere subtile moderne taktik. Den moderne taktik var den krigskunst eller -videnskab der betragtede den enkelte mobile soldat, udstyret med sit gevær, som den basale enhed, og som søgte at komme til klarhed over retningslinierne for at operere med denne enhed på optimal vis under slaget. Taktikken brød med den tidligere opfattelse af infanteriet som en forskelsløs masse hvis uuddifferentierede tyngde det gjaldt om at sætte ind. I stedet opererede den med en indviklet geometri bestående af enkeltsegmenter der kunne replaceres, hver for sig eller i grupper, og danne nye konfigurationer så man kunne udnytte de enkelte enheders kraft bedst muligt. Den moderne taktik brød med den massens teknik der hidtil havde været vejledende for krigskunsten, til fordel for en langt finere opdeling af hæren i enkeltdele som den genordnede til nye enheder, der dannede et hierarkisk system. I taktikken gik hæren som en forskelsløs masse under for at genopstå som en armé der fungerede som en mere gnidningsløs maskine, bestående af utallige adskilte dele.[7]

Udviklingen af såvel eksercitsen som taktikken vidnede om at en grundlæggende forandring havde fundet sted. I begge tilfælde var der tale om at man opdagede og gjorde brug af kroppen som en manipulerbar fysik man gjorde til genstand for en ny detaljeret og gentagen behandling med henblik på at opnå en øget indsats der forløb efter ganske bestemte, på forhånd fastlagte retningslinier. Udviklingen satte sig efterhånden gennemgribende spor overalt, fra den enkelte soldats rudimentære automatismer over hans generelle dispositioner til hærens overordnede slagorden. Igennem den skildrede transformation blev hæren til som et særligt område eller felt i det sociale der var afgrænset fra det øvrige i kraft af at

det besad sin egen indre orden. Med armeens tilblivelse var hæren blevet en særlig institution.

Den forandring som hæren havde gennemløbet, og som gjorde det muligt at konfrontere to så forskellige tilstande ved begyndelsen og ved slutningen af den beskrevne periode, var en disciplineringsproces.[8] Allerede i løbet af den klassiske tidsalder opstod en disciplin indenfor hæren der efterhånden blev stadig mere omfattende, og som gennemtrængte og satte sit præg på hele armeens korpus.[9] Fremkomsten af såvel eksercitsen som taktikken vidnede om at man i omgangen med hæren tog udgangspunkt i og bestræbte sig på at iværksætte en disciplinering af tropperne. Præsentationen af den gennemdisciplinerede hær, eller af disciplinen i hæren, fandt sted i den samtidige opfindelse *millitærparaden*. Paraden var den offentlige repræsentation af hærens interne disciplin.[i]

I forlængelse af den iværksatte disciplinering af hæren dannedes også idealforestillingen om den komplet gennemdisciplinerede hær. Denne forestilling fastholdtes i billedet af kasernen. I kasernen blev den uregerlige masse som tidligere med jævne mellemrum var blevet sluppet løs for at massakrere civilbefolkningen og hærge afgrøderne, lokaliseret og interneret indenfor et begrænset område. Her kunne man også forestille sig hæren udsat for en gennemgribende opdeling og bearbejdning som bevirkede at intet undslap disciplineringen. Ludvig den XVs ordonnans af 25. september 1719 foreskrev en omfattende kasernering af hæren.[10]

2 Skolen

Kort tid efter at Colbert i 1662 havde købt Gobelinvæverierne til Ludvig den XIV, og de var blevet gengrundlagt, nu som en *Manufacture royale des meubles et des tapisseries de la Couronne,* udsendtes et edikt der indeholdt bestemmelser for en fremtidig tilknyttet skole. I denne skulle indgå 60 børn der tildeltes stipendier. De skulle i første omgang overdrages til en mester der tog sig af den grundlæggende uddannelse for senere at betro dem til de forskellige tapetvævermestre i

[i] Storhertug Michèle skal mens han overværede en militærparade med irritation have ytret: "Men de trækker jo vejret!" ("La prison vue par un philosophe français", samtale med Scianna, *Dits et écrits II,* p. 728).

manufakturen. Efter seks års læretid og fire års tjeneste kunne de optagne bestå en prøve og selv opnå ret til at nedsætte sig i en vilkårlig by indenfor kongeriget.[11]

I denne skole levede stadigvæk de essentielle træk videre fra den overleverede mesterlære, der tidligere er blevet berørt i Del I.II.1, og som fra de tidligste tider havde dannet den primære form indenfor hvilken viden og sandhed formidledes. I mesterlæren skiftede lærlingene, uanset alder og tidligere situering, med lærekontraktens oprettelse øjeblikkelig status for at etablere et på én gang personligt og altomfattende, ubegrænset afhængighedsforhold til en fælles mester der lod dem indgå som en underordnet del af en husholdning eller korporation.[12] På baggrund af det etablerede underordningsforhold fandt en gensidig global udveksling sted hvori lærlingen bragte mesteren sin støtte og sine tjenester og til gengæld fik overleveret den esoteriske og autoritære kundskab som mesteren var i besiddelse af. Af adepten kunne disciplen fordre at han selv indviedes, så fuldstændigt som vel muligt, i mesterens viden. Læretiden afsluttedes med en prøve der, en bloc, skulle godtgøre det tilegnede niveau, og som, hvor den blev vel overstået, tillod lærlingen at løsrive sig fra det hidtidige afhængighedsforhold og skifte status ved selv at blive selvstændig mester.

Et senere edikt stipulerede i 1737 en specifik uddannelse i tegning der skulle supplere den generelle mesterlære ved gobelinmanufakturen. Denne mere specialiserede og underordnede uddannelse foregik imidlertid efter nogle ganske andre retningslinier. Der skulle afholdes to timers undervisning på alle hverdage. Hver seance skulle indledes med et opråb af elevernes navne efter en liste så man kunne notere de fraværende. Eleverne blev fordelt på tre forskellige klasser, afhængigt af deres niveau. I den basale klasse placeredes de elever der ikke besad noget nævneværdigt forhåndskendskab til tegning, og lærte at kopiere mere eller mindre svære modeller, som den enkelte nu var i stand til det; i den anden klasse placeredes de elever der allerede havde kendskab til grundprincipperne, for at øve sig i frihåndstegning; i den tredje klasse undervistes eleverne i pastel og brugen af farver. Med regelmæssige intervaller indleverede eleverne individuelle arbejder til lærerne. De bedste af disse tegninger belønnedes; og tilsammen tillod de indleverede produkter at fastslå hver enkelt elevs relative fremskridt, samt hans placering i forhold til de andre elever.

Når eleverne på manufakturskolen deltog i tegnekurset, befandt de sig stadigvæk under uddannelse, men de var samtidig på vej ind i en ganske anderledes verden. I tegneskolen viste sig en differentiering der havde været ganske længe undervejs, af

den genstand som undervisningen rettede sig imod og søgte at bearbejde: det underviste korpus. I 1400-tallets undervisning var tilhørerskarerne ofte ganske store og sædvanligvis yderst sammensatte, både alders- og kundskabsmæssigt; og dette forhold synes at have haft karakter af en utematiseret selvfølgelighed i en sådan grad at man kun sjældent finder bestemmelser af disciplenes alder i de lærekontrakter der blev indgået, eller beskrivelser af tilhørernes karakter.[13] Uden at det syntes bemærkelsesværdigt blandede voksne sig med en tilhørerskare bestående af børn hvis man var fælles om at ville indvies i den samme viden, for det var denne der talte. Mesterens ansvar begrænsede sig til at formidle denne viden til hvem der måtte være villig til at indgå en kontrakt herom. Der fandtes en udifferentieret skolær masse der forblev utematiseret fordi den ikke blev oplevet som problematisk.

Til tilhørerskarens massive og ubestemte karakter svarede de provisoriske materielle rammer for formidlingen af viden og den globale og uspecifikke relation mellem vidensformidleren og disciplene. Undervisningen fandt ofte sted på gaden eller i bygninger der var blevet opført til andre formål (for eksempel klostre eller kirker). Der fandtes ingen specifik lokalitet som var begrænset og indrettet til undervisningsformål. Disciplene samledes om mesteren på den måde det lod sig gøre på det pågældende sted. Dette betød at mesteren som oftest måtte nøjes med at henvende sig til den enkelte discipel eller til det underviste korpus som en masse uden at være i stand til at danne sig et overblik over mængden af tilstedeværende som enkeltpersoner, og uden at kunne henvende sig til dem hver især på en og samme tid. Undervisningsrelationen var repræsentativ og global; den havde initieringen i en privilegeret viden som formål og var udelukkende bestemt af hensynet til doceringen af denne autoritative kundskab.[i]

---

[i] Foucault hævder i *Surveiller et punir* (pp. 147-48) at sådanne undervisningsformer stadigvæk var centrale i 1600- og 1700-tallets jesuiterkollegier, hvor man fandt en forholdsvis enkel "binær og massiv" opdeling af elevmassen i korporativer der en bloc konkurrerede med hinanden. Den enkelte elev måtte finde sin plads og kunne blive synlig indenfor disse kollektiver og i rivaliteten imellem dem.
Foucault fremhæver at også undervisningsteknikkerne ofte stadigvæk relativt sent var uraffinerede og udifferentierede, i følgende citat fra "L'incorporation de l'hôpital dans la technologie moderne": "dans les écoles du XVIIe siècle, les élèves sont entassés. Le maître appelait l'un d'eux et, pendant quelques minutes, lui dispensait un cours, puis le renvoyait à sa place pour en appeler un autre, et ainsi de suite" *(Dits et écrits III,* p. 515). Sine steder i provinsen har den uopdelte elevmasse i øvrigt holdt sig som grundprincip for undervisningen til op 1900-tallet.

Ved slutningen af middelalderen indledtes imidlertid en bestandig mere raffineret opdeling af den gruppe som uddannelsen rettede sig mod og søgte at bibringe viden. Fra begyndelsen af 1400-tallet begyndte man at opdele dette korpus i grupper af elever af samme dygtighed; i løbet af samme århundrede begyndte man at knytte en særlig lærer til hver af disse grupper; og sluttelig isolerede man yderligere disse grupper med deres lærer fra hinanden ved at placere dem i hver deres lokale.[14] På denne måde blev 'klassen' til slut gradvist til i den moderne forstand af ordet hvor det betegner en gruppe elever der ikke alene følger den samme undervisning, men ydermere er homogen fordi de befinder sig på nogenlunde samme kundskabsniveau.

Opdelingen af den underviste masse og placeringen af den indenfor bestemte generelle niveauer blev efterhånden fulgt op af en finere segregation indenfor klassen. For det første opdeltes klassens fysiske rum i et system af adskilte celler der tildelte og bandt hver enkelt elevs krop til dens egen lille plads, og som gjorde det muligt for underviseren på en gang at henvende sig til hver enkelt specifikt og danne sig et overblik over hvad denne foretog sig. På baggrund af opdelingen af den underviste masse i klasser og etableringen af et overblik over den enkelte klasse blev det imidlertid, for det andet, muligt at indføre en ny form for klassifikation indenfor denne. I løbet af 1600-tallet begyndte man indenfor klassens rum at iværksætte en registrering af de leverede præstationer der havde til formål at fastslå en rangorden imellem disse.[15] Efterhånden som denne registrering blev sat i system blev man for enhver disciplin, for ethvert emne og til enhver tid i stand til at vurdere hvordan præstationerne skulle indplaceres i forhold til hinanden. Samtidig blev det muligt at danne sig et overordnet billede af den enkelte elevs ydelser indenfor et givet område eller totalt. Indførte man således i klassen en adskillelse mellem en række fysiske individer som man bestræbte sig på at lokalisere, så oprettede man samtidig hen over denne opdeling en rangorden der lod det enkelte individ fremstå som punktet i hvilket en række vurderinger mødtes eller knyttedes sammen.

Etableringen af en sådan rangorden indebar en vurdering af de enkelte elevers niveau der på en helt anden måde end tidligere gjorde det muligt at tilpasse undervisningen til dem. Dette betyder imidlertid ikke at vurderingen først og fremmest blev sat i værk af sådanne hensyn eller for elevernes egen skyld. Sideløbende med vurderingen af elevernes niveau indførtes en generel registrering af og kontrol over deres aktiviteter. Der blev i stigende grad fastlagt bestemmelser

for hvad eleverne skulle gøre og hvornår, samt iværksat foranstaltninger der skulle sørge for at disse bestemmelser blev overholdt. Med tiden instituerede en skandering af elevernes tidsforbrug i skarpt adskilte segmenter der var viet til hver sin beskæftigelse.[16] Samtidig bestræbte man sig på at udnytte de således opdelte tidssegmenter optimalt til det fastlagte formål ved at eliminere alle forstyrrende elementer og tvinge eleverne til at beskæftige sig med det foreskrevne.[i]

Regimenteringen af elevernes adfærd og tidsforbrug var sammen med den bestandige genetablering af en rangorden først og fremmest velegnet til at gennemtvinge en bestemt på forhånd fastlagt trinvis genese. Den nye behandling af den underviste masse gjorde det muligt at man kunne stipulere forskellige adskilte serier af ønskelige kundskaber eller færdigheder hvori de senere elementer byggede videre på de tidligere.[17] Og samtidig var man i stand til at se i hvilket omfang eleverne fulgte den logiske progression, og gribe korrigerende ind hvor de afveg for stærkt fra den. Igennem uddannelsen blev man i stand til at organisere og gennemtvinge konstruktionen af en individualitet der i stigende grad trådte i karakter idet den fulgte et tidsligt forløb som havde form af et kontinuerligt akkumulerende fremskridt. Målet for dette fremskridt var en tilstand hvor individet havde udviklet bestemte udvalgte færdigheder maksimalt. I forhold til mesterlærens opdragelse og indlæring gennem repræsentativt ceremoniel og forbilleder (exempla), lod den nye uddannelse en pædagogik blive til der ganske anderledes detaljeret og tilpasset den enkelte foreskrev ham hvem han måtte være på ethvert givet tidspunkt. Til erstatning for de globale initiationsritualers uregelmæssige kvalitative omslag var man i færd med at konstruere en ny form for seriel og evolutionær tid der formede sig som en rolig og detaljeret lineær fremskriden imod et idealt mål.[18]

For at fastholde denne forpligtelse nøjedes man ikke med passivt at følge den underviste og tilpasse undervisningen til hans udvikling. Samtidig med vurderingen af den enkelte vandt en ny reiterativ og gradueret korporlig afstraffelse

[i] I denne bestræbelse på at udnytte tiden ser Foucault et skred i forhold til tidligere tiders krav om ikke at lade tiden gå til spilde. Det tidligere forlangende var først og fremmest en negativ fordring der forbød ledighed og spild: "Il est interdit de perdre un temps qui est compté par Dieu et payé par les hommes" *(Surveiller et punir,* p. 155). I dette forlangendes sted trådte nu en bestræbelse på at uddrage bestandig flere brugbare øjeblikke af tiden og intensivere brugen af disse til bestemte, fastlagte formål. Det moralske påbud om at anvende tiden afløstes af en fordring om bestandigt at stræbe efter at maksimere nytten af tiden.

der blev gjort mulig af de bestandige revurderinger, indpas i og begyndte at gennemsyre uddannelsen.[19] Gennem den bestandige vurdering og afstraffelse blev de uddannede udsat for en uophørlig korrigering af deres adfærd der, tilpasset deres forskellige niveauer, ledte deres udvikling i bestemte fastsatte retninger og gjorde det nærliggende for dem at fungere på bestemte måder. Uddannelse var i høj grad blevet et spørgsmål om at afrette. En uddannelse der tidligere havde virket ved at vejlede og belære, var i færd med at blive overtaget indefra af en omgangsform der gjorde skolen til et sted hvor eleverne, mere direkte, blev uddannet ved at blive gjort til genstand for en opdragelse.[i]

I løbet af renæssancen og den klassiske tidsalder trængte således en ny detaljeret disciplinering langsomt, men sikkert frem og omformede den overleverede lærerelation gennemgribende. Denne baseredes i stadig mindre grad på opbyggelighed og elevation for i stedet at blive en målrettet tilegnelse af de rette foreskrevne færdigheder i løbet af en omfattende social og moralsk dannelsesproces. Lærerelationen omformedes trinvist til en omfattende og minutiøs korrektionsproces der rettede sig direkte mod den underviste masse for at bearbejde denne. Resultatet var uddifferentieringen af det disciplinerede individ, eleven.

I forlængelse af den beskrevne historiske proces som indførte disciplinen i uddannelsen, dannedes også idealforestillingen om komplette skolære institutioner der var fuldstændig gennemtrængt af disciplinen. I beskrivelserne af internatet som det særlige lukkede og begrænsede sted hvor individerne under uddannelse ikke var i stand til at unddrage sig den skolære disciplin der inddrog alle områder af livet, fastholdt man i 1700-tallet en model for den nye type uddannelse. I de forskellige projekter for internatet fremkom et program for den gennemdisciplinerede uddannelse som de andre uddannelsesinstitutioner kun var ufuldstændige realisationer af.

Adskillelsen af en række forskellige niveauer for undervisning og den tilsvarende opdeling af det underviste korpus kobledes efterhånden sammen med en tilsvarende aldersmæssig differentiering. Indførelsen af en bestemt kumulativ

[i] I et samtidigt værk blev det fromme forsæt om direkte og ufortøvet at korrigere elevernes adfærd så man konditionerede dem til at følge dydens smalle sti, bragt til udtryk i sin yderste konsekvens, ganske vist i en spejlvending. Værket var de Sades svar på Rousseaus *Émile,* nemlig *Justine ou les Malheurs de la vertu*.

udvikling blev forbundet med en iværksættelse af et uddannelsesmæssigt program som bevirkede at man i en given alder befandt sig på et bestemt kundskabsmæssigt niveau. I 1600- og 1700-tallet kunne man ofte se individer fra 10 til 25 år sidde i de samme klasser.[20] Fra begyndelsen af 1800-tallet begyndte man imidlertid at adskille de forskellige aldersgrupper således at klassen efterhånden også kom til at betegne en aldersmæssig opdeling.[i] Efterhånden segregeredes en særlig befolkningsgruppe der udmærkede sig i forhold til den øvrige befolkning ved i særlig grad at være underlagt den skolære disciplins opdelinger og udviklingstvang. En gruppe af unge under uddannelse opstod som i vidt omfang levede adskilt fra den øvrige befolkning, og som var stærkt aldersmæssigt lagdelt. Med væksten i uddannelsernes længde og omfang satte denne segregation med tiden sit præg på en stigende del af befolkningen.

3 Produktionen

Parallelt med ændringerne i hærens og skolevæsenets organisering forandredes produktionsmåden. I 1600-tallets korporative manufakturer havde man endnu ikke gjort denne til genstand for problematisering. Modtagerne af produkterne og ejerne interesserede sig i første række for om det frembragte besad de ønskede egenskaber. Fremstillingsmåden overlod man i vid udstrækning til mesteren og de arbejdende; og den afhang i første række af de færdigheder og den viden der var blevet overleveret gennem generationer.[21]

I løbet af 1700-tallet begyndte man imidlertid at gøre produktionsmåden til genstand for en intensiv bearbejdning. Man opdelte produktionsprocessen i dens forskellige faser og elementære operationer. Samtidig rationaliserede man de enkelte fremkomne grundoperationer ved at undersøge hvordan de kunne udføres enklest og hurtigst muligt.

Sideløbende med at man således reorganiserede produktionsprocessen, indledte man en gennemgribende behandling af arbejdsstyrken. Arbejdsstyrken blev på sin side opdelt og ordnet efter de krav som de ændrede produktionsprocesser stillede. En ny spatial fordeling af arbejdsstyrken trængte frem der opdelte den i

[i] Samtidig begyndte man at operere med en mere differentieret opdeling i forskellige aldre og sondre mellem børn, ynglinge, unge og voksne.

individuelle enheder, bundet til hver sin plads og funktion. Men for at dette var muligt måtte der samtidig på anden måde finde en formning af arbejdsstyrken sted, helt ned i de individuelle enheder, så den blev i stand til at udfylde de nye krævede funktioner. Arbejderne måtte instrueres så de udfyldte de nye funktioner bedst og hurtigst muligt. Ved aktivt at bidrage til at forhøje arbejdskraftens ydeevne søgte man at drage maksimal nytte af den.[22] Men det var også på forskellig vis nødvendigt at sikre at de ansatte nøjedes med at gøre netop det som arbejdsprocessen krævede af dem. Arbejdskraften blev underkastet et tidsmæssigt regimente der i strenghed overgik hvad arbejdsprocessen i sig selv krævede; og samtidig blev arbejderne fordelt efter andre retningslinier end dem som produktionsprocessen i sig selv stipulerede, nemlig efter mulighederne for kontrol af såvel arbejdsproces som arbejdernes generelle aktivitet. Under de nye produktionsforhold med det ændrede, mere koncentrerede og langt større og dyrere produktionsapparat, søgte man at sikre sig en lærevillig og føjelig arbejdskraft for at beskytte dette.[23] På denne måde kunne man søge at afværge arbejdsafbrydelser, tyverier og forskellige optøjer som man tidligere havde betragtet som en uundgåelig del af dagligdagen, men som under de ændrede forhold forekom at være utålelige onder.

Med tiden analyseredes således faktorerne der indgik i produktionen og blev udsat for en dresserende bearbejdning og en fordeling der omformede dem til så entydige og stærke produktive kræfter som vel muligt. Samtidig kombinerede man de ekstraherede produktivkræfter på en måde som tillod at opnå et produktionsapparat af maksimal effektivitet.[24] Efterhånden fandt en analyse og en gensammensætning af produktionsmådens forskellige faktorer sted der skulle omforme produktionen til en velsmurt og højtydende maskine.

Den skildrede transformation af produktionsmåden kan sammenfattende anskues som en disciplinering. At disciplinen vandt indpas i produktionen kom til udtryk i den nye opdeling, gennemarbejdning og rekomposition af såvel produktionsproces som arbejdskraft. Resultatet af produktionsmådens disciplinering var fremkomsten af en ny klasse af arbejdende individer og en ny form for deling af arbejdet på produktionsstedet.[25]

Fra sidste halvdel af 1700-tallet begyndte man at grundlægge en række fabrikker der satte en ny skala for produktionens størrelse og koncentration. Disse konciperedes som rum der var afgrænsede fra den øvrige verden, og som udmærkede sig i forhold til denne ved at den disciplinerede produktion her

herskede uden at skulle medieres med andre hensyn så den trådte frem altomfattende, uindskrænket og rendyrket. Da Wilkinson i 1777 skulle opbygge en fabrik for den franske flåde, placerede han den i floden Loire på den lille ø Indret som man forandrede fra grunden ved at opbygge et helt nyt system af diger og volde. Da Toufait indrettede kulminen Le Creusot omformede man grundlæggende den dal som virksomheden skulle drives i, og inkluderede selv boliger til arbejderne i reorganiseringen.[26] I sådanne projekter præsenterede den industrielle disciplin sig på emblematisk vis.

II Disciplinens karakteristika

1 Dispositivets niveau

På de beskrevne områder stillede der sig med tiden en række nye udfordringer. I krigsførelsen indebar fremkomsten af en ny form for hurtigere og mere præcis ildkraft en nyskabelse. Det samme gjorde den gradvise undertrykkelse af de bestandige interne fejder som gennemførtes i takt med at loven blev installeret som det dominerende dispositiv.[1] Denne mundede ud i etableringen af et voldsmonopol indenfor en ny, fredeliggjort socialitet der blev defineret af sine territoriale grænser. Begge disse forandringer satte nye betingelser for krigsførelsen. På samme måde bevirkede en løbende befolkningstilvækst, nye eksklusive ejendomsforhold, en ny koncentration og sårbarhed af værdierne, sammen med erfaringen af en ny form for accentueret kriminalitet, nye problemer og muligheder for hvordan man kunne organisere produktionen. Ligeledes anfægtedes den overleverede bestemmelse af lærerelationen som var blevet fastholdt i mesterlæren. Dens behandling af det underviste korpus oplevedes efterhånden som for uspecifik.

Erfaringen af sådanne begyndende felter for problematisering fremkaldte en række konkrete svar. Indenfor de skildrede områder fulgte handling på handling og fremkaldte nye handlinger. I disse handlinger forholdt den eller de handlende sig til de tidligere handlinger og forsøgte at tage højde for og indkalkulere de mulige handlinger der senere kunne følge på deres handlinger således at netop deres udspil kunne forblive bestemmende for udviklingens forløb.[i] Allerede med de enkelte handlinger der fandt sted i en bestemt situation som de reagerede på og

[i] Handling er, eo ipso, samtidig udøvelse af magt. Jævnfør Foucaults "The Subject and Power" i Dreyfus; Rabinow: *Michel Foucault,* p. 224: "Power relations are rooted in the system of social networks. [...] taking as point of departure the possibility of action upon the action of others (which is coextensive with every social relationship), [...] one can define different forms of power". At hævde at handling altid *også* er udøvelse af magt er, som jeg skal vende tilbage til i dette kapitel, ikke ensbetydende med at påstå at handling altid *kun* er udøvelse af magt.

reflekterede over, syntes der at være sat en aflæselig kurs mod bestemte mål som man forfulgte.[i]

Sådanne mål som man allerede i de enkelte lokale handlinger stræbte mod at realisere, kunne have vidt forskellig karakter. Der kunne være tale om en bestræbelse på at opretholde en privilegeret status, på at maksimere en profit;[2] men der kunne også (samtidigt eller subsidiært) være tale om en bestræbelse på at forme soldater så de var i stand til at håndtere de nye former for skydevåben, eller på at effektivisere den skolære indlæring.[ii]

Til tider manifesterede man ganske åbenlyst og direkte de konkrete hensigter med de handlinger som man foretog. De blev forelagt i form af eksplicitte programmer for hvordan man kunne og burde reformere det allerede eksisterende i en efterfølgende række af handlinger.[3] Men det forholdt sig ikke nødvendigvis altid således. Intentionaliteten kunne også foreligge implicit.

De enkelte foretagne handlinger og de med dem forbundne hensigter (inklusive de åbenlyst programmatiske eller proklamatoriske handlinger) krydsedes af andre handlinger. Denne interaktion bevirkede at resultatet af de foretagne handlinger i sidste ende aldrig fuldstændig blev det foruddiskonterede. Idet de følgende handlinger udvalgte visse elementer ved de tidligere handlinger og fremhævede dem på bekostning af andre – idet de forenklede, komplicerede eller forskød dem –

---

[i] Dette indebærer ikke at denne intentio kan identificeres med hvad der var den eller det handlendes bevidste intention, eller at den kan betragtes som et resultat af den eller det handlendes eget frie valg: "les relations de pouvoir sont à la fois intentionnelles et non subjectives. Si, de fait, elles sont intelligibles, ce n'est pas qu'elles seraient l'effet, en terme de causalité, d'une instance autre, qui les 'expliquerait', mais c'est qu'elles sont, de part en part, traversées par un calcul: pas de pouvoir qui s'exerce sans une série de visées et d'objectifs. Mais cela ne veut pas dire qu'il résulte du choix ou de la décision d'un sujet individuel" *(La volonté de savoir,* p. 124-125).
De åbenbare mål, hensigter og valg var ikke primære eftersom disse først blev konstitueret igennem en forudgående interaktion. En skelnen mellem bevidste og ubevidste intentioner, mellem eksplicitte og implicitte mål er ikke pertinent for den type analyse der opereres med.

[ii] "Table ronde du 20 mai 1978", in Perrot (ed.): *L'impossible prison,* p. 49.
Den indførte skelnen mellem en primær problematisering og de efterfølgende forsøg på at besvare eller løse de opståede problemer er naturligvis heuristisk. Der er tale om en måde hvorpå man kan anskueliggøre en overgang og ikke om en ufravigelig ontologisk sekvens. Et problemfelt kan opstå og komme til syne igennem en bestræbelse på at reformere det bestående; det behøver ikke at eksistere 'selvstændigt' eller forudgående for bestræbelsen på at løse problemerne.

blev der bestandigt tale om en afdrift i forhold til den enkelte handling og dens hensigt.

Netop i dette samspil mellem handlinger hvori de lokale hensigters og programmers umiddelbarhed elimineredes kom imidlertid en ny regelmæssighed til syne. Når man betragter de enkelte handlinger i deres relation til og samspil med andre handlinger, elimineres visse umiddelbart åbenbare træk ved dem som uvæsentlige, og andre tilsyneladende mindre vigtige accentueres. Idet man anskuer handlingerne som sociale hændelser træder et nyt mønster frem imellem dem. Denne sammenhæng mellem handlingerne og deres hensigter (programmatisk formulerede eller ej) er hændelsernes dispositiv.[4]

Dispositivet er den anordning man efterfølgende mener at kunne konstatere er blevet til igennem de analyserede hændelser.[i] I retrospekt kommer de enkelte sociale hændelser derfor til at fremstå som størrelser der udspringer af det dispositiv som de medvirker til at danne. Dispositivet gør sig gældende som et fremanalyserbart tværgående medialt niveau i de sociale handlingers interaktion: På dette niveau må de sociale handlinger analyseres som hændelser der foretages for og samtidig virker ind på dispositivet.

Dispositivet henviser til det overordnede net af korrespondancer imellem de enkelte hændelser der binder dem sammen. Det betegner den komplekse systematik der lader sig konstruere i den tilsyneladende dispersion af handlinger og i spillet imellem dem. Der er tale om den fremanalyserede fordelingsregelmæssighed der ikke alene tillader at gøre rede for hændelsernes eksistens, sameksistens og konflikt, men også for deres blivende betydning, forandring, forsvinden eller for konsekutionen imellem dem.[ii]

---

[i] Se Indledningen for en mere dybdegående behandling af dispositivbegrebet; her skal kun anføres visse generelle træk ved begrebet.

[ii] På baggrund af de overvejelser over regelbegrebet som Del II mundede ud i, er der her tale om en noget mere forsigtig formulering af grundlæggende begreber i *L'archéologie du savoir.* Foucaults "règles de formation" er blevet 'oversat' til "fordelingsregelmæssighed" (eller "dannelses"-regelmæssighed) og hans "systèmes de dispersion" er blevet til "systematik i adspredelsen". En nøjere læsning af bogen viser imidlertid at disse nøglebegrebers betydning i langt højere grad er i overenstemmelse med min sprogbrug end Foucaults umiddelbare sprogbrug lader ane. Dette fremgår for eksempel af Foucaults præciseringer af begge begreber p. 98: "Par système de formation, il faut donc entendre un faisceau complexe de relations qui fonctionnent comme règle." "Définir dans son individualité singulière un système de formation, c'est donc caractériser un discours ou un groupe d'énoncés par la régularité d'une pratique." Jævnfør også p. 58.

Viser der sig for common sense en umiddelbart indlysende rationalitet på det niveau hvor individer handler med bestemte hensigter og til tider endog åbent fremlægger dem, så søger den dispositionelle analyse at vise at det også kan lade sig gøre at beskrive en rationalitet på et andet niveau. En sådan rationalitet ytrer sig i form af den regularitet eller logik der former en bestemt social omgang. Udgangspunkt for den transformative analyse danner den opfattelse at en sådan i den sociale omgang inhærent rationalitet først for alvor lader sig afdække hvis man beskæftiger sig med denne logiks tilblivelseshistorie. Kun på denne måde lader det sig vise hvordan rationaliteten lidt efter lidt er blevet til igennem forskellige svar på forskellige udfordringer. Denne indfaldsvinkel hænger sammen med rationalitetens begrænsede og afhængige karakter. En rationalitet viser sig historisk som værende til stede i måden hvorpå man forholder sig til forskellige påvirkninger; den kommer til syne som en rationalisering i måden hvorpå man responderer på de historiske sammenhænge man stilles i. At man bestræber sig på at gøre rede for den rationalitet der gør sig gældende i en given social omgang for at vise hvordan den sætter sit præg på denne og binder den sammen, indebærer ikke en påstand om at en sådan praksis som sådan, eller in toto, er rationel.

Den nye rationalisering der begyndte at virke indenfor de umiddelbart forskellige relationer krigsførelse, lærerelation og produktionsrelation så den prægede det som hændte og langsomt forandrede det overleverede, var en bestræbelse på at disciplinere de nævnte relationer. En beskæftigelse med det historiske skred som langsomt fandt sted, gør det muligt at aflæse sporene efter en rationaliseringsproces der havde form af en disciplinering.[5] I retrospekt kan man anskueliggøre denne historiske rationaliseringsbevægelse ud fra det der blev dens resultat, nemlig en installering af disciplinen i disse relationer der bevirkede at de antog en anderledes karakter.

Hvis man beskriver den historiske udvikling som tilblivelsen af et disciplindispositiv, bliver det muligt at pege på et generaliserende niveau hvorudfra

---

En mere fyldestgørende behandling af dette problem må imidlertid vente til senere. Dette er heller ikke stedet at bevæge sig ind på en diskussion af det ofte fremhævede skred fra diskursanalyse til praksisanalyse midt i Foucaults forfatterskab. Det er imidlertid min opfattelse at der er tale om en langt højere grad af kontinuitet end man almindeligvis er i stand til at se; og et hovedanliggende i denne afhandling er at demonstrere hvori denne kontinuitet består. Selve muligheden for relativt uproblematisk at kunne bevæge sig og henvise på kryds og tværs i Foucaults forfatterskab underbygger rigtigheden af en sådan opfattelse.

rækken af enkelthandlinger lader sig sætte i forbindelse med hinanden.[6] Med betegnelsen 'disciplindispositiv' er der tale om en sammenfattende fremstilling af den regelmæssighed der langsomt blev til indenfor de nævnte relationer og i dem indførte nye måder at forholde sig på. Disciplinen symboliserer en rationalitet der i stigende grad gennemsyrede de enkelte felter og transformerede dem. Anordningen betegner imidlertid også et fællesskab i måden at forholde sig til verden på der begyndte at gøre sig gældende på tværs af disse. Disciplinen betegner et niveau som efterhånden blev etableret hvorudfra det i stigende grad blev muligt at anskue de umiddelbart adskilte dele (legemer) krigsførelse, lærerelation og produktionsrelation som dele af et samlet felt.

Etableringen af det skildrede niveau gør det muligt at forskyde analyseperspektivet i forhold til det der forekommer Foucault at være det naturlige når man søger at gøre rede for de enkelte handlingers logik. For Foucault at se prægedes de enkelte handlinger af en, ofte ganske åbenlys, formålsrettethed og af en kynisk og taktisk kalkuleren. I bestemmelsen af den nære interaktion som per se et taktisk spil mellem forskellige modstandere, naturaliseredes den forståelse af det sociale der var blevet generel og grundlæggende i den radikalt kritiske diskurs. I sin afstandtagen fra loven havde denne søgt at godtgøre at man altid med føje kunne gøre oprør fordi de sociale individer altid allerede befandt sig på krigsfod med hinanden. Krigen fortalte den endegyldige sandhed om de sociale relationers natur, og denne sandhed forblev bestandigt nærværende, selv under relativt ordnede forhold, i fraktionernes taktiske spil med hinanden.

En analyse der viser hvordan et dispositiv bliver til og er på spil i de samme hændelser, peger på muligheden for at abstrahere fra dette polemiske niveau og transformere det til et andet. Analysen indeholder en antireduktionistisk anstrengelse for så vidt som den søger at fastholde et niveau som ikke bare lader sig forklare som en krigstilstand og lader sig beskrive som undertrykkelse og fortrængning, men som indeholder sin egen rationalitet, der vil blive belyst nøjere i det følgende kapitel.

Alligevel indebærer det anlagte analyseniveau ikke en fuldstændig ophævelse og reintegrering af det tidligere niveau. Det lader sig ikke gøre at forstå det fremkomne niveau hvis man fuldstændig ignorerer baggrunden på hvilken det blev til.[7] Samtidig danner det fremkomne irreducible niveau afsæt for et nyt og omfattende taktisk spil mellem dispositivformationerne. En dobbelt ontologi forbliver nærværende for analysen.[8] Ét perspektiv fremtræder som primært hvor

formålet er den systematiserende analyse; et andet når det drejer sig om at udpege det kreative og transformative moment.

2 Disciplinens formende teknologi

Disciplindispositivet lader sig imidlertid kun fremstille som en kompleks relationel størrelse, der gennemløber den humane omgang og former denne på en bestemt måde. Det lader sig beskrive som en ny form for omgang med det forefaldende der bliver til idet det forbinder en række allerede eksisterende momenter med hinanden på forskellig vis. Disciplinen træder frem i forskellige afskygninger.

Disciplineringen var i stand til at tage udgangspunkt i et humant korpus, anskuet som en udifferentieret masse, og gøre denne til genstand for behandling. Der var tale om en teknologi der som sit virkefelt havde det umiddelbart foreliggende humane materiale, forstået som en mangfoldig sammenhængende masse som den udsatte for en bestemt fysisk behandling.[9]

Karakteristisk for den disciplins virkemåde som man var i færd med at indføre var det at den, i et nyt omfang, accentueret beskæftigede sig med detaljerne i de dele af det politiske korpus som den behandlede. Disciplinen evnede at analysere, eller desartikulere, det sociale korpus i en række ikke tidligere adskilte enheder.[10] Samtidig gennemarbejdede og omformede disciplinen disse enheder i en hidtil uhørt grad. Disciplinen kan sammenfattende beskrives som en detaljens teknologi.[11] Herved adskilte disciplinen sig afgørende fra loven der kun angik det enkeltestående i det omfang det indgik i og angik en generalitet.

Behandlingen som disciplinen udsatte den i begyndelsen forskelsløse mængde af mennesker for, tog afsæt i en klar spatial opdeling.[12] Disciplinen indførte en kvadrering i rummet der opdelte dette i små adskilte enheder eller celler.[13] Det således opdelte rum lagde disciplinen ned over sit virkefelt. Et første indslag i disciplinens virkemåde var dens evne til at oprette rumlige fordelingstavler og forme det forefaldende ved at indpasse det i disse. En sådan teknik indgik som et afgørende element i disciplinteknologien.

På denne måde var disciplinen i stand til at analysere den behandlede mængde af mennesker i en række klart afgrænsede elementer. Disse elementer kunne lokaliseres til hver deres plads indenfor det oprettede netværk så man blev i stand til at fastslå hvad der fandtes netop dér. Netværket af kvadratiske opdelinger lod sig i princippet forfine i det uendelige ved underinddelinger så det kunne afpasses

efter den karakter som den behandlede mængde viste sig at have og smyge sig nært om den. Disciplinen indførte en spatial fordeling i den sammensatte og udifferentierede mængde der opdelte denne i singulære lokaliserbare enheder hvis særegenhed det blev muligt at karakterisere.

Gennem den spatiale fordeling og lokalisering af det humane korpus kom den særegne menneskelige krop til syne. Den viste sig som den enhed man kunne opdele den uoverskuelige humane mængde i for så fuldstændigt som muligt at indplacere den i disciplineringens kvadrerede rum.[14] I kraft af denne opdeling kunne man undgå den uorganiserede mængdes uoverskuelige fordelinger og bevægelser og indordne mobiliteten og fordelingen i disciplinens klare hensigtsmæssighed. Den særegne krop var den del af den humane mængde som man kunne lokalisere indenfor disciplinens opdelte rum.

På denne måde blev den humane mængde en størrelse man kunne tage hånd om. Disciplinen var en teknologi der ikke længere omgikkes med den menneskelige krop som et ukrænkeligt vidnesbyrd om kultur, men som et simpelt forarbejdeligt råstof som man kunne underkaste en gennemgribende bearbejdning der omformede den fra grunden af, og som fuldstændigt reformerede dens virkemåde.[15]

Bearbejdelsen af de menneskelige kroppe tog i første omgang form af en hæmning af deres umiddelbare udfoldelse. Disciplinen kontrollerede de behandlede kroppes aktiviteter ved at pålægge disse en række begrænsninger udefra.[i] Ud over kvadreringen af rummet indførte disciplinen en nøje opdeling af tiden i adskilte segmenter. For hvert af disse adskilte tidssegmenter forhindrede disciplinen en tilfældig og adspredt anvendelse idet den i stedet viede tiden til en eksklusiv og enstrenget beskæftigelse med det på forhånd fastlagte, hyppigt i form af en gentaget indøvelse. Gennem den eksterne bestemmelse af tidsanvendelsen formede disciplinen de behandlede så de tilegnede sig bestemte egenskaber på bekostning af andre. I og med at man begrænsede de behandledes umiddelbare aktiviteter, inkorporerede disse bestemte nye førrefleksive tilbøjeligheder som bevirkede at de tenderede mod fortsat at udfolde sig i overensstemmelse med disciplinens forordninger.

---

[i] Disciplinen adskiller sig fra askesen ved at pålægge den kropslige livsudfoldelse eksterne begrænsninger. Askesen udmærker sig ved i stedet at have form af en intern hæmning eller et selvafkald. Mens det begrænsede korpus i askesens selvformgivning, i hvert fald formelt, forbliver subjekt, gøres det i disciplinen til genstand for behandling.

Den således afrettede adfærd blev samtidig udsat for en mere minutiøs tidsmæssig skandering. Den handling som man havde viet tiden til at indøve, blev på sin side opdelt i en række grundenheder der fulgte hinanden i en ganske bestemt foreskrevet rækkefølge. Hver af disse blev tilkendt et specifikt omfang og en bestemt varighed indenfor den samlede handling. Således blev handlingen analyseret og fastlagt som en bestemt fremgangsmåde. Denne analyse af selve den handling der skulle udføres, tjente som grundlag for indøvelsen af handlingen. Disciplinens skanderede tid integreredes dermed i den behandlede krop og dens tillærte førrefleksive automatismer eller vaner.

Når disciplinen således fastlagde hvilke typer af aktiviteter tiden skulle anvendes til og indenfor disse aktiviteter foreskrev bestemte fastlagte fremgangsmåder, stødte den samtidig på en ny genstand. Igennem disciplinens bearbejdning af de særegne kroppe som den opløste menneskemængden, i kom disse samtidig til syne som andet og mere end et endeløst manipulerbart materiale. De fremstod som størrelser der i vid udstrækning var i stand til at underordne sig disciplinens rum, underlægge sig dens forordninger og følge dens fremgangsmåder; men de markerede sig også som størrelser der afviste hvad der var radikalt uforeneligt med dem. Med denne sejhed eller ubøjelighed pegede de manipulerede kroppe på en egenlogik som disciplinen måtte respektere. Igennem disciplinens bearbejdning afdækkedes efterhånden i den enkelte manipulerede krop den organiske krop der udviste sin egen naturlige adfærd. Den nye naturlighed viste sig i første omgang negativt i form af en modstand mod disciplineringen og som en grænsebestemmelse; men denne grænse kunne i længden kortlægges og inddrages i disciplineringsprojektet som en størrelse der kunne afgive positive retningslinier for disciplineringen der kunne forhindre at disciplineringen blev alt for kunstig, og det vil sige uhensigtsmæssigt snærende.

I forlængelse af sådanne erfaringer udvikledes disciplinen efterhånden så den antog en mere forfinet form end det var tilfældet i de tidlige udgaver. Søgte man i de tidlige former for disciplinering umiddelbart at indføre den ønskelige fordeling og foreskrive den rigtige fremgangsmåde, blev man efterhånden klar over at det kunne være mere hensigtsmæssigt at gå den nærmeste omvej til det samme mål. I kraft af at disciplineringen så insisterende gennemarbejdede kroppen, opdagede man at der ganske vist var grænser for og modstand imod den umiddelbare absolutte disciplinering, men at kroppen på den anden side besad en egen gradvis formbarhed der udviste sin særlige form for logik. Lidt efter lidt blev en disciplin

til der var tilpasset de forskellige niveauer som den behandlede genstand befandt sig på. Samtidig med at denne disciplin sørgede for at de disciplinerede bestandig bevægede sig videre i den rigtige retning, søgte den at tvinge dem til at følge en bevægelse hvor de tilegnede egenskaber eller færdigheder bestandigt understøttede og videreudviklede hinanden i en akkumulerende bevægelse. Til fremgangsmådens skanderede og segmenterede tid føjede disciplinen efterhånden en gradueret tilegnelsens tid. Denne tid bestod af tidsligt og logisk på hinanden følgende dele, og var således seriel; samtidig med at den var kumulativ da delene indgik i et samvirke med hinanden hvor de blev indoptaget i og forstærkede hinanden på bestandigt højere niveauer.[i] Således organiserede disciplinen et tidsforløb der havde karakter af et bestandigt gradueret fremskridt som ganske vist blev konstrueret under hensyntagen til de disciplinerede, men som samtidig blev påtvunget disse udefra.

Teknikken ved hjælp af hvilken man satte en sådan tid i værk og fastholdt den, var i høj grad indøvelsen. Denne anordning var efterhånden blevet udskilt fra den rituelle prøvelse. Indøvelsen påtvang en gentagelse der ikke var bundet til initiationens overgangsceremonier, men som nu blev generaliseret og gjort konstant nærværende. Når man indøvede en færdighed eller en automatisme, påtvang man dem man afrettede opgaver der svarede til netop deres niveau på det pågældende tidspunkt, og som var tilstrækkeligt gentagelige og alligevel forskellige nok til at gennemtvinge et konstant fremskridt i færdigheder. Indførelsen af den konstante øvelse og eksercits gjorde det muligt at fastholde og arbejde med henblik på et ønskeligt endemål sideløbende med at man konstant kunne karakterisere og indplacere den enkelte i forhold til dette endemål, i forhold til andre og i forhold til en fastlagt løbebane.

I disciplinens mere raffinerede og graduerede udgaver kunne en udvikling organiseres der tog form af en progressiv tilegnelse af færdigheder på bestandig højere niveauer. En sådan genese blev fastholdt som en fælles forpligtelse som samtidig i differentieret og tilpasset form blev rettet til den enkelte. Fordringen om at udvikle evner til færdigheder kunne fastholdes som det fælles forpligtende i det differente. Igennem disciplinens bearbejdelse fremstod ikke alene en krop der var

[i] Disciplinens tid udviste et tydeligt fællesskab med den udviklingshistorie der kom til udtryk i den klassiske dannelsesroman og i den hegelianske dialektik. Denne overensstemmelse vender jeg tilbage til senere i denne Del.

isolerbar i disciplinens kvadrerede rum, og som havde sin egen fremgangsmåde når den skulle udføre bestemte opgaver; der viste sig også et korpus der bestod af isolerede kroppe som adskilte sig fra hinanden i kraft af at de var fælles om at udvise hver sin særegne udviklingslogik. En egen, på en gang organiseret og naturlig, enhedslig og different genese kom til syne i den uddifferentierede enkelte.

I den disciplinære behandling uddifferentierede man således en række særlige lokaliserbare kroppe og bestræbte sig på at give dem en bestemt form, men blotlagde herigennem samtidig at de behandlede kroppe var i besiddelse af en egen natur, herunder en egen naturlig udvikling, under hensyntagen til hvilken behandlingen måtte differentieres, men som behandlingen samtidig kunne bygge på. Motiverende for ikke alene den iværksatte disciplinerende aktivitet, men også for dens indbyggede erfaringer og korrektioner, var imidlertid en gennemgående bestræbelse, nemlig en stræben efter at forhøje den enkeltes færdigheder eller kunnen indenfor bestemte fastlagte områder mest muligt. Disciplinen selvstændiggjorde den enkelte krop for at udsætte den for en bearbejdning der maksimerede dens ydelse indenfor bestemte rammer. I disciplinen blev kroppen behandlet som en kraft som det drejede sig om at styrke og bringe til udfoldelse, men hvis udfoldelse man sideløbende måtte underkaste begrænsninger og retlede, så den optimerede evne til at frembringe ændringer producerede ønskværdige resultater, og intet andet. På denne måde blev man i stand til at drage maksimal nytte af den forhøjede ydeevne. Disciplinen selvstændiggjorde den enkelte krop og kanaliserede dens udfoldelse på en sådan måde at behandlingen på en og samme tid maksimerede dens ydeevne og dens føjelighed.[16] Behandlingen producerede kroppe der fungerede på en sådan måde at de af sig selv afgav styret over sig selv.

Retningsgivende for disciplineringen var dermed artikuleringen af kroppen som en maskine. Disciplinen stimulerede og afrettede kroppene så de på det givne grundlag i højest mulig grad tog form af en ren og uhindret funktion med den højest mulige ydelse samtidig med at de tilegnede sig en ganske bestemt funktionsmåde.[17]

Anstrengelsen for at forme den enkelte krop så den i videst muligt omfang blev entydig og anvendelig kraft, modsvaredes af en tilsvarende stræben der rettedes mod den humane masse som helhed. Ikke alene den enkelte, men også denne masse behandlede disciplinen som skulle den leve op til et krav om ud af denne at konstruere en velfungerende maskine af maksimal kraft og virkning.[18]

Disciplinen føjede en yderligere differentiering til den segmentering, den gennembearbejdelse af det segmenterede og den differentiering i bearbejdelsen som den havde sat i værk. Dette gjorde den i og med at den samordnede de igennem disciplineringsprocessen opståede enkelte dele til et arrangement. Den enkelte lokaliserbare og gennemarbejdede krop figurerede i disciplinen som en bestanddel det drejede sig om at indplacere og omplacere på bedste vis indenfor en mere omfattende geometri der bestod af sådanne tilsvarende enkeltdele. Ved således at rearrangere de disciplinerede dele i forhold til hinanden, kunne man gøre disciplineringen så omfattende, komplet og sammenhængende som vel muligt. Man kunne bestræbe sig på at konstruere et rum der var fuldstændigt opdelt efter og gennemsyret af disciplineringens logik; og man kunne søge at organisere en overgribende tid der udelukkende var sammensat efter disciplineringens opdelinger. Således kunne man optimere det arrangeredes funktionsmåde.

Genfordelingen fremstod som den teknik der spillede den mest centrale rolle i disciplineringsteknologien. Bestræbelsen på at samordne det man behandlede til en sammenhæng der bestod af optimerede kræfter, syntes i sidste instans at være det der motiverede disciplinens behandling af de enkelte genstande som den lod opstå. Når man bliver opmærksom på dette aspekt af disciplinen, syntes den fra begyndelsen at have opdelt og gennemarbejdet det behandlede med henblik på at gensammensætte det. Gensammensætningen fremstod som den teknik som de andre teknikker pegede hen imod, og som samlede dem til en enhed.

Disciplinen var således ganske vist en teknologi der rettede sig mod en tilsyneladende forskelsløs human masse for at foretage en række differentieringer indenfor denne. Disciplinen optrådte som et individuationsprincip der opdelte sit genstandsfelt i en række enkelte identificerbare enheder.[19] I kraft af at disciplinen oprettede fordelingstavler og således indførte en bestemt rumlig fordeling, udspaltede den lokaliserbare kroppe og lod et *cellulært individ* komme til syne der på én gang var et resultat af og en genstand for disciplineringen. Ved at foreskrive en bestemt tidsanvendelse og bestemte fremgangsmåder fastlagde disciplinen en taksonomi og en økonomi for adfærd der som korrelat lod et *organisk individ* fremtræde som måtte følge den oprettede taksonomi, og som den oprettede taksonomi måtte modelleres over. Idet disciplinen påtvang en gradueret række af øvelser, organiserede den en tid der havde karakter af en kumulativ proces af tilegnede færdigheder indenfor hvilken et *genetisk individ* kunne vise sig som en størrelse der altid allerede afveg fra den præorganiserede udvikling den tjente som

korrektiv for, og som den blev korrigeret med udgangspunkt i. Som et resultat af disciplinens behandling af det humane korpus, og som genstand for yderligere behandling, uddifferentieredes således i længden en kompleks individualitet med en række karakteristika.[20]

Samtidig var det imidlertid tydeligt at disciplinen først og fremmest uddifferentierede disse enheder med henblik på at komme i besiddelse af byggesten der var egnede til at indgå i arrangementer hvori de forskellige kræfter forstærkede hinanden mest muligt idet de indgik i en velkalkuleret kombination. Det lokaliserbare, cellulære, organiske og genetiske individ blev til som et led i en bestræbelse på at danne et *kombinerbart individ.* Disciplinen formede et individ der relativt frit lod sig sammensætte og genomdanne, og som på forskellig vis kunne indgå i et samvirke med andre tilsvarende størrelser.

Den disciplinanordning som efterhånden blev til i sit fulde omfang igennem den beskrevne historiske transformation, kan dermed artikuleres som bestående af følgende elementer:

DISCIPLINDISPOSITIVET

MATERIALE	**Den humane mængde**		
TEKNOLOGIENS *ANALYTISKE* ELEMENTER	Konstruere fordelingstavler	Foreskrive tidsanvendelse og fremgangsmåde	Påtvinge gradueret indøvning
OPRETTET FELT FOR TILSYNEKOMST	Rumlig fordeling	Taksonomi og økonomi for adfærd	Akkumulerende tid
ETABLERET ORDEN	Lokaliserede kroppe	Klassificerede handlinger og hændelsesforløb	Tilegnelse af færdigheder
FREMKOMMET GENSTAND (FORM FOR INDIVIDUALITET)	Cellulære individer	Organiske individer	Genetiske individer
SYNTETISERENDE ANSKUELSESFORM	**Kombinerbare individer**		
OPRETTET FELT FOR TILSYNEKOMST	Potentielle kræfter		
ETABLERET ORDEN	Kombination af kræfter		
TEKNOLOGIENS *SYNTETISERENDE* ELEMENT	Planlægge arrangementer		

Disciplindispositivet indeholdt således fire relativt selvstændige teknikelementer der producerede og reciperede fire former for individualitet. I så henseende var de forskellige teknikelementer sideordnede og ville kunne lade sig artikulere i et todimensionelt skema. Samtidig fremstår dispositivteknologiens syntetiserende element imidlertid også som den overordnede teknik der med sin behandling tillod at samle teknologiens analytiske elementer og give dem retning. En sådan artikulering lader sig kun fremstille i en tredimensionel skematik hvori den humane mængde, efter at have gennemløbet en analyserende brydning,[i] samles i planlagte, men omfordelbare arrangementer.

De etablerede arrangementer var relationelle størrelser. I de disciplinære arrangementer blev enkeltelementernes plads ikke fastslået absolut. De tildeltes derimod en placering i kraft af at de indgik i rangordner. Disse etablerede deres relative plads indenfor forskellige serier ved at fastlægge over- og underordningsforhold imellem elementerne. De indgåede enkeltelementers rolle og betydning blev således bestemt i kraft af de relationer til andre elementer som de disciplinære arrangementer fastlagde.[21] Elementernes betydning kunne senere redefineres indenfor andre arrangementer.

Samtidig bestod de etablerede disciplinære arrangementer på deres side i de relationer mellem enkeltdelene som de var i stand til at etablere. Arrangementet var den etablerede gensidighed imellem de indgåede enkeltdele indenfor hvilken disse først fik deres specifikke betydning.

I det omfang disciplinen gennemarbejdede den humane mængde for at reorganisere den i et disciplinært arrangement, kom et nyt, kunstigt skabt, relativt autonomt niveau til syne i historien. I det disciplinære arrangement viste sig forholdsvis åbenlyst en ny gensidighed imellem det fællesskabsskabende og det særegne. Her eksisterede det fælles kun som det samlende i og på trods af det særegne; og det særegne fandtes kun for så vidt som det adskilte sig fra og stemte overens med det samlende.

Indenfor de etablerede arrangementer bidrog den enkelte ideelt set uden ophør med det maksimale han kunne idet han til et givet tidspunkt udfyldte de roller han var i stand til afhængigt af hvilke færdigheder hans natur på det givne tidspunkt havde tilladt ham at tilegne sig, for på et senere tidspunkt at udfylde andre

[i] Se den indrammede tavle.

funktioner. Som en allerede i sine mindste dele af disciplinen rekonstrueret enhed deltog den enkelte i overgribende multisegmentære arrangementer og indgik således som et gennemgangsled i et disciplinært kontinuum der strakte sig fra det sociales mindste dele til den overordnede sammenhæng.[22] I interneringens lukkede byer havde man bestræbt sig på at gennemtvinge det sociales ubetingede forening med loven for øjeblikkelig at realisere en absolut ren socialitet; nu begyndte man at etablere en optimal fordeling af det sociale der over tid var i stand til at gennemføre en total udrensning af det sociale.

3 Disciplinens normering

Når man har beskrevet hvordan et sådant disciplindispositiv historisk er blevet til og har forsøgt nøjere at artikulere dets enkelte elementer, åbner der sig i forlængelse heraf en problematik som man må søge at udrede. Spørgsmålet melder sig hvilken status det beskrevne dispositiv besidder i forhold til den omgivende praksis af hvilken det er uddestilleret. På hvilken måde gør disciplindispositivet sig gældende i og præger denne?

Det ville være et nærliggende svar at hævde at man med disciplindispositivet beskriver en størrelse som 'bestemte' handlinger og hændelser i den omgivende praksis i en meget stærk og direkte betydning af ordet. Ifølge en sådan opfattelse indebærer afdækningen af at disciplindispositivet virkede bestemmende ind på en praksis, en påstand om at handlinger og hændelser i denne praksis i vid udstrækning forløb i overensstemmelse med dispositivet.[i] I så tilfælde ville 'disciplindispositivet' betegne rettesnore der rent faktisk gjorde sig gældende direkte i de udførte handlinger eller hændelser. En praksis kunne siges at være disciplinær i præcis det omfang den fulgte (eller forløb i overensstemmelse med) det med disciplindispositivet opridsede mønster.

En sådan opfattelse ville tilkende analyseresultatet en stor og uformidlet forklaringskraft i forhold til den analyserede empiri. I det omfang en praksis blev gennemtrængt af et nyt dispositiv, måtte de faktiske handlinger og hændelser

[i] Der er tale om en negativ bestemmelse af ordet 'bestemmelse' hvor ordet primært betegner 'indskrænker' i betydningen 'fastlægger og udelukker'. En sådan opfattelse, der er retningsgivende for store dele af den nyere tids filosofi, sammenfattede Spinoza i brev 50 til Jelles i vendingen "omnis determinatio est negatio" for i sidste instans at overskride den gængse opfattelse.

fremstå som et direkte udtryk for eller som en følge af dispositivets virke. Opfattelsen er imidlertid vanskeligt forenelig med de mod slutningen af Del II opnåede resultater angående regelfremstilling og regelapplikation. Den afvises da også kategorisk af Foucault i artiklen "La poussière et le nuage":

> Når jeg taler om det "disciplinære" samfund må man ikke opfatte det som et "disciplineret samfund". Når jeg taler om udbredelsen af disciplinære metoder så er det ikke for at hævde at "franskmændene er lydige"! I analysen af de teknikker der indsættes for at normalisere, er der ikke nogen "tese om en massiv normalisering". Alle disse udviklingstræk er netop karakteriseret ved en aldrig komplet gennemførelse. Jeg er bekendt med en psykoanalytiker der opfatter talen om *tilstedeværelsen af magtrelationer* som en påstand om *magtens almagt* da han ikke er i stand til at se at disse relationers mangfoldighed, deres krydsninger, deres skrøbelighed og deres reversibilitet bygger på fraværet af en omnipotent og alvidende magt! (Perrot: *L'impossible prison,* p. 35; kursiveringerne stammer fra den oprindelige udgivelse)[23]

Afsæt for den dispositionelle analyse dannede en række forskellige handlinger hvormed tidens forskellige aktører søgte at fastlægge hvordan de selv og andre kunne handle. I både sproglige og ikke-sproglige handlinger kunne analysen aflæse eksplicitte programmer for adfærd, åbenlyse forsøg på at foreskrive hvordan man måtte opføre sig.

Samtidig søgte analysen at bevare et blik for hvordan det sædvanligvis aldrig lykkedes at implementere disse forsøg på at programmere adfærden direkte. At de forskellige programmeringsbestræbelser mødtes og stredes med andre programmeringsforsøg bevirkede at de forblev urealiserede, eller at de blev realiseret på en anden måde end oprindelig planlagt.

I kraft af denne opmærksomhed kunne dispositivanalysen afdække hvordan der igennem sammenstødene mellem de forskellige programmer og den hermed forbundne afdrift kom en systematik til syne på et nyt niveau, og søge at fremstille denne. Den blotte konstatering af at de umiddelbare foreskrivelser eliminerede hinanden indtil de nåede et nyt niveau, gjorde det imidlertid ikke i sig selv muligt at hævde at man på et sådant niveau kunne afdække en systematik der uformidlet og enerådende bestemte hvad der i virkeligheden hændte.[24] Med den dispositionelle

analyse kan man ikke bilde sig ind at nå realiteten i sig selv, og endnu mindre socialitetens natur generelt.[25]

Den dispositionelle analyse har mindre altomfattende eller megalomane prætentioner. Den søger at vise hvordan enkelthandlinger, anskuet som præskriptive begivenheder, ganske vist gensidigt eliminerer hinanden, men kun for sammen at aftegne et mønster og skabe et nyt *foreskrivende niveau* som det er analysens anliggende at efterkonstruere. Den systematik der kommer til syne på dette niveau er dispositivets. Når man artikulerer et dispositiv, fremstiller man det fælles foreskrivende niveau der er blevet til igennem, og som forekommer at have gjort sig gældende i rækken af analyserede foreskrivende enkelthandlinger. Dispositivet er en sammenfattende anskueliggørelse af hvad man på et givet tidspunkt synes at have været i færd med at foreskrive den sociale omgang. Det er en symbolisering af de retningslinier for handling der blev til igennem de enkelte foreskrivende handlinger. I og med at man mener sig i stand til at aflæse hvordan et nyt disciplineringsdispositiv blev til igennem en historisk transformation, hævder man kun at nye retningslinier for handlinger begyndte at gøre sig gældende, ikke nødvendigvis at der blev handlet i overensstemmelse med disse retningslinier. Man påstår ikke at der altid optrædes disciplineret. Så længe man gør rede for dispositivet befinder man sig fortfarende på et idealitetens niveau der forbliver suspenderet. Med dispositivet søger man at angive programmet for den algoritme som har virket foreskrivende ind på de enkeltprogrammer der aldrig blev implementeret sådan som de umiddelbart synes at have været tænkt.

I den dispositionelle analyse optræder dermed den sociale virkelighed som sådan som en "Ding an sich" analysen ikke gør krav på at nå. Hvad vi faktisk gjorde, hvordan vores omgang med hinanden rent faktisk forløb, tildeles status af en metafysik der falder udenfor analysens perspektiv. I det perspektiv analysen opretter gives det sociale, med dets handlinger og hændelser, kun i en bestemt brydning. Analysen giver kun adgang til hvad man gjorde ad en 'omvej', ved at undersøge hvordan man var i færd med at foreskrive hvad der skulle gøres.

Allerede en sådan beskrivelse har imidlertid stor rækkevidde. Det fremanalyserede disciplindispositiv blev til som det komplekse, gennemførlige svar i en historisk situation, til forskel fra og i abstraktion fra de konkrete, mere enkle programforslag. Dispositivet optrådte som en afgørende realitet i og med at det opridsede den iværksatte måde at forholde sig på i en konkret historisk situation, måden hvorpå man kunne magte denne ved at forholde sig foreskrivende

til den. Samtidig havde den i disciplindispositivet fremstillede måde at forholde sig på status af en uomgængelig realitet for så vidt som dispositivet var umiddelbart aflæseligt i den måde det prægede socialitetens (allerede i sig selv foreskrivende) aktiviteter på. Disciplindispositivets virke aflejredes i og omformede institutionerne; det satte sig uafviselige spor helt ned i den enkeltes måde at opføre sig på og formede hans perception af det forefaldende. Dispositivet var på den ene side en ideel størrelse eftersom det havde karakter af en respons på den udfordring det tidligere hændte indebar der foreskrev bestemte udfald uden at kunne bestemme dem fuldstændigt, uden at være enerådende. Men dette dispositiv var på den anden side en kollektivt produceret og forpligtende idé der kun 'gaves' for så vidt som den var til stede i det særegne. Det ideelle fandtes fra begyndelsen kun som en konkret tilstedeværende, i de samfundsmæssige institutioner og handlemåder allerede realiseret idealitet. Var dispositivet ikke en enebestemmende eller almægtig idé så var det, som en allerede realiseret allestedsnærværende størrelse, til gengæld uomgængeligt.

Dispositivet var dermed nærværende, ikke som en kausalt determinerende faktor, men som en anordning der fastlagde en række sandsynlige og gennemførbare udfald for forskellige typer af situationer. Dispositivet udpegede en generel tendens. Dette var dispositivet allerede i stand til i kraft af at det var præget ind i den umiddelbare aktørs funktionsmåde og bevirkede at dennes initiativer antog en bestemt retning. Men det var dispositivet ydermere i stand til i og med at det også virkede vejledende ind på de reaktioner som sådanne initiativer blev udsat for, og at det dermed også prægede sandsynligheden for hvilke reaktioner sådanne initiativer kunne forvente at modtage. Disciplindispositivet vandt yderligere uomgængelighed og prægnans idet det ikke alene fastlagde de umiddelbare tilbøjeligheder for handling, men samtidig supplerede disse med en efterfølgende social selektionsmekanisme der fastlagde tilbøjeligheder for hvilke handlinger der ville opnå social succes. Denne sociale udvælgelse sikrede yderligere at kun handlinger der respekterede disciplinens logik opnåede betydning. I samme øjeblik som den handlende begyndte at tage højde for en sådan forventelig udvælgelse, fremmedes disciplinens logik yderligere af en allerede foretaget præselektion.

Disciplindispositivet var en størrelse der prægede de umiddelbare sandsynligheder for hvilke handlinger de disciplinerede ville foretage. Allerede dermed viste det sig virksomt i deres måde at forholde sig på. Men man måtte også forholde sig til disciplindispositivets eksistens og foregribe dets virke så snart man

søgte at gøre noget gældende indenfor dets virkefelt hvis man skulle gøre sig håb om at ens initiativer skulle opnå en vis social gennemslagskraft. Som et komplekst, vanskeligt foranderligt og selvstabiliserende sæt af sociale tilbøjeligheder fastlagde disciplindispositivet ganske vist ikke i sig selv hvad der skete; men det bestemte hvad der overhovedet syntes at kunne lade sig gøre socialt set. Indenfor sit virkefelt syntes disciplindispositivet at angive hvilke handlingsinitiativer der havde en chance for at gøre sig gældende socialt og således blive sociale handlinger i egentlig forstand. Det syntes også at bestemme hvilke handlingsinitiativer der måtte forblive følgeløse fordi de sociale betingelser var således at disse måtte implodere som handlinger der var i stand til at gøre en forskel, evnede at forandre verden, enten fordi de umiddelbart havde karakter af deciderede 'vådeskud' eller langsomt ville blive siet fra.

I og med at man indfanger den yderst reelle og virkningsfulde bearbejdelse af en social omgang der må have fundet sted, og som har ordnet handlingerne til en regularitet der forekommer at have sin egen indlysende og fremstillelige logik, gør man rede for den i bearbejdelsen indeholdte *rationalitet.* Den klarlagte rationalitet har således en begrænset status. Rationaliteten har status af en forståelig kollektiv systematik der i tilbageblik viser sig at have været på spil i bestræbelserne på at forandre handlingsmønstrene. Rationaliteten kommer først til syne indenfor en praktisk omgang som en afhængig (og begrænset) efterrationalisering af denne, en efterrationalisering der på sin side først lader sig afdække i analysens supplerende efterrationalisering af det gjorte og det hændte. Rationaliteten får karakter af en rekonstruerbar forståelighed i forandringen af den sociale omgang der lader den sociale omgang, inklusive dens forandringer, fremstå som en reguleret praksis.

En efterrationalisering af den sociale omgang er samtidig af stor praktisk betydning fordi den åbner og fastlægger nye mulighedsfelter for hvad man efterfølgende kan gøre, og for hvordan det gjorte vil blive bedømt. I et samfund hvor retten forblev et basalt og uudryddeligt aspekt af den sociale omgang fastlagde de forandringer i den praktiske rationalitet som disciplineringen afstedkom nye retningslinier for hvad man kunne gøre med rette. Disse adskilte sig fra de rettesnore som havde været gængse i den tidlige anklageret, under den autoritative enquete-anordning og i den på den konstitutive lov baserede ret. Men i en historisk situation hvor en problematik der angik hvordan man kunne udsige sandheden, efterhånden var blevet uddifferentieret fra det oprindeligt nærtbeslægtede problem hvordan man kunne gøre det rette, fastlagde

disciplineringens ændringer af de sociale praktikkers rationalitet også ændrede betingelser for en særlig kategori af handlinger, nemlig de talehandlinger hvorigennem man søgte at udsige sandheden. Indførelsen af disciplinen forandrede ikke alene betingelserne for hvad man kunne gøre med rette, men også for hvad man kunne hævde som sandt.

> Det handler om at lave analysen af et "regime af praksisser" – hvor praksisser opfattes som et sammenknytningspunkt for det man siger og det man gør, for de regler man udstikker for sig selv og for de grunde man giver sig selv, samt for projekter og evidenser.
>
> At analysere disse "regimer af praksisser" vil sige at analysere programmeringer af adfærd som på en og samme gang fungerer som forskrifter for det der skal gøres ('jurisdiktions'-effekter) og som kodificering af det der kan vides/erkendes ('veridiktions'-effekter).[26] ("Table ronde du 20 mai 1978" i Perrot (ed.): *L'impossible prison,* p. 42).

Først igennem den skildrede dispositionelle analyse bliver det muligt at kaste lys over det der har meldt sig indenfor de åbnede felter. Først den gør det muligt at indtage en afstand til det der i første omgang har vist sig med en tvingende nødvendighed som den objektive virkelighed og som den selvfølgelige sandhed indenfor de åbnede felter idet man viser denne objektivitets afhængighed af en forudgående samfundsmæssig rationalisering af den sociale omgang.

> Historikerne gør 'samfundet' til den generelle horisont for deres analyse og den instans som de relaterer dette eller hint specifikke objekt ('samfund, økonomi, civilisation') til. Mit generelle tema er ikke samfundet, det er diskursen sand/falsk: hermed mener jeg den samordnede dannelse af domæner, objekter og verificerbare og falsificerbare diskurser der er knyttet hertil; og det er ikke bare denne dannelse der interesserer mig, men de reelle effekter der er forbundet hermed.
>
> At skrive historien om "objektiveringen" af de elementer som historikerne betragter som objektivt givne (objektiveringen af objektiviteterne, om jeg så må sige) – det er denne cirkel jeg gerne vil gennemløbe.[27] (Ibidem, p. 55).

At man bestræber sig på at fortælle en sådan historie om hvordan mulighederne for at objektivere det objektive blev til, er som allerede antydet ikke ensbetydende med

at ville forklare dette reduktivt. Der er kun tale om et forsøg på at opridse mulighedsfeltet indenfor hvilket dette fik mulighed for at træde frem, som noget irreducibelt.

III Overvågningens diagram: Benthams panoptikon

At man var i stand til at udsætte den humane mængde for en disciplinerende behandling der opdelte den i adskilte individer og bearbejdede disse så de udviklede sig efter en bestemt skematik, hvilede imidlertid på en bestemt implicit forudsætning som hidtil ikke er blevet tematiseret for sig. Disciplineringen forudsatte at det permanent var principielt muligt at følge de enkelte uddifferentierede elementer og deres særegne udvikling opmærksomt og på nært hold. Den disciplinerende behandling måtte involvere en differentieret, intens og uafbrudt overvågning af det der skulle disciplineres.

Til at begynde med var den nødvendige overvågning implicit medtænkt i disciplineringsanordningerne. Efterhånden udarbejdedes problemet imidlertid eksplicit som en specifik problematik man kunne tilbyde at løse ved forskellige alternative og konkurrerende forslag: Hvorledes kunne man iværksætte en overvågning af det der skulle disciplineres som var så allestedsnærværende og så naturligt integreret i disciplineringen at den gjorde en disciplineret adfærd uomgængelig? En sådan overvågning måtte, så vidt det var muligt, etableres som en irreversibel relation således at den ikke kunne vendes om af de overvågede og tjene til et forsvar imod den iværksatte disciplinering. Overvågningen måtte fastlægge entydige over- og underordningsforhold. Samtidig måtte overvågningen på den ene side være så indiskret at man var i stand til altid at være vågen og på vagt overalt, tilstrækkelig indiskret til at overvågningen dannede et netværk der ikke efterlod sig nogen åbne zoner. Og på den anden side måtte overvågningen være så diskret at den ikke hvilede som en ubærlig vægt på disciplineringen og motiverede til modstand mod denne. Overvågningen måtte tage form af en relation der var så tilpas entydig og insisterende, men samtidig så modereret at den kunne indgå som et funktionelt led i disciplineringen.

Overvågningsproblematikken stillede sig for samtiden primært som de vanskeligheder der var forbundet med at udnytte en visuel mulighed på bedste vis: Hvordan kunne man danne sig et overblik over og løbende holde øje med de uddifferentierede mængder? Vanskeligheden ved at overvåge blev først og

fremmest følelig som en vanskelighed ved at overskue; og den blev hovedsagelig søgt besvaret som sådan. Overvågningsproblematikken kunne imidlertid også være auditiv: Hvordan kunne man i videst muligt omfang sætte sig i stand til at overhøre alt hvad der hændte indenfor et givet område for således konstant at følge det på nært hold?[1] Spørgsmålet om hvordan man kunne iværksætte en overvågning fremstod primært som spørgsmålet om hvordan man kunne konstituere en visibilitet, men det rakte samtidig videre.

Foucault skildrer flere steder hvordan det nævnte indslag i en disciplineringsproces i sidste halvdel af 1700-tallet udarbejdedes som et selvstændigt moment i forskellige forslag til forbedrede observationsteknikker.[2] Hvor de nye teknikker skulle formuleres mere sammenhængende, skete dette hyppigst i en række arkitektoniske projekter. Man lancerede en række planer for hvordan man kunne konstruere hele bygningskomplekser således at de fik karakter af observatorier der ordnede den humane mængde så man kunne overvåge hvert enkelt individ og dets adfærd fra et centralt udsigtspunkt.[3]

For sådanne projekter dannede den provisoriske militærlejr med dens stærkt forenklede struktur et tidligt forbillede. Overvågningsprincippet virkede imidlertid også vejledende ind på konstruktionen af bygninger der opførtes med ganske andre formål for øje. I den parisiske École Militaire, der blev bygget i årene 1751-1769, fordelte man kadetternes enkeltværelser langs med en lang gang og forsynede dørene med vinduer samtidig med at man placerede en officer i hvert tiende værelse. Skabelse af overskuelighed var en overordnet bestræbelse da Ledoux konstruerede den kongelige saltmine Arc-et-Senans 1775-1779.[4] Hensynet virkede også bestemmende ind på en række forskellige forslag til at genopføre det parisiske Hôpital Général i årene efter dets brand i 1772.[i]

*

Få steder udarbejdedes overvågningsteknikkerne imidlertid med så stor tydelighed som det var tilfældet i de planer for et "Inspection-House" eller et "Panopticon" som Jeremy Bentham i 1787 fremlagde i en række breve, stilet til en ikke nærmere navngiven højtstående person.

[i] Jævnfør Fortiers artikel "Le camp et la forteresse inversée" i *Les machines à guérir.* Heri gør Fortier opmærksom på at hensynet til overskuelighed også var det primære i den samtidige reorganisering af de militære forsvarsværker i Karlskrona, Cherbourg og Paris.

LETTER II
PLAN FOR A PENITENTIARY INSPECTION HOUSE [...]

The Building is circular.

The apartments of the prisoners occupy the circumference. You may call them, if you please, the *cells.*

These *cells* are divided from one another, and the prisoners by that means secluded from all communication with each other, by *partitions* in the form of the *radii* issuing from the circumference towards the centre, and extending as many feet as shall be thought necessary to form the largest dimension of the cell.

The apartment of the inspector occupies the centre; you may call it if you please the *inspectors lodge.*

It will be convenient in most, if not in all cases, to have a vacant space or *area* all round, between such centre and such circumference. You may call it if you please the *intermediate* or *annular* area. [...]

Each cell has at the outward circumference a *window,* large enough, not only to light the cell, but, through the cell, to afford light enough to the correspondent part of the lodge.

The inner circumference of the cell is formed by an iron *grating,* so light as not to screen any part of the cell from the inspector's view. [...]

To the windows of the lodge there are *blinds,* as high up as the eyes of the prisoners in their cells can, by any means they can employ, be made to reach.

To prevent *through light,* whereby, notwithstanding the blinds, the prisoners would see from the cells whether or not any person was in the lodge, that apartment is divided into quarters, by *partitions* formed by two diameters to the circle, crossing each other at right angles. [...]

To save the troublesome exertion of voice that might otherwise be necessary, and to prevent one prisoner from knowing that the inspector was occupied by another prisoner at a distance, a small *tin tube* might reach from each cell to the inspector's lodge [...]. By means of this implement the slightest whisper of the one might be heard by the other (Bentham: *Panopticon or, The Inspection-House,* pp. 40-41).

FIGUR: PLAN OVER PANOPTIKON

Grundplanerne hidrørte fra Benthams bror, Samuel, der angiveligt skulle have fået ideen til en bygning konstrueret efter "centralinspektionsprincippet", mens han besøgte den parisiske militærskole.[5] Panoptikonet blev konciperet som en forbedring og en fuldstændiggørelse af dennes principper.[6]

De af Bentham beskrevne konstruktionsprincipper tillod at opdele en menneskemængde i en række overskuelige dele og placere disse hver for sig.[7] Som det essentielle aspekt af panoptikonplanen fremhævede Bentham imidlertid det forhold at den konstruerede et punkt hvorfra en enkelt person uden at forandre sin position på et øjeblik kunne overskue hele denne mængde, samtidig med at han selv forblev usynlig.[8] Inspektionshuset lod en række små teatre blive til hvor alt hvad skuespillerne foretog sig konstant var synligt og hørbart for en central iagttager der selv befandt sig i et uudgrundeligt mørke.

Den direkte anledning til at Bentham skrev sine breve fra Rusland var projekteringen af et "correction house" eller en afstraffelsesanstalt i Dublin. Hvis en sådan institution hvori man korrigerede dømte, men ikke uforbederlige, forbrydere blev bygget efter hans planer, ville man her kunne tilbageholde de indsatte og hindre dem i at forsøge at flygte; uden overflødig anvendelse af magt og uden at lægge dem i jern ville man være i stand til at forhindre dem i at udøve vold imod hinanden og mod deres vogtere; og man ville kunne se til at de konstant var beskæftiget med at udføre bestemte foreskrevne handlinger.

I de beskrevne planer kom et anliggende til udtryk der lå Bentham så meget på sinde at han ikke var i stand til at slippe det. Fire år efter brevenes nedfældelse udgav han dem samlet idet han samtidig vedføjede et mere omfattende efterskrift der indeholdt forslag til yderligere modifikationer og forbedringer af det oprindelige forslag.[9] Skuffet over at de foreslåede planer endnu ikke var blevet realiseret på trods af at de to gange var blevet godkendt af parlamentet, forfattede han senere endnu, i 1802, endnu et omfattende skrift. Dette skulle arbejde til fordel for panoptikonets indførelse ved at fremhæve dets fortrin frem for en konkurrerende metode til behandling af problematiske individer, nemlig deportationen af disse til oversøiske straffekolonier.[10]

For Bentham var sigtet imidlertid langt videre end den konkrete anledning og den konkrete bygning. Ikke alene forudså han opførelsen af en række institutioner af samme type forskellige steder i Storbritannien; han forestillede sig også at en lang række andre institutioner med fordel kunne rekonstrueres efter de beskrevne planer. Han nævnte selv forvaringsanstalter hvor man på livstid straffede dem der var dømt uforbederlige, og hvor man tilbageholdt de endnu ikke dømte mistænkte, galehuse hvor man skulle våge over de sindssyge,

arbejdsanstalter hvor man beskæftigede de dovne, manufakturer hvor man skulle instruere dem der gerne ville arbejde, skoler hvor man skulle uddanne de nye generationer og hospitaler eller lazaretter hvor man skulle helbrede de syge.[11]

Med sit panoptikon tegnede Bentham derfor ikke kun en opstalt over og et grundrids af en bestemt bygning af træ og sten; hans tegning trak samtidig konturerne op til et arrangement der kunne bringes i anvendelse på og overføres imellem en række forskellige eksisterende sociale institutioner.[12] Hvor et sådant arrangement blev indført, ville det sætte sit præg på og transformere det allerede eksisterende.[i]

Et reformatorisk sigte med generelle implikationer gjorde sig ganske utvetydigt gældende. Med de skildrede skrifter og det vedholdende arbejde for at promovere dem, proklamerede Bentham muligheden af at indføre en ny type relationer i en række eksisterende institutioner således at disse ville begynde at virke efter nye retningslinier.[13] Benthams panoptikon var ikke alene en arkitektonisk tegning, men en åben fremstilling af et overførbart, reformativt program for en fremtidig funktionalitet.

I programmet for en refunktionalisering af de overleverede institutioner var der samtidig indeholdt en angivelse af hvilke kanaler de endnu ikke realiserede handlinger og hændelser måtte følge hvis de skulle sætte sig spor socialt. Benthams skitse anskueliggjorde et ganske abstrakt og overførbart mønster for interaktion der, i det omfang som det blev bragt til anvendelse, evnede at forenkle den ukvalificerede gensidige påvirknings kompleksitet således at denne i videst muligt omfang fik karakter af en gnidningsløs kommunikation. Når Bentham med sit rids fremstillede overvågningsrelationen i rendyrket form, forelagde han et diagram over den sociale udveksling der var i stand til at virke tilbage på denne og udsætte denne for en idealisering. Bentham lancerede således et overførbart og generaliserbart program til iværksættelse af det sociales fremtidige diagrammatik, en skitse til bearbejdelse af det sociale der skulle bevirke at det tog form af et diagram.

---

[i] Efter at have karakteriseret sin "opfindelse" som et "columbusæg" sluttede Bentham sit skrift med følgende grandiose perspektivering: "What would you say, if by the gradual adoption and diversified application of this single principle, you should see a new scene of things spread itself over the face of civilized society? – morals reformed, health preserved, industry invigorated, instruction diffused, public burthens lightened, economy seated as it were upon a rock, the gordian knot of the poor-laws not cut but untied – all by a simple idea in architecture?" (Bentham: *Panopticon or, The Inspection-House,* p. 66).

På trods af at Benthams konkrete projekter umiddelbart strandede, vandt overvågningsrelationen som hans skitser fremstillede i renset form efterhånden indpas.[14] Det er ganske vist karakteristisk at Benthams program aldrig blev ført ud i livet fuldstændigt som det var skitseret. Andre vigtige hensyn kom altid på tværs når den her forelagte overvågningsrelation skulle realiseres og bevirkede at tilpasninger af det idealiserede skema forekom nødvendige.[15] Benthams program tegnede et forenklet rids eller et diagram der altid kun opnåede at blive konkret tilstedeværende i en modificeret og langt mere kompleks form. Panoptikonet blev retledende, men som en radikaliseret fremstilling af et overvågningsdispositiv der i forskellige konkrete og modificerede former begyndte at virke bestemmende ind på de sociale handlinger og hændelser. Benthams panoptikon anskueliggjorde en panoptik.

*

Konstruktionen af et sæde for en central uiagttagelig iagttager havde ikke til opgave at tillade at den menneskemængde der befolkede panoptikonet kunne overvåges uden at den var vidende om det.[16] Essentielt for Benthams plan var det heller ikke hvorvidt menneskemængden der befolkede panoptikonet rent faktisk var overvåget konstant. Det centrale anliggende var derimod at skabe en situation hvor muligheden for at man kunne være overvåget konstant var så nærværende og uafviselig for enhver at han ideligt måtte tage højde for den og handle som om han var overvåget. Hovedsagen for Bentham var ikke at skabe en anordning hvor en central instans altid allerede havde etableret hvad der var tilfældet, men derimod at manifestere overvågningen som en bestemt virtualitet der var så nærliggende for enhver at den konstant influerede, og indgik som en integreret del af hans adfærd.[17] Benthams panoptikon indførte en disposition i en situation og hos en person.

I panoptikonet fremstilledes nemlig et overvågningsdispositiv der var så konstant mærkbart at det installeredes i den enkelte som et bestemt selvforhold. Når man overfor den enkelte konstant manifesterede at han kunne være overvåget, blev han tilbøjelig til at svare herpå ved bestandigt at overvåge sig selv for at ændre sin handlemåde så den i højere grad svarede til de forventninger som han foregreb hos overvågeren. I kraft af at man proklamerede overvågningsdispositivets eksistens overfor de overvågede og gjorde den orden som det var i færd med at etablere nærværende for dem, kunne det integreres i hver enkelt i form af en konstant selvovervågning.

Panoptikonanordningen tillod ikke alene at andre kunne våge over de iagttagne, men bevirkede også at disse konstant måtte vogte sig selv.

IV Disciplineringen af den almene anstalts lukkede rum

1 Disciplinens og internatets transformation

I begyndelsen havde disciplindispositivet og den med dette forbundne overvågningsanordning, som beskrevet, et yderst begrænset virkefelt. Disciplinen blev til indenfor bestemte typer sociale relationer og prægede i første omgang kun disse delvist. Dispositivet havde oprindelig kun momentvis afgørende indflydelse på den krigeriske udveksling samt på indlæringsformerne og produktionsmåden. Med tiden prægede disciplinen imidlertid disse relationer i stadig højere grad. Fra begyndelsen af 1600-tallet begyndte den, i samvirke med overvågningsdispositivet, for alvor at danne hæren, skolen og manufakturen, eller fabrikken, som særlige former for institutioner der adskilte sig fra omverdenen i kraft af deres indre disciplinære orden. I løbet af 1600- og 1700-tallet mangedobledes antallet af sådanne institutioner således at krigen, indlæringen og produktionen blev gennemgribende præget af disciplinen.[1]

I løbet af denne udvikling ændredes disciplinens virkemåde.[2] Den havde i begyndelsen primært fungeret som en *negativ* teknik der var i stand til at forhindre eller begrænse det uønskede. I hæren havde den haft til opgave at afværge desertering, plyndringer og ulydighed i tilspidsede situationer; i manufakturen havde den skullet forhindre tyveri, arbejdsunddragelse og desorganisation; i skolerne havde den skullet fungere som et remedie mod uvidenhed, dovenskab og uheldige klikedannelser. Med tiden begyndte man imidlertid at lægge større og større vægt på at disciplinen kunne spille en *positiv* rolle ved at forøge den nytte man kunne drage af individerne i relation til de pågældende institutioners formål. I hæren kunne disciplinen øge den enkelte soldats dygtighed og hans evne til at udfylde funktioner i en mere effektiv ødelæggelsesmaskine. I fabrikken kunne disciplinen forbedre den enkelte arbejders håndelag og hurtighed og tillade at højne produktionen. I skolen rettedes den disciplinære undervisning mod at styrke elevernes krop og sind, øge deres kundskaber og disponere dem for et arbejde. De disciplinære teknikker løsgjordes fra deres indordning i andre overleverede teknikker der

udsondrede, undertrykte og udryddede det upassende for i stedet at tjene som midler til at forøge ydelsen.

Samtidig med at antallet af traditionelle disciplinære institutioner øgedes og disciplinen ændrede karakter, begyndte disciplinen at spredes ud fra de lukkede institutioner der havde tjent som dens umiddelbare arnesteder for i forskellige versioner at gennemtrænge andre dele af det sociale korpus. Dette kunne ske ved at de disciplinære institutioner til deres umiddelbare interne disciplinering føjede en disciplinering af omgivelserne. Grundskolen behøvede således for eksempel ikke at nøjes med at disciplinere børnene, men iværksatte også en overvågning af forældrene der skulle sikre at de ydede deres bidrag til barnets opdragelse. Det kunne også ske ved at forskellige befolkningsgrupper udenfor de 'oprindelige' disciplinære institutioner lod sig inspirere af dem og begyndte at tilegne sig forskellige elementer af de disciplinære teknikker, enten som led i deres egen selvforvaltning eller til behandling af omgivelserne. Forskellige filantropiske selskaber anvendte således en systematisk opdeling og individuel overvågning af deres områder når de skulle hindre elendighed og uro i at blive for omfattende og sørge for økonomisk, social, politisk og religiøs forbedring. Ligeledes begyndte medlemmerne af forskellige særlige religiøse grupper at tage disciplinære teknikker i anvendelse når man skulle sørge for at holde selvjustits og etablere sin egen interne orden. På denne måde kunne disse forskellige grupper fungere som nye arnesteder for udbredelsen af disciplinen.

Herfra begyndte disciplinen at diffundere ind i og tilegne sig de fra enevælden overleverede autoritære institutioner der ellers umiddelbart fulgte ganske andre retningslinier end disciplinens. I takt med at disciplinen trængte ind i disse allerede eksisterende institutioners lukkede rum hvori loven, udelukkelsen og undertrykkelsen herskede, omformede den efterhånden ikke alene disses interne organisation, men også deres rolle i en bredere kontekst. Foucault beskriver i forelæsningsrækken "La vérité et les formes juridiques" hvordan den i Del II beskrevne almene anstalt og den med denne forbundne indespærringspraksis voksede sammen med en disciplin der allerede var diffunderet ud i bestemte sociale grupper.[3] Denne udvikling førte med sig at de eksisterende statslige indespærringspraktikker i længden blev gennemdisciplinerede. Disciplineringen satte sig i længden ikke alene åbenlyse spor i de institutioner hvori den blev til; den manifesterede sig også i enevældens traditionelle institutioner og gjorde dem til sine. Forandringen indledtes i midten af 1700-tallet og var ført til ende i midten af det næste århundrede.

I den sidste halvdel af 1700-tallet dannedes i England, på et relativt lavt niveau på den sociale skala, en række grupper der uden at være bemyndiget dertil ovenfra bestræbte sig på at etablere deres egen orden. Ved at sætte sig i besiddelse af en ny form for midler til at sikre den interne orden, søgte disse samfund at sætte sig i stand til at forvalte sig selv.[4]

Disse lokale samfund var mangeartede. Der kunne være tale om grupper af religiøse afvigere, som kvækere og metodister. Der kunne også være tale om selskaber der blev dannet med det eksplicitte formål at modarbejde en igangværende udbredelse af lastefuldhed, blandt andet ved at sikre overholdelse af hviledagen, ved at forhindre udbredelsen af obskøne bøger og ved at lukke spillebuler og bordeller. Sådanne selskaber til forbedring af manererne havde en mere verdslig moraliserende karakter end de førnævnte. Andre enheder var lokale selvforsvarsgrupper der havde en paramilitær beskaffenhed. Disse blev hovedsagelig dannet af de bedrestillede lag som et svar på de religiøst samt demografisk og socialt motiverede optøjer som sidste halvdel af det 18. århundrede var så rig på. Ved på deres eget private initiativ at oprette sådanne grupper der blev organiseret efter militært forbillede, kunne medlemmerne af borgerskab og aristokrati sørge for at bevare en orden i det lokale kvarter eller i deres by. Også de store handelsselskaber udformede efterhånden deres egne værn. På denne måde kunne de beskytte deres varer og produktionsapparat mod optøjer, samt mod plyndring og tyveri.

Midlet som disse grupper tog i anvendelse for at sikre deres evne til egenforvaltning, var en udstrakt indførelse af de disciplinære teknikker. I begyndelsen havde denne disciplinering først og fremmest en defensiv funktion i forhold til øvrigheden. Idet de nævnte grupper viste sig i stand til at opretholde deres egen orden, undgik de at aktivere den allerede eksisterende lovanordning og de med loven forbundne strenge og blodige straffe. Grupperne undgik at udløse øvrighedens pludselige indblanding med de frygtelige følger dette ofte havde for de implicerede. Denne primært defensive funktion var mest fremherskende i de tidlige grupper bestående af religiøse afvigere. I begyndelsen indførtes disciplinen altså som et led i gruppens bestræbelse på at oprette en moralsk-religiøs orden der adskilte sig fra lovens og som et led i gruppens selvforsvar mod loven.

Mod slutningen af 1700-tallet voksede antallet af 'spontant' opståede grupper. Hovedtilvæksten fandt imidlertid sted indenfor de selvorganiserede grupper der blev dannet som værn mod optøjer og andre kaotiske tildragelser. Dermed forskød initiativet til at danne grupperne og rekrutteringen af

gruppemedlemmer sig fra småborgerskabet i retning mod de højere lag. Forandringen vidnede om at forholdet mellem de nævnte grupper og øvrigheden var i færd med at skifte. Mens grupperne i begyndelsen havde indført disciplineringen for at unddrage sig loven, søgte de mod slutningen af det 18. århundrede, under ledelse af borgerskab og aristokrati, at indgå forbindelse med lov og øvrighed. Man begyndte fra gruppernes side at arbejde aktivt for at fremkalde en lovgivning der understøttede den disciplinære orden man var i færd med at etablere; og man sørgede for at øvrigheden ydede et bidrag til den moralisering af adfærden som man mente var nødvendig. Med tiden lykkedes dette i vid udstrækning.[5] En disciplinering der var begyndt hinsides øvrigheden som et værn mod denne, knyttedes med tiden sammen med denne og kaldte på dennes indgriben. Sammenknytningen af øvrighed og disciplin indebar umiddelbart at øvrigheden begyndte at understøtte en moralisering der i grunden var blevet til hinsides øvrigheden; men den medførte samtidig at øvrigheden i stigende grad begyndte at agere og gribe virkningsfuldt ind i sin omverden idet den fulgte disciplinens retningslinier. Parallelt med at disciplineringen tilegnede sig øvrigheden, tilegnede øvrigheden sig disciplinen og gjorde den til sin.

Den historiske transformation der statsliggjorde den i begyndelsen sociale disciplin, fik i England et relativt langstrakt forløb der gør det muligt at skelne forskellige trin i forskydningen. I Frankrig fik den samme proces et ganske anderledes abrupt forløb. I stedet for en integration der formede sig som en langsom gensidig tilpasning af det adskilte, fandt der i Frankrig en sammenkobling sted der havde form af en umiddelbar gensidig tilegnelse.[6] Forskellen skyldtes blandt andet at staten i Frankrig, i form af det suveræne monarki, var ganske anderledes nærværende i det sociale korpus som en magtfuld instans man kunne betjene sig af. Monarkiet proklamerede sin eksistens i kongens lov og hans strafferet; men det var samtidig mere uset til stede på et subjudiciært niveau i den iværksatte store internering. Indespærringen af undersåtter i den store anstalt forordnedes sædvanligvis gennem udstedelse af *kongebrev*. Kongebrevet adskilte sig radikalt fra loven der angik alle undersåtter generelt ved at være en befaling udstedt fra hoffet der var rettet mod en bestemt individuel person, og som beordrede ham til at foretage sig noget ganske bestemt. Selv om man per kongebrev principielt kunne befale en person at foretage sig en række forskellige ting, for eksempel at gifte sig, var der normalt tale om en straffende foranstaltning. Man kunne fratage adressaten bestemte privilegier eller sende ham i eksil; men som oftest beordrede man ham

indespærret. Den store indespærring og de kongelige arrestordrer blev til som en styrkelse af royal magtudøvelse. Med et sådant supplement til loven nøjedes enevælden ikke med at udstede generelle forordninger, men ramte anderledes præcist den enkelte undersåt direkte ovenfra. De er i forlængelse heraf i den samtidige og senere opinion blevet fastholdt som det mest direkte udtryk for den royale suverænitet. Her viste det sig hvordan kongemagten uden varsel, voldsomt og vilkårligt, slog ned i det omgivende samfund.

Foucault fastholder imidlertid at et sådant billede ikke kan holde for et nærmere eftersyn. Hovedparten af de interneringer som monarkiet foretog og flertallet af de kongebreve som det udstedte, var i virkeligheden foranlediget af den ramtes nærmeste omgivelser: af mænd hvis koner bedrog dem, af sognebørn hvis præster opførte sig skændigt, eller af familier der så deres overhoved opføre sig ansvarsløst eller formøble arven. På trods af at de kongelige arrestordrer og interneringen fremstod som sindbilleder på kongemagtens voldsomhed og arbitraritet, blev disse i det stille investeret af og integreret i en anden form for magtudøvelse der blev til lokalt.[7] De indgik som et led i, og man tillod at de indgik som et led i lokale fraktioners udøvelse af magt over andre for at sikre en bestemt lokal orden.[8]

Tre forskellige kategorier af adfærd kunne fremkalde begæringerne fra det nære samfunds side om at der blev udstedt et kongebrev. Der kunne være tale om forskellige former for umoralsk opførsel, for eksempel udsvævende levevis, ægteskabsbrud, sodomi eller fuldskab. Der kunne også være tale om afvigende eller farlig religiøs adfærd. Beskyldninger for hekseri mundede ikke mere ud i at den ramte blev underkastet prøver og eventuelt brændt på bålet, men kunne i stedet resultere i at der blev udstedt en kongelig arrestordre. Endelig blev kongelige arrestordrer efterhånden udsendt for at gribe ind i de arbejdskonflikter der begyndte at opstå i løbet af 1700-tallet. For at ramme initiativtagerne til strejker og anden arbejdsmæssig uro bad man om at de blev interneret.

I alle tilfælde udvalgte man imidlertid i det lokale samfund netop det der irriterede og indbød til at blive underkastet en behandling der skulle virke afrettende ind, både på den ramtes og på andres adfærd. De statslige instrumenter, kongebrevet og interneringen, var blevet udviklet i 1600-tallet under kongemagten for at underlægge aristokrati, borgerskab og pøbel den binære opdeling mellem forbudt og tilladt. Samtidig med at de forblev symboler på kongelig magtbrynde, blev de nu i 1700-tallet inddraget i og genbrugt af en lokal selvkontrol der havde disciplinens karakter.[9]

Inddragelsen af de statsligt-autoritære forholdsregler i de disciplinære sammenhænge fik efterhånden også følger for de førstes udformning. Indespærringen havde i 1600-tallet været den subjudiciære afstraffelsesform der blev sat i værk overfor alle de typer handlinger som overskred grænserne for det sociale fællesskab, uden at være tilstrækkelig betydningsfulde til at man måtte gribe til en egentlig legal straf. Afstraffelsen havde karakter af en autoritær bekræftelse af hvad der allerede var tilfældet, nemlig at den handlende allerede havde sat sig udenfor det sociale fællesskab. Interneringen fremstod derfor som et relativt ukompliceret tiltag. Den samlede en række umiddelbart forskellige grupper indenfor en og samme anstalt hvor man tilbageholdt dem på ubestemt tid som én relativt forskelsløs masse og ikke kerede sig synderligt om deres udvikling. Interneringen nøjedes med, yderst groft, at markere de interneredes fælles status. Den almene anstalt, eller L'Hôpital Général, var med den mangeartede befolkning den husede et resultat af en uoverstigelig differens der var blevet mærkbar i det sociale, en kløft som institutionen medvirkede til at cementere.

Efterhånden som indespærringen blev taget i anvendelse af disciplineringsdispositivet, ændredes interneringsforanstaltningen imidlertid. At interneringsanordningen i stigende grad blev assimileret af eller inkorporeret i disciplinen indebar at den første blev omtolket. Hermed var der ikke alene tale om at noget bestående indgik, selv relativt uforandret, i en ny sammenhæng. At interneringsanordningen blev reinterpreteret idet den indgik i en ny sammenhæng, indebar at også dens interne organisering, dens natur, forandredes. Omtolkningen var ensbetydende med en inhærent omfordeling af interneringsanordningen. I kraft af at den overleverede institution internatet blev gennemsyret af disciplineringsdispositivet, tildeltes den derfor ikke alene nye funktioner indenfor en ny sammenhæng; moralitetens 'eget' indre redistribueredes samtidig efter disciplineringens retningslinier.

Transformationen gav sig til kende som en vanskelighed ved at opretholde den overleverede behandling af de internerede. Disciplinen trængte efterhånden ind i og bemægtigede sig det eksisterende internats lukkede rum og bevirkede at det begyndte at blive regimenteret efter andre retningslinier end de hidtil gældende. Det forekom ikke længere tilstrækkeligt blot at markere en allerede eksisterende uoverstigelig differens og bekræfte hvad der var tilfældet; det internerede måtte distribueres og behandles efter disciplinens retningslinier. Da de internerede imidlertid ikke lod sig disciplinere på samme vis, indebar disciplinens fremtrængen samtidig en differentiering af såvel behandlingen som

dens genstandsfelt. Det var ikke længere muligt at opleve den udsondrede internerede mængde som en forskelsløs masse.

At internatet blev tildelt en ny rolle i kraft af dets sammenkobling med disciplineringsanordningen, indebar således i længden en specificering af interneringsrelationen. Ud af den store anstalt sprang flere ikke tidligere sete institutioner med hver deres egenart. Disse af 'hospitalet' uddifferentierede og i vid udstrækning stadigvæk eksisterende institutioner var *klinikken* (eller det moderne 'hospital'), *asylet* og *fængslet*. I forlængelse heraf har den almene anstalt også figureret som det historiske ophavssted hvorfra en række personager der havde central betydning for den sociale organisering udgik, nemlig den syge, den sindssyge, delinkventen og recidivisten. Af disse er nogle forblevet i interneringens lukkede rum mens andre siden er vandret tilbage i det sociale fællesskab. Hvorledes klinikken, asylet og fængslet uddifferentieredes af den store anstalt da denne disciplineredes, vil jeg gøre rede for i de følgende tre afsnit.

2 Klinikkens fødsel

I forelæsningen "L'incorporation de l'hôpital dans la technologie moderne" gør Foucault opmærksom på at hospitalet indtil midt i 1700-tallet først og fremmest figurerede som en institution der skulle hjælpe nødlidende og sørge for social orden.[10] Den nødlidende havde hjælp behov; men samtidig optrådte han – med sine smitsomme sygdomme, sin manglende arbejdsevne og -vilje, sin fattigdom og rodløshed – som et kaotisk faremoment man måtte sørge for at inddæmme. Hospitalet var en kombineret hjælpe- og beskyttelsesforanstaltning, ikke en anordning der havde til opgave at sørge for de interneredes helbredelse.[11]

Den 'idealtypiske' indlagte var derfor heller ikke den syge, men derimod den nødlidende der allerede var dødsmærket. I hospitalet kunne man yde en sådan person en sidste materiel hjælp og samtidig sørge for hans åndelige frelse.[12] Hospitalet var et sted hvor man kom for at afdø, først socialt og senere biologisk.[13] Det havde hvad man i dag ville kalde en hospicefunktion, omendskønt dødsprocessen til tider forløb ganske anderledes langstrakt end nu.

Indtil midten af 1700-tallet forblev hospitalet og medicinen således to adskilte størrelser.[14] Efterhånden som disciplinen vandt indpas i hospitalet ændredes dette forholdsvis uregimenterede rum således at grunden til hospitalets medikalisering var lagt. Transformationen var tidligst mærkbar i de maritime hospitaler som blev drevet af et militær der allerede var gennemsyret

af de disciplinære teknikker. I første omgang drejede det sig her ikke om at forbedre hospitalets behandling af sygdommene, men om at eliminere de skadelige følger af internatet. Ved at fjerne de utålelige elementer fra samfundslegemet løste interneringen ganske vist en række problemer; men den skabte samtidig nye for så vidt som den etablerede et nyt arnested for udbredelsen af sygdomme, samt for økonomisk irregularitet og for politisk unddragelse og uro. De maritime hospitaler i de store havnebyer var efterhånden blevet steder hvor der fandt en omfattende ind- og udførsel af kontrabande sted som var en torn i øjet på toldmyndighederne. Samtidig var de også blevet steder hvortil nye sygdomme kunne importeres og vinde fodfæste, og hvorfra epidemier kunne spredes. I det omfang man indførte disciplinens individualiserende lokalisering og registrering af de internerede, kunne disse ulemper afbødes. I det maritime og militære lazaret indførtes en registrering af de indlagte og en karantæne der isolerede dem fra hinanden. Ændringerne gjorde det samtidig muligt for hæren bedre at beskytte og overvåge det personel der var blevet mere kostbart og mere sårbart efter at man havde indført de nye krigsteknologier og forbedret uddannelsen af de indkaldte. Det blev lettere at afsløre hvem der søgte at unddrage sig krigstjeneste ved at simulere sygdom og at forhindre at de syge deserterede eller døde af overførte sygdomme.[15] Fra de militære lazaretter spredtes disciplinen efterhånden til de civile hospitaler.

*

Parallelt hermed gennemgik medicinen en transformation der gjorde den kompatibel med det forandrede hospital. Denne forskydning beskriver Foucault i den ovenfor nævnte forelæsning og i værket *Naissance de la clinique.* I middelalderen og renæssancen udøvedes lægekunsten, eller kunsten at helbrede, udenfor hospitalerne. Indskolingen havde mesterlærens form og indebar at adepterne tilegnede sig et korpus af kanoniske tekster og fik overdraget en række mere eller mindre esoteriske formler.[16] I den praktiske behandling blev sygdommen anskuet som en pågående strid mellem den lidendes sunde natur og et onde som angreb den. Lægens opgave var at holde øje med sygdommens forløb så han var i stand til at intervenere i de øjeblikke hvor denne kamp var på sit højeste og blev afgjort. I sygdommens kriser optrådte lægen som en opmand der søgte at indvirke på striden så den blev afgjort til den enkelte patients fordel.

I den klassiske tids medicin indgik lægen og den syge ligeledes i en nær og personlig relation.[17] Lægen tog afsæt i og beskæftigede sig med det enkelte tilfældes irreducible kvaliteter og de umiddelbart dunkle og stumme ligheder imellem dem. Dette skete imidlertid med henblik på at skabe klarhed ved at afdække den naturens rationelle orden der manifesterede sig i disse analogier.[18] For den der nøje iagttog og reflekterede over analogiernes fortætninger i det enkelte tilfælde, spredtes skyerne så han blev i stand til klart og distinkt at percipere den specifikke art i dens virke. Med denne tilgang indskrev lægekunsten sig i tidens generelle bestræbelse på at etablere taksinomier,[19] i dens iværksættelse af en viden om virkeligheden der havde form af en tavle over identitet og differens imellem forskellige klasser.[20] Taksinomien kom arketypisk til udtryk i den samtidige naturhistorie og specielt i den udformning botanikken fik hos for eksempel Linné.[21] Ligesom naturhistorien generelt gjorde det, virkede den klassiske lægekunst klassificerende og botaniserende i bestræbelsen på at bestemme arterne og deres egenskaber.

Bestod naturens orden for naturhistorien i en række arter eller sekundære substanser, så afdækkede den klassiske lægevidenskab hvordan forskellige arter af sygdomme virkede igennem de enkelte tilfælde.[22] Sygdommens primære sæde var ikke den menneskelige krop; i stedet repræsenteredes arternes almenhed sig igennem denne partikulære størrelse.

På den skildrede baggrund opererede den klassificerende lægekunst også med en forestilling om at sygdomme havde et naturligt forløb. Hvor man levede under primitive omstændigheder, og hvor man lod den komme til udfoldelse forholdsvis frit og uden sammenblanding med andre sygdomme, ville sygdommen tydeligst vise sine grundlæggende karakteristika eller sin essens. Jo mere den måtte gøre sig gældende på en kompleks og civiliseret socialitets betingelser, jo mere blev den forhindret i at komme til udfoldelse; og jo mere uklart billedet af sygdommen blev, jo sværere blev det også at gribe helbredende ind på rette vis.[23]

I forlængelse heraf blev der fra medicinsk side rettet en kritik af hospitalet som man betragtede som en kontekst der med sine mangeartede indflydelser og sin sammenblanding af forskellige sygdomme komplicerede billedet og forhindrede sygdommen i at udfolde sine artskendetegn.[24] Ligesom det var tilfældet i middelalderen og renæssancen, mente man stadigvæk ved begyndelsen af nyere tid at sygdommen studeredes og behandledes bedst udenfor hospitalets kunstige miljø.

I den positivt formulerede arternes medicin var samtidig medgivet en begyndende sans for det omgivende miljøs indflydelse på sygdommen. Sygdommen opfattedes som en almen natur der kunne vinde indpas i individet, tage det som sæde, i kraft af ændringer i dettes naturlige miljø. Når den klassiske medicin skulle erkende og forklare sygdommens genese, kunne den henvise til individets levemåde og dets livsbetingelser: til særlige omstændigheder som jordens og luftens kvalitet, konstitution og kost, klima og årstidernes forandringer.[25] Lægekunstens helbredende bestræbelser rettede sig derfor heller ikke mere som i middelalderens og renæssancens kriseterapeutik direkte mod sygdommen selv; i stedet søgte lægen at ramme sygdommen ved på rette tid og sted at påvirke og ændre i de livsbetingelser der havde tilladt den at udvikle sig. Indenfor en horisont hvor sygdommen fremstod som et naturfænomen, kunne man også begynde at anskue og behandle den som et fænomen der adlød det omgivende miljøs naturlove.[26]

I den klassiske medicin figurerede miljøets indflydelse imidlertid hovedsagelig som en størrelse hvis negative påvirkning man måtte bestræbe sig på at afværge. I sygdomsarternes lægevidenskab kunne miljøets særlige indflydelse ikke figurere som det egentlige objekt for erkendelsen, kun som en randbetingelse for det erkendte. Ét sted i den samtidige lægevidenskab trådte sygdommens genese, og det ville sige de særlige og differerende betingelser for det generelles og gentageliges opståen, imidlertid i centrum for interessen. Dette skete når sygdommen samtidig gentog sig i et stort antal individuelle tilfælde, eller i erfaringen af epidemien.[27] Når man skulle analysere epidemien bestræbte man sig ikke på at erkende den pågældende sygdomsarts generelle form, men derimod på at erkende den særegne proces: den omfattende historiske og geografiske partikularitet der varierede fra en epidemi til en anden, men som bevirkede at sygdommen vandt udbredelse på netop dette sted på netop det givne tidspunkt.[28]

Den mere positive erfaring af det partikulære miljøs rolle åbnede for en mere aktiv og indgribende omgang med miljøet i forbindelse med epidemien.[29] Modellen for en sådan gennemgribende indgriben var karantænen, som Foucault beskriver i forelæsningen "Histoire de la médicalisation" og i *Surveiller et punir.*[30] Fremgangsmåden havde været kendt siden middelalderen, men var blevet taget i anvendelse forholdsvis sjældent, som en nødforanstaltning når alvorlige epidemiske sygdomme, for eksempel pest, viste sig i en by. Ifølge de overleverede reglementer skulle man straks afskære den by eller det område i hvilken sygdommen havde vist sig fra omverdenen.

Samtidig lokaliserede man de enkelte borgere i hjemmene ved at forordne dødsstraf for hvem der uden særlig tilladelse måtte blive antruffet på gaden. Man opdelte byen i adskilte kvarterer og udpegede for hvert enkelt område en ansvarlig embedsmand der befalede over en række underordnede der tog sig af de enkelte gader. Dette korps sørgede for den fordeling af blandt andet føde til de isolerede som trods alt var uomgængelig. Endvidere skulle det se til at de udstedte forordninger blev overholdt, samt dagligt danne sig et billede af hvordan det stod til med de enkelte indbyggere, syge eller ej, og sørge for at disse informationer blev samlet et centralt sted.

Karantæneforanstaltningerne udstrakte således et ganske finmasket net over den epidemiramte by. Rummet blev lukket og opdelt i et hierarki af stadig mindre enheder; og de enkelte dele blev lokaliseret på en sådan måde at de restløst lod sig overvåge. Karantænen fungerede som en tidlig og koncentreret skabelon for disciplindispositivet.[31] Pestepidemierne er blevet overleveret i det litterære billede af et frenetisk karneval hvori individerne, dansende på gravene, forlod deres sikre og velkendte identitet, og kroppene blandedes promiskuøst: af en uorden der transcenderede loven og dens forbud og tilværelsens skarpe opdelinger for at lade en anden sandhed komme til syne. Som et svar på denne imaginære og reelle forestilling om pesten som en kollektiv uorden, fandtes der imidlertid samtidig en mere overset, modsatrettet medicinsk og paramilitær bestræbelse. Der var tale om en praktisk anstrengelse der sørgede for at pestepidemien ikke mere anskueliggjorde overtrædelsen af loven, men i stedet blev en demonstration af en reglementerings stadig mere detaljerede gennemtrængning af det sociale korpus der tilkendte hver enkelt sin egen rette plads og sin egen sygdom.[32]

De pestramte blev dermed en ganske anderledes behandling til del end den eksilering og internering der blev sat i værk overfor først de kronisk syge, men kun ved direkte kontakt smittefarlige spedalske og senere overfor de venerisk syge og de asociale i al almindelighed. I skræmmebilledet af de spedalske, dem man måtte undgå kontakt med, overleveredes motivationen for udelukkelsen og den skarpe binære opdeling. I stereotypen de smitsomme pestbefængte og det med dem forbundne kaos videregaves derimod den negative bevæggrund for at iværksætte en minutiøs opdeling af relationerne og en individualiserende fordeling. Med de to typer reaktioner var der tale om to grundlæggende forskellige former for social organisering. Mens den radikaliserede udelukkelse og indespærring pegede på muligheden af et totalt renset fællesskab, pegede karantænen frem mod en alt inkluderende og altovervågende disciplinær

regimentering. I karantænen trådte forestillingen om en gennemgribende militær revision og disciplinering i stedet for forestillingen om loven og den renselse der havde vist sig at være utilstrækkelig.[33]

I reaktionen på epidemien kom en anden omgang med miljøet til syne. Det optrådte her ikke som en størrelse man for størstepartens vedkommende måtte tage for givet, men derimod som en størrelse man kunne gestalte. Her udfoldedes en helbredelseskunst der havde en langt mere aktivt indgribende og gennemgribende karakter. Det forhold til sygdommen der blev etableret, kortvarigt og globalt, i epidemiens undtagelsestilfælde, kunne man imidlertid installere mere permanent indenfor allerede eksisterende begrænsede, lukkede rum hvorved de umiddelbart forskellige sociale teknologier interneringen og disciplinen begyndte at virke sammen.

> Det 19. århundrede udmærker sig ved at have indført den magtteknik som kendetegner den disciplinære parcellering, i eksklusionens rum hvor den spedalske var den symbolske beboer (og hvor tiggerne, vagabonderne, de gale og de voldelige udgjorde den reelle befolkning). Dette at behandle de "spedalske" som "pestbefængte", at udlægge fine disciplinære opdelinger af interneringens sammenblandede rum, […] at individualisere de udstødte, men at benytte sig af disse individualiseringsprocedurer for at markere selve udstødningen – det er dette som den disciplinære magt har udført på regelmæssig vis siden begyndelsen af det 19. århundrede.[34] *(Surveiller et punir,* pp. 200-201)

Sammenkoblingen af miljøets medicin og de disciplinære teknikker med konglomeratets institutionalisering indenfor interneringens lukkede rum, transformerede hospitalet. Det blev med tiden ikke mere først og fremmest opfattet som et simpelt opbevaringssted, men fremstod som et kunstigt iscenesat miljø der dannede rammerne om en terapi. Hospitalet blev en *mekanisme til at helbrede.* I forlængelse heraf udskiltes efterhånden den del af det oprindelige internats befolkningsgruppe der var særlig velegnet til og motiveret for den helbredende behandling fra de øvrige internerede. Af de interneredes brogede samling udsondredes en gruppe af syge der i højere grad end de andre var i stand til at indgå i en helbredelsesproces der kunne reintroducere dem i den almindelige socialitet. Samtidig begyndte man at udsætte en række andre syge der traditionelt var blevet taget under behandling i den almene og individuelle medicin for hospitalets omfattende behandling. Et nyt genstandsfelt for en intensiveret medicin var i færd med at opstå.

Forandringerne kom til udtryk i samtidige bevægelser for generelt at reformere hospitalets indretning i England og Frankrig i sidste halvdel af 1700-tallet.[35] Efter Hôtel-Dieus brand i 1772 fremsattes for eksempel en række planer til at rekonstruere de parisiske hospitaler, så man kunne opløse den angstprovokerende konfusion der herskede, der viste at man var begyndt at tænke hospitalet på en ny måde. Hospitalet og dets bygningskunst forestilledes ikke længere primært som en repræsentativ størrelse der skulle manifestere en bestemt orden, men opfattedes i stedet som en funktionel anordning der måtte reorganiseres efter det overordnede formål at helbrede.[36]

Transformationen havde til følge at fællessengen hvori man tidligere havde stuvet op til seks personer, forsvandt.[37] I stedet skabte man et særligt isoleret rum rundt om den enkelte patient der kunne ændres efter hans og sygdommens behov. Rundt om ham skabte man også et særligt foranderligt miljø der tillod at tilføre frisk luft eller at sørge for en forhøjet temperatur som det nu forekom hensigtsmæssigt. I stedet for det karitative personale begyndte man at ansætte et egentligt medicinsk. I slutningen af 1700-tallet opstod fænomenet *hospitalslægen,* en mediciner der ikke længere først og fremmest var kendt i kraft af mirakuløse enkelthelbredelser, men hvis autoritet hvilede på hans erfaring i hospitalets særlige miljø og manifesteredes i stuegangen.[38] Samtidig begyndte man at indføre metoder til identifikation og registrering af den enkelte indlagte og hans sygdom. Man forsynede den syge med et armbånd med hans navn og sengen med et skilt der angav hans sygdom. Man holdt regnskab med lægens diagnose og med de direktiver som han udstedte under stuegangen. Reglementet for Hôtel-Dieu foreskrev i 1785 at lægerne skulle konfrontere deres registreringer med deres erfaringer for at notere sig hvilke behandlinger og hvilke læger der havde vist sig at være mest succesfulde. Således samlede man efterhånden en fond af medicinsk viden.

Igennem den skildrede transformation opstod *den moderne klinik* efterhånden af det klassiske hospitals aske. Klinikken var et sted hvor man samlede og isolerede de syge fra hinanden med det overordnede formål at helbrede dem og således gøre det muligt for dem at vende tilbage til det omgivende samfund. Hermed dannedes også et særligt nyt sammenhængende erfaringsfelt indenfor hvilket en medicinsk viden kunne opstå og efterprøves.[39]

Dette bevirkede at den medicinske viden fik en anden status. Der opstod en særlig specialiseret medicinsk viden til forskel fra tidligere tiders enten privilegerede eller almene kundskab.[40]

Samtidig fik den medicinske viden en anden karakter. I klinikkens rum meldte sig et felt der bestod af en endeløs række af hændelser og variationer der ikke længere integreredes i den klassiske medicins almene artstavler.[41] En medicinsk erfaring der opererede med et åbent, fremadrettet, kumulativt tidsperspektiv begyndte at gøre sig gældende. En sensibilitet der var analog med den nye omgang med tiden i disciplinen, meldte sig dermed i den kliniske medicin. Registreringen af de uendelige og foranderlige serier af begivenheder gjorde en analyse mulig der optegnede hyppighed, samtidighed og følge i de forekommende begivenheder, totaliserede ved at sammenligne og således blev i stand til at opdage det umiddelbart usynlige i det synlige.[42] Hvor de endeløse rækker af adskilte begivenheder systematisk stødte sammen eller krydsede hinanden, fik de karakter af signifikante symptomer. De oplevedes som tegn der pegede ud mod og afslørede en dybereliggende sammenhæng. Den sammenhæng man kunne identificere i skæringspunktet mellem de forskellige serier af fænomener var det partikulære isolerbare tilfælde af sygdommen som en konkret, kompleks enhed eller som en konfiguration. Den lægelige undersøgelse formede sig ikke mere, som det var tilfældet i arternes medicin, som en generaliserende bevægelse der tog afsæt i det partikulære for at munde ud i en erkendelse af det almene. Der var i stedet tale om en karakteriserende bestræbelse der, med udgangspunkt i de almene symptomer, mundede ud i en lokalisering og beskrivelse af det partikulæres særlige kendetegn.[43]

I og med at den medicinske undersøgelse begyndte at bestræbe sig på at blotlægge den dybereliggende sammenhæng som var givet med det partikulære tilfælde, fik den lægelige udforskning af verden en ny, dybdeborende karakter.[44] Den begyndte at udforske og trænge ind i sit genstandsfelt i forsøget på at bestemme sygdommens sæde, det primitive sted i tid og rum hvor den patologiske tilstand havde sit udspring, og hvorfra den bredte sig. Dette lokaliserbare sæde for sygdommen erstattede klassen.[45] I sin opledning af sygdommens konkrete arne opdagede medicinen det syge individ som en størrelse det var værd at beskæftige sig med, og som man måtte søge at trænge ind i.

Foucault beskriver hvordan bestræbelsen på at finde sygdommens arne ved at trænge ind i individet fik et yderst håndgribeligt udtryk i bestræbelsen på at etablere en *klinisk anatomi* i slutningen af 1700-tallet med Bichat, og senere hos Laënnec. Nyt var ikke i sig selv anatomo-klinikkens anvendelse af dissektion for den var allerede blevet praktiseret i den klassiske medicin,[46] men derimod anvendelsen og opfattelsen af dissektionen som en teknik der systematisk kunne

kombineres med den kliniske analyse, og som derved gjorde det muligt konkret at udpege sygdommens sæde i det obducerede individ. I Bichats og Laënnecs patologiske anatomi søgte man sygdommens arne i det syge individs indre vævslæsioner. I begyndelsen af 1800-tallet førte Broussais bevægelsen til ende ved at hævde at sygdommens sæde måtte søges endnu dybere i individet, i de knap så håndgribelige infektioner og irritationer af vævet som organlæsioner blot var det synlige udtryk for.[i] Med *Examen des doctrines médicales,* der udkom i 1816, var sygdomstilfældet blevet en i tid og rum lokaliseret (og dermed partikulær)[47] størrelse hvis placering ikke mere var bundet til det synliges orden,[ii] men som netop kunne træde frem og blive synlig i kraft af at den var lokal. Hos Broussais figurerede sygdommen ikke mere som en art der var i stand til at begrunde sin egen væren, men derimod som den betændelses- eller infektionstilstand der opstod i mødet mellem et irritabelt væv og en irritationsfremkaldende årsag. Man bestræbte sig på at beskrive sygdommen som en *generaliseret struktur* ved at forstå den som et altid lokaliserbart angreb på organismens almindelige og naturlige funktionsmåde.[48]

Med Broussais' beskrivelse af sygdom som organismens patogene reaktioner på de udfordninger som påvirkningerne fra dens omgivelser stillede den overfor var essentielle dele af den moderne bestemmelse af sygdom fastlagt der ifølge Foucault ligger til grund for vor tids positive medicin.

[i] Se det afsluttende kapitel "La crise des fièvres" pp. 177-198 i *Naissance de la clinique.* Foucault gør allerede i forordet til samme værk opmærksom på at det videnskabelige blik samtidig får en ny dybdeborende og gennemtrængende karakter. "L'œil devient le dépositaire et la source de la clarté; il a pouvoir de faire au jour une vérité qu'il ne reçoit que dans la mesure où il lui a donné le jour; en s'ouvrant, il ouvre le vrai d'une ouverture première: flexion qui marque, à partir du monde de la clarté classique, le passage des 'Lumières au XIXe siècle" (ibidem, p. IX). I modsætning til den klassiske videnskab hvor "at se" normalt betød "at opfatte" eller at registrere hvordan det forholdt sig, bliver "at se" nu ensbetydende med "at oplyse" og at "udforske".

[ii] Den var ikke mere bundet til den blikkets orden der stadigvæk regerede den klassiske arternes medicin og det klassiske episteme generelt.

> Sygdommens rum er […] selve organismens rum. […] Sygdommenes medicin er overstået; hermed begynder de patologiske reaktioners medicin, en struktur som har domineret det 19. århundrede og i en vis udstrækning også det 20. århundrede eftersom de patogene agenters medicin – med visse metodologiske modifikationer – har indlejret sig heri. […] Siden 1816 har det medicinske øje kunnet rette sig imod en syg organisme. Det medicinske bliks historiske og konkrete *a priori* har fuldbyrdet sin grundlæggelse.[49] *(Naissance de la clinique,* pp. 196-97; kursivering i originaltekst)

Den anatomo-fysikologiske klinik drog i bestemte henseender den fulde konsekvens af den mulighed for omgang med sygdommen der tidligere havde vist sig momentant i behandlingen af epidemien. I klinikkens kunstige miljø iværksattes en vedvarende påvirkning og en åben og totaliserende registrering af de forefaldende begivenheder og variationerne imellem dem. Den gennemgribende behandling tillod at etablere et forhold til og en viden om det partikulære tilfælde, nemlig det enkelte individ og dets funktionsmåde i dets sammenhæng med det omgivende miljø.

Hermed brød den moderne lægevidenskab med en opfattelse der havde stået uanfægtet siden den klassiske græske, platoniske og aristoteliske, filosofi. Det var den påstand at det kun var muligt at opnå en *viden om det individuelle som det almene:* at det ikke var muligt at opnå en viden om det individuelle uden at man samtidig ophævede dets individualitet og forstod det som det *partikulære.*[i] I og med at Bichat og Broussais etablerede en medicinsk videnskab om sygdommen som en lokaliserbar størrelse der havde sit sæde i den levende organismes indre orden og i dennes samspil med sine omgivelser, overtrådte de

[i] I *Naissance de la clinique* (p. 175) anfører Foucault at "La vieille loi aristotélicienne, qui interdisait sur l'individu le discours scientifique, a été levée". Se også ibidem, p. X.
'Forbuddet' formuleres forskellige steder hos Aristoteles: I *Metafysikken* hævdes det at det individuelle værendes substantielle væremåde er et udefinerbart substratum (1039 b 28). I *Kategorierne* (1 b 7) anføres at det individuelle og singulære er det der ikke lader sig prædicere om noget substrat.
Foucaults karakteristik er således en kende forenklet. Der var ikke, fra Platon og Aristoteles til og med den nyere tids naturhistorie, udstedt noget forbud mod at søge at opnå en viden – videnskabelig eller ej – om det singulære eller individuelle. Problemet var at man ikke mente at kunne sige noget om det, og dermed heller ikke kunne opnå viden om det, som sådant, uden at måtte udtale sig i generelle termer, uden at ophæve dets individualitet. Det individuelle var man dermed i sidste instans kun i stand til at forstå som deficient, som 'noget' der adskilte sig fra en almenhed.

ikke alene det standende aristoteliske forbud mod en viden om det individuelle der bestemte dette som det særegne og lokaliserbare; de lagde også grunden til en videnskab der i sin viden udsondrede et *individ* som havde karakter af en *irreducerbar* størrelse.

Det individ der dukkede op i sin singularitet hos Bichat og Broussais som et sæde for sygdommen, kom imidlertid først til syne som en genstand for lægevidenskabelig viden idet man samtidig bestemte det som en organisme der konstant var under angreb og truet af konkrete, indre afdækkelige farer. Det menneskelige individ der viste sig som genstand for den medicinske viden, var et endeligt væsen der på ethvert givet stadium i sin udvikling i sig havde indskrevet *sin egen* konstant nærværende dekomposition og død.[50] Først når man anskuede det menneskelige individ i dets inhærente relation til dets egen destruktion, blev man i stand til at bestemme hvad det i grunden var. Den anatomo-fysikologiske medicin underkastede den individuelle krop en undersøgelse der nyfigent søgte at trænge ind i den for at afdække dens skjulte læsioner; men der var dermed også tale om en optik der, med en desinteresseret interesse, anskuede det individuelle liv som en prekær størrelse ud fra dets kommende død. En død der var evigt nærværende i menneskelivet i form af et inhærent og personligt forfald man bestandigt måtte gribe og bortmane, blev et organiserende princip for den moderne medicin og den mængde særegne genstande som denne beskæftigede sig med.

I en positiv omvending, nemlig i form at den særegne endelighed der udmærkede den menneskelige eksistens, kom den inhærente negativitet nogenlunde samtidig, hos Kant, til at figurere som det uomgængelige udgangspunkt for sikker viden. Idet man ikke længere, sådan som det stadigvæk var tilfældet i klassikken, blot anskuede endeligheden negativt som ufuldkommenhed og som en begrænsning i forhold til det uendelige, men derimod forstod den positivt som et konstitutivt træk ved den menneskelige individualitet, blev en moderne humanvidenskab ligeledes mulig. Eksistensen af humanvidenskaben forudsatte nemlig den antropologiske struktur der blev resultatet af en sådan transformation i forestillingen om endelighed. Med den positive omtolkning af endeligheden opstod ikke alene muligheden for at den endelige eksistens kritisk kunne vende sig mod sin endelighed for heri at begrunde muligheden for viden, og for at bestemme en sådan videns karakter og således installere sig selv som subjekt for viden. Med en positivt foreliggende menneskelig eksistens opstod samtidig muligheden for at man kunne gøre denne til genstand for en objektiv rationel diskurs. I de moderne

humanvidenskaber optrådte det endelige menneske på en gang som objekt og subjekt for erkendelsen. Om hvorledes det uendelige forsvandt fra Jorden idet det som sit eneste blivende spor efterlod en individualitet der var mærket af mangel, ikke endeligt forelægbar og dermed uendeligt fremstilbar, handlede Hölderlins *Empedokles.*[51]

*

I renæssancens og klassikkens univers optrådte *døden* som en generel ydre grænsebestemmelse ved eksistensen, et intet der med sit komme udlignede og udslettede alle forskelle i henseende til status og livsbetingelser.[i] I stedet for at figurere som en fond der sørgede for at ophæve det særegne, begyndte døden derimod fra nu af at optræde som den størrelse der var konstitutiv for individets individualitet der gav eksistensen sin særegenhed. Det var først i kraft af det forhold til sin egen personlige død som individet bar med sig, og som bestandigt nærmede sig at individet var i stand til at træde ud af den almene nivellering og blive sig selv.[ii]

Så længe døden var blevet anskuet i det *makabre,* figurerede den som en fælles ydre tærskel, og livet, spejlet i døden, som en fælles dans på gravens rand. I det *morbide* udtryktes derimod en sans for hvordan livet fandt sine mest diverse og specifikke former når det spejlede sig i døden.[52] Integrationen af døden i livet bevirkede ganske vist at dette ikke kunne fremstå som et sammenhængende, kompakt kontinuum for i stedet at begyndte at optræde som en diskontinuert og sparsomt fordelt størrelse. Men i det morbide viste dette fra begyndelsen af mangel mærkede gode sig, som en art modsvar, at svulme op og vinde et egenartet, diverst omfang.

Hvordan den individuelle forholden sig til sygdommen til døden evnede at aftvinge livet en ny, mangeartet sentimentalitet, bevidnedes af den samtidige og senere kunst. I malerkunsten gjorde en besættelse af dødens mangeartede former sig gældende hos Goya, Géricault og Delacroix. Fra Goethes *Die Leiden*

---

[i] Døden havde ifølge *Histoire de la folie à l'âge classique 76* karakter af et intet man forstod som "terme extérieur et final, à la fois menace et conclusion" (p. 27).

[ii] Dette blev tydeligt indenfor filosofien fra *Die Phänomenologie des Geistes* til *Sein und Zeit.* Her fastholdt man konfrontationen med en tidslighed der manifesterede en endelig eksistens præget af en bestandigt nærværende død som en central grunderfaring – og som en grunderfaring der var forudsætningen for en den endelige eksistens' selvbevidsthed.

des jungen Werthers over Chateaubriands *René,* Flauberts *Madame Bovary* og *La Tentation de saint Antoine,* samt Poes og Baudelaires liv og skrifter, til Zolas *La bête humaine* og Apollinaires *Alcools* kan den moderne litteratur anskues som historien om den gensidige gennemtrængning af liv og død og om den dødsmærkede individualitets skrøbelige permanens og driftsmæssige mangfoldighed. En særegen, men parallel historie fortælles i den moderne danske litteratur fra Ewalds *Levned og Meeninger* over Blichers *Trækfuglene* til Johannes V. Jensens *Kongens Fald* og Tom Kristensens *Hærværk.*

I alle disse værker skaffede en *ny komplicitet mellem individualitet og død* sig udtryk i et liv der ytrede sig som utilfredsstillet drift og uindløst *længsel*. Den nye erfaring af en indre sygdomsmærket, truet eksistens gjordes med tiden ligeledes i den nye, detacheret engagerede vidensform psykoanalysen, med dens fokusering på hysterikeren og hans gentagelsestvang samt på en i sidste instans mod døden rettet og i døden inkorporerende seksualdrift. Repræsenterede hysterikeren på det psykiske plan det morbide, så optrådte til gengæld den *tuberkuløse* på det somatiske plan som den arketypiske repræsentant for en eksistens der med sig konstant bar sin egen svære, indre svære personlige sygdom. Og sjældent er denne eksistensforms egenartede lidenskabelighed, den moderne individualitets morbidesse, blevet orkestreret så fuldkomment som i Thomas Manns *Der Zauberberg.* Heri viste den morbide, overophedede eksistens sig i stand til at fravriste hver enkelt, og selv den mest uanseelige begivenhed en uendelig vifte af 'implicitte' betydninger og uanede perspektiver for således at lade et univers af en ny usammenhængende fylde opstå, samtidig med at disse i sidste ende alligevel også beretter om det samme, nemlig sygdommen indtil døden.

I litteraturen ytrede sig dermed *en ny lyrisk anerkendelse*[53] *af en uovervindelig tragik* i menneskets forhold til en større og mægtigere omverden, af en tragik der havde åbenbaret sig ganske anderledes voldsomt episk-dramatisk tidligere. I den elizabetanske tragedie fremstod det menneskeliges begrænsning som en ydre dynamisk-dialektisk udfordring som mennesket afmægtigt måtte tage livtag med. Striden med det mere omfattende som uvægerligt gjorde sig gældende, var en kamp som mennesket med sin opsætsighed var dømt til at tabe; men den stillede til gengæld et udfald i udsigt der gav mennesket et tilhørsforhold indenfor en mere omfattende verden eller natur. Når Racines neoklassicistiske tragedie rettede et, for sin tid, usædvanligt fokus på det menneskeliges begrænsning og afhængighed, måtte dettes endelighed, indenfor et univers der byggede på en skarp og uforsonlig opdeling

mellem det der forelå og det der ikke trådte frem, markere sig som en anelse af at det foreliggende ikke var den hele verden fordi der gemte sig dunkle kræfter som ikke tålte dagens lys, og som truede den positivt givne verden. En sans for det menneskeliges begrænsning viste sig momentant som en erfaring af at der var noget der sagde fra overfor den positivt givne verden mennesker levede i, og som ikke lod sig fremstille i den, hvorved det menneskelige liv fik karakter af hybris. Denne situation blev oplevet som et uomgængeligt grundvilkår man måtte tage på sig i en art aktiv glemsel, i et liv på trods der konstant søgte at klarlægge sit eget grundlag restløst, men som aldrig nåede til ende i denne bestræbelse. Hos borgeren Hans Castorp nåede derimod en langt mere passivt accepterende, afkaldsgivende og internaliserende – 'feminin' – modtagelse af begrænsningen i mennesket sit højdepunkt. Med fascination og sødmefyldt bitterhed genbenævnte og besang man her på mangfoldige måder passioneret det forhold at det enkelte menneske med sig og i sig konstant som sin kerne bar en *indre hemmelighed* som det på en gang skjulte og bragte til udtryk, nemlig dets egen personlige sygdom, lidelse og afgåen ved døden.

*

Den personlige partielle død der stadigvæk var nærværende ved den moderne kliniske medicins begyndelse som forudsætningen for dens viden, blev imidlertid integreret og bortmanet i den lægevidenskabelige og humanvidenskabelige positivitet. Det blev i stigende grad en implicit, og dermed underforstået og usynlig, forudsætning at genstanden for disse vidensformer var det endelige og dermed morbide individ der blev uddifferentieret med disciplinens komme.

Den kliniske medicin var henimod midten af 1800-tallet i stand til at etablere en ny positiv viden om den syge organisme. På trods af at tidens lægevidenskab hævdede dette, blev denne viden imidlertid ikke til i kraft af at medicinen kastede et uhildet blik på virkeligheden, men i kraft af lægevidenskabens nye sensibilitet. I den kliniske medicins erkendelse viste sig en ny erfaringsmåde, en sammenhængende ny måde at opfatte og udsige på der var i stand til at ændre og reorganisere lægevidenskabens genstandsområde så de erkendte objekter blev andre.[54] Den nye fælles orden der gjorde sig gældende i lægevidenskabens måde at ytre sig på og se på, i dens verbalisering og spatialisering,[55] vidnede om at et nyt samlende dispositiv havde vundet indpas der i lige høj grad strukturerede to tilsyneladende autonome niveauer. En ny fælles formal

betingelse for sansning og forstand bandt disse to niveauer sammen i én erkendelse.[56] Den kliniske fremgangsmåde dannede en sådan sammenbindende skematisme.[57]

Den formelle og dybtgående reorganisering der åbnede muligheden for klinikken og den nye kliniske erfaring,[58] blev til igennem *disciplinens* indtrængen i og omformning af hospitalets lukkede miljø. I kraft af at disciplinen efterhånden etablerede en *gensidig korrelation mellem internatet og medicinen,* kunne medicinen finde et privilegeret sted i det disciplinerede hospital hvorved den blev *klinisk.* I klinikken fandt den disciplinerede epistemologis momentane opdagelse af det særegne miljøs betydning og dens interesse for at gestalte dette miljø indtil en erkendelse og behandling af det særegne individuelle tilfælde blev mulig, et blivende sted.[i]

Det var Foucaults grundbestræbelse i *Naissance de la clinique* at rekonstruere den skematisme der var resultatet af disciplinens, hospitalets og medicinens møde, og som bandt den kliniske medicins perception og tale – og dens modstridende påstande – sammen til én erkendelse. Da anliggendet således var at tematisere de skjulte a prioribetingelser[59] for hvad der kunne vise sig for os og kunne erkendes, har man talt om en neo-kantiansk tendens i dette værk,[60] og i Foucaults værk generelt.[ii]

I den kliniske medicin begyndte en ny erfaringsmodus at gøre sig gældende. Der var tale om en ny måde at percipere og at udsige på der tillod at etablere en ikke tidligere eksisterende viden om det morbide individ. Den nye erfaringsmodus der manifesterede sig i en ny form for viden forudsatte en grundlæggende formel reorganisation af den tidligere almene medicins retningslinier. Tilbageskuende var Foucault i stand til at anskue tilblivelsen af den nye kumulative viden om det morbide individ, som han beskrev i *Naissance de la clinique,* i sammenhæng med disciplinens fremtrængen og etableringen af hospitalsklinikkens autoritære struktur.

[i] Med fremkomsten af den offentlige hygiejne spredtes interessen for miljøet senere fra klinikken til den almene medicin. Se Del IV.

[ii] Det er dog værd at lægge mærke til at de betingelser Foucault søger at udarbejde intetsteds danner grundlaget for enhver mulig erfaring og dermed figurerer som betingelser for hvad der overhovedet kan vise sig. De er derimod udelukkende de rekonstruerede betingelser for specifikke og begrænsede former for historiske erfaringer, for erfaringsmåder der kan eksistere sideløbende med andre erfaringsmåder.

3 Asylets fødsel

I *Histoire de la folie* (pp. 402 ff.) beskriver Foucault hvordan Ludvig XIVs initiativ til at oprette den store anstalt efterfulgtes af en periode hvor interneringen slog igennem og solidificeredes som en betydningsfuld social faktor. Mellem 1680 og 1720 voksede antallet af internerede voldsomt og steg langt hurtigere end den samtidige generelle befolkningstilvækst kunne begrunde.

I årene fra 1720 og frem til den franske revolution forblev antallet af internerede imidlertid næsten stabilt. Det steg svagt frem til 1770 og faldt derefter. Hvis man sammenholder udviklingen i antallet af internerede med befolkningstilvæksten der for alvor accelererede på samme tid, vidner det om et brud med den tidligere tendens til at forstærke interneringen. I de sidste halvfjerds år før den franske revolution reduceredes andelen af den samlede befolkning der blev interneret markant.

I det attende århundrede dukkede samtidig en politisk kritik af interneringen frem.[61] Der var tale om en intern kritik af interneringens rationalitet der rettede sig imod dennes karakter af almen repression[62] og mod det uuddifferentierede rum som interneringen skabte.[63] En ny frygt for de farer der var forbundet med ansamlingen af slethed og dårskab i internatets forskelsløse rum, begyndte at blive mærkbar.[64] Angsten for den uregerlige dårligdom der kunne koncentreres her for efterfølgende at overføres til det øvrige samfundslegeme, førte til at man i den interne politiske kritik begyndte at drømme om at indføre en ny orden i internatet der var i stand til at forhindre koncentrationen og udrense det onde.[65]

I perioden udsattes internatet imidlertid ikke alene for en politisk kritik af interneringens egen rationalitet. Det anfægtedes også af det forhold at den eksterne sociale kontekst der havde givet interneringen en bestemt rolle at spille, forandredes.[66] I 1740'erne og i årene omkring 1765 opstod der således i Frankrig og England nye former for socialt kaos som man i begyndelsen søgte at svare på med interneringer, men som interneringen i længden viste sig at være utilstrækkelig til at ordne.[67] Den udbredte sociale krise fik derfor også karakter af tidehverv for interneringsanordningen som sådan, for dens evne til at spille en signifikant social rolle. Fra begyndelsen af 1770'erne ophørte man da også med at besvare almene sociale kriser med en forøget internering og begyndte tværtimod at begrænse anvendelsen af denne. Forholdsvis kort tid efter at man havde installeret interneringsdispositivet som en overgribende social anordning, forberedte man altså, fra begyndelsen af 1700-tallet, dets *afvikling* og dets *omtolkning*.[68]

Mens antallet af internerede i al almindelighed stagnerede, oprettede man imidlertid en række institutioner der var beregnet til at tage sig af et særligt segment af de internerede, nemlig de gale.[69] Modbevægelsen tog for alvor fart over det meste af Europa fra midten af det attende århundrede. Som en art gensvar på den generelle internerings krise og på den angst som det generelle internat fremkaldte, fandt en supplerende uddifferentiering sted indenfor internatet. Indenfor dette løsrev man et særligt repræsentativt og angst-fremkaldende segment, de gale, fra deres hidtidige selvfølgelige tilhørsforhold til en almen ufornuft. Man kunne tale om at en ny udsondring fandt sted indenfor den hidtil eksisterende og gjorde det muligt at galskaben kunne træde frem og behandles isoleret.[70]

I tiden omkring den franske revolution mundede svækkelsen af det almene internat og tilblivelsen af nye institutioner for de gale til slut ud i en situation hvor personer indsat ved kongebrev for brud på den almindelige moralitet blev frigivne. Tilbage blev kun de gale.[i] Hvis man nøjes med at anskue forandringen som en supplerende eksklusion eller udgrænsning, er man ifølge Foucault imidlertid ikke i stand til at indfange den radikale innovation der gjorde sig gældende med glidningen.[71] Et mere uhåndgribeligt novum kom til syne i den relativt let konstaterbare institutionelle forandring der blev indledt allerede i løbet af 1700-tallet, hvilket Foucault søger at markere ved at fastslå at interneringens tidsalder som et resultat af denne udvikling var i færd med at afsluttes eller 'lukke sig' i tiden omkring den franske revolution. Alt hvad der blev tilbage var en indespærring hvori de gale og de kriminelle kunne befinde sig side om side.[72]

Man har ofte kædet den institutionelle uddifferentiering sammen med og set dens bevæggrund i en blødgøring eller humanisering af behandlingen af de gale der ophævede deres tidligere undertrykkelse og en nyfremkommet interesse for dem der tillod at erkende dem i deres specificitet. Sådanne forestillinger er blevet fastholdt i det stereotype billede af den store læge og psykiater Pinel der i det Bicêtre-hospital som i løbet af den franske revolution var blevet det primære sted for indespærringen af de gale løsnede de indsattes lænker – i sikker forvisning om at de var så uregerlige og så ubehandlelige netop fordi man berøvede dem frisk luft og frihed. Når man således gjorde det muligt for dem at udfolde sig på en måde der ikke længere var fordrejet af den repression som

[i] Samt et nytilkomment segment af personer der var dømt for – eller som var mistænkt for – at have gjort sig skyldige i egentlige juridiske forbrydelser. Denne gruppe behandles i det følgende afsnit.

man havde udsat dem for, og som havde fremkaldt ukontrollable raserianfald, gjorde man samtidig en ny objektivitet mulig. Forestillingerne er også blevet overleveret i billederne af den ejendom kaldet *The Retreat* som Tuke op mod århundredskiftet lod bygge i nærheden af York for medlemmer af kvækersekten der havde været så uheldige at blive afsindige. Institutionen var placeret på landet og skal nærmest have lignet en stor gård. I disse omgivelser hvor de afsindige levede i en nær sammenhæng med den omgivende fredfyldte natur og indgik i trygge, næsten familiære sociale sammenhænge, tabte de angiveligt snart deres raseri og fandt sig selv.[73]

I sådanne billeder sammenfattes forestillingen om en udvikling der formede sig som en entydig frigørelse fra den repression som de gale hidtil havde været udsat for. Udviklingen medførte også en klarere specificering for så vidt som den ophævede den sammenblanding af de gale med andre grupper som interneringen havde sat i værk. I frigørelsen og specificeringen var samtidig indeholdt en ny anerkendelse af at man måtte give galskaben mulighed for at komme til udtryk i sin egenart, mulighed for at tale for sig selv hinsides den hidtidige undertrykkelse, ved at lade galskaben komme til udtryk i et naturligt miljø. Anerkendelse gjorde samtidig et nyt studium og en ny objektiv erkendelse af galskabens inhærente karakter mulig. I forlængelse af reformbevægelsen opstod efterhånden en ny medicinsk videnskab der havde til opgave at erkende galskabens egen lovmæssighed for at sørge for den syges helbredelse. Denne videnskab var psykiatrien. Heri blev de gale gjort til genstand for viden idet de samtidig blev behandlet som sindssyge. Asylet var den nye institution hvori man indespærrede de sindssyge for at lade dem komme til udfoldelse så man lettest muligt kunne erkende dem og bedst muligt kunne helbrede dem.[74]

En sådan ren emancipationsfortælling er imidlertid for enkel fordi den ikke har blik for det nye netværk af handlingsbetingelser der samtidig blev udstrakt, og som galskaben blev spundet ind i.[75] I og med at dette netværk bestemte hvordan galskaben kunne komme til udfoldelse, havde det, allerede inden en erkendelse af galskaben som sindssyge blev mulig, utematiseret sat betingelserne for denne erkendelse. Den mere fåmælte investering og indfangning af galskaben beskriver Foucault i *Histoire de la folie* som en transformation der formede sig som en intern restrukturering af internatet der bevirkede at det blev tildelt andre funktioner end den traditionelle: at manifestere moralitetens differens ved at udelukke og korrekse.[76] Foucault hævder mod slutningen af del II i *Histoire de la folie*[77] at denne interne

restrukturering af internatet allerede indledtes i løbet af 1700-tallet og dannede forudsætningen for at behandlingen af de gale og den opståede nye medicinske videnskab senere kunne indgå en forbindelse med hinanden,[78] en forbindelse der var forekommet naturstridig i den klassiske internering og i den klassiske medicin.

I internatet tog man i det attende århundrede stadigvæk i vid udstrækning de samme teknikker i anvendelse overfor de gale som man hidtil havde praktiseret. Man forhindrede deres ukontrollerede og usammenhængende aktivitet ved at fiksere dem, blandt andet ved at lægge dem i jern. Man havde bestræbt sig på at fjerne fordærvet ved at gennemføre forskellige indre eller ydre renselsesprocedurer, for eksempel ved at årelade de gale og tvinge dem til at indtage forskellige bitre substanser eller eddike. En lignende renselsesfunktion der skulle genoprette en naturlig ligevægt, havde også nedsænkningen og udblødningen af den gale i forskellige væsker. Efterhånden betragtede man imidlertid ikke mere disse teknikker som universalmidler man kunne tage i anvendelse overfor enhver form for onde for én gang for alle at markere en differens i forhold til det og udrydde det og således bringe den afsindige tilbage til den ydre verden. De optrådte i stedet som teknikker der havde hver deres specifikke anvendelsesområde i kraft af at de havde en effekt på netop de pågældende lidelsers indre logik. Og de optrådte som størrelser man til forskellige tider måtte anvende differentieret alt efter den pågældendes reaktionsmønster. De pågældende teknikker virkede ikke længere som manifestationer af en moralitet der på én gang skulle gøre en positiv sandhed gældende, markere overfor den gale at han havde afveget fra den, vise hans intethed og bringe ham tilbage til den rette verden. Teknikkerne begyndte i stedet at fungere som sanktioner der forholdt sig til det behandledes funktionsmåde og søgte at afrette den.[79] I stedet for en manifestation af en moralitet der havde form af en øjeblikkelig korrektion og restitution, trådte en mere moduleret afstraffelse der havde en moraliserende indflydelse.[80] De afstraffende tiltag der umiddelbart eller direkte virkede på kroppen, men som sigtede mod sjælen, havde i sidste instans til opgave at sørge for at den behandlede ikke alene mærkede sin fejltagelse, men også internaliserede afstraffelsen i en bevidsthed om sin egen afvigelse og utilstrækkelighed. Sanktionerne sigtede mod at fremkalde en bevidsthed om egen skyld og utilstrækkelighed i den behandlede.

I *Histoire de la folie* sammenfatter Foucault den beskrevne udvikling på følgende måde:

> Uden at noget som helst ved institutionerne har ændret sig, begynder eksklusionens og interneringens betydning at forandre sig: den antager langsomt en *positiv værdi,* og det tomme neutrale mørke rum hvor man tidligere førte ufornuften tilbage til sin modsætning, begynder at befolkes med en natur som den galskab der nu er blevet frigjort er tvunget til at underkaste sig. Interneringen forstået som adskillelse af fornuft og ufornuft forsvinder ikke; men indenfor selve dens rammer lader dens rum *nogle naturkræfter* opstå som er *mere tvingende* for galskaben og mere egnet til at undertvinge den i sin essens *end hele det gamle begrænsende og repressive system.* I dette nye system må man frigøre galskaben for at den i interneringens rum som nu er ladet med positiv effektivitet får friheden til at afklæde sig sin utæmmede frihed og påtage sig naturens fordringer.[81] *(Histoire de la folie à l'âge classique 76,* p. 358; min kursivering)

Og i en samtale fra 1977 kan han sammenfatte resultatet af den beskrevne transformation ved indgangen til det nittende århundrede således:

> Den galskabens teknologi der dels var negativt ladet, dels var binær, bliver nu dels positivt ladet, dels kompleks og mangfoldig i sine former. Dermed fødes den store teknologi om psyken som er et af de fundamentale træk ved det 19. og 20. århundrede.[i] ("Les rapports de pouvoir passent à l'intérieur des corps", p. 5)

---

[i] "La technologie concernant la folie de négative est devenue positive, de binaire, elle est devenue complexe et multiforme. Naît alors une grande technologie de la psyché qui est un des traits fondamentaux de notre XIXe siècle et de notre XXe siècle" ("Les rapports de pouvoir passent à l'intérieur des corps", p. 5).

I samme interview hævder Foucault i øvrigt at han selv indtil omkring 1970 opererede med et traditionelt, men inadækvat magtbegreb, nemlig et begreb om magtudøvelse som en i sit væsen juridisk mekanisme der ytrer sig i forbud eller "siger nej". En sådan opfattelse karakteriserer han samtidig som en "conception purement négative du pouvoir" (ibidem, p. 4). Han tilføjer samtidig at dette inadækvate magtbegreb alligevel havde været tilstrækkeligt for ham i *Histoire de la folie à l'âge classique 76:* "car la folie est un cas privilégié: pendant la période classique, le pouvoir s'est exercé sur la folie [...] au moins sous la forme majeure de l'exclusion" (ibidem).

Den netop gennemførte analyse viser imidlertid at et sådant tilbageblik, der for øvrigt i høj grad har været bestemmende for hvordan man generelt har læst *Histoire de la folie,* er for forenklende. Det er ganske vist rigtigt at Foucault i dette værk primært – og i skildringen af interneringen næsten udelukkende – opererede med det nævnte juridiske magtbegreb. Ved nærmere eftersyn viser det sig imidlertid at han i den sidste tredjedel af værket begynder at fremanalysere fremkomsten af andre mere subtile og integrerende former for magtudøvelse. Foucaults interesse i *Histoire de la folie* gælder ganske vist konstitutionen af grundlæggende grænser i det sociale; men når han skal gøre rede

Samtidig med at en ny tendens til reintegrering af galskaben begyndte at gøre sig gældende, begyndte en ny retledning af galskaben der virkede mere subtilt end tidligere at gøre sig gældende. Hvor man tidligere havde udelukket de gale og begrænset deres udfoldelse gennem ydre tvang, begyndte man nu at integrere dem idet man samtidig sørgede for at de internaliserede en bevidsthed om deres egen utilstrækkelige eksistens.

Det er ifølge Foucault på baggrund af en sådan moralisering at man må se humaniseringen i behandlingen af de gale og den stigende erkendelse af de sindssyges egenart hvis man ønsker at forstå disse fænomener mere fuldstændigt.[82] Fremkomsten af den psykiatriske videnskab og blødgørelsen af behandlingen af de gale var langt mere komplekse fænomener end billedet af Pinels og Tukes frigørelse af de gale lader ane. Man frigjorde de gale til naturlige og humane omgivelser; men i og med at man etablerede sådanne betingelser, vendte man ikke tilbage til en absolut naturlighed, til en uforanderlig umiddelbarhed før kulturen. Som et svar på en civilisation der i for høj grad adskilte sig fra naturen, og en socialitet der var for disparat og uoverskuelig til at tøjle raseriet, iværksatte man i stedet en nær familial socialitet i en rural samklang med naturen. Den naturlighed man iværksatte var ikke et uformidlet hinsidigt tilhørsforhold, men en formidlende midte som, idet den genforbandt menneske og natur, den enkelte og de andre, skulle gøre det muligt og nærliggende for den gale at genfinde sin rette plads.[83] I returen til naturen viste sig en opmærksomhed på det man i løbet af det nittende århundrede snart ville begynde at kalde et *miljø.* Som det er blevet beskrevet i underkapitlet der behandlede fremkomsten af klinikken, var en sådan opmærksomhed på miljøet i den spæde begyndelse i 1700-tallet først og fremmest negativ og differentiel. Påvisningen af særlige livsbetingelser skulle forklare variationer og afvigelser fra det almene og naturlige, såsom sygdomme.[84] Efterhånden blev den negative sans for afvigelsens betydning imidlertid transformeret til en opmærksomhed på omgivelsernes positive og retledende rolle for de væsener der levede i dem. Pinels og Tukes frigørelse af de gale var et udtryk for at man i forhold til et stabilt og cyklisk overgribende makrokosmos var i færd med at selvstændiggøre et relativt og foranderligt moment der indeholdt sin egen tid, sin egen progression. Man udarbejdede et

for hvordan de bliver til, begynder han allerede i dette værk at operere med eksistensen af andre former for retledning allerede fra midten af 1700-tallet. Foucaults egenkarakteristik gør således det oprindelige værk uret.

mikrokosmos der udmærkede sig i kraft af en *historicitet.* Tuke og Pinel iscenesatte den rette formidling mellem civilisation og natur, individ og socialitet fordi, og i den udstrækning, disse omgivelser var de rette til at forbedre den gale.[85] Naturen var for Pinel og Tuke blevet miljø der fungerede som en retledende ramme.

I den iscenesatte retledende ramme erstattedes den tidligere fysiske tvang med andre mere subtile retledningsmekanismer. Foucault gør rede for hvordan Tuke i sit "refugium" målbevidst indførte et nyt blik der ikke rummede nogen gensidighed, men havde form af en ensidig overvågning af de indsatte der undersøgende trængte ind i dem.[86] Tuke arrangerede ofte "teaparties" hvor de inviterede blev bedt om at tage deres bedste tøj på og konkurrere med hinanden om at udvise dadelfri adfærd under tilsyn fra personalet. Disse aftener forløb ofte harmonisk og til alles tilfredshed idet deltagerne da i særlig grad selv kontrollerede deres forskellige særlige tilbøjeligheder.[87] De gale blev inviteret til at indgå i et miljø hvor alt forekom nært og selvfølgeligt, men som netop var dem fremmed; og de blev bedt om at tage denne fremmedhed på sig. Samtidig med at de skulle finde deres ben i det ukendte, blev de underkastet et undersøgende blik der konstant forholdt deres synlige adfærd til det almindeligvis selvfølgelige og bedømte hvad deres afvigelse eller overensstemmelse med det selvfølgelige afslørede om dem. Tukes befrielse af de gale til en mere human behandling frisatte dem ikke som subjekter man kunne indgå i en dialog med. De gale var ganske vist ikke længere undersåtter der blev mærket af en fordømmelse, men de var i stedet genstande der blev gjort til objekt for en bedømmelse som tog udgangspunkt i standarder der befandt sig hinsides deres univers.[88] Baggrunden for at man i stigende grad kunne behandle de gale humant, lade de gale komme til orde og erkende dem som sådanne var en endnu mere sikker bevidsthed om ens egen selvfølgelige overlegenhed i forhold til dem. Havde fysisk tvang tidligere været nødvendig, så var et bedømmende og retledende blik fra personalets side nu ofte tilstrækkeligt til at få den indsatte til at falde til ro og markere den selvfølgelige distance der gjorde det muligt at erkende galskaben. I takt med at de indespærredes miljø gennemarbejdedes efter de nye retningslinier og de således udsattes for den nye overvågning, blev de underkastet en ny selvfølgelig myndighed.[89]

Den nye udfyldning af indespærringen virkede mere effektivt fordi man ved at tilrettelægge miljøet og indføre overvågningen var i stand til at udvirke at de overvågede inkorporerede det anlagte eksterne bedømmende blik i sig. De

internaliserede en konstant opmærksomhed på de andres overlegenhed og deres egen afvigelse fra de ikke-gales standarder. Den internaliserede bevidsthed om egen utilstrækkelighed og den internaliserede fordring om at ophæve denne underlegenhed bevirkede at de gale begyndte at udvise en ny selvcensur og selvkontrol.[90]

Det er vigtigt at være opmærksom på denne udfyldning af asylet hvis man vil danne sig et mere fyldestgørende billede af den nye institution og den nye perception[91] end det gængse stereotype narrativ om en erkendelse og en frigørelse tillader.[i] Asylet var ganske vist en ny institution i hvilken de gale uddifferentieredes fra de øvrige internerede; men det blev først i stand hertil i kraft af en indre reorganisering af internatets rum der lod et kunstigt miljø opstå i hvilket alt var rettet mod at inddrage de gale i en moraliserende bevægelse som installerede en selvmodererende bevidsthed om egen skyld i dem og således ledte dem tilbage på rette vej.[92] Asylet var et moraliserende rum hvori man organiserede og erkendte utilstrækkelige og skyldige individer.[93]

> Således installeres den meget særprægede funktion som det 19. århundredes psykiatriske hospital er; et sted for diagnosticering og klassifikation, et botanisk rektangel hvor sygdomsarterne er fordelt i gårde hvis grundplan leder tankerne hen på en enorm køkkenhave; men også et lukket rum indrettet på en konfrontation, et sted for en tvekamp, et institutionelt felt hvor det drejer sig om sejr og underkastelse. *(Cours, 74, Résumé des cours,* p. 58)[94]

I det særlige psykiatriske hospital som asylet var, blev det med tiden gjort klart at de gales galskab ikke længere stod i en direkte relation til sandheden, end ikke i form af en åbenlys fejltagelse man umiddelbart måtte korrigere. De psykisk syge stod i længden kun i et forhold til sandheden igennem den disciplinering og moralisering som lægen udsatte dem for i hospitalsklinikkens kunstige miljø, og som tvang dem til at underkaste og beherske sig. I denne de gales forbedring afsløredes sandheden om de gale generelt.[95]

[i] Denne myte udmærker sig, ifølge Foucault, ved at udgive det der er begrebsmæssigt for natur, det der er reetablering af en moral for befrielse af en sandhed og det der er galskabens hemmelige indføjelse i en kunstig realitet for en spontan helbredelse *(Histoire de la folie à l'âge classique 76,* p. 501).

*

I det eksterne blik som man anlagde på de gale, og som de begyndte at anlægge på sig selv, var der indeholdt en ny forestilling om galskaben. De gale internaliserede en bevidsthed om deres egen galskab som en størrelse der ikke alene var fremmed for samfundet, men også fremmed for dem selv. Når handlinger og ytringer manifesterede galskab kunne man ikke opfatte dem som hjemmehørende indenfor det sociale fællesskab, men måtte i stedet analysere dem som et udslag af at en fremmed determinisme manifesterede sig i de foretagne handlinger. Idet man begyndte at opfatte og behandle de gale som sindssyge man kunne helbrede, bestemte man dem som de fremmedgjorte.[96]

I deres forrykte handlinger kunne de gale anskueliggøre en objektiverbar og erkendelig logik. Men herved viste de sig samtidig som fremmede, både overfor sig selv og de andre. Netop igennem fremmedheden i deres handlinger viste de gale ud over sig selv og demonstrerede at sandheden om dem selv og andre var en anden. Idet en ny tvetydighed gjorde sig gældende *i* selve galskaben – en tvetydighed der hidtil havde gjort sig gældende i dens forhold til sin modsætning – begyndte den at indgå i en interioriserende dialektik. Galskaben begyndte at optræde som et ekvivokt moment der af sig selv henviste til og gik op i en alt inkluderende fremadskridende dialektisk bevægelse.[97]

Fremmedgjort var de gale i forhold til det egentlige menneskelige fællesskab. Galskaben stod i et dialektisk forhold til en interioritet som var antropologisk. Den sandhed som galskaben ganske vist ikke umiddelbart ytrede, men som den alligevel på bagvendt vis bragte til udtryk og spejlede, netop i dens afvigelse fra den, var sandheden om det menneskelige. I sin galskab yderliggjorde mennesket sig som værende en anden end sig selv; men i denne udvendiggørelse viste det sig at mennesket strengt taget alligevel altid allerede var sig selv. Selv, og måske især, i denne udvendiggørelse hvor det stod i modsætning til sig selv og alligevel var sig selv, afslørede mennesket sandheden om hvem det var.

En anden grundstruktur erstattede dermed den binære opdeling som havde virket bestemmende ind på hvordan man havde forestillet sig galskaben i den klassiske tidsalder.[98] Man tog ikke længere afsæt i den daværende skarpe adskillelse mellem sandhed og fejltagelse, mellem den klare distinkte dag og den mørke nat, eller mellem væren og ikke-væren. Den binære orden afløstes af en antropologisk struktur indeholdende tre led: mennesket, dets (udvendiggørelse og udtryk i) galskab og dets sandhed.[99]

Indenfor denne struktur befandt mennesket sig undervejs i en søgen efter sandheden om sig selv, endog i det mest fremmedartede. Og det var også i stand til at finde sig selv heri idet det evnede at anskue det som negative momenter i dets egen selvudfoldelse. Der fandt ikke længere en forkastelse af det fremmede sted, men en gentilegnelse; der var ikke længere tale om en statisk opdeling imellem dag og nat, imellem væren og ikke-væren, men om en differentieret reintegrerering af det forefaldende i en fremadskridende bevægelse.[100]

I et sådant univers kunne *naturen,* forstået som det omfattende ikke-menneskelige som den menneskelige verden forudsatte og hvilede på, indgå på en anden måde end det var tilfældet i klassikkens verden. Naturen fremtrådte ikke længere primært som en størrelse der var fraværende fra det menneskelige fællesskab, og som unddrog sig forsøgene på at fremstille og indskrive den indenfor det humane. I den lyriske anerkendelse og den refleksive ophævelse af det fremmede kunne naturen, i og udenfor mennesket, inddrages i den humane verden. Naturen kunne fremvises som en instans der i grunden ikke talte om andet end og som på bestandigt nye måder understøttede en opulent og *dissemineret humanitet*.[i]

Men samtidig med og i forlængelse af at en sådan inklusivitet manifesterede sig – en inklusivitet som bevirkede at galskaben ikke mere fremstod udenfor, men eksisterede indenfor, investeret og besat[101] – begyndte en ny form for negativitet at gøre sig gældende. Foucault demonstrerer hvordan en sådan negativitet allerede i Diderots *Le Neveu de Rameau* i sidste halvdel af 1700-tallet begyndte at blive nærværende og stå til disposition for den ræsonable almenhed, men som en svimmelhed denne kunne fortabe sig i.[102] Foucault gør ligeledes i artiklen "Le Non du père" opmærksom på at negativiteten viser sig hos Hölderlin;[103] og han følger i *Histoire de la folie* hvordan den gør sig gældende i en tradition der går fra Nietzsche over Nerval til Artaud. Endelig har Foucault i monografien *Raymond Roussel* demonstreret hvordan den stadigvæk gør sig gældende i sidstnævntes forfatterskab.

I samme periode som galskaben blev kortlagt og behandlet som sindssyge grundlagdes en ny romantisk og senromantisk tradition for store digtere der i deres overspændte sensibilitet bestandig tenderede mod afsindet for til slut ofte at synke endeligt ned i det. Et afsind kom for dagen som ikke længere, sådan som det trådte eksemplarisk frem hos Descartes, havde karakter af en fejltagelse

[i] Forestillingen om en forsoning mellem menneske og natur, til menneskets (og naturens) bedste, fastholdtes på eksemplarisk vis i geniæstetikken.

man måtte konfrontere for at overvinde én gang for alle; derimod forblev det en bestandigt nærværende udfordring som det illusoriske (ikke)sted litteraturen og kunsten uophørligt tenderede mod at vende tilbage til. I forhold til afsindet kunne man ikke længere stille kravet om at skelne mellem væren og ikke-væren og afgøre sig til fordel for det første; i stedet viste sig umuligheden af at træffe den endelige afgørelse i forholdet mellem væren og et ikke-eksisterende skin der til gengæld blev betingelsen for at væren, og sandheden, trådte frem.[104] Denne de blot tilsyneladende tilsynekomsters verden var et sted hvor man ikke helt og fuldt kunne være, i og med at man var begyndte at glide over i sindssygen så såre man tog ophold i den; men det var samtidig en verden som man heller aldrig kunne undvære fordi det var herfra at det digteriske og kunstneriske værk oprandt.[105]

Traditionen af gale og geniale digtere viste således at der ved roden af hvert kunstværk fandtes et afsind som manifesterede fraværet af ethvert værk.[106] Idet afsindet pegede på den blotte tilsynekomsts endeløse dynamik, berettede det om umuligheden af at noget overhovedet kunne stabiliseres endeligt og blivende som værk; det fortalte at ethvert værk i grunden løj om sig selv. Men samtidig berettede afsindet ved roden af hvert værk om hvordan oprindelsen til ethvert værk måtte søges i den dynamik der gjorde det umuligt.[i]

Denne skinnets dialektik, denne gensidige henvisthed og uforenelighed mellem værk og galskab, mellem eksistens og dynamisk tilsynekomst, var indskrevet i og genåbnedes med tilblivelsen af hvert nyt kunstværk. Idet hvert nyt kunstværk genåbnede denne problematik, fik det karakter af opbrud. Det fremkaldte eller aktualiserede en splittelse som det ikke var muligt at forsone, og stillede spørgsmål som det ikke var muligt at besvare.

På sin særegent tilspidsede måde syntes kunstværket imidlertid at formulere fælles betingelser der ikke kun gjaldt for de kunstneriske frembringelser, men for ethvert værk. Og for en verden der i stigende grad fremstod som en menneskelig frembringelse – som et resultat af og som fornuftiggjort igennem denne aktivitet – syntes disse betingelser i stigende grad at være alment gyldige. Det stod efterhånden klart at verden, den kendte fælles åbning, måtte stå til ansvar overfor værket sådan som det manifesterede sig i det kunstneriske værk. Den kendte menneskelige verden stod overfor den uendelige fordring at skulle anerkendes og måtte retfærdiggøres som værk: som et værk der medviste at det

[i] En sådan ontologi udfoldedes på radikal vis i Nietzsches skelnen mellem det apollinske og det dionysiske i *Die Geburt der Tragödie.*

befandt sig på randen af en afgrund som det skyldte sin tilblivelse – men først i det øjeblik det lagde afstand til den eller lagde den bag sig – og som det ikke kunne vende tilbage til uden samtidig at fortabe sig selv eller 'ophæves'. En historie der havde karakter af frembringelse eller værk, måtte fremstå som en serie af opbrud fra det tidligere der indebar at denne værkets problematik bestandigt brød frem på ny; og hvert af disse brud måtte vise deres berettigelse som sådanne, som historiske handlinger og hændelser der evnede at medvise og ophæve værkets negativitet i sig.

På baggrund af medieringen og forsoningen viste der sig således en ny *forsoningens uforsonlighed*. Fra Hegel og romantikken til Heidegger og Adorno blev tænkningen præget af stadigt nye opbrud der søgte at medtænke og inkorporere det hidtil utænkte således at man kunne forsone sig med det; men samtidig gjorde man konstant den erfaring at en endelig udsoning ikke var opnåelig.

Den lyriske anerkendelse og den refleksive ophævelse gjorde således en ny historisk erfaring af en *grundlæggende tragik* mulig. Det var ikke længere i mødet med budbringere der berettede om et større kosmos' karakter, og om det menneskelige samfunds indlejrethed i og afhængighed af dette, at tragikken i den menneskelige tilværelse gjorde sig gældende. Tragikken var heller ikke mærkbar i form af en uoverskridelig og uophævelig differens mellem lys og mørke: en kløft mellem verdens samlende åbning og det der befandt sig hinsides denne som i sidste instans indebar at det ikke umiddelbart i det menneskelige univers hjemmehørende måtte erfares som noget det var fuldstændigt afskåret fra, hvorfor den menneskelige verdens åbning in toto i sidste ende i Racines *Andromaque* måtte erfares som hybris. Tragikken i den menneskelige tilværelse manifesteredes nu i stedet i det forhold at enhver menneskelig handling allerede i sig havde indskrevet sin egen negativitet, i det forhold at den allerede om sig selv udsagde at den var en handling der fandt sted på trods af sine omgivelser og dermed var udtryk for umådehold.

Denne nye form for tragik fremtrådte særligt accentueret når man ikke længere nøjedes med at skildre virkeligheden i det neoklassiske dramas samlende tidens og stedets og handlingens enhed, men tillod sig at fremstille den menneskelige tilværelse og dens affekter i en forenklende forstørrelse der demonstrerede det uanseeliges grandiositet. I *Thérèse Raquins* og *La bête humaines* sandhed, enkelhed og storhed fremanalyserede et nyt drama og en ny roman hvordan en negativitet mærkede menneskelivet i dets mindste detaljer og dømte det til undergang.

Den nye, inkluderende omgang med de sindssyge der vandt indpas i asylet, pegede således frem mod en ny form for domsmodalitet, der senere skulle blive mere fyldestgørende belyst. Heri fældede man dom over det forefaldende med henblik på at inddrage og ophæve det i noget højere, under stadig hensyntagen til at de afsagte domme også ville blive bedømt herudfra. Men det blev allerede tidligt klart at man i de afsagte domme samtidig implicit begyndte at foregribe en yderste, uophævelig dom over denne domsmodalitet. I sidste instans viste de menneskelige værker og den i dem indeholdte domsmodalitet sig at skulle stå til regnskab overfor og måles ud fra det umådehold der kom til udtryk i Nietzsches og Artauds værker; og intet garanterede på forhånd at de menneskelige frembringelser i al almindelighed var i stand til det.[107] Med klinikken og asylet tegnede der sig et omrids af en ny, reintegrerende, interioriserende internaliserende socialitet; men det var samtidig en socialitet hvor hvert eneste 'værk' var mærket af en ny, bestandigt nærværende, inhærent negativitet.[108]

4 Fængslets fødsel

Da man i 1757 lod kongemorderen Damiens sønderslide på Place de Grève i Paris, og da man i 1772 parterede Struensees krop og lagde den på hjul og stejle foran Københavns porte, figurerede pinestraffen stadig som den arketypiske juridiske afstraffelsesprocedure. Udformet som en ritualiseret, spektakulær retslig styrkeprøve, demonstrerede straffen suverænens overmagt i forhold til undersåtterne. Igennem pinestraffens ceremoniel manifesteredes samtidig den lovens sandhed og uantastelighed som de europæiske monarkier i stigende grad havde baseret deres styre på.

I de mange forslag til at reformere strafferetten der blev fremsat i tiden omkring den franske revolution, nedtonede man hvad man anså for at være en excessiv magtudfoldelse i afstraffelsesproceduren, men kun for at accentuere afstraffelsens repræsentative funktion yderligere.[109] Man planlagde at ændre afstraffelsesproceduren så den fik karakter af et tegnsystem der, så koncist og umisforståeligt som det var muligt, formidlede den kodeks som samfundet hvilede på. I forslagene til at reorganisere strafferetten tegnede der sig en renset repræsentation af loven der skulle demonstrere den således at den umiddelbart gennemtrængte, blev koekstensiv med, det sociale korpus.

Den proklamerede retsreform blev imidlertid aldrig for alvor implementeret. Tyve år efter at den grundlovgivende forsamling havde formuleret retningslinierne for en straffeform der kunne fungere som et offentligt og

alment lærestykke, var det i den franske straffelov af 1810 alligevel en ganske anden straffeform der blev opfattet som straffen par excellence, og som dækkede næsten hele registret af forseelser, mellem dem der var så ubetydelige at man kunne nøjes med at idømme bøde og de relativt få der var så graverende at man måtte idømme dødsstraf.[110] Denne nye straffeform var fængsling.[111]

I forhold til pinestraffen indførte fængselsstraffen en 'humanisering' eller mildning af straffemetoderne. Straffen var ikke længere rettet mod at påføre den dømtes krop grufulde pinsler så man eksalteret kunne fremvise hans lidelser; i stedet trådte en mere køligt kalkulerende udmåling af straffen der undgik det excessive for kun at tilføje den dømte det mål af smerte der forekom indispensabelt. For så vidt som fængslingens introduktion indebar at man modererede udmålingen af straffen og minimerede den tilføjede smerte til det nødvendige, kan man sige at den nye straffeform lå i forlængelse af retsreformatorernes program. I begge tilfælde var der tale om en ny soberhed i straffemetoden. En ny utilitaristisk kalkule af de anvendte midler begyndte at sætte sit præg på strafferetten.[i]

At fængsling afløste pinestraffen betød imidlertid samtidig at pinestraffens offentlige skue forsvandt. I stedet for at bekendtgøre hvem og hvordan man straffede, gemte man nu de straffede og den behandling man udsatte dem for af vejen bag fængslets lukkede mure. I og med at fængslingen brød med straffeprocedurens hidtidige repræsentativitet, med dens almene eksemplariske karakter, lagde den nye straffeform ikke alene afstand til den traditionelle pinestraf, men også til det retsreformprogram der var blevet proklameret få år forinden.[112] Fængslingens fremkomst indebar at straffen ikke mere blev eksekveret offentligt; den førte til en afoffentliggørelse af straffen.

Havde undersøgelses- og domsprocessen under den absolutte enevælde fundet sted skjult for almenheden mens afstraffelsesprocessen havde været repræsentativ, så vendte udviklingen med tiden denne sammenkobling på hovedet. Domsforhandlingerne blev efterhånden en del af strafferetten hvortil der var almindelig adgang, den del som kunne foregå fuldstændigt oplyst, og som kunne fastlægge en alment forpligtende sandhed. Til gengæld kom udførelsen af straffen til at henligge i et komplet mørke, set ud fra almenhedens synspunkt. Foucault bemærker i *Surveiller et punir* hvordan denne omvending

[i] Fremkomsten af en sådan utilitaristisk betragtningsmåde hang på sin side også sammen med at økonomien samtidig var i færd med at blive etableret som et overordnet dispositiv. Denne udvikling behandles i den følgende Del IV.

indleder en udvikling der kan give en grund til at tro at samfundet og det juridiske system fra da af begyndte at skamme sig over sin straffeprocedure.[113] Det var ganske vist en skændsel at have forbrudt sig og være strafskyldig; men den straf som retten lod overgå forbryderen, og som havde karakter af en supplerende skam, stillede tilsyneladende heller ikke retten i noget synderligt glorværdigt lys.[114]

Før denne transformation havde tilbageholdelse og frihedsberøvelse nok været forbundet med retten, men altid relativt sporadisk og pragmatisk. I den inkvisitoriske retspleje indgik tilbageholdelse hovedsagelig som en midlertidig forudsætning for at man kunne sikre sig den mistænkte der skulle domfældes, fastholde den dømte der skulle straffes eller lokalisere en skyldner indtil han havde betalt sin gæld. Man betragtede ikke tilbageholdelsen som en straf i sig selv, men som en praktisk foranstaltning der tillod at iværksætte den egentlige straf. Frihedsberøvelsen havde karakter af arrestation i dette ords oprindelige betydning. Fangerne tilbageholdtes i 'kachotten', et sted hvor man kunne 'skjule' eller deponere personer indtil man hentede dem frem til det der var deres egentlige brug.[115] Kachotten fungerede primært som detention.[116]

Fængslingens grundrids blev i stedet ifølge Foucault dannet før det på systematisk vis indgik i retten og blev taget i brug som retslig straffemetode; og det blev til udenfor strafferetten.[117] Grundformen blev organiseret med afsæt i en indespærringspraksis der var blevet til ved siden af og under den sædvanlige justits, og som stod i et sådant modsætningsforhold til denne at den blev kritiseret af både de traditionalistiske jurister og retsreformatorerne.[118] Den blev ordnet med afsæt i den beskrevne parajudiciære internering ved kongebrev.[119]

Som det er blevet beskrevet, blev dette grundrids først til igennem en reorganisering af det eksisterende internat. Det blev til i takt med at internatet blev taget i anvendelse af og inkorporeret i en disciplin og selvdisciplinering der allerede havde vundet indpas i forskellige religiøse folkelige grupper udenfor internatet. Denne refunktionering af internatet medførte efterhånden at det blev reorganiseret. Med disciplineringens indtrængen i internatet indførtes efterhånden forestillingen om at indespærring ikke nødvendigvis var simpel detention. Man måtte ikke lade sig nøje med at holde en person tilbage, for derved at gøre det muligt på anden vis at berigtige det der var af lave, men kunne i stedet indespærre individet for netop her at underkaste det en behandling der med tiden korrigerede dets adfærd. I kraft af disciplineringens indtrængen i internatet kunne indespærring forbindes med forbedring.[120]

Det var på baggrund af denne transformation at den oprindeligt subjudiciære internering kunne indgå en forbindelse med strafferetten der hævede den op på det juridiske niveau.[i] Disciplinens fremtrængen indebar at man begyndte at koncipere lovbrydere som individer der ganske vist havde forbrudt sig, men som det var muligt progressivt at lede tilbage mod den rette vej; og disciplinens indtrængen i interneringens rum betød at internatet forekom at være det naturlige sted at gøre dette. Så snart indespærring blev ensbetydende med retledning og lovbryderen fremstod som et individ der havde korrektion behov, kunne man forestille sig at dømme forbrydere til indespærring. I stedet for at optræde som en foranstaltning man satte i værk før de egentlige juridiske handlinger, kunne indespærringen figurere som en egentlig juridisk straf der lå i naturlig forlængelse af dommen.[121] Fængsling i den moderne forstand blev til igennem en relativt upåagtet transformation af såvel interneringen som den traditionelle juridiske straffemåde der fandt sted i kraft af at disciplinen var ved at få karakter af et udbredt dispositiv.[122]

I England kom John Howard til at fremstå som den utrættelige initiator af en stadig mere omsiggribende bevægelse for at reformere den eksisterende kachot indtil den begyndte at fungere efter nye retningslinier. I årene mellem 1773 og 1783 gennemrejste han England og det europæiske kontinent for at studere fængselsvæsenet. Dette gjorde han ikke udelukkende for at kortlægge tingenes elendige tilstand – for igennem en enquete at fastslå hvad der var tilfældet – men også for her og der at samle inspiration til hvordan man kunne forbedre. Da han i 1776 for første gang udgav resultaterne af sine undersøgelser i *The State of the Prisons* (der udkom i opdaterede udgaver i 1780 og 1784), indeholdt værket en række sammenhængende forslag til hvordan man kunne forbedre behandlingen af de indsatte.[123] I et paveligt fængsel for drenge og unge mænd i Italien stødte Howard på en "beundringsværdig" sætning som han gjorde til sin egen da han fandt at den udtrykte "the grand purpose of all civil policy relative to criminals":

PARUM EST
COERCERE IMPROBOS
PŒNA
NISI PROBOS EFFICIAS
DISCIPLINA.

[i] Denne indoptagelse fandt sted på trods af at mange på det pågældende tidspunkt vendte sig kritisk mod den traditionelle internering som man betragtede som en udlevet royal undertrykkelsesmekanisme.

It is of little advantage
To restrain the Bad
By punishment,
Unless you render them Good
By Discipline.
(Howard: *The State of the Prisons*, p. 95)

Den reform som Howard indledte hentede i begyndelsen sin drivkraft fra private, oplyste enkeltindividers vilje til at ændre organiseringen af en række institutioner, der for øvrigt selv blev ledet af enkeltpersoner. Med tiden blev der imidlertid i stigende grad indført en central overvågning af fængselssystemet fra regeringshold, og fra 1835 blev der taget initiativ til en lovgivning der gjaldt alment for alle fængsler.[124] Fængselsreformen var dermed blevet et nationalt anliggende.[i]

I Mayhew og Binnys kortlægning af de engelske straffeanstalter i 1862, *The Criminal Prisons of London,* fremstår to juridiske straffeanstalter, der blev til i årene omkring 1840, som kulminationen af to-tre generationers forudgående debat om og eksperimenteren med hvordan man kunne forbedre de disciplinære principper.[125] I det house of correction eller correctional prison der i 1834 var færdigorganiseret på Coldbath Fields i London, behandlede man lovbrydere der var blevet idømt relativt korte straffe, fra syv dage til to år. Her blev de indsatte i løbet af dagen sat til at arbejde sammen under konstant opsyn og under påbydelse af streng tavshed mens man, så vidt det var muligt, isolerede dem for natten.[ii] Brud på tavsheden blev øjeblikkeligt straffet. Her forløb dagene efter et nøje opgjort skema:

[i] I Frankrig blev Tenon tildelt en lignende rolle som initiator af en efterhånden overgribende bevægelse. Der var imidlertid hverken for Howard eller Tenon tale om nogen isoleret bestræbelse på at reformere fængselsvæsenet. Howards og Tenons aktiviteter må ses som led i en samlet reform af internatet efter disciplinære retningslinier der også lod hospitalet i den moderne betydning opstå. I kølvandet på *The State of the Prisons* udgav Howard i 1789 *An Account of the Principal Lazarettos in Europe.*

[ii] Mayhew og Binny foreslog endnu en forbedring af det allerede indførte system, nemlig at man fra fængselsvæsenets side benyttede sig af den tavshed man havde påbudt de indsatte og anvendte den produktivt idet man udsatte dem for belæring, således at det stille samvær fik en "instructive form" (Mayhew & Binny: *The Criminal Prisons of London,* p. 336).

6h. 25m.	The gun fires and the prisoners rise. The officers for the day enter, are mustered, and examined in the outer yard. Cells are unlocked and the prisoners counted in their yards.
7h.	Work commences.
8h. 20m.	Breakfast and exercise in the yards.
9h. 15m.	Prepare for chapel.
9h. 30m.	Service commences.
10h.	Go to work.
2h.	Dinner, and exercise in the yards.
3h.	Go to work..
5h. 30m.	Supper.
6h.	Commence locking up.

Time employed at labour ..... 8h. 8m.
Time for meals ..... 1h. 30m.
Exercise for those not employed at tread-wheel labour....1h. 30m.
(Mayhew & Binny: *The Criminal Prisons of London,* p. 335).

Large oakum-room (under the silent system) at the Middlesex House of Correction, Coldbath Fields.

Til fanger der var blevet idømt strengere straffe byggedes, ligeledes i London, i årene 1840-1842 fra grunden et "convict prison". I Pentonville Prison tilbragte de indsatte deres liv i fuldstændig fysisk isolation. Den enkelte spiste, sov, arbejdede og forrettede deres nødtørft i den samme enkeltcelle, uden anden kontakt end med fængselspersonalet der belønnede den der opførte sig pænt med forskellige udmærkelser, men som straffede den opsætsige, oftest ved at berøve ham hans føde eller indespærre ham i et absolut mørke.[126]

Også her skanderedes dagen i små segmenter hvis begyndelse og afslutning blev markeret af en klokkes ringen.[127] Kvart i seks blev de indsatte vækket for at anvende det næste kvarter til at klæde sig på og sørge for personlig hygiejne. Tiden fra seks til halv syv blev anvendt til at rengøre cellen og cellens omgivelser. Fra klokken halv syv påbegyndte de indsatte i cellerne deres arbejde der typisk bestod i udførelse af forskellige håndværk som skomageri, tæppeknytning eller vævning. Klokken syv blev cellerne dobbelt aflåst for at vagtmandskabet kunne gå til morgenmad i løbet af den næste halve time så det fra klokken syv tredive til klokken otte kunne servere fangerne dagens første måltid i cellerne. Klokken ni blev der afholdt parade og foretaget kontrol. Klokken et om eftermiddagen spiste fangerne igen; og klokken halv seks fik de aftensmad. Tiden efter klokken syv tilbragte hovedparten af fangerne med læsning af opbyggelige bøger indtil klokken kvart i ni markerede at de skulle gøre klar til at gå i seng og lyset kort efter blev slukket.

Fængslet i Pentonville, der oprindelig var blevet kaldt "The Model Prison, on the separate system", og som senere i folkemunde blot gik under navnet "The Model", fremtrådte snart i offentligheden som det omstridte sindbillede på den totale fængselsdisciplin.[128] Her indgik såvel de indsatte som deres vogtere i en alt indbefattende maskine der havde til formål at omdanne sine dele til mest muligt lydefrie hjul i sin egen funktionsmåde.[129] Fængsler som Pentonville Prison og The Coldbath Penitentiary symboliserede at pinestraffens grufulde og momentane nedslag i det sociale ikke længere var den juridiske straffeform, men at en anden straffeform der var anderledes streng og fuldkommen var blevet normen.[130]

I de institutioner – hæren, skolen og manufakturen – hvor disciplinen tidligt var blevet udarbejdet, var den altid fremtrådt som et middel der var underordnet andre formål. Idet disciplinen i fængslet begyndte at optræde som sit eget formål, fandt der en hidtil uset renselse og fuldstændiggørelse af disciplinen sted. Disciplineringen skulle herske suverænt; den skulle indbefatte alle aspekter af individets liv; og den skulle først standse i det øjeblik den var ført til

ende og havde nået sit mål: det gennemdisciplinerede og selvdisciplinerende individ. Fængslet blev en social begivenhed i kraft af at det figurerede som den første 'omnidisciplinære' institution.

Separate cell in Pentonville Prison.

Birdseye of Pentonville Prison.

I *Surveiller et punir* søger Foucault at udarbejde hvilke grundprincipper man betjente sig af i forbedringshuset.[131] For det første blev straffen individualiserende ved en gennemført anvendelse af isolation. På denne måde undgik man at de mængder af misdædere som man samlede i et område blev et sammenhængende og solidarisk korpus der kunne sætte sig til modværge, gøre oprør, begå forbrydelser i fængslet eller aftale at begå nye når de blev løsladt. Samtidig sikrede isolationen at den indsatte stod alene overfor en massiv og intens magtudøvelse uden at denne blev modvirket af andre påvirkninger; den sikrede den indsattes totale underkastelse under fængslets autoritet. I denne underkastelse kunne isolationen ikke alene fremstå som et middel til at afværge uheldige følger, men som en vej til at forbedre den enkelte indsatte. I fængslets stilhed og ensomhed blev misdæderen stillet ansigt til ansigt med sit tidligere liv og sine tidligere handlinger og, under øvrighedens vejledning, tvunget til at reflektere over dem.

For det andet indførte man arbejdstvang i udstrakt grad. Arbejdet blev ikke, modsat hvad der var tilfældet i de tidligere arbejdshuse, først og fremmest taget i anvendelse for at de indsatte igennem arbejdets produkter kunne kompensere for den skade de havde forvoldt samfundet.[132] Den primære nytte af at sætte misdæderne i arbejde var heller ikke deres eksempelkarakter for det totale samfund sådan som retsreformatorerne havde forestillet sig det. Når man satte de indsatte i arbejde, indførte man umiddelbart en orden i deres liv der tvang deres kroppe til at foretage regelmæssige bevægelser, og som således forebyggede adspredelse, rastløshed og unødig pludselig ophidselse. Arbejdet havde en opdragende funktion for de enkelte indsatte. Straffearbejdet var et maskineri der havde til opgave at forandre de indsatte til maskiner der kunne indgå som velfungerende hjul i dets eget maskineri; det var konciperet som en maskine der primært skulle producere de indsatte som sine egne dele.[133]

For det tredje introducerede man i forbedringsanstalten en graduering og en rejustering af straffen både hvad angik strengheden af de på en given tid iværksatte foranstaltninger. og hvad angik deres varighed. I modsætning til den absolutte juridiske dom der traditionelt afhang af arten af bruddet på lovens kodeks, moduleredes fængselsstraffen konstant efter et individ der var under forandring i og med at det var blevet gjort til genstand for en korrigerende behandling og reagerede på denne. Udgangspunktet var ikke længere en juridisk person som var et ansvarligt subjekt for sine handlinger og sine lovbrud, men derimod adfærden hos et straffet individ der var under transformation og rekvalifikation.[134] I forbedringshuset tilføjedes den juridiske straf nye momenter

der bevirkede at den fik karakter af en langstrakt og moduleret afstraffelse. Hermed tegnede sig samtidig muligheden af en straf der ikke var til ende når subjektet havde udsonet sin brøde, men så snart som individet var rede til at indgå i den almindelige socialitet og leve i overensstemmelse med dens normer.

Den beskrevne transformation betød således på den ene side at et internat indrettet på at forbedre de internerede gennem en udstrakt anvendelse af disciplin kobledes sammen med den juridiske domfældelse på basis af loven og blev den primære juridiske straffeform. Dette gjorde det muligt at disciplinen kunne komplettere og generalisere strafferetten ved at træde i lovens tjeneste og tilføje denne den mere fintmaskede og smidige (efter genstanden justerede) behandling som de disciplinære teknikker var i stand til at yde.[135]

Men herved indgik to yderst forskellige dispositiver forbindelse. Derfor var der på den anden side allerede fra begyndelsen indskrevet en tendens til at den nye juridiske straffeform der blev til ved sammensmeltningen selvstændiggjorde sig. Foucault formulerer det således at straffeproceduren ved sin spæde begyndelse forfattede sin "Uafhængighedserklæring".[136] Man påberåbte sig fra første færd nødvendigheden af at besidde en suverænitet over afstraffelsen og en administrativ autonomi. På denne måde manifesterede man at strafferetten når det kom til stykket var et heterogent område: at der udover det lovgivende niveau (hvor man udstedte generelle forbud mod bestemte kategorier af handlinger) og det domfældende niveau (hvor man på basis af loven afsagde konkrete kendelser mod bestemte handlinger) var et tredje niveau. I denne afstraffelsens domfældelse, i forhold til hvilken den juridiske dom fremstod som en blot foreløbig dom (eller som en for-dom), gjaldt det ikke mere om at afgøre de foretagne handlingers forhold til loven, men om at evaluere de handlende og deres mentalitet: deres anger og deres evne til at forbedre sig.

Det nye felt der opstod på basis af den særlige domsform, benævner Foucault "det carcerale",[137] en term der kan oversættes til et mere mundret, men også lettere misforståeligt dansk, nemlig 'fængselsvæsenet', eftersom det ikke drejer sig om en bestemt institution, men om en bestemt væremåde, om et 'væsen' der kan komme til udtryk idet det gør sig gældende igennem en institution. Fængslingen var i sin grundlæggende væremåde en ny juridisk straffeprocedure der konstant havde tendens til at selvstændiggøre sig i forhold til det juridiske fordi den var en straffeform der byggede på disciplinen og dens form for domfældelse. Med fængselsvæsenets fremkomst forandredes den juridiske

straffeprocedure til en disciplinær bods- og forbedringsteknik der havde karakter af et supplement eller et overskud i forhold til det juridiske.[i]

Foucault gør i artiklen "L'évolution de la notion d''individu dangereux' dans la psychiatrie légale" rede for hvordan den nye straffeforms nærhed til den mentale medicin gjorde det nærliggende at indføre denne i strafferetten. Over det meste af Europa viste der sig i begyndelsen af 1800-tallet en ny tilbøjelighed til at inddrage psykiatrien i en række straffesager, i begyndelsen først og fremmest alvorlige sager (især drabssager) hvor retten savnede ethvert umiddelbart forståeligt motiv.[138] En kriminologisk psykiatri var ved at opstå, på trods af at denne fra begyndelsen var omstridt fordi den medførte en hidtil uset sammenblanding af forbrydelse og galskab, af strafferet og medicin.[139] I både fængselsstraffen og psykiatrien var man i færd med at udvikle en behandling der var tilpasset det enkelte individ, og som sigtede på at rehabilitere det ved at modificere og disciplinere det.[140] I denne situation forekom det retten vigtigt at undersøge hvem man stod overfor. Den sigtede og dømtes *tilståelse* var ikke længere tilstrækkelig; man måtte granske hans bevidsthed for at finde en passende behandling, og man måtte derfor aftvinge ham en *bekendelse.* Retspsykiatrien var i stand til at organisere en udspørgen af den sigtede og den dømte der aftvang ham en monolog hvori han berettede hvem han var. Bekendelse var ikke i første række af betydning for at man kunne dømme ham, men for at man kunne forbedre ham ved at afstraffe ham.[141]

I sin bog *Moi, Pierre Rivière, ayant égorgé ma mère, ma sœur et mon frère...* – som han forberedte i årene 1971-1973,[142] altså samtidig med at han forelæste over først "de strafferetslige institutioner og teorier" og dernæst over "afstraffelsens samfund" – har Foucault udgivet den mængde af retslige og psykiatriske dokumenter som en enkelt, relativt beskeden sag affødte i begyndelsen af 1800-tallet.[143] Retssagens dossier udmærker sig ved som sit primære bilag at indeholde den 20-årige morders egen udførlige beretning om hvorfor han måtte kvæle sin mor, sin søster og sin bror. Heri gjorde han i første halvdel udførligt rede for alle de konflikter og løftebrud der kunne skabe et modsætningsforhold mellem hans far og hans mor siden indgåelsen af ægteskabskontrakten; mens han i sidste halvdel anførte grundene til at han måtte hævne den uret der var blevet begået mod faderen. Endvidere rummer

[i] Fængselsvæsenets specificitet og dets tendens til at selvstændiggøre sig er blevet manifesteret institutionelt i det forhold at fængselsvæsenet i mange lande, i modsætning til domstolene, ikke tilhører justitsministeriets ressortområde, men hører under indenrigsministeriet.

i

sagen indhentede udsagn fra landsbyens beboere der bevidner Pierre Rivières bizarre opførsel. Endelig indeholder dossieret medicinske ekspertudsagn, indhentet til rettens brug fra både den lokale landlæge og tidens store psykiatriske eksperter. Da både den anklagedes og eksperternes vidnesbyrd er overleveret, giver sagen et udmærket billede af hvilke følger det havde når man indførte den nye strafferet i en mere oprindelig, rural livsform.[144] Disciplindispositivets fremtrængen førte til en stærkt forøget culpabilisering.

Mens retten i begyndelsen hidkaldte de psykiatriske eksperter i de tilfælde hvor man savnede enhver umiddelbar grund til handlingerne for at man kunne fastslå den anklagedes afsind, så indhentede man efterhånden medicinske udtalelser i langt flere tilfælde for at man kunne komme til klarhed over den sigtedes motiv. Retspsykiatrien fik til opgave at gøre rede for forbrydelsens rationalitet, forstået som dens relationer til den anklagedes øvrige handlinger, hans interesser, tilbøjeligheder og forskellige overvejelser. I forlængelse heraf dukkede en række nye kategorier frem der kunne tjene som forklaringer på strafbare handlinger: nekrofili op mod 1840, kleptomani op mod 1860 og ekshibitionisme i 1876.[145]

Hermed begyndte et nyt begreb om retsligt ansvar at dukke op og gøre sig gældende ved siden af det traditionelle der havde været gældende siden middelalderen. Hidtil havde man kunnet gøre et retsligt ansvar gældende overfor enhver handlende der var et frit og bevidst subjekt. Forudsætningen for at man kunne unddrage sig juridisk straf var åbenlyse og let genkendelige tegn på galskab, manifeste beviser på at en anden logik havde gjort sig gældende. Nu forekom overtræderen at være desto mere egnet til straf, jo mere forbrydelsen var integreret i hans overordnede habitus. Og jo mere handlingen forekom at være et pludseligt nedslag af noget uforklarligt og uregerligt i hans adfærd, desto mindre strafegnet syntes han at være. I det juridiske apparat begyndte man med tiden at forbinde egnethed til juridisk straf med psykologisk bestemmelighed.[146] Og man begyndte at operere med en ny generel forestilling om formildende omstændigheder, som for eksempel pludselig opstået affekt og uoverlagthed; samtidig med at forskellige vidnesbyrd om slet og uforbederlig natur kunne optræde som skærpende omstændigheder.

Til forskel fra tidligere hvor man havde holdt galskab og juridisk straf adskilt, dannedes ved disciplinens mellemkomst en retsligt-psykiatrisk sammenhæng hvor medicinske betragtninger kunne inddrages i bedømmelsen af de fleste forbrydelser.[147] Dette kontinuum var imidlertid ikke nogen enhedslig størrelse, men en forbindelse hvori de indgåede dele ikke kun

understøttede hinanden, men også hele tiden konkurrerede med og var tilbøjelige til at komme i konflikt med hinanden.[148]

Modsætningsfuldheden kom blandt andet til syne i form af den skitserede uklarhed eller oscillation i begrebet om ansvar der mundede ud i en skinantinomi eller et paradoks. Jo mere lovbryderen forekom at være disponeret for sin handling, jo mere man kunne afdække en psykologisk determinisme, jo mere strafegnet forekom han at være: jo mere berettiget forekom det at drage ham til ansvar. Men samtidig forudsatte det juridiske ansvar at forbryderen ikke havde været determineret, at han kunne have handlet anderledes, have handlet frit.[149]

Da disciplinen blev til og trængte ind i strafferetten således at fængslet opstod, føjedes et nyt element til rettens allerede dobbelte natur.[150] Når man skulle træffe retslige afgørelser, kunne man ikke længere nøjes med at fastslå hvad der var tilfældet for at sætte loven i værk overfor dette; man begyndte også at tage eksplicit hensyn til hvordan man kunne afrette.[151] Denne transformation har indført en afdrift fra de overleverede bestemmelser af rettens væremåde. Loven og retten er i stigende grad også blevet forstået som en vej til at disciplinere og forbedre det sociale.[i] Antagonismen i retten kompliceres imidlertid yderligere af at andre hensyn siden da er dukket frem og blevet eksplicit formuleret.

V Den allestedsnærværende disciplin

1 Samfundet som forbedringshus

På det tidspunkt hvor *Coldbath Fields* og *Pentonville Prison* fremstod som diagrammatiske fremstillinger af den nye fængselsstraf, hørte disciplinen ikke længere udelukkende hjemme i bestemte begrænsede institutioner, som hæren, skolen og fabrikken, eller i særlige befolkningsgrupper, som religiøse mindretal og filantropiske foreninger. Disciplinen var vandret ind i og havde tilegnet sig internatet således at en række nye disciplinære institutioner var opstået, nemlig hospitalet, asylet og fængslet. Af disse fremstod fængslet efterhånden som sindbilledet på den totale og konsekvent gennemførte disciplinære institution.

Men hertil kom at der sideløbende med denne udvikling var blevet dannet stadig flere disciplinære institutioner der ganske vist ikke formelt set var judiciære straffeanstalter, men som dog på mange måder mindede om dem.[1] Der var opstået forbedringsanstalter hvor opsætsige mindreårige blev opdraget under streng disciplin hvad enten de var blevet dømt eller var uskyldige i streng retslig forstand. I større distance til fængslet fandtes der disciplinære anstalter for nødlidende, forladte eller forældreløse børn; og der eksisterede fabrikker og værkstedsskoler hvori de unge lærlinge forblev indelukkede i flere år, og hvor de ikke modtog løn, men en sold hvis størrelse afhang af deres opførsel. Endnu fjernere fandt man filantropiske og moraliserende foreninger der tog disciplinære overvågnings- og sanktionsteknikker i anvendelse når de skulle yde hjælp og sørge for de elendiges forbedring. Endelig virkede alle disse størrelser sammen med disciplinære teknikker der eksisterede rundt omkring i det sociale korpus.

Med tiden udviskedes således de tidligere skarpe grænser mellem den juridiske pinestraf for bruddet på loven, den autoritære indespærring for overtrædelse af moraliteten og de enkeltstående disciplinære institutioner. I denne triades sted trådte i begyndelsen af 1800-tallet en mængde forskellige institutioner der havde samme form, og som grundlæggende fungerede på samme måde.[2] Den strukturelle overensstemmelse indebar en afspecificering af de enkelte institutioner; de fremstod som let forvekslelige og udskiftelige med hinanden.[3] For Foucault at se markerede åbningen i 1840 af den i Prologen nævnte børne- og ungdomskoloni i Mettray tilendebringelsen af denne

udvikling i Frankrig. Institutionen var stedet hvor man indespærrede ungdomsforbrydere for, mens tid var, at opdrage og uddanne dem ved at underkaste dem hele arsenalet af disciplinære adfærdsteknikker. I og med at kolonien var den første strafferetslige rendyrkede skole i disciplin – det første sted hvor disciplinen regerede uindskrænket og optrådte som sit eget formål –, fremstod Mettray også som fængsels- og forbedringsstraffens apoteose. I Mettray blev de disciplinære teknikker raffineret indtil de dannede en særskilt sammenhængende 'disciplin'. Samtidig indgik der i denne disciplinære institution, som nævnt, også et klientel af andre kolonister der ikke var hjemfalden til straf i juridisk forstand, men som man mente alligevel havde behov for disciplinering af forskellige grunde. Der var således ikke tale om nogen ren strafferetslig anstalt, men om en anstalt der befandt sig i udkanten af strafferetten og forekom uplacerbar: ikke for alvor indenfor, men heller ikke klart udenfor. Mettray markerede på den ene side slutpunktet i en proces der lod en retslig afstraffelsesform blive til der er forblevet vores samtidige; men på den anden side tydeliggjorde kolonien også hvordan denne straffeform, samtidig med dens gennemslag, allerede overskred sig selv, hvordan den straks åbnede sig udadtil og gled over i beslægtede former.

Selv om Ludvig den XIVs store ekstrapønale anstalt var ophævet, var den subjudiciære indespærring alligevel ikke forsvundet fuldstændig. Den havde i stedet skiftet status og karakter i og med at den pønale straf og den subjudiciære indespærring ikke længere stod i modsætning, men i et nært forhold til hinanden idet de blev blev bundet sammen af de disciplinære mekanismer.[4] De enkelte institutioner gled efterhånden over i hinanden og dannede et *sammenhængende gradueret netværk.* Foucault benævner i *Surveiller et punir* dette net af beslægtede institutioner og teknikker skiftevis "fængselsnetværket" ("filet carcéral", p. 304), "fængselssystemet" ("système carcéral", p. 299) eller "fængselsøhavet" ("archipel carcéral", p. 305 og 308), antageligvis for at understrege at fængslet fortsat indtog en central position i det nævnte netværk som den institution der samlede træk fra de øvrige institutioner og fremviste dem i konsekvent og kondenseret form. Fængslet symboliserede det *carcerale netværk;* det anskueliggjorde dets natur i renkultur.

I modsætning til loven, den klassiske strafferet og interneringen udsondrede fængsels- og forbedringssystemet ikke noget som ukonsumerbart eller uforarbejdeligt. Det udsondrede ikke noget for at give afkald på det, men kun for at forarbejde det.[5] Dets sanktioner havde karakter af en midlertidig diskvalifikation der skulle gøre det muligt desto bedre at assimilere og

inkludere det diskvalificerede.[i] Man udsondrede og indespærrede ikke længere for at fastslå, for at markere og opretholde en differens, men for at *reintegrere*.

Fængsels- og forbedringsanordningen evnede at fungere så inkluderende og uafviseligt idet den etablerede en kontinuerlig og gradueret strafbarhed og strafskyldighed i det sociale korpus. Det sammenhængende øhav af institutioner og teknikker evnede at behandle alt fra den mindste uorden til det største lovbrud på differentieret vis. I det carcerale hierarki figurerede fængselsstraffen kun som det højeste trin i en pyramide af gradueret strafbarhed. For den der blev korrigeret åbnede selv den mindste disciplinering den mulighed at han ville ende i tugthuset hvis han ikke makkede ret; mens selv den strengeste straffeanstalt overfor livstidsfangen kunne gøre gældende at den ville notere og sanktionere hans mindste afvigelse fra det korrekte.[6]

Havde fængslets tilblivelse forandret strafferettens afstraffelsesprocedure fra en sonende bodsøvelse til en forbedringsteknik, var fængselsnetværket i stand til at udbrede disse forbedringsteknikker så de blev gjort gældende overfor hele det sociale korpus. Med det carcerale netværk var en sammenhængende forbedringsanordning blevet dannet, et "vidtstrakt dispositiv" der kunne gøre sig gældende overalt i det sociale. Hermed kunne samfundet fremstå som "Le carcéral",[7] som *'det fængselsagtige'*. Det kunne tage form af ét stort *forbedringshus*.

I den royale ret havde straffen haft karakter af et ceremoniel der skulle demonstrere suverænens overmagt og dermed momentant og intenst

---

[i] Hermed blev det også tydeligt hvad der i retrospekt hele tiden havde været tilfældet, nemlig at heller ikke det udsondrede eller det diskvalificerede befandt sig hinsides dispositivet. Det var derimod præget af dispositivet og indgik i det som en vital del af dets virkemåde. Hermed blev det også endnu mere åbenbart at heller ikke det forkastede kunne tjene som et uproblematisk afsæt for en kritik af systemet. En sådan tankefigur havde, som tidligere beskrevet, været en nærliggende illusion i en verden der blev formet af lov- og interneringsdispositivet, men den blev nu en åbenlys fejltagelse.

"Le réseau carcéral ne rejette pas l'inassimilable dans un enfer confus, il *n'a pas de dehors. Il reprend d'un côté ce qu'il semble exclure de l'autre.* [...] le délinquant n'est pas hors la loi; il est, et même dès le départ, dans la loi, au cœur même de la loi, ou du moins en plein milieu de ces mécanismes qui font passer insensiblement de la discipline à la loi" *(Surveiller et punir,* p. 308; mine kursiveringer).

"C'est l'illusion de croire que la folie – ou la délinquance ou le crime – nous parle à partir d'une extériorité absolue. Rien n'est plus intérieur à notre société, rien n'est plus intérieur aux effets de son pouvoir, que le malheur d'un fou ou la violence d'un criminel. Autrement dit*, on est toujours à l'intérieur. La marge est un mythe.* La parole du dehors est un rêve qu'on ne cesse de reconduire. On place les 'fous' dans le dehors de la créativité ou de la monstruosité. Et pourtant, ils sont pris dans le réseau, ils se forment et fonctionnent dans les dispositifs du pouvoir" ("L'extension sociale de la norme", p. 15; min kursivering).

manifestere hans evne til at gøre kongens lov gældende når det forekom imperativt. Ved at supplere loven med internatet havde iværksætterne af den store internering arbejdet for at sikre den skarpe opdeling mellem forbudt og tilladt en større umiddelbar gennemslagskraft. I interneringen var indeholdt et program for en socialitet der skulle komme til umiddelbar dækning med sig selv idet den stemte overens med en umiddelbar generel moralitet og dens skarpe grænser der samtidig var lovens grænser.

Retsreformatorernes og ideologernes program havde peget i samme retning, da de havde planlagt at almengøre afstraffelsesfunktionen så den konstant umiddelbart gjorde sig gældende i hele det sociale felt, ved yderligere at styrke afstraffelsens repræsentative karakter. Dette skulle ske ved at erstatte pinestraffens excessive, uventede nedslag der gjorde sig momentant gældende i det sociale korpus, med en mådeholden og forudsigelig reaktion fra samfundets side der konstant fremvistes åbent overalt i det sociale. Pinestraffens ceremoniel, og de mærker som det afsatte på den besejrede fjendes krop, skulle erstattes med en straf der havde form af et udstrakt entydigt tegnsystem som styrede det retslige subjekts repræsentationer, og som sikrede at de var i overensstemmelse med loven. På denne måde skulle straffen forebygge overtrædelser.

Retsreformatorernes program blev imidlertid aldrig realiseret som et sammenhængende dispositiv. I stedet for at straffen almengjordes gennem repræsentative teknikker, blev afstraffelsen med tilblivelsen af det udbredte og sammenhængende fængselsøhav sluttelig udstrakt så den gennemtrængte det sociale. En *generel strafbarhed* endte med at blive gjort konstant nærværende i det sociale korpus, ikke ved en repræsentation af lovens almenhed, men igennem de carcerale institutioners retledning af de enkelte individers adfærd gennem tvang og de spor som denne vejledning afsatte.

Dette fængselsøhav var formelt underordnet loven og syntes at bekræfte denne og dens kodeks; men det fungerede når det kom til stykket efter ganske andre principper. Det fulgte disciplinens.[8] Fængselsnetværkets tilblivelse, og den rolle det spillede, viste at disciplinen var blevet en overgribende anordning.

I nærværende hovedkapitel skitserer jeg hvorledes disciplinen blev udbredt generelt, også hinsides begrænsede disciplinære institutioner og særlige befolkningssegmenter, indtil den dannede et sammenhængende dispositiv der bevirkede at samfundet in toto fik karakter af et forbedringshus. Et første afgørende vidnesbyrd om den generalisering af disciplinen der førte til en altomfattende social ortopædi, var fremkomsten af den første institution der

havde til opgave at disciplinere samfundet i al almindelighed. Denne første omnidisciplinære institution var politiet. Idet den gjorde det klart at disciplinen var i færd med at blive statsliggjort, og at staten var i færd med at blive disciplineret, pegede tilblivelsen af politiet på at disciplinen var blevet et uomgængeligt dispositiv.

Samtidig med at disciplinen fik en overgribende betydning, begyndte man at restrukturere samfundets synliggørelsesprocesser. Synliggørelsen reorganiseredes efter den beskrevne panoptiks retningslinier indtil alle ting ideelt set burde vise sig, eller træde frem, klart og fuldstændigt afdækket for en overvågning der ikke kendte nogen grænser. Parallelt med at man konstruerede en alt indbefattende social ortopædi, konciperede man en generaliseret panoptik, eller en panta-panoptik. Indenfor denne sociale ortopædi og pantapanoptik var den forpligtende sandhedsform det generaliserede og vedvarende tilsyn.

For en sådan socialitet, reorganiseret efter disciplinens og panoptikkens retningslinier, blev en ny art normativitet forpligtende. De disparate sociale elementer begyndte nu at stå i forhold til hinanden idet de relateredes til hinanden over en efterhængt fælles målestok. Dette fælles mål var *normen*. Med normens fremkomst begyndte den normativitet som det sociale samlede sig om at fremstå som utvetydig immanent i sin herkomst. Hermed begyndte en ny umiddelbar refleksivitet at gøre sig gældende i det sociales forholden sig til og domfældelse over sig selv. I denne den umiddelbare refleksivitets immanens begyndte en ny samfundsmæssig integrationsproblematik der senere skulle blive tydeligere udfoldet, i blandt andet den senere socialvidenskab, at tegne sig.

Hvorledes det tilsyneladende disparate sociale lod sig integrere i et efterhængt fælles mål der samtidig betegnede de adskilte deles fulde realisation, var imidlertid allerede blevet foregrebet hos blandt andre Spinoza. Intetsteds udstansedes imidlertid den rationalitet der kendetegnede normens integrationsproblematik så tydeligt og differentieret som i *Kritik der Urteilskraft,* som Kant udgav omtrent samtidig med at disciplinen blev et overgribende dispositiv. Heri fremskrev Kant pø om pø den umiskendelige gensidighed der udmærkede normens domfældelse: mellem, på den ene side, den specifikke selskabelighed eller intersubjektivitet der blev fremstillet og foregrebet i normens burden og, på den anden side, de særegne domfældende individer som indgik i en sådan selskabelighed. Først i kraft af at normen i sin idealitet foreskrev en bestemt rettethed, forekom de selvstændige og særegne

individer at indgå i en specifik forbindelse med hinanden; men samtidig blev denne forpligtende idealitet kun forelagt i kraft af at disse individer bestandig fældede domme af en subjektivt almengørbar gyldighed over hinanden. Ganske tidligt formulerede Kant en med-delelighed der gjorde sig gældende igennem det særegne og bandt det sammen til en specifik enhed. Normens idealitet var, hos Kant, et specifikt fælles mål der bandt os sammen idet vi konstant søgte at meddele det til og dele det med hinanden. Eftersom den specificitet man delte hos Kant altid blev foregrebet ufuldstændigt og foreløbigt, åbnede Kant også for muligheden af at en det særegnes specifikke historicitet kunne vise sig. Denne normens historicitet udfoldedes senere hos Hegel og nogenlunde samtidig i dannelsesromanen.

Fremvæksten af den offentlige opinion som en instans man uomgængeligt måtte tage højde for, betegnede en radikal realisering af det disciplinære tilsyns sandhed. Hermed blev det imidlertid også tydeligt at den disciplinære overvågning i sin fuldstændige virkeliggørelse var en generaliseret mistillid der ikke gjorde holdt foran nogen instanser. For et sådant uhildet syn forsvandt normen på et overordnet plan som en positivt forpligtende størrelse, for tilsidst kun at gøre sig gældende som sammenhængsskabende i sit fravær. Et sådant skred anskueliggjordes indenfor litteraturen med overgangen fra dannelses- til udviklingsroman.

Med den disciplinens diffusion og afsubstantialisering der for alvor lod sig aflæse så snart opinionen trådte i den repræsentative suverænitets sted, blev disciplinen uomgængelig på en langt mere uhåndgribelig måde end tidligere. Fra da af blev det tydeligt at disciplinen fortrinsvis segmenteredes som internaliseret disciplin eller selvdisciplin, at den fandt et blivende sted i samfundsaktørernes forholden sig til sig selv. Hermed blev disciplinen så selvfølgelig at den blev næsten usynlig. Med denne transformation blev en ambiguitet der allerede fra begyndelsen var indeholdt i disciplinens normering imidlertid også mere åbenbar. Disciplinens fremtrængen pegede ikke frem mod et disciplinens hegemoni der restløs opåd alt andet indtil det ikke mere fandtes. Disciplinens indførelse kunne også danne afsæt for endeløs indisciplin hvorigennem alt andet end disciplinen kunne gøres gældende.[i]

[i] De just antydede temaer, normens integration, opinionens yderste dom, samt disciplinens internalisering og indisciplinens ekternalisering, vil blive genstand for behandling i de resterende kapitler af Del III.

2 Politiet

Den stigende udbredelse af de traditionelle disciplinære institutioner, transformationen af traditionelle royale institutioner som den almene anstalt der lod nye disciplinære institutioner opstå, samt tilblivelsen af fængselsnetværket vidnede for Foucault at se samlet om at en forandringsproces af stor rækkevidde havde fundet sted. De gjorde det klart at disciplinen var blevet generaliseret.

Disciplinen havde som beskrevet et lokalt udspring. Den var blevet til indenfor begrænsede dele af socialiteten som et forsøg på at løse problemer der prægede specifikke mellemmenneskelige relationer. I denne proces opstod relativt tidligt specifikke disciplinære institutioner som hæren, skolen og manufakturen der, efter en relativt sporadisk begyndelse, efterhånden vandt stigende udbredelse.

Med tiden løsgjordes disciplinen imidlertid i stigende grad fra sin lokale herkomst, fra sine 'oprindelige' arnesteder. Parallelt med at de afsondrede egenartede rum som kasernen og internatskolen hvor man i første omgang adskilt fra omverdenen havde fremelsket disciplinen var blevet mere udbredte, havde de disciplinære teknikker forplantet sig også hinsides disse særlige aflukker. Disciplinen spredtes ud i og slog rod forskellige steder i det sociale felt; den *disseminerede*s. Herved tenderede disciplinen samtidig i længden til at frigøre sig fra sine bindinger til specifikke institutioner og formål for at blive mere frit eksisterende teknikelementer der kunne indgå i forskellige sammenhænge; den aflokaliseredes og afinstitutionaliseredes.[9] Idet disciplinen begyndte at diffundere ud i det øvrige sociale korpus og cirkulere mere frit, kom den til at indgå i nye sammenhænge således at den tilpassedes, afbøjedes og formedes på nye måder; den afpartikulariseredes og mangfoldiggjordes.

Efterhånden som disciplinen udbredtes i sidste halvdel af 1700-tallet, kunne den sideløbende begynde at inkorporere royalitetens traditionelle autoritære institutioner i sig således at disse med tiden begyndte at fungere efter disciplinens retningslinier. På denne måde udsprang de disciplinære institutioner hospitalsklinikken, asylet og fængslet af internatet.

I løbet af den historiske proces hvor disciplinen mistede sin eksklusive tilknytning til sine 'oprindelige' institutioner og assimilerede de traditionelle royale institutioner, frigjordes disciplinen fra sin traditionelle subordination, dens indordning i andre sammenhænge og underordning under andre formål, for i stigende grad at optræde som sit eget formål. Udviklingen kan derfor også anskues som en abstraktionsproces der eliminerede uvedkommende partikulære forhold fra disciplinen for i stadig højere grad at lade den fremstå ved sig selv

og i sig selv. Disciplinen rensedes. Samtidig tenderede disciplineringsteknikkerne mod at forlade deres marginale placering i udkanten af samfundet for at vinde indpas i de mere centrale og produktive funktioner. Disciplinen indtog en stadig mere overordnet rolle; den blev stadigt mere dominerende.

Man kan sammenfatte den beskrevne udvikling der på en og samme tid indebar disciplinens dissemination, afinstitutionalisering, mangfoldiggørelse, renselse og overhåndtagen ved at tale om en *generalisering* af disciplinen.[10] Denne fandt allerede sted i løbet af den klassiske tidsalder. Mod slutningen af den klassiske tidsalder var disciplinen i færd med at blive et mangfoldigt, overførbart og generelt indslag i den sociale udveksling.

Generaliseringen af de disciplinære teknikker kom eksemplarisk til udtryk i den parallelt forløbende udvikling af det organ som man havde tildelt opgaven at lede interneringen. Dette organ var politiet.

Det var, allerede under enevælden, blevet grundlagt som en del af statsapparatet der, direkte underlagt suverænen, på sin side havde i opdrag at sørge for at det sociale fællesskab i videre forstand blev underlagt denne højeste offentlige myndighed. Politiets umiddelbare opgave var at sørge for den offentlige orden ved at udøve autoritet.[i] Det organiserede en momentan udfoldelse af befaling der var nødvendig for at underordne de øvrige dele af det sociale korpus en samlende suverænitet og sørge for at de måtte forholde sig til skillelinien mellem forbudt og tilladt.[ii]

---

[i] Foucault gør i *Cours 78.03.29* opmærksom på at ordet "politi" oprindelig havde en helt anden betydning end den vi i dag forbinder med ordet. Det betegnede en "forme de communauté d'association qui serait [...] régie par une autorité publique" og "la société humaine dès lors que [...] une autorité publique s'exerce sur elle". Politiet betegnede derfor også midlerne til at stille det menneskelige samfund under en fælles myndighed, nemlig "l'ensemble des actes qui vont régir ces communautés sous autorité publique." Se også *Surveiller et punir,* p. 215.

[ii] Politiet havde imidlertid, ifølge Foucault, også en anden herkomst, nemlig i programmet for en almengjort *styringsrationalitet* sådan som den blandt andet kom til udtryk i politividenskaben fra 1600 til 1800. Se for eksempel Foucault "The Technology of Individuals" i Martin, Gutman, Hutton (ed.): *Technologies of the Self.* Jævnfør også samtalen med Rabinow "Space, Knowledge, and Power": "The notion of police, even in France today is frequently misunderstood. When one speaks to a Frenchman about police, he can only think of people in uniform or in the secret service. In the seventeenth and eighteenth centuries, 'police' signified a program of government rationality. This can be characterized as a project to create a system of regulation of the general conduct of individuals whereby everything would be controlled to the point of self-sustenance, without the need for intervention" (p. 241). Styringsrationaliteten og politividenskaben vil blive behandlet i den følgende Del IV.

Men selv om politiet blev konstitueret i midten af 1600-tallet med dette program for øje, rummede det fra begyndelsen kimen til en ganske anderledes rationalitet i sig i og med at det skulle tilse internatet og varetage dets relationer med omverdenen.[11] Dette blev mere og mere tydeligt efterhånden som organet kom til udfoldelse mod slutningen af det følgende århundrede. Politiet føjede i stigende grad åbenlyst nye funktioner til den umiddelbart tildelte opgave at agere hjælper for det juridiske system og at afværge oprør mod suverænen. Dets virkefelt udstraktes idet det ikke mere kun aktiveredes i særlige tilfælde, men rettedes mod det sociale i al almindelighed og beskæftigede sig med det ned i de mindste detaljer.[12] Dette sociale felt udsattes for en kontinuerlig og systematiseret, men vanskeligt lokaliserbar overvågning og informationsindsamling.[13]

Herved kom politiet til at indtage en nøgleposition. Det optrådte som et led der sammenknyttede de forskellige lukkede disciplinære institutioner, og som kunne agere dér hvor de ikke var i stand til det. Og samtidig fungerede det som et organ der tjente som bindeled mellem de traditionelle suveræne instanser og de små lokale over- og underordningsrelationer. I og med at politiet udfyldte hullerne imellem de enkelte disciplinære institutioner og formidlede imellem suveræn og undersåt, opnåede det status af et metadisciplinært organ der udstrakte disciplinen så den kunne gøres gældende overfor hele det sociale korpus.[14]

Konstateringen af at den allerede eksisterende suveræne stat således tilegnede sig disciplinen og søgte at betjene sig af den til sine egne formål, fører Foucault til at beskrive udviklingen som en "statsliggørelse af de disciplinære mekanismer".[15] Det er imidlertid langt mere passende at rubricere fremkomsten af politiet som en skelsættende begivenhed der var et led i en mere omfattende *disciplinering af staten.* Ikke alene fortsatte de allerede tilblevne disciplinære mekanismer og institutioner med at eksistere parallelt med politiet; samtidig med at politiet blev til som et stadig mere centralt statsligt organ, begyndte disciplinen i stigende grad at optræde som forbillede for statens virkemåde. Man anskuede i stigende grad staten som en størrelse der havde til opgave at disciplinere, overvåge og kontrollere sine omgivelser.

Disciplineringen af staten og institutionaliseringen af disciplinen syntes at være slået igennem i det øjeblik en mand blev leder af staten der angiveligt drømte om at blive en ny Newton, "ikke mere for det umådelige himmelrum og de planetare legemer, men for de små korpora, de små bevægelser og de små handlinger",[16] og som omkring sig ville konstruere et apparat der tillod ham at

være opmærksom på selv de mindste bevægelser i det samfund der skulle regeres.[17] Med Napoleon begyndte øjet at optræde som emblem på suverænen og hans magt og bekendtgøre en målrettet organisering af staten som en central instans der var i stand til at observere de mindste begivenheder overalt i det samfundslegeme som skulle regeres.[18] Denne organisering af staten dannede forbillede for de øvrige europæiske stater.[19]

Ordet *'stat'* betegnede nu ikke mere den stabile, fredelige tilstand som det sociale i al almindelighed altid allerede hvilede på, og som dannede forudsætningen for at alle enkelthandlinger og hændelser kunne opleves som meningsfulde. Det refererede heller ikke længere udelukkende til den særlige aktør der havde til opgave at sikre en sådan fred og stabilitet idet den forelagde et hierarki af over- og underordningsrelationer og søgte at vinde respekt for denne orden ved at begrunde den i retslige termer. Efterhånden som denne stat havde tilegnet sig de disciplinære mekanismer og disse havde disciplineret staten, var disciplinen begyndt at angive retningslinierne for statens funktionsmåde.[20] Var den royale stat blevet til som den særlige orden i det sociale der sørgede for fred i og med at den gav retslig adkomst til at kommandere over andre, så syntes den med tiden i stigende grad at være i stand hertil i kraft af at man var i stand til at etablere en række ensidige overvågningsrelationer hvor de højere niveauer tilså at de lavere udviste den rette adfærd,[i] og var i stand til at gribe korrigerende ind i samme øjeblik det ikke var tilfældet.[21] 'Staten' henviste ikke længere udelukkende til et aksiomatisk system bestående af generelle etablerede kommandoforhold og bemyndigelsesstrukturer; ordet betegnede væsentligt en hierarkisk sammenhæng af overvågnings- og disciplineringsrelationer i hvis kontekst evnen til at udstede befalinger kunne indoptages og indgå som et vigtigt led. Den repræsentative struktur som ordet 'stat' traditionelt henviste til transformeredes i stigende grad til en *administrativ stat.*

[i] En forløber der bebudede en sådan reorganisering af de royale institutioner finder Foucault i et menageri som Le Vaux havde opført i Versailles allerede i Ludvig den XIVs regeringstid *(Surveiller et punir,* pp. 204-205). Mens tilskuerne i den traditionelle menage selv havde måttet bevæge sig rundt for successivt at kunne betragte de udstillede rariteter, var kongens opholdssted her udformet som en ottekantet pavillon med store vinduer på alle sider der åbnede sig ud mod bure der indeholdt de forskellige dyrearter. Denne indretning pegede frem imod en form for organisering hvor suverænitet ikke blev til i kraft af at man var i stand til at afvise andre autoriteter og kunne installere sig selv som den øverste befalende instans, men hvor man blev suveræn idet man evnede at indtage en privilegeret position hvorfra man kunne overskue andre uden selv at blive iagttaget. Se også Elias: *Über den Prozess der Zivilisation,* p. 273, noten.

De to i grunden forskellige bestemmelser af staten mødtes og indgik en sidste spektakulær forbindelse i skikkelsen af en korporal der tilranede sig den enevældige stats trone for at organisere en ny stat med afsæt i den militære disciplin. Hos kejser Napoleon forbandtes emblemerne solen og ørnen med øjet, en komplet udfoldelse af suverænitetens ceremoniel med en omfattende hierarkisk overvågning og disciplinering af de små bevægelser. Som en sådan sammensat overgangsfigur formåede han i sin person et øjeblik at konkretisere verdensånden. Da det carcerale netværk stod færdigetableret i Frankrig få år senere, under borgerkongen, fremstod solen og ørnen, i al deres glans, umisforståeligt som afledte i forhold til øjet.

Når disciplinen var udbredt i en sådan grad at staten ikke alene var blevet en primært disciplinær organisation, men at der også var blevet dannet et udstrakt fængselsnetværk hinsides de rene statslige institutioner, var disciplinen blevet generaliseret i en sådan grad at den gjorde sig gældende overalt i det sociale korpus.[22]

De disciplinerende teknologier havde krydset og var blevet forbundet med hinanden indtil de dannede et sammenhængende fremherskende disciplindispositiv der trængte frem og ind overalt. Dette optrådte som en overordnet formidlende instans der evnede at optage det omgivende i sig, omtolke det som forefaldende begivenheder indenfor disciplindispositivets egen sammenhæng. Idet disciplinanordningen således assimilerede det omgivende, fastlagde den nøglen for hvordan der skulle fordeles og udveksles, samt retningslinierne for hvordan man overhovedet skulle tage stilling til de forefaldende hændelser. Disciplinen var blevet dominerende.

Den gradvise generalisering af disciplinen mundede dermed til slut ud i et disciplinært samfund.[i] Transformationen førte ikke til et gennemdisciplineret samfund i den forstand at alle begyndte at handle i overensstemmelse med disciplinen, eller fuldstændig gennemdisciplineret, så disciplinen blev almægtig. En sådan samfundsmæssig tilstand lykkedes det aldrig at realisere. Men tilblivelsen af det disciplinære samfund indebar at disciplinen blev

[i] Disciplinens stadige fremadskriden understreger Foucault blandt andet i *Surveiller et punir*. De disciplinære teknikker "n'ont pas cessé, depuis le XVIIe siècle, de gagner des domaines de plus en plus larges, comme si elles tendaient à couvrir le corps social tout entier" (p. 141).
"Le mouvement qui va [...] d'un schéma de la discipline d'exception à celui d'une surveillance généralisée, repose sur une transformation historique: l'extension progressive des dispositifs de discipline au long des XVIIe et XVIIIe siècles; leur multiplication à travers tout le corps social, la formation de ce qu'on pourrait appeler en gros la société disciplinaire" (ibidem, p. 211).

nærværende i alle dele af det sociale korpus som en størrelse man konstant måtte forholde sig til selv når man forsøgte at bruge den til andre formål, at unddrage sig den, gøre oprør imod den eller ligefrem bestræbte sig på at ignorere den. Med tilblivelsen af det disciplinære samfund var disciplinen ikke blevet almægtig; men den var blevet *allestedsnærværende* og *uomgængelig*.

Resultatet var en socialitet der var gennemsyret af en altomfattende social ortopædi, en iværksat kontrol der evnede at forebygge og successivt udbedre deformiteter overalt i det sociale korpus så såre de kom til syne. En sådan overgribende ortopædi sørgede for at retlede det sociale korpus så det udviklede sig i den rette retning.[23]

3 Det generaliserede tilsyn

Den beskrevne udvikling der havde gjort disciplinen allestedsnærværende og omformet samfundet til et forbedringshus, forblev ikke uset i tidens rets- og samfundsteori. Foucault gør flere steder[24] opmærksom på at en fremtrædende kollega til Hegel ved Berlins Universitet, N.H. Julius, satte den historiske udvikling på begreb i sine *Vorlesungen über die Gefängniskunde,* som han udgav i 1828. Det overordnede anliggende i antikkens græske arkitektur havde ifølge Julius været at løse problemet hvordan man stillede bestemte centrale begivenheder til skue for det størst mulige antal mennesker. Det gjaldt både ved det religiøse offer, i det græske teater der udsprang deraf og i forbindelse med de oratoriske udfoldelser. I det senere kirkebyggeri kom et lignende anliggende til syne. Det skulle gøre det muligt for alle at overvære og deltage i messens offer og at høre præstens prædiken. Det problem der stillede sig for nutidens arkitekter var imidlertid det stik modsatte. Det drejede sig i stedet om at sørge for at det størst mulige antal mennesker kunne stilles til skue for en enkelt instans der havde til opgave at overvåge dem. Med Benthams panoptikon og den moderne konstruktion af fængsler, skoler og hospitaler havde man bevæget sig fra en forestillingens til en overvågningens arkitektur.

For Julius var konstruktionen af Benthams panoptikon ikke alene en nyskabelse i arkitekturhistorien, men også en milepæl i den "menneskelige ånds historie". Begivenheden markerede et samfunds forsvinden der var organiseret i et religiøst og åndeligt fælleskab som man, på udvalgte steder og tidspunkter, stillede til skue for alverden. Den markerede at vi ikke længere levede i et spektakulært og teatralsk forestillingens samfund hvor fællesskabet præsenteredes for os på en central scene. Og den betegnede begyndelsen på et

samfund hvor staten stod overfor en række isolerede private individer og organiserede disses liv idet den underkastede alle den samme form for overvågning. Det var et samfund hvor der bag det spektakulære fandt en langt mere diskret, subtil og vidtrækkende investering af det sociale korpus sted. Denne investering lod enkeltindivider blive til og formede dem så de var tilbøjelige til at opføre sig på bestemte måder; og den var i stand til at etablere en omfattende viden om deres adfærd der satte det omgivende samfund i stand til at kontrollere i hvilket omfang de opførte sig i overensstemmelse med deres bestemmelse.

Det der hos Bentham fyrre år tidligere stadigvæk fremstod som et projekt eller som et generaliserbart teknisk program, blev dermed hos Julius beskrevet som en allerede realiseret virkelighed.[i] Julius bevidnede tilblivelsen af et samfund hvor de panoptiske principper gjorde sig gældende overalt.[25] Han tegnede omridset af hvad Foucault kalder "panoptismen"[26] eller "et panoptisk samfund".[27] Mere retteligt kunne man kalde det for et *'panta-panoptisk* samfund, en socialitet hvor *alle ting,* ideelt set, *konstant forelå helt klart og fuldstændigt afdækket for synet.*[28] Et sådant disciplinerings- og overvågningssamfund var struktureret efter principper der ifølge Foucault stadigvæk er fremherskende.[29]

Pantapanoptikken indebar at de synliggørende processer grundlæggende tog en ny retning, at samfundets visibilitet blev vendt om. Indtil da havde det visible, det som med føje lod sig se, været det spektakulære. Det visible havde været det der var opsigtsvækkende i kraft af at det umiddelbart og eklatant distancerede sig fra det omgivende. I antikkens Hellas, i den tidlige middelalders krigersamfund og i enevældens høviske kultur lå fokus i samfundets synliggørelsesprocesser på det der udmærkede sig. Synliggørelsen formede sig som en repræsentation af det der allerede manifesterede sig som overlegent i forhold til det øvrige, og som dermed kunne tjene som et positivt forbillede for dette andet.[30]

Nu rettede man i stedet i første omgang lyset direkte mod det gemene. Med pantapanoptikken organiserede man en gennemgribende synliggørelse af det deficiente og partikulære der ikke længere nøjedes med at anskueliggøre dette i en på forhånd etableret relation til det alment eksemplariske, men netop lod det træde frem og fæstnede det fordi, og i det omfang, det var mangelfuldt og

[i] Foucault bemærker i *Surveiller et punir* (p. 218) at Julius udstedte det disciplinære samfunds "dåbsattest".

særegent.[31] Der fandt en omfattende registring sted af det banale, det efemere og det individuelle i deres egenskab af individuelle variationer og forbigående nyheder.[i] Den ændrede visibilitet indebar at en viden stykvis blev indsamlet der tenderede mod at blive stadig mere omfattende og dække hele det sociale ned til dets mest ordinære detaljer.[32] Nødvendigheden af ikke at lade noget være uset vidnede om en begyndende opvurdering af det gemene. Det var blevet vigtigt at beskæftige sig med det.

I den nye visibilitet der fremstod når samfundets synliggørende procedurer blev vendt om og bunden af de sociale hierarkier kom i fokus, var der indeholdt en ny art af magtudøvelse. Magten blev ikke længere udfoldet ved at øvrigheden viste sig selv frem i et politisk triumfalt ceremoniel der demonstrerede dens højere status og overlegenhed. Nu blev magten i stedet udfoldet igennem et ceremoniel der konstant gjorde det nærværende overfor det gemene at det var blevet synligt. Men den nye visibilitet og den nye art magtudøvelse skabte samtidig et felt indenfor hvilket det værende kunne træde frem, et genstandsfelt indenfor hvilket det kunne erfares og gøres til genstand for viden. Magtudøvelsen og synliggørelsen dannede samtidig formen for en ny form for sandhed og viden. Ceremoniellet igennem hvilket den nye form for magtudøvelse manifesteredes og den nye form for sandhed etableredes på eksemplarisk vis, var *tilsynet.*[ii] I dette ceremoniel fastslog man den endegyldige sandhed om det der var trådt ind i det nye synlige felt samtidig med at tilsynet på forbilledlig vis viste at noget var under opsyn og ikke kunne unddrage sig dette.

Tidligt i historien havde det centrale ceremoniel når man skulle fastslå hvad der var sandt og manifestere dominans, været ritualer der havde til opgave at

---

[i] Foucault taler i *Surveiller et punir* om en omvending af den politiske individualiseringsakse: "Dans des sociétés dont le régime féodal n'est qu'un exemple, on peut dire que l'individualisation est maximale du côté où s'exerce la souveraineté et dans les régions supérieures du pouvoir. Plus on y est détenteur de puissance ou de privilège, plus on y est marqué comme individu, par des rituels, des discours, ou des représentations plastiques. [...] Dans un régime disciplinaire, l'individualisation en revanche est 'descendante': à mesure que le pouvoir devient plus anonyme et plus fonctionnel, ceux sur qui il s'exerce tendent à être plus fortement individualisés; et par des surveillances plutôt que par des cérémonies, par des observations plutôt que par des récits commémoratifs" (pp. 194-195).

[ii] Der er tale om en relativt fri gengivelse af ordet "examen" således som det dukker op forskellige steder hos Foucault, blandt andet i *Surveiller et punir* (pp. 186-194), i *Cours 72, Résumé des cours* (pp. 19-24) og i "La vérité et les formes juridiques" *(Dits et écrits II,* pp. 594-596). Idet det sigter til en 'indgående, vurderende betragtning', har det franske ord en langt bredere betydning end dets danske homonym.

reetablere den rette orden og fordeling i de standende konflikter. Hvad der var sandt, og hvad der var henholdsvis over- og underordnet, blev i tilfælde af uenighed afgjort indenfor en overleveret retslig liturgi. I sin yderste tilspidsede form tog dette retslige ritual form af retsprøven.[33] I de forskellige *afgørelsesritualer* søgte man at skabe forudsætningerne for at en større omverden kunne komme til syne og bestemme udfaldet af striden i måden den meldte sig på. Hvad enten ritualiseringen indførtes i retslige, fysiko-matematiske eller filosofiske uenigheder var den en måde hvorpå man søgte at udvirke at en mere omfattende natur trådte frem indenfor den menneskelige sammenhæng i en bestemt og retledende form. Afgørelsesritualerne var veje til at lade en sandhed træde eller skinne frem der på en og samme tid opmålte verden i dens fremtræden og foreskrev hvad der skulle gøres; det være sig i retslige, matematiske eller filosofiske sager. Sandheden havde form af en fysiko-kosmologisk og ontologisk *måltagning.*[34]

Senere efterfulgte *enqueten,* eller undersøgelsen, prøven som den centrale ceremoni man tog i brug når man skulle fastslå hvad der var sandt på så autoritativ vis at man kunne tage udgangspunkt heri også når man skulle regere et samfund. Igennem dette ceremoniel bestræbte man sig ikke længere direkte på at bevirke en profetisk manifestation af den rette orden; man organiserede derimod en reaktualisering af hvad der rent faktisk var tilfældet igennem vidnesbyrd om hvad der var hændt. Indenfor denne teknik til at etablere sandhed og begrunde myndighed var sandhedens form gengivelse eller *overensstemmelse.* I denne form kunne sandheden i stigende grad selvstændiggøre sig i forhold til den umiddelbare dominans; den kunne få sin egen historie og en egen myndighed der kunne vendes kritisk mod de umiddelbare dominansforhold.[35]

Nu blev i stedet *tilsynet* eller *efterprøvningen* det centrale ritual igennem hvilket man på en og samme tid kunne etablere en viden om noget og udøve magt over noget. Dette skete idet efterprøvningsanordningen gjorde sig gældende i en række konkrete afskygninger. En afart var den militære besigtigelse der fandt sit mest spektakulære udtryk i paraden. En anden version var den skolære inspektion og overhøring der fandt sin mest ceremonielle udformning i eksaminationen. En tredje udgave var den medicinske helbredsundersøgelse og kontrol sådan som den blev organiseret i stuegangen og i konsultationen.[i]

[i] Senere tilkomne varianter af tilsynet er evalueringen og (kvalitets)kontrollen. I disse afskygninger glider tilsynet imidlertid efterhånden over i retning af 'testen'. Heri begynder man at vurdere

I tilsynsanordningen blev en instans' overhøjhed over et bestemt bestemt felt mærkbar i en overvågning der konstant fordelte det iagttagede mellem en negativ og en positiv pol, i en overvågning der indførte forskellige former for rangorden og markerede frem- og tilbageskridt idet den gradueret rubricerede det forealdende som mere eller mindre godt eller dårligt. Allerede i det vurderende og hierarkiserende blik var der indeholdt en mikropønalitet der fordelte belønninger og sanktioner, og som således virkede retledende. Men samtidig tillod de nye efterprøvningsanordninger at man indsamlede en ny form for dokumentarisk viden om det iagttagede. Tilsynet var i stand til at udsondre det enkelte individuelle tilfælde som en beskrivelig genstand og tillade at man etablerede en viden om dette som sådant, i dets differens til det øvrige. Det var en viden om det enkeltstående der ikke anskuede det enkelte individuelle tilfælde som et særtilfælde af en på forhånd givet almenhed, men som konstant markerede det i dets forskellighed fra de øvrige tilfælde.[36] I tilsynsanordningen havde sandheden ikke mere karakter af måltagning af en større omverden eller en repræsentation af hvad der faktisk og alment var tilfældet; den var i stedet blevet en kvalifikation af det enkeltstående tilfælde i dets differens. Sandheden havde taget form af en *differentierende karakterisering.* Sandheden var blevet *sondring.*

I stand til at etablere en viden der differentierede imellem og karakteriserede de enkeltstående tilfælde, blev tilsynsanordningen imidlertid først idet den forholdt dem til hinanden ved at indføre en hierarkisering imellem dem. I efterprøvningen indsamlede man en viden om de særegne tilfælde idet man anskuede dem som størrelser der på forskellige niveauer *foregreb* og henviste til et *fælles mål* som ingen af dem imidlertid forelagde, isoleret betragtet; man anskuede dem som entiteter der hver især pegede på et, endnu ikke realiseret, fællesskab imellem hinanden. Man etablerede et genstandsfelt hvor de enkelte individuelle tilfælde kunne træde frem i en domfældelse der konstant forholdt dem til en *fælles norm.*[37]

hvorledes det afprøvede forholder sig i forhold til en rimelig standard, til en standardiseret gennemsnitlighed.

VI Normens integration

1 Normen

Indtil det tidsrum hvori disciplinen blev et udbredt fænomen, var ordet "norm" en sjældent brugt term med en forholdsvis præcis betydning. I de ældste overleverede antikke anvendelser af det oprindeligt latinske ord optrådte det indenfor byggetekniske, arkitekturteoretiske og geometriske sammenhænge. "Norma" kaldte Vitruv det værktøj til vinkelmåling, den vinkel- eller hjørnehage som bygmesteren brugte når han skulle konstruere rette vinkler. I Plinius' naturhistorie betegnede "norma" den rettesnor som man trak når man skulle konstruere lige bygninger, og som man anvendte sammen med lodsnor og vaterpas.[1] Normer var i begyndelsen instrumenter til opmåling eller måltagning, redskaber ved hjælp af hvilke man kunne orientere sig ved at tage det rette mål af noget større og mere omfattende. I forlængelse heraf kunne "normae" senere begynde at betegne de redskaber eller retningslinier der tillod at orientere sig indenfor og tage det rette mål i andre sammenhænge end de byggetekniske.[i] En sådan lidt videre udbredelse vandt ordet først og fremmest i retsfilosofiske og juridiske kontekster. Her betegnede ordet de retningslinier eller målestokke ved hjælp af hvilke man tog bestik af noget større for at fælde dom og lovgive ret og viist.[ii] I denne retslig-ontologiske betydning begyndte ordet "norm" at blive lidt mere almindeligt fra det syttende århundrede.

Fra begyndelsen af 1800-tallet steg anvendelseshyppigheden af termen imidlertid radikalt samtidig med at ordets betydning ændredes. Fra da af begyndte også en række beslægtede afledte termer at optræde.[2] En diffusion og en transformation af normbegrebet indledtes der har resulteret i at "norm" i dag er blevet en af de hyppigst anvendte og mest grundlæggende termer i human-

---

[i] Eftersom "norma" således betegner den rette, omsigtige brug og anvendelse af noget, den rette regimentering, kan det anskues som den latinske term der oversætter det græske ορθος.

[ii] Artiklen om normbegrebet i *Historisches Wörterbuch der Philosophie* anfører Ciceros retsfilosofi som det tidligste eksempel på en sådan mere overført betydning. Heri fremstod naturen som en omfattende bygmester hvis lovmæssigheder menneskene må tage bestik af og rette sig efter. Artiklen gør ligeledes opmærksom på at den langt senere *Liber augustalis* stadigvæk "leitet die 'norma iustitiae' aus dem 'fons iustitiae' ab" (p. 907).

og socialvidenskaberne.[3] Begrebet har ligeledes indtaget en central position i dagligsproget. Man kan anskue forandringen af brugen af begrebet "norm" som et vidnesbyrd om at en retningslinie for domfældelse der tidligere havde været underordnet andre instanser nu begyndte at selvstændiggøres og få en overgribende rolle.[i]

I og med at normen begyndte at spille en central rolle i det og for det sociale fællesskab, etableredes efterhånden en ny art retningslinier for domfældelsen. I sædvaneretten havde man forudsat eksistensen af sådanne målestokke for at fælde dom over det sociale når man fortrøstningsfuldt tillod sig at henvise til sådanne retningslinier uden at finde det påkrævet at formulere dem. Så længe en sådan domfældelse indtog en central placering, kunne man stadig forenes i tilliden til at det fælles fundament måtte finde sit ufuldstændige udtryk i offentligt frembårne tegn på rangorden, status og privilegier. Med loven havde man senere forelagt målestokkene for domfældelsen direkte og anskueligt. Retsreformatorernes forslag til hvordan man kunne ændre straffeproceduren, antydede den yderste konsekvens af en sådan umiddelbar præskriptiv kodificering. Heri forestillede man sig retningslinierne for domfældelsen så generelt og umisforståeligt manifesteret at de umiddelbart bestemte den enkeltes partikulære jugement. I kraft af en således forelagt handlevejledning

[i] Et sådant perspektiv antyder Ewald i sine artikler om normbegrebet hos Foucault: "Michel Foucault et la norme" og "Un pouvoir sans dehors". Bestemmelsen af hvad der udmærker den nye form for domfældelse der selvstændiggjorde sig, bliver imidlertid ganske uklar og svingende hos Ewald da han ikke evner at skelne mellem norm og normalitet, mellem normering og normalisering: "[A]u début du XIXe siècle, il va arriver un singulier bouleversement dans les rapports de la règle et de la norme. Norme ne sera plus un autre nom pour règle, mais va désigner à la fois un certain type de règles, une manière de les produire et, peut-être surtout, un principe de valorisation. Certes, la norme désigne toujours une mesure servant à apprécier ce qui est conforme à la règle et ce qui s'en distingue, mais celle-ci n'est plus liée à l'idée de rectitude; sa référence n'est plus l'équerre, mais la moyenne; et la norme prend maintenant sa valeur du jeu des oppositions du normal et de l'anormal, ou du normal et du pathologique" (Ewald: "Michel Foucault et la norme", p. 202). En tilsvarende mangel gør sig gældende i Machereys artikel "Pour une histoire naturelle des normes".
Herkomsten til den nævnte uklarhed skal imidlertid søges hos Foucault selv der, for det meste, heller ikke er i stand til at skelne klart mellem normen og det normale. Jævnfør således blandt andet det følgende citat fra *Surveiller et punir:* "Apparaît, à travers les disciplines, le pouvoir de la Norme. [...] Le Normal s'établit comme principe de coercition" (p. 186). Foucaults uafklarethed kommer også til udtryk i følgende sammenstilling: "Ce nouveau savoir [...] s'ordonne autour de la norme, en termes de ce qui est normal ou non, correct ou non, de ce qu'on doit faire ou non" ("La vérité et les formes juridiques", *Dits et écrits II,* p. 595).
Begrebet normalisering samt kvalifikationerne normal-anormal vil blive behandlet i den følgende Del IV.

kunne det partikulære og det almene blive ét, og det sociale stemme overens med sig selv i en uformidlet moralitet.

Normen var imidlertid ikke et fællesskab bag det gemene som man måtte mime; den var heller ikke den forelagte almenhed. Når normen fik en overgribende betydning, blev domfældelsen ordnet omkring en enhed i det differente som man bevægede sig frem imod. Den rummede en forpligtelse der ikke længere nødvendigvis var forudsat eller foreskrevet i sig selv noget sted, men havde status af et *efterhængt fælles mål.* Normen var en målestok som det sociale udkastede, og hvori det foregreb et endnu ikke eksisterende, men *kommende fællesskab* ud fra hvilket man kunne bedømme den reale adfærd: billige og misbillige den.[4] I normen voksede et fælles 'vi' frem som vi ikke længere ganske simpelt var, et 'vi' som vi forholdt os til, og som etablerede en korrelation imellem os, uden at vi faldt sammen med det.

Med normens komme ændredes *normativitetens status.* Mens man tidligere havde betragtet normativiteten som en størrelse der henviste til eller repræsenterede noget der transcenderede og var givet før det sociale, og mens man først havde ment at kunne retfærdiggøre det forelagte normative i denne dets repræsentative relation til noget bagvedliggende konstitutivt, så fremstod normativiteten i normen nu åbenlyst som rettesnore, som det sociale fællesskab udstak for sig selv. Det sociale fælleskab ophørte med at figurere som en størrelse som måtte gives sin normativitet udefra, som måtte overtage den, og fremstod nu som en størrelse der selv umiddelbart optrådte som *aktivt normerende.* I nær sammenhæng hermed blev normativiteten utvetydigt *immanent* i sin herkomst.

Forandringen indebar at det sociale begyndte at blive mærket af en ny *umiddelbar refleksivitet.* I en konkret situation kunne enkeltpersoner eller forskellige sociale grupperinger søge at udkaste og fastlægge normer for andre; men for en overordnet betragtning var sådanne udkast i grunden ytringer fra det samlede sociale felt og virkede tilbage på dette. Når det sociale i normen fremstillede sin normativitet uden at gå omvejen over en ekstern (transcendent) referent, blev denne cirkularitet umiskendelig. I normen fandt det sociale en ny form for selvartikulation, en ny måde at åbne sig og forklare sig for sig selv på, der var langt mere umisforståeligt selvreferentiel end tidligere. Med disciplinen begyndte et nyt ordensprincip at præge det sociale, en logik der opdelte dette i særegne parceller, i isolerede enkeltindivider; men samtidig konstrueredes en fælles form for normativitet som forbandt disse disparate størrelser på en mere

umiddelbar måde end tidligere, en form der tillod dem at kommunikere med hinanden.[5]

Samtidig trak normen ikke, sådan som loven og interneringen havde gjort det, en grænse i det sociale mellem hvad der befandt sig indenfor, og således hørte til socialiteten i egentlig forstand, og hvad der befandt sig udenfor. Havde loven og interneringen udsondret og dermed lagt distance, eller markeret en differens, så lå det i normens logik at den virkede inkluderende og subsumerende. Alt hvad der forelå kunne sættes i relation til normen og anskues som størrelser der på forskellig vis foregreb denne. Om intet kunne man hævde at det i dets grundlæggende natur, i dets være- eller virkemåde, lå at det suverænt og blivende befandt sig før, hinsides eller over normen.

Idet det sociale organiseredes omkring normen, svækkedes dets tidligere relation til en forudgiven transcendens og i sammenhæng hermed den førhen så klare markering af at noget i det sociale strengt taget befandt sig udenfor denne. Resultatet var en socialitet hvis verden havde en langt mere åbenlys immanent, inkluderende og selvrefererende karakter end det var tilfældet tidligere. Når der ikke længere på forhånd var givet noget vertikalt eller horisontalt hinsides, når der hverken befandt sig noget over eller udenfor den normativitet der samlede det sociale fællesskab, kendetegnedes fællesskabet af en *ny inklusiv immanens.*[6]

I denne immanente og inklusive verden ændredes forholdet mellem normativiteten og den omverden som den virkede bestemmende ind på. Tidligere havde man bestræbt sig på at formulere og repræsentere de bestemmende regler som selvstændige størrelser, uafhængigt af og før deres applikation. Ligeledes havde man kun ment det muligt at etablere en viden i egentlig forstand om det almene bagvedliggende der virkede bestemmende ind på det blot partikulære. Normen viste sig imidlertid også at være umisforståeligt immanent i den forstand at den var en form for normativitet der ikke lod sig fastholde hinsides sin applikation. Normen var en gensidighed der gjorde sig gældende imellem de elementer som den forbandt; den var et henseende i hvilket de lod sig samordne.[7] I sidste instans *var* normen *(i) sin anvendelse;* den var kun til stede i den aktion der fremstillede den.[i]

At det sociale artikulerede sig i en ny selvreferentialitet og inklusivitet uden at forudsætte en transcendens, indebar imidlertid ikke at enhver form for *metafysik* forsvandt. Det betød ikke at normen lod sig forstå som en rent

[i] Dette forhindrer ikke at man ofte søger at formulere normen, hinsides dens anvendelse, i lovform: som et generelt påbud.

immanent og positiv størrelse. Normen fremstod ganske vist som et udkast fra det sociale, men dette udkast foregreb alligevel mere end hvad der blot var tilfældet. I forhold til det foreliggende gjorde normen sig altid gældende idet den samtidig gjorde det klart at dette ikke levede op til normen i denne eller hin henseende. Normen gjorde sig gældende idet den markerede en differens til og overskred det reale. Da normativitetens herkomst med normens fremkomst blev åbenlyst immanent, blev det samtidig klart at det sociale når det optrådte aktivt normerende for sig selv konstant transcenderede sig selv. Normen forudsatte ganske vist ikke en transcendens; men den markerede en *transcenderen.*

Det immanente felt der åbnede sig med normens komme, dannede derfor heller ikke et fyldt og ubrudt kontinuum. Det var en immanens hvor det positivt og realt foreliggende var mærket af at noget blev foregrebet og skulle realiseres, men endnu ikke var til stede og dermed pegede på en *mangel ved det værende.* En verden opstod hvor virkelighedens prosa var den grundlæggende realitet man måtte tage afsæt i, men hvor der bestandigt brød et fravær og en intethed op indenfor denne realitet som forhindrede den i at lukke sig om sig selv og fremstå som et afrundet hele. Livet i virkelighedens prosa satte i virkeligheden altid en forskel til sig selv der bevirkede at en kløft åbnede sig som man måtte overspringe eller genudfylde.

Med normen åbnede der sig et nyt register for *handlevejledning* i det sociale. Normen henviste ikke mere til hvad alle i grunden altid allerede havde gjort, til en grundlæggende væren som man måtte handle ud fra. Den forelagde heller ikke påbud ud fra hvilke man kunne aflede hvad der var ret handlen; den formulerede ikke en generel skullen. Den fastholdt endnu ikke blot hvad man almindeligvis gjorde[8] eller kunne enes om, en konvention der kom i stand igennem ensartethed eller tilpasning. Normen fremstillede ikke en ren *væren* eller *skullen;* ligesom den endnu ikke bragte en *samstemmen* eller en *afstemning* til udtryk; den manifesterede i stedet en *burden.* Når man overfor virkelighedens prosa gjorde gældende at det burde sig at noget hændte, fastholdt man overfor den at den allerede selv var begyndt på og gav løfte om noget, men uden at indfri dette løfte. Man fastholdt at den selv pegede på en mulighed uden at realisere denne i tilstrækkelig grad. Normen var en form for normativitet som man fastholdt med afsæt i det reale og alligevel på trods af dette.[9]

Normens burden etablerede et andet forhold mellem regelen og dens undtagelse end det man kendte fra den tidligere så centrale skullen. Hvor overskridelsen af lovens påbud havde karakter af en undtagelse der bekræftede

regelen, blev *undtagelsen* nu *regelen.* I forhold til normen blev undtagelsen til regelen for så vidt som der ikke fandtes andet end afvigelser fra regelen; og dermed blev undtagelsen også regelen for så vidt som undtagelsen blev selve det fænomen igennem hvilket regelen først kunne komme til syne, kunne gøre sig bemærket. I normens burden kom regelen alene til syne som en korrektion af det afvigende.

I forhold til det afvigende som den korrigerede, var normen for en strengt logisk betragtning primær for så vidt som dette først blev bestemt som afvigende idet det indgik i et forhold til normen. Normen figurerede som den forenende størrelse igennem hvilken de ellers disparate enkeltdele først indgik i en relation med hinanden. Den etablerede en korrelation imellem dem. Men samtidig må man sige at en sådan norm, for en nøjere betragtning, ikke eksisterede i sig selv, men virkede.[i] Den var til stede sådan som den blev gjort gældende og gjorde sig gældende. Og normen blev gjort gældende og gjorde sig gældende overfor det faktiske i en negativitet, som en benægtelse og en ophævelse af dette.[10] Den var til stede i det faktiske som en uomgængelig størrelse så såre man lagde afstand til det og kvalificerede det som det anormale. Det *a-normale* var således, logisk og begrebsligt set, en sekundær og afledt størrelse i forhold til normen; men for en ontologisk, eksistential og genetisk betragtning var det til gengæld det primære, det første og det mest grundlæggende. I det anormale blev normen til og fik bestand; her fremstilledes og fæstnedes den. Den negative distanceren sig fra, transcenderingen af det blot

[i] I værket *Le normal et le pathologique* hvori Canguilhem beskæftiger sig indgående med begreberne norm, det anormale, det normale og normering, understreger han hyppigt den dobbelthed at normen er det forenende, men at den samtidig ikke eksisterer i sig selv eftersom den er en forening af noget andet end sig selv: "Une norme se propose comme *un mode possible d'unification d'un divers,* de résorption d'une différence, *de règlement d'un differend. Mais se proposer n'est pas s'imposer.* À la différence d'une loi de la nature, une norme ne nécessite pas son effet. C'est dire qu'une norme n'a aucun sens de norme toute seule et toute simple. La possibilité de référence et de règlement qu'elle offre contient, du fait qu'il ne s'agit que d'une possibilité, la latitude d'une autre possibilité qui ne peut être qu'inverse. *Une norme,* en effet, *n'est la possibilité d'une référence que lorsqu'elle a été instituée ou choisie comme expression d'une préférence* et comme instrument d'une volonté de substitution d'un état de choses satisfaisant à un état de choses décevant" (ibidem, p. 177). *"En toute rigueur, une norme n'existe pas,* elle joue son rôle qui est *de dévaloriser l'existence pour en permettre la correction.* Dire que la santé parfaite n'existe pas c'est seulement dire que le concept de santé n'est pas celui d'une existence, mais d'une norme dont la fonction et la valeur est d'être mis en rapport avec l'existence pour en susciter la modification. Cela ne signifie pas que santé soit un concept vide" (ibidem, p. 41; mine kursiveringer). Mens Canguilhem således artikulerer normens væremåde på et højt niveau, kan hans konception af lovens virkemåde til gengæld forekomme naiv.

faktiske, dannede afsættet for normen og det fællesskab som den oprettede. Negativiteten blev det primære.

Indenfor normens univers kunne man også begynde at operere med en forestilling om *det normale.* Her kunne det normale bestemmes som en fakticitet der resulterede når normen virkede i det faktiske og konstant kvalificerede dette som a-normalt. Når man etablerede en viden om det normale, erfarede man den 'naturlige' og nærliggende afdrift som den foreliggende socialitet udviste når den blev bestemt som afvigende og således bragt i relation til en norm. Set fra det kvalificeredes side kunne det forekomme at være en selvmodsigelse hvis man om det normale samtidig hævdede at det også var anormalt; men den tilsyneladende kontradiktion ophævedes af at der var tale om påstande på forskelligt niveau. Forudsætningen for at man overhovedet kunne bestemme noget som normalt og noget andet som unormalt, var at det allerede, mere fundamentalt, var bestemt som anormalt. I normens univers optrådte det normale således, ontologisk betragtet, som en afledt størrelse i anden potens. Normaliteten var en fakticitet der først blev etableret i kraft af at man udsatte det anormale for en korrektion og igennem denne retledning begyndte at forholde det til en norm.[11]

I det omfang polariteten mellem *normen og det afvigende* trådte i stedet for lovens adskillelse mellem det forbudte og det tilladte som samfundets overordnede form for normativitet, gjorde en ny orienteringsakse sig gældende der oprettede et andet socialt univers. I relation til normen bestemtes alle konstant som forskellige og irreducible individer; men deres individualitet var et resultat af en individuation; den gav sig i kraft af at de alle adskilte sig og var sammenlignelige i en bestemt henseende. Set ud fra normen var alle irreducible, samtidig med at de var lige, for så vidt som de alle var afvigere. I denne henseende kunne man kun tale om gradsforskelle. Alle fremtrådte således som på én gang individuelle og lige. I normens univers understregede man den enkeltes særpræg og sammenholdt ham med andre i en og samme bevægelse idet man klargjorde og markerede præcist hvordan han afveg. Resultatet var en socialitet der ikke fokuserede på normen og heller ikke på det normale, men kastede lys over og artikulerede det afvigende stadig mere forfinet og differentieret.

I *La volonté de savoir* beskriver Foucault i kapitlet "L'implantation perverse" hvordan en sådan artikulation har vist sig indenfor det seksuelle område.[12] Tidligere havde man fokuseret på og talt om de eftertragtelsesværdige former for seksualitet der var i overensstemmelse med slægtskabsstrukturernes love, og

fremhævet grænsen mellem hvad der var tilladt og forbudt. I forhold til den eksemplariske heteroseksuelle monogami måtte andre former for seksualitet fremstå relativt uspecifikt som overtrædelser af loven. Med tiden udviste man imidlertid i stigende grad en taktfuld tilbageholdenhed overfor det heteroseksuelle parforholds regularitet. Fra slutningen af 1700-tallet og frem begyndte man i stedet at lytte til en række andre former for seksualitet: til for eksempel børnenes, de kriminelles, de gales og sluttelig kvindernes; til den seksuelle galskab, til dens besættelser, manier og drømmerier. Man syntes dels at udvise en interesse for at studere disse perifere, eller særegne, afarter af seksualiteten i deres egen ret; men samtidig virkede det som om man kun kunne komme til klarhed over den sædvanlige seksualitets grundlæggende natur ved at gå omvejen over et studium at disse perifere former. At den regulære seksualitet ikke umiddelbart stod i synliggørelsens fokus betød imidlertid ikke at den var forsvundet, eller at den ikke mere var centralt placeret; for den var stadigvæk til stede, men nu som en ikke isoleret forelagt norm.[13] Samtidig med at man lyttede til de perifere afarter af seksualiteten, bestemte og bedømte man dem som værende afvigende. Man kortlagde det *perverse,* den seksuelle unatur. I løbet af 1800-tallet tog en intensiv, ofte videnskabeliggjort, undersøgelse af den perifere seksualitet fart der mundede ud i skarpe sondringer mellem en række forskellige afarter af seksuelle perversioner og i bestemmelsen af en række forskellige seksuelle minoriteter, bestående af individer der blev defineret af deres seksualitets afvigende natur. Denne bestemmelse af de seksuelle perversiteters natur gik hånd i hånd med en pædagogik og en terapeutik, med en bestræbelse på at retlede og helbrede det afgivende. Man kastede lys over, fordømte og korrigerede en hidtil uset, uspecificeret verden af perversioner.[14] Et univers blev slutteligt til hvor det enkelte individ altid kunne betragtes som tilhørende en seksuel minoritet, som pervers på en eller flere måder.[15] Enhver blev bestemt som enten fetichist, ekshibitionist, zoo-, homo-, gerontofil eller autoerotiker for sig selv og Vorherre – og dermed som afvigende fra og under rekvalifikation i forhold til den seksuelle norm.

At normen blev installeret som en overgribende form for normativitet indførte en ny form for domfældelse over den allerede etablerede lov, der er blevet beskrevet i Del II. Den nye domfældelse bevirkede ikke at loven forsvandt og at lovgivning ophørte, snarere tværtimod for der er blevet udstedt stadig flere og mere detaljerede love. Den bevirkede derimod at loven, i tiden der er forløbet efter at disciplinen og normen fik en overgribende betydning, har mistet den absolutte og uantastelige status man tildelte den i den klassiske

forståelse. Forandringen har blandt andet vist sig derved at både det enkelte retssubjekt og øvrigheden efterhånden i stadig mindre grad forholder sig til de forelagte love som til absolutte, ufravigelige og alment forpligtende størrelser. I stedet for at behandle loven som en størrelse der forelægger det rette, har man i en række tilfælde etableret et mere pragmatisk forhold til loven og dens bogstav. Loven fremtræder i stigende grad som en størrelse der formulerer en fordring som den enkeltes handlemåde altid adskiller sig fra i større eller mindre grad, men som han alligevel bør anstrenge sig for at leve op til.

Den ændrede omgang med loven har, som tidligere antydet, manifesteret sig specielt tydeligt i ændrede svar på overtrædelser af loven. De iværksatte sanktioner er blevet mere graduerede; og samtidig har man kunnet konstatere et stigende ubehag ved at dømme for blot at fordømme. Straffen har i stigende grad fået status af en terapeutik der har til formål at resocialisere den kriminelle, at reintegrere ham under loven.[16] Terapeutikkens indtog i den retslige domfældelse, demonstrativt i form af retspsykiatrien, vidner om normens overordnede betydning selv for et retssystem der tidligere var blevet bygget op omkring loven og dens ret.[17]

I takt med at loven er blevet inkorporeret i den nye domsmodus, er den blevet omtolket eller genbestemt. Den forelagte lov er i stigende grad blevet transformeret til en færdsels'lov'.[18] Loven er i stadig højere grad kommet til at fungere som en (adfærds)norm.[19]

Karakteren af den normens domfældelse der omtolkede loven til en adfærdsnorm, vil blive artikuleret nøjere i de resterende kapitler af Del III, sammen med de afgørende forskydninger i denne domfældelse der fandt sted efter at disciplinen og normen havde fået overgribende betydning.

2 Den sociale integration

At disciplinen var blevet en overgribende form for social organisering, og at normen var blevet en dominerende rettesnor for måden at dømme på afspejledes i det forhold at socialisation begyndte at fremstå som en afgørende faktor og et centralt problem.[i] Selv om de enkelte dele altid var adskilt fra normen, befandt

[i] *Historisches Wörterbuch der Philosophie* daterer i artiklen "Sozialisation" (bind 9, pp. 1160-61) den første forekomst af det engelske "socialization" til 1828, her i betydningen "to render social, to make fit for living in society". Det franske "socialiser" skulle forekomme i en tilsvarende betydning siden 1786. Ordet socialisering begynder altså at forekomme samtidig med at disciplinen og normen bliver overgribende størrelser.

de sig aldrig hinsides denne og var altid undervejs i en rekvalifikation og en integration under den. Med tiden blev *socialisation,* eller social integration, den grundlæggende term som man tog i anvendelse når man skulle artikulere den sociale sammenhængs tilblivelse og dens bindende karakter. Når man anstrengte sig for at stille det grundlæggende spørgsmål hvordan et samfund overhovedet var muligt, og hvorfor der ikke kun fandtes ren opløsning, søgte man svaret i en undersøgelse af hvordan det sociale var i stand til at gøre dets enkelte dele til genstand for en integrationsproces, og af hvordan de enkelte dele aktivt selv bestræbte sig på at indgå i det sociale. Man søgte svaret i en vedvarende *samfundsmæssiggørelse* der altid allerede var i færd med at indoptage det disparate. I integrations- og socialisationsproblematikken spurgte man hvordan det lod sig gøre at samfundsindividerne levede på fredelig vis med hinanden og samarbejdede på trods af at de grundlæggende eksisterede adskilt ved siden af hinanden. Her tog man udgangspunkt i det faktum at en uddifferentiering og en udspredning altid allerede havde og konstant fandt sted, og søgte efter hvad der var i stand til at modvirke den. Man søgte at gøre rede for den centripetale kraft der var i stand til at afbalancere de konstant virkende centrifugale kræfter.

I den sociologiske videnskab der begyndte at gøre sig gældende i løbet af det nittende århundrede, fra Comte til Simmel, blev spørgsmålet om den samfundsmæssige integration sat på dagsordenen som det centrale spørgsmål, ikke alene for den pågældende videnskab, men for socialiteten som sådan.[20] Mod slutningen af århundredet kunne Spencer ligefrem radikalisere tanken yderligere idet han i en række værker redegjorde for en altomfattende naturhistorie der indbefattede såvel anorganiske, biologiske, psykiske og samfundsmæssige processer i en evolution der på en og samme tid indebar en stigende differentiering og en stigende integration, en stadig mere bestemt sammenhæng i det uensartede.

I integrations- og socialisationsproblematikken transformeredes den tidligere *fællesskabsproblematik.* I denne havde man ment at måtte forudsætte en væsentlig forbundethed, en enhed før al splittelsen; og problematikken havde følgelig drejet sig om hvordan man kunne sørge for og fastholde et sådant fællesskab. I sædvanens *inkorporation* havde man ment at kunne forudsætte at vi alle altid allerede var forbundne, var indoptagne i et fællesskab, medmindre noget andet var blevet eksplicit markeret, i yderste konsekvens igennem forvisning; og det problematiske havde været hvilke retningslinier de afgørelser skulle følge som henviste til og manifesterede den fælles forbundethed. Med

loven havde man bestræbt sig på direkte og umisforståeligt at formulere og forelægge fællesskabet idet man samtidig drog en skillelinie mellem hvem der befandt sig indenfor og udenfor; og dette havde givet anledning til en eksplicit *konstitutionsproblematik,* nemlig hvordan man bedst etablerede et grundlæggende fællesskab når man ikke mere blot fortrøstningsfuldt forudsatte det.

Når man bestemte integrationen i et samfund som det afgørende sted hvor den sociale sammenhæng blev til, ophørte man imidlertid med at operere med et sådant grundlæggende fællesskab som en forudsætning for at man kunne tale om en socialitet. I modsætning til fællesskabet kendetegnedes samfundets sociale sammenhæng af en ny udvendighed imellem det relaterede som bevirkede at det forblev adskilt på trods af det som forbandt det. I modsætning til sædvanens fællesskab der var overhistorisk forudsat, og lovens enhed der blev til i et afgørende tidløst øjeblik (i en evig præsens), kendetegnedes samfundets sociale sammenhæng i integrationsproblematikken af en konstant antagonisme der udfoldedes over tid. Overgangen fra fællesskab og konstitition til samfund og integration bevirkede at man begyndte at opleve den sociale sammenhæng som en størrelse der på den ene side konstant var til stede i sit virke, som hele tiden gjorde sig mærkbart gældende, men uden at den på den anden side nogensinde kom fuldt og helt til stede, eller blev realiseret. Den begyndte at få karakter af en forbindelse man var en del af uden at man nogensinde kunne komme fuldt på højde med den, samtidig med at den på sin side forblev henvist til sine dele. Der var ikke, som hidtil, tale om et fællesskab mellem det partikulære i en almenhed, men om en specifik gensidig forbundethed imellem særegne dele.

3 Det særegnes specifikke og med-delelige forbundethed i en historicitet hos Kant

Afgørende aspekter af normens integrationsproblematik begyndte allerede at vise sig da Spinoza i sin *Ethica* lagde afstand til Hobbes' påstand om at "Common-wealth", eller det civile fællesskab, først kunne komme i stand i kraft af et eksplicit brud med naturtilstanden og opretholdes igennem en vedvarende undertrykkelse af naturen, for i stedet at hævde en grundlæggende *kontinuitet* hvor natur, samfund og civilisation gled over i hinanden. Når man levede i en samfundstilstand, satte man ifølge Spinoza ikke en foreliggende rationel lov i stedet for naturens orden, men udfoldede i stedet social tilbøjelighed eller en

socialisation der allerede var givet rudimentært med affekterne (eller de mere umiddelbare modi for eksistens) hvis blot disse fik mulighed for at ytre sig spontant eller naturligt.[21] Samtidig måtte man forstå den civile tilstand der dannede den ydre ramme om de interpersonelle relationer som en foregribelse af en egentlig fornuftens tilstand. Heri kunne menneskene genforenes i egentlige indre relationer hvorved en fælles indre drift mod forening kunne finde sin forløsning.[22] Selv det mest ubetydelige måtte hos Spinoza anskues som ytringer af og udsagn om en alt indbefattende natur der handlede og ytrede sig i og med at den eksisterede uden at den selv kunne siges at eksistere og handle for et formål.[23] Det måtte forstås som aspekter af en altintegrerende samtidighed i det differente. I denne spekulative affirmation kunne man ganske vist i første omgang anskue de civile love som suveræne viljesytringer der skulle adlydes, og som begrænsede den enkeltes muligheder, eller som potestas;[i] men på et mere grundlæggende plan måtte man forstå enhver magt og myndighed som potentia, eller som en evne til (at retlede) udfoldelse.

Senere kunne man i Rousseaus udviklingsteori finde tilløb til en integrationsproblematik. Først i Kants sene skrifter udfoldede den rationalitet der udmærkede normens domfældelse sig imidlertid på én gang mangefacetteret og relativt letaflæseligt. Den viste sig for alvor så snart Kant i sin *Kritik der Urteilskraft* satte sig for at bygge bro hen over den "uforcerbare" og "uoverseelige kløft" der havde vist sig i hans hidtidige kritiske filosofi: en kløft mellem to grundforskellige "områder" eller "verdner" der opstod som et resultat af to forskellige former for umiddelbart almengyldig "lovgivning på en og den samme erfaringens grund".[ii] Så snart Kant således bestræbte sig på at udfylde de sidste tilbageværende huller i sin "kritiske geschæft" så han kunne gå videre til

[i] Som en "morallov" der først trak grænsen mellem hvad der var godt og ondt (jævnfør Spinozas *Ethica,* bind IV, prop. XXXVII, Scol. II).

[ii] Se *Kritik der Urteilskraft,* pp. 82-83. Kant mente i sin *Kritik der reinen Vernunft* at have vist hvordan forstandens generelle lovgivning for sansningen gjorde en ordnet erkendelse af naturen mulig. Samtidig mente han med *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* og *Kritik der praktischen Vernunft* at have godtgjort eksistensen af et oversanseligt frihedens og moralens rige under fornuftens lovgivning. Men for Kant viste der sig dermed det grundlæggende problem at et de rene midlers og et de rene formåls rige eksisterede side om side uden at der fandtes nogen forbindelse imellem dem. Det forekom Kant umuligt at leve med at have redegjort for eksistensen af moralen og for dens karakter, uden at kunne gøre rede for hvordan den kunne have indflydelse på den erfarede verden i et eneste tilfælde. Så længe moralloven ikke kunne godtgøres at have indflydelse i et eneste tilfælde, kunne den ikke få karakter af en positivt retledende befaling, men risikerede at blive en fraværende uindløst fordring. Den risikerede at blive en negativ norm.

det han så som sin egentlige opgave, nemlig den doktrinale metafysik,[24] trådte han nemlig, halvt modvilligt, et skridt tilbage fra den umiddelbare og ufravigelige lovgivnings niveau og begyndte at undersøge en erkendeevne der hele tiden implicit havde været mere fundamental end både forstand og fornuft, for så vidt som det var den der havde tilladt at undersøge disses natur og dermed havde gjort hele det kritiske projekt muligt.[i] Kant begyndte at anerkende at man kun kunne gøre rede for sammenhængen mellem forstandens og fornuftens lovgivning ved at artikulere dømmekraftens beskaffenhed, og vel at mærke ved at gøre dette på et niveau hvor man ikke, sådan som han hidtil havde gjort det, nøjedes med at tænke dømmekraften som en evne til at subsumere det partikulære under det almene eller som en bestemmende dømmekraft.[ii] For at dømmekraften kunne optræde som en formidlende størrelse der ved egen kraft kunne forbinde de to ikke umiddelbart forenelige almenheder, forstandens erkendelse og fornuftens moral, på sansningens partikulære grund, måtte Kant sætte den fri fra dens hidtidige underordning under en allerede givet almenhed og begynde at undersøge den i dens egenskab

[i] Man kan, med Kant selv, anskue *Kritik der Urteilskraft* som et appendiks til hele hans kritiske tænkning for så vidt som det beskæftigede sig med en domfældelse af en anden art end den sædvanlige, med en særlig form for domsakter der viste sig i undtagelsessituationer; men så må man også tilføje at der var tale om et grundlæggende appendiks eftersom denne særlige form for dømmen angik de grundlæggende betingelser for og sammenhængen imellem de sædvanlige former for domfældelse.
Dette appendiks forblev et grundlæggende vedhæng fordi det i nogen grad forblev en blindgyde. Tilbageskuende erkendte Kant allerede i fortalen til *Kritik der Urteilskraft* at han i dette værk ikke havde været i stand til levere en løsning af sit udgangsproblem der var tilstrækkelig klar til at den kunne stå for den strengeste efterprøvning; og han indrømmede dermed også implicit at han ikke havde været i stand til at udfylde de sidste huller i sit kritiske projekt på fuldstændig tilfredsstillende vis. Dette skete idet Kant henviste til at han håbede på at "die große Schwierigkeit, ein Problem, welches die Natur so verwickelt hat, aufzulösen" ville kunne undskylde "einiger nicht ganz zu vermeidenden Dunkelheit in der Auflösung derselben" (Kant: *Kritik der Urteilskraft,* p. 76). Kant undskyldte sig altså ved problemets egen grundlæggende og indviklede karakter; men i og med at det ikke lykkedes ham at levere en fyldestgørende løsning på det udgangsproblem han stillede, blev det en problematik man ikke kunne 'opløse' ved at henvise til andre mere grundlæggende instanser, en problematik man bestandig måtte vende tilbage til.

[ii] I Kants *Kritik der reinen Vernunft* bestemtes dømmekraften stadigvæk som en evne til subsumption under de af forstanden givne regler: "Wenn der Verstand überhaupt als das Vermögen der Regeln erklärt wird, so ist Urteilskraft das Vermögen, unter Regeln zu subsumieren, d.i. zu unterscheiden ob etwas unter einer gegebenen Regel (casus datae legis) stehe, oder nicht" (Kant: *Kritik der reinen Vernunft,* bind I, p. 184).

af evne der var i stand til at fælde sin egen selvstændige dom. Han måtte bedømme den som en reflekterende dømmekraft.

Som sådan optrådte dømmekraften ikke i moralen eller erkendelsen, men derimod i den *frie smagsdom*. Heri optrådte dømmekraften nemlig som en evne der var i stand til at reflektere med afsæt i en ligeledes specifikt menneskelig evnes virksomhed, en evne hvis særpræg Kant for alvor begyndte at udarbejde parallelt med at han begyndte at beskrive den reflekterende dømmekraft: I smagsdommen optrådte dømmekraften som en evne der var i stand til at fælde sin egen selvstændige dom med afsæt i indbildningskraftens frie spil. Mens der i dømmekraften var indeholdt en særlig form for domme ved siden af og irreducerbar til forstand og fornuft, rummede evnen til indbildning eller forestilling[i] en særegen form for sansning der til forskel fra den sædvanlige sansning ikke var receptiv og reproduktiv, men aktiv og produktiv.[25] I denne særegne form for sansning var der indeholdt en bestræbelse på at foregribe noget mere end det umiddelbart erfarede der ikke, ligesom fornuftens foregreb, mundede ud i nye totalitetsbestemmelser, men førte til en fremadskriden i det uendelige.[ii] Sat fri som en evne der på egen hånd skulle bedømme den menneskelige indbildningskraft i dens frie virksomhed, udfoldede dømmekraften sig ikke mere som bestemmende, men som reflekterende. I dens bedømmelser var det almene ikke længere det umiddelbart givne således at dømmekraften måtte subsumere det partikulære under, betragte det som instanser af en allerede eksisterende lov eller regel. Det partikulære var det eneste umiddelbart givne afsæt hvorfor dømmekraften måtte tage afsæt i dette og søge at bedømme det med henblik på hvilken almenhed der var indeholdt i det.[26] Når dømmekraften begyndte af reflektere over den menneskelige indbildningskrafts udkast, fældede den en generaliserende dom med afsæt i det særegne.[27] Idet Kant udfoldede den systematik der gjorde sig gældende i samspillet mellem den menneskelige indbildnings- og dømmekraft som et register med et eget særpræg, begyndte han at artikulere den rationalitet der gjorde sig gældende i *normens domfældelse* som en selvstændig størrelse.

I smagsdommen bedømte man ikke hvad der rent faktisk var tilfældet. Kant kunne bemærke at den rene smagsdom var kontemplativ i den forstand at det

[i] Kant anvender sine steder den latinske term facultas imaginandi.

[ii] Kant gjorde p. 172 i *Kritik der Urteilskraft* opmærksom på at der i vores fornuft lå "ein Anspruch auf absolute Totalität, als auf eine reelle Idee", hvorimod der i vores indbildningskraft lå "ein Bestreben zum Fortschritte ins Unendliche".

for denne dom strengt taget var ligegyldigt om dens genstand fandtes eller ej;[28] og han kunne ligefrem hævde at smagdommen overhovedet ikke føjede noget til erkendelsen af sin genstand.[29] Men alligevel fældede man kun æstetiske domme under forudsætning af at genstande forefandtes der havde en sådan beskaffenhed at de var i stand til at fremprovokere den. Smagsdommen havde hos Kant ikke status af "erkendelsesdom",[30] hverken for en teoretisk eller en praktisk betragtning; den fældede ikke en dom over noget således at dette blev bestemt; den havde i stedet karakter af en *bedømmelse* der blev foretaget *på foranledning* af noget, og som altid var ude over sin foranledning i retning mod noget andet.

Lagde man i smagsdommen således til den ene side distance til den sansede realitet og dens *væren,* så adskilte man sig også til den anden side fra moralloven med dens umiddelbare *skullen.* Indenfor såvel æstetikken som moralen kunne man på det empiriske niveau erfare at man faktisk stredes om hvad der var smukt, og hvad det var godt at gøre. Man kunne erfare at der rent faktisk herskede en uenighed mellem de konkrete domme der blev afsagt, samtidig med at man i hver enkelt, konkret situation bestandigt overskred denne uenighed idet man hævdede at de domme man afsagde måtte have en mere generelt forpligtende karakter, også for dem der umiddelbart var uenige i dem. På moralens område havde Kant søgt at gøre rede for denne dobbelthed ved at pege på hvordan man i moralske sager altid allerede opererede med og postulerede eksistensen af en objektivt forelægbar og umiddelbart almengyldig lov der dannede prøvestenen når man forholdt sig til de konkrete afgørelser.[i] I den æstetiske domfældelse var det der tillod at man opretholdt fordringen om at man kunne blive enige på trods af den umiddelbart empiriske uenighed, imidlertid ikke henvisningen til en objektiv-almengyldig lov der ville indebære uenighedens regelrette forsvinden, dens ophævelse, i samme øjeblik man indtog dens standpunkt;[31] det var i stedet hævdelsen af hvad Kant i *Kritik der Urteilskraft* valgte at kalde en subjektiv almengyldighed, men hvad man retteligt burde benævne en *subjektivt almengørbar gyldighed,* eller, lidt mere

[i] Når man almindeligvis, i common sense, opererede med en forestilling om den gode vilje og var af den formening at kun den handling havde moralsk karakter, var god som var udtryk for denne gode vilje, hævdede man for Kant at se implicit at kun de handlinger var moralske som fulgte die *"Gebote (Gesetze)* der Sittlichkeit. Denn nur das *Gesetz* führt den Begriff einer *unbedingten* und zwar objektiven und mithin allgemein gültigen *Notwendigkeit* bei sich, und *Gebote sind Gesetze denen gehorcht, d.i. auch wider Neigung Folge geleistet werden muß"* (Kant: *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten,* p. 46; den sidste lange kursivering er min, resten er Kants).

mundret, en subjektiv almengørbarhed.[32] Når en person afsagde en æstetisk dom over en bestemt partikulær genstand og kaldte den for skøn, angav han med dette udtryk ikke at han mente sig i stand til at fordre en umiddelbar enighed fra andre ved at henvise til genstandens beskaffenhed eller et forpligtende indhold der skulle gøre sig gældende i dommen; han anskueliggjorde derimod overfor enhver at denne burde stemme overens med ham, alene ved at han offentliggjorde en sikker forventning om at hans dom ville blive bekræftet af at andre ganske simpelt i længden måtte tiltræde den.[33]

I enhver æstetisk dom med afsæt i en given partikulær genstand var der dermed ifølge Kant blot indeholdt en – til tider rigtig, til tider fejlagtig – antagelse angående den subjektive betingelse for den afsagte dom. I og med at man tillod sig at påstå at en genstand var skøn, forudsatte man implicit at den måtte påvirke andre på samme måde som man selv var blevet afficeret. I den subjektive dom var der indeholdt en bedømmelse af at mødet med den 'skønne' genstand også måtte bringe andre i en lignende sindstilstand som ens egen og at man således delte den subjektive betingelse for smagsdommen med andre. Forestillingen af den 'skønne' genstand bragte de enkelte subjekter i en så tilpas lignende sindstilstand at de var i stand til at dele den med hinanden;[34] og det var denne med-delbarhed man med smagsdommen bekendtgjorde for eller meddelte hinanden.[35]

Ifølge Kant var det denne *med-delelighed* i den subjektive betingelse for smagsdommen som bevirkede at den æstetiske erfaring var forbundet med glæde.[36] Den æstetiske erfarings behag i sin genstand var således i sidste instans en forventningens glæde. I smagsdommen var der indeholdt en glæden sig over erfaringen af at man havde del i og kunne indgå i et foregrebet humant fællesskab. Der var tale om en forlyst forbundet med *forventningen om integrationen i en intersubjektivitet.*[37] Den æstetiske erfaring var forbundet med glæde eftersom den var *erfaringen af en selskabelighed* (Geselligkeit), af ikke alene en dragen mod eller tilbøjelighed til, men også *en egnethed til at indgå i en samfundsmæssighed* i hvilken man først for alvor kunne blive menneske.[i] For Kant tjente det som en empirisk bekræftelse af denne pointe at mennesker kun udviste æstetisk adfærd, først underkastede deres egen opførsel en æstetisk bedømmelse hvis de, i det mindste, blev stillet en socialitet i udsigt.[38]

[i] Se Kant: *Kritik der Urteilskraft,* p. 229. Ifølge Kant kunne man også anskue en sådan selvskabelighed som en videreartikulering, som en social formidling, af en mere primitiv "Trieb zur Gesellschaft" som menneskets selskabelighed gjorde det nærliggende at antage var nedlagt i menneskets natur.

I forlængelse af disse bestemmelser kunne Kant da også hævde at det først og fremmest var *smagen* man burde kalde *sensus communis* snarere end den almindelige sunde menneskeforstand man sædvanligvis benævnte således.[39] I den æstetiske dømmekraft var der nemlig indeholdt en umiddelbar *sans* for eller glæde ved et fremtidigt fællesskab. I den æstetiske refleksion viste der sig en evne til at abstrahere fra de begrænsninger der tilfældigvis påvirkede vores domfældelse, og tage hensyn til alle de andres blot mulige domfældelse "for" således *"ligesom* at forholde sin dom til den samlede menneskefornuft".[i]

I en sådan common sense-domfældelse hvor vi ikke baserede vores domfældelse på begreber, men tog udgangspunkt i en "gemeinschaftliches" følelse eller sans, sagde vi ikke "at enhver *ville* stemme overens med vores dom, men at han *burde* være i samklang med den".[40] Kant kunne derfor også karakterisere "der Gemeinsinn" som "eine bloße idealische Norm".[41]

Det højeste mønster eller den model som indehaverne af en sådan "Gemeinsinn" alle havde del i, "das Urbild des Geschmacks", kunne Kant i første omgang bestemme som en ren og skær foregrebet idé, men, vel at mærke, sådan som enhver måtte frembringe den i sig selv.[42] Eftersom det således i selve vores forestilling om smagens urbillede lå at det hørte til dens grundlæggende væremåde at den måtte forestilles forelagt "in einzelner Darstellung" (i partikulær fremstilling), forekom det imidlertid Kant i sidste ende mere korrekt at karakterisere dette urbillede som et *ideal.* Ved ideal forstod Kant nemlig "die Vorstellung eines einzelnen als einer Idee adäquaten Wesens": forestillingen af og om noget partikulært som værende adækvat eller på højde med ideen, som realisationen og forelæggelsen af denne.[43] Det smagens urbillede som vi alle dømte efter, var det skønnes ideal, foreningen af ideen og det partikulære sådan som denne forening kunne komme til syne, foranlediget af forestillingen af ganske bestemte partikulære størrelser.

Kant gjorde opmærksom på at det ikke var tilstrækkeligt at tage afsæt i hvad han kaldte normalideen hvis man skulle danne sig en forestilling om skønhedens urbillede eller ideal. Ved normalideen forstod han nemlig "det fælles billede for hele slægten der svævede imellem alle de enkelte, i nogen grad forskellige anskuelser, det billede som naturen lagde til grund for sine frembringelser af netop denne slægt, men som den ikke synes at have nået i

[i] "[U]m *gleichsam* an die gesamte Menschenvernunft sein Urteil zu halten" (Kant: *Kritik der Urteilskraft,* p. 225). Kant kunne derfor også i denne forbindelse koble den æstetiske rationalitet langt mere umiddelbart sammen med oplysningen end den bornerte sunde fornuft (ibidem, p. 226).

nogen enkelt af dem".[44] Normalideen var den artens almenhed som man måtte antage at naturen havde lagt til grund når den frembragte de enkelte individer, men uden at forelægge den i noget enkelttilfælde. Det var en nødvendig betingelse at den domfældende dannede sig en forestilling om en sådan normalidé for at han kunne bedømme en partikulær genstands skønhed; men det var bestemt ikke nogen tilstrækkelig betingelse. Normalideen satte ham kun i stand til at bedømme "die Richtigkeit in der Darstellung der Gattung [korrektheden i fremstillingen af arten]".[45] Den gjorde det kun muligt at vurdere i hvilket omfang den partikulære genstand der blev forestillet, var i overensstemmelse med den almenhed man måtte antage havde ligget til grund for dens frembringelse som medlem af en bestemt art. Den satte blot den domfældende i stand til at vurdere om det forestillede var i modstrid med nogle af de nødvendige betingelser for at et medlem af en given art kunne være skøn. Normalideen satte i sidste instans kun den domfældende i stand til at gennemføre den negative vurdering at det betragtede behagede en eller faldt i ens smag for så vidt som det ikke stred mod naturens orden: at det ikke var afskyeligt fordi det var monstrøst.

Hvad der savnedes i normalideen var, hævdede Kant, noget "Spezifisch-Charakteristisches".[46] Dette tilføjedes altså først af skønhedens ideal i egentlig forstand; det var den idealitetens særlige ydelse der udmærkede denne. Imellem det *partikulære* der hidtil var blevet opfattet som en deficient modus, og det *universelle* der var blevet betragtet som niveauet for viden og egentlig bestand, voksede således det *særegne* frem som et nyt, selvstændigt niveau: det forhold at en singulær genstand kunne uddifferentieres og bedømmes som udmærket og enestående i forhold til noget andet i en bestemt, ikke umiddelbart lige så forelægbar henseende.

Hvis man genkaldte sig sine iagttagelser af de mennesker man havde mødt, så viste det sig, hævdede Kant, at en ganske nøje afmålt regelmæssighed i trækkene sædvanligvis pegede på "et ganske ordinært menneske der er uden ånd […]. *Middelmålet* syntes at være grundmålet og grundlaget for skønheden, men bestemt ikke skønheden selv eftersom der til denne kræves noget karateristisk".[47] Det regelbundet velproportionerede var *pænt,* men ikke *skønt* i egentlig forstand og uden ånd.[i] Hertil krævedes der noget mere, nogle særligt *udmærkende* og *individualiserende* træk.

[i] Kant gjorde i *Kritik der Urteilskraft* (p. 153) opmærksom på at Polykleitos' Doryforos og Myrons ko havde dannet forbillede hvad angik rigtigheden i fremstillingen af arten. Den klassiske græske kunst tjente altså som en fremstilling af det pæne og ordinære.

For at forestillingen af en partikulær genstand skulle kunne glæde én positivt, og ikke kun negativt, krævedes det at man også måtte kunne se den som et særligt udmærket, synligt "udtryk for de sædelige ideer der behersker mennesket indefra".[48] Derfor kunne man når det kom til stykket også først for alvor hævde skønhedens ideal i forbindelse med en særlig kategori af genstande, nemlig den menneskelige skikkelse. Idet man anskuede menneskets fysiognomi og manerer som en ytring af et indre særkende, kunne man her nemlig bringe idealet umiddelbart i anvendelse på den erfarede genstands form. Kun om et menneske kunne man ifølge Kant i egentlig forstand sige at det havde karakter.[49] Først om et menneske kunne man hævde at det i sit ydre og i den måde hvorpå det i sin adfærd blev afficeret af andre mennesker udviste en sanselig disposition der udmærkede det i forhold til alle andre og således viste sin egen særlige karakter.[50] Og først om et menneske kunne man hævde at det slet og ret udviste karakter idet det umiddelbart udmærkede sig frem for andre og viste sig som noget særligt derved at det i sin fremtræden stod ved sit eget særpræg og fremviste sit eget indre åbenlyst og konsekvent.[i]

I denne særegenhed eller karakter kunne man ifølge Kant forlods erkende hvad der var et levevæsens egentlige bestemmelse.[51] Derfor var den æstetiske dom der tog afsæt i skønhedens ideal og indeholdt en bedømmelse af et levevæsens indre specificitet heller aldrig nogen ren smagsdom, men altid en dom der pegede ud over sig selv.[52] I den æstetiske dom, i den egentlige betydning af ordet, og det fællesskab som den var i færd med at etablere, havde man allerede del i og var på vej over i en moralsk stillingtagen til den genstand

---

[i] "Wahrhaftigkeit im Inneren des Geständnisses vor sich selbst und zugleich im Betragen gegen jeden anderen, sich zur obersten Maxime gemacht ist der einzige Beweis des Bewußtseins eines Menschen, daß er einen Charakter hat" (Kant: *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht,* p. 637).
Kant betonede at en sådan disposition til konsekvent og sandrueligt at stå ved og ytre sig selv og "nicht wie in einem Mückenschwarm bald hinein bald dahin abzuspringen" havde sin egen absolutte værdi; den var i sig selv "etwas Schätzbares und Bewundernswürdiges in sich; wie es denn auch etwas Seltenes ist" (ibidem, p. 634-635). Han fremhævede ligefrem at "[d]ie Bösartigkeit, als Temperamentsanlage, ist doch weniger schlimm, als die Gutartigkeit der letzteren ohne Charakter; denn durch den letzteren kann man über die erstere die Oberhand gewinnen. – Selbst ein Mensch von bösem Charakter (wie Sylla), wenn er gleich durch die Gewalttätigkeit seiner festen Maximen Abscheu erregt, ist doch zugleich ein Gegenstand der Bewunderung" (ibidem, p. 635).
Samtidig med at de sociale atomer blev forbundet med hinanden over normen, opstod forestillingen om at de alle udmærkede sig i forhold til hinanden i kraft af en indre originalitet der ideelt set burde frembæres i det ydre. Det traditionelle mimetiske fællesskab anfægtedes og erstattedes af et samfund der syntes organiseret med afsæt i individernes almengjorte disseminerede originalitet.

som man fældede dom over. Dette betød imidlertid ikke at æstetik for Kant at se lod sig reducere til moral, eller moral til æstetik.

Ved afslutningen af sin behandling af den æstetiske dømmekraft pointerede Kant nemlig at dennes fremstilling af moralen kun var "symbolsk".[53]. I den symbolske fremstilling blev det som "keine sinnliche Anschauung angemessen sein kann" alligevel forelagt i en sådan anskuelse.[54] Mens den allerede i *Kritik der reinen Vernunft* analyserede skematiske fremstilling af forstandsbegreberne resulterede i en overensstemmelse mellem begreb og anskuelse, i en direkte sanselig forelæggelse, forblev der i den symbolske fremstilling en uoverensstemmelse mellem det sanseligt forelagte og det der blev fremstillet deri. Hvis man skulle forstå en sådan indirekte fremstilling, kunne man derfor ikke nøjes med at tage udgangspunkt i det sanseligt forelagte i sig selv, men derimod i den *fremgangsmåde* som man måtte antage havde været taget i anvendelse ved den sanselige forelæggelse. Man måtte tage udgangspunkt i den analogi mellem det sanseligt anskuelige og det fremstillede der måtte have dannet afsæt for anskueliggørelsen og *reflektere over* denne *analogi* for at danne sig et billede af det anskueliggjorte.[i]

Når Kant kunne karakterisere det skønne som "das Symbol des Sittlichguten",[55] indebar det således at der i bedømmelsen af det skønne ganske vist fandt en sanselig fremstilling af moralen og fornuften sted, men at det var en fremstilling hvor moralen strengt taget aldrig blev sanseligt forelagt. Sædeligheden kunne kun fremstilles *indirekte* i det skønne og kun under forudsætning af at dets sanselige specifikke idealitet kunne gøres til symbol, til udgangspunkt for en refleksion der var i stand til at fremtænke den analogi, de ligheder på trods af forskelligheden, imellem det skønne og det sædelige der bevirkede at det sidste kunne komme til fremstilling i det første. At der skulle en ganske omfattende, kompleks og vanskeligt afrundbar *refleksion* til *for at fastholde det skønnes sanselige specificitet* som en sådan, *ufuldstændig, fremstilling af sædeligheden,* fremgik af at det var den Kant søgte at fremskrive

[i] Når man anskueliggjorde en despotisk stat der beherskedes af en enkelt suveræns vilje ved at beskrive den som en ren maskine, for eksempel en håndmølle, betjente man sig ifølge Kant af en symbolsk fremstillingsform (Kant: *Kritik der Urteilskraft,* p. 296). I en sådan anskueliggørelse fremstillede man ikke nogen lighed mellem de to genstande som sådan; man hævdede ikke at staten var en håndmølle. Derimod angav man *en analogi i måden hvorpå man reflekterede over dem.* Anskueliggørelsen opfordrede til at man skulle tage afsæt i hvordan man forestillede sig og reflekterede over den anskuelige genstands, håndmøllens, virkemåde og overføre og anvende denne refleksionsmodus på den forestilling, staten, som man ikke kunne have nogen direkte anskuelse af, for at gøre sig dennes virkemåde anskuelig.

gennem hele sit værk *Kritik der Urteilskraft.* Og selv en sådan omfattende domfældelse anskueliggjorde stadigvæk kun moralen i en bestemt refleksionsmodus.[i] Den symbolske anskueliggørelse var en form for Darstellung, en "subjectio sub adspectum",[56] hvor aspektet ikke ophævedes, men forblev et bestemt aspekt, en synsvinkel anlagt på noget større som den anlagte betragtningsmåde egentlig ikke kunne rumme. Fornuften og moralen forblev det over smagen ophøjede. De måtte antages at gøre sig gældende overalt i denne, men negativt som noget der altid allerede var ude over denne og kun kunne favnes i denne i en ubestemt foregribelse.

Kant udarbejdede i sidste instans normens særegne rationalitet og dens integrative potentiale for at bygge bro over til og ophæve den i morallovens umiddelbare og suveræne almenhed. Han åbnede et felt for desto mere endeligt at kunne lukke det igen. Dette felt genåbnedes imidlertid og udfoldedes komplekst i den redegørelse for en omfattende fremadskridende rationalitetens historie som Hegel for alvor indledte med sin *Phänomenologie des Geistes.* Heri tog Hegel afsæt i den særegne singulære bevidsthed og dens tilstande for at godtgøre hvordan den med sin inhærente negativitet, sin bestandige selvmodsigelse, altid pegede ud over sig selv i en bestemt retning mod en anden bestemt eksistensform, der på sin side også overskred sig selv i retning af en ny specificitet rummende sin egen negativitet. Og han søgte at vise hvordan det umiddelbart disparate singulære igennem dette sammenhængende forløb integreredes i en stadig mere omfattende historie på stadig nye niveauer, set ud fra hvilke de tidligere fremstod som blot transitoriske stadier. Hos Hegel var der intet bagved en divers og omfattende historisk væremåde som man ikke længere kunne forestille at falde tilbage til og hvile indenfor fordi den indeholdt sin egen *Unheimlichkeit,* sin egen negativitet. En art erstatning for det forudgående og forelagte – for sædvanens forhistoriske oralitet og for lovens historiske skripturalitet – fandt denne moderne historicitet, denne de konstante forskydningers begivenhedsbevidsthed, imidlertid idet den rettede sig fremad

[i] Kant gjorde i *Kritik der Urteilskraft* (p. 297) opmærksom på at al vores erkendelse af Gud kun var symbolsk. I sansningen mødte vi kun Gud ufuldstændigt forelagt; hvorfor det var nødvendigt at komplettere sansningen med en bestemt refleksion for at naturens kodeskrift overhovedet kunne blive en, ganske vist stadigvæk ufuldstændig, fremstilling af det guddommelige. På tilsvarende vis fandt der i subjektets indre specificitet en ufuldstændig fremstilling af moralen sted.
I samme forbindelse kunne Kant for øvrigt påpege at centrale filosofiske udtryk som substans, grund, afhængighed og følge ikke som så ofte hævdet var begreber med en præcis betydning, men mere upræcise symboler der tjente som afsæt for en refleksion der først kunne præcisere deres indhold (i bestemte henseender).

imod en fælles norm, der imidlertid ikke blev forelagt i noget enkelt værende, men kom til syne i sammenhængen imellem dem.

*

Omvendingen i samfundets synliggørelse og den nye form for objektivitet og sandhed som var blevet mulig i og med at tilsynet var blevet til, fandt sit kondenserede udtryk i *romanen.* Sagnet, eposet, tragedien, eventyret og legenden havde ladet lyset falde på mennesker der blev udsat for en række svære prøvelser, og som viste deres storhed i måden som de omgikkes med dem og ofte overvandt dem på. Hver enkelt af fabelens episoder tjente, med dens heroisme, opofrelse, lutring og nåde, som et lærestykke og et forbillede. Eftersom man i fabelen manifesterede det overlegne eksempel der kunne stå som forbillede for den øvrige verden, oplevede man ikke de senere sondringer mellem det virkelige og det fiktive, det faktiske og det normative, det sande og det falske som særlig pertinente. I forhold til disse modsætninger indtog fabelen en uafgjort, og uafgørlig, position da den fremstillede en kanon som i lige høj grad virkede foreskrivende ind på begge sider af disse dikotomier.

I de moderne genrer romanen og novellen stillede man til gengæld skarpt på hemmeligheder som ellers vanskeligt så dagens lys. Med romanen sagde man i stigende grad farvel til den form for sandhed der indebar en forpligtelse til at fortælle hvad der rent faktisk var tilfældet, og skabte en litteratur der bekendte sig som fiktion; og i denne kunstige parallelverden kunne en ny, minutiøs kortlægning af det ubetydelige, efemere og trivielle sted.[57] Overgangen fra fabel til fiktion og litteraturens frisættelse åbnede for romanens omhyggelige dissektion af de små, vanskeligt nedfældelige og dechifrerbare bevægelser i den singulære individualitets skjulte indre liv. I fokus for romanen stod ikke mere den store heroiske dåd og den rene dyd, men det indre livs detaljer, den enkeltes sentimenter: hans tvivl, frustrationer, tilbøjeligheder og længsler. Romanen søgte og fandt sin sandhed i den differentierede og differentierende karakteristik af det enkeltstående tilfælde. Eftersom romanen ikke beskrev noget faktisk forekommende værende, fremstod dens sandhed i en vis forstand ikke som forpligtende for nogen; men samtidig gav romanens samhørighed med tilsynet og dens tilhørsforhold til den omfattende disciplinanordning den en videre objektivitet som bevirkede at det der var *usandhed* i betydningen gengivelse af den virkelige virkelighed blev en *sandhed relevant for alle og enhver.* Den store roman viste hvordan en viden om den enkelte kun kunne blive til igennem

andres og hans eget konstante tilsyn med hans udvikling der i det forbigående opdagede en vedvarende henvisning til en efterhængt norm.[58] Modernitetens roman fik sin centrale betydning i kraft af at den i sin egen tid og sit eget rum bragte efterprøvelsens sandhed til udtryk i rendyrket form.

Hvordan man i tilsynet vedvarende forholdt de enkelte disparate begivenheder til en efterhængt, aldrig fuldstændig virkeliggjort norm, anskueliggjordes med den størst ønskelige tydelighed i dannelsesromanen. De enkelte begivenheder figurerede her som foregribelse af og afvigelse fra et fra begyndelsen virksomt og vejledende samlende slut- og højdepunkt for en udvikling man også forstod som en individueringsproces. De enkelte forandringer bestemtes som foreløbige fremstillinger af det egentligt menneskelige, den indre humanitet, der først kunne komme til egentlig udfoldelse i den fuldt udviklede personlighed; de bestemtes som realisationer af det ideale. Dannelsesromanen vidnede om at en verden var opstået hvor den enkelte bestandigt blev stillet overfor en fordring om at føre tilsyn med sig selv og andre, vurdere sin egen og andres udvikling som en foregribelse af noget mere egentligt og komplet.[i] At føre et sådant tilsyn blev fra da af ikke alene et grundanliggende for psykologien og den senere psykoanalyse; det blev siden begyndelsen af 1800-tallet ligeledes en central bestræbelse i filosofien med fremkomsten af en række eksistentialt orienterede former for tænkning.

[i] I denne henseende er paralleliteten mellem dannelsesromanen og hegelianismen åbenbar.

VII Opinionens yderste dom

I de tidlige, lokalt opståede udgaver af disciplinen var det disciplinerede blevet underlagt en central instans og afrettet i retning af et bestemt substantielt normsæt, som den centrale instans fastlagde. Bentham søgte med sine planer for et panoptikon stadigvæk at konstruere et sted hvorfra en central instans kunne overvåge en mængde mennesker således at den kunne forme dem i den ønskede retning. I den disciplinering af staten og den statsliggørelse af disciplinen der havde fundet sted under det første franske kejserdømme, vedblev man at koncipere overvågningsteknikkerne og de disciplinære teknikker indenfor den traditionelle suverænitetsdoktrin. Man forestillede sig endnu samfundet gennemdisciplineret af en central suveræn instans der nu blot blev etableret igennem et hierarki af overvågningsrelationer.

Når de disciplinære og de panoptiske teknologier spredtes ud og tog sæde overalt i det sociale, tegnede der sig omridset af en omnidisciplinaritet og en pantapanoptik der i en bestemt henseende fuldkommengjorde disciplinen og overvågningen. Der tegnede sig en social organisering hvor intet forblev uset og udisciplineret fordi alle konstant overvågede og afrettede alle, både de andre og sig selv. En sådan form for social organisering blev sammenfattet i begrebet den offentlige mening (l'opinion publique) der blev vejledende for oplysningstænkerne og ophavsmændene til den franske revolution, og som siden da har spillet en central rolle som en kritisk instans. Alt måtte principielt kunne stå for den offentlige opinions kritiske efterprøvelse. Opinionen betegnede samvirket af en uoverskuelig mængde modsatrettede blikke der resulterede i en kollektiv og anonym synliggørelse, i en synliggørelse der ikke kendte nogen grænser og ikke kunne henføres til nogen specifik ophavsmand. I begrebet om den offentlige mening forestillede man sig et kollektiv af enkeltpersoner der tilsammen kunne overse hele socialiteten og skabe et gennemsigtigt samfund der var synligt og forståeligt ned i sine mindste dele. Man forestillede sig en omfattende og diffus visibilitet der kunne virke retledende og forebygge afvigelser i kraft af at det blev indbygget i den enkelte at han måtte tage højde for hvad de andre kunne mene. Opinionens herredømme indebar den konsekvente og *fulde virkeliggørelse af Benthams panoptikon* for

så vidt som det generaliserede den form for synliggørelse som lå stipuleret i hans program så den ikke blot gjaldt en udvalgt gruppe, men alle og enhver.

Men selv om Benthams program således blev realiseret som et omfattende dispositiv med generaliseringen af overvågningen, og denne generalisering blev sat på begreb med forestillingen om en overgribende opinion, indebar udviklingen samtidig en forskydning i forhold til det oprindelige benthamske grundrids. I sin almengjorte form gjorde visibiliteten nemlig ikke mere holdt, sådan som Bentham endnu forestillede sig det, foran nogle centrale privilegerede områder hvorfra man iagttog det omkringliggende og akkumulerede en viden om det. Blikket fik også til opgave at rette sig mod og trænge ind i allerede eksisterende lukkede disciplinære institutioner og klarlægge deres dunkle zoner. Det begyndte at rette sig mod tugthusene, hospitalerne, internaterne, mod magtbrynden og de arbitrære politiske afgørelser i de skjulte royale gemakker, samt mod de hemmelige informationer i politiets lukkede kamre.[1] Med pantapanoptikken, med alts fuldstændige synliggørelse, begyndte den disciplinære synliggørelse at rette sig imod og oplyse også de begrænsede panoptiske anordninger. Oplysningstankens forestilling om en generaliseret offentlig mening som den sidste og yderste instans lå i en vis forstand i direkte forlængelse af og komplementerede Benthams panoptiske program. Men samtidig medførte generaliseringen en renselse af panoptikkens rationalitet der udsondrede panoptikkens synliggørelse fra dens hidtidige indlejring i de overleverede hierarkiske strukturer, en indlejrethed der stadigvæk havde præget den i Benthams konception. Generaliseringen kompletterede og radikaliserede på én gang Benthams program.[2]

Løsgjort fra lovens orden kunne en generaliseret panoptik vende sig imod og sætte spørgsmålstegn ved de overleverede hierarkier. I forestillingen om opinionen betonedes det at alt måtte kunne holde for det almengjorte tilsyns mangehovedede uhyre. Med opinionens program tegnede sig omridset af en anordning hvor *suveræniteten* ophørte med at være bundet til en bestemt privilegeret del af det sociale korpus og i stedet *diffunderede ud i det sociale.*[i] Og samtidig hermed begyndte man at begribe den sociale orden som en *selvregulerende balance.* Så snart man forstod det sociale som noget der blev til i opinionen, begreb man det ikke længere som et resultat af en enestående

[i] Denne transformation fandt ligeledes sted i økonomien og forhandlingen. Jeg vil beskæftige mig med disse anordninger i den følgende Del IV.

kollektiv-individuel viljesakt med dens specifikke rettethed sådan som det stadigvæk havde været tilfældet i lov- og suverænitetsdoktrinens kontraktteori, og sådan som det stadigvæk var tilfældet i den traditionelle disciplin. I stedet begyndte man at betragte det sociale som en selvstændigt overordnet niveau der bestandigt blev til igen igennem et samspil af individuelle viljer. Den offentlige mening var stedet hvor der konstant fandt en reaktualisering af den sociale kontrakt sted således at de eksisterende sociale former fremstod som en foreløbig og ufuldstændig overenskomst der konstant måtte kunne stå for et nærmere tilsyn.[3]

I kraft af sin åbenlyst udbredte og diffuse karakter dannede opinionen en pendant til den tidligere behandlede moralitet. I begge tilfælde var det ikke muligt at lokalisere en bestemt instans i det sociale der tildeltes opgaven at fælde dom over det sociale som sådan; her optrådte det sociale som en størrelse der fældede dommen over sig selv. Men hvor denne dom i moraliteten ufortøvet blev afsagt klart og distinkt, indførte opinionen et tidsperspektiv i bedømmelsen der gjorde denne mere diffus og usikker. Den dom opinionen afsagde var en i princippet altid videre udskudt, aldrig endelig, altid reviderbar, størrelse.[i]

Dermed drog opinionen den radikale konsekvens af den relation mellem det sociale og dets normativitet der blev etableret i samme øjeblik som det blev bestemt som et forhold mellem disciplin eller panoptik på den ene side og deres norm på den anden side. Så snart normativiteten med tilblivelsen af disciplinen havde fået karakter af et efterhængt pejlemærke, åbnedes der for den mulighed at det der i begyndelsen fremstod som en konkret og substantiel rettesnor i det lange løb, og på et mere overordnet plan, kunne tømmes for indhold. I samme øjeblik som det forpligtende fik status af noget som det reale nærmede sig, var der anlagt en disposition for at normen kunne ende med at være det i én

[i] Hvor socialiteten i moraliteten såvel som i loven ordnedes omkring en i et afgørende øjeblik gennemført skarp og uoverstigelig almen grænse der lod et fladt og relativt entydigt univers opstå, antog verden i disciplinen, og særlig i opinionen, et nyt volumen. Sædvanerettens uudgrundelige dybde og ophøjede transcendens reaktualiseredes ganske vist ikke; men verden svulmede igen, fik et nyt omfang og en ny uoverskuelighed i og med at man i disciplinen og opinionens dom ganske vist tog afsæt i det foreliggende, men samtidig altid allerede var på vej ud over dette i foregribelsen af noget andet og mere.
En sådan dybde havde Racines *Andromaque* ladet ane, men med afsæt i lovens og moralitetens skarpe grænsedragning. Uudgrundeligheden viste sig derfor her i form af en grundløshed. På disciplinens præmisser blev den tilværelsens tragik som var forbundet med dens uudgrundelighed i stedet indskrevet i tilværelsen. Tragikken kunne her genopstå som en immanent problematik, mikrologisk til stede i den enkeltes levemåde.

uendelighed blot approksimerede. I og med at normen blev defineret ved idealets afstand til det reale, var der også givet en tilbøjelighed til at det som man foregreb i sine domme kunne fremstå som en rent infinitesimal størrelse, som en størrelse der ikke kunne finde noget direkte og adækvat udtryk, men kun kunne fremstilles i tilnærmet form.

Da disciplinen og overvågningen blev overgribende teknologier der ikke længere struktureredes efter de overleverede hierarkiske principper, kom tendensen til at den samlende norm fortabte sig i én uendelighed til slut umedieret til udtryk. Når normen skulle fremstilles og efterprøves i opinionen, nøjedes den ikke med at fortone sig i de königsbergske tåger som en formal, uopfyldelig fordring. Konfronteret med den samlede mængde af kritiske tilsyn svandt forestillingen om en samlende fælles norm efterhånden bort. På opinionens niveau syntes tilsynets foregribelse af et efterhængt pejlemærke derfor ikke mere forankret i noget substantielt. Disciplinens enkelte foregreb måtte på et overordnet plan anskues rent formalt som simple udkast. De indebar en i det evindelige gentaget forskelssættelse i forhold til det værende der bevirkede at dette måtte fremstå som et *Unterwegs und Zwischen,* uden at man var i stand til at angive præcist hvad man bevægede sig henimod.

Det forhold til normen der først etableredes eksplicit i opinionens generaliserede tilsyn, fik et koncentreret udtryk i litteraturen med fremkomsten af romantismens og modernismens *udviklingsroman.* I denne førte man stadig på eksemplarisk vis tilsyn med den enkelte på hans bane gennem livet; men tilsynet med den enkeltes individueringsproces forholdt ikke længere, som i dannelsesromanen, eksistensen til et samlende slut- og højdepunkt som udviklingen burde rette sig mod. I romantikken tematiserede man fra begyndelsen af 1800-tallet bestandigt det forhold at en sådan overordnet og samlende norm var blevet fraværende og havde efterladt en disparat eksistens der var mærket af savnet efter den tabte helhed. Efterhånden søgte man imidlertid i stigende grad i romantismen og den begyndende modernistiske litteratur at formulere forskellige mere begrænsede erstatninger for det tabte.[i] Fra den sidste halvdel af århundredet søgte man blandt andet en erstatning i selve det *uendelige tilsyn med sig selv,* i det eventyrlige mod til at ville sig selv i sin guddommelige nøgenhed, i bestræbelsen på at realisere sin personlighed. Man blev af den formening at man på den yderste dag ikke ville blive spurgt:

[i] Se min egen *Filosofisk æstetik. Jagten på den forsvundne sandhed* for en, en kende mere udførlig, beskrivelse af dette forløb.

hvorfor har du ikke været Sokrates eller Jesus af Nazareth, Moses eller Karl Marx; men hvorfor har du ikke været *dig selv?*

Men selv i udviklingsromanens uhildede tilsyn, i dens accentuerede forsøg på at formulere eksistensens stræben efter at realisere eller blive sig selv, nåede man kun en eksistens der altid allerede pegede ud over sig selv, frem mod noget åbent, endnu ikke realiseret. Man nåede ikke sig selv fuldt og helt, men et selvnærvær der konstant indebar et fravær fra sig selv.

Når disciplineringen af samfundet mundede ud i den radikaliserede overvågning, i opinionen, blev socialitetens normativitet ikke mere substantielt forudsat som det havde været tilfældet i sædvaneretten; ligesom den heller ikke blev formalt forelagt sådan som det var sket med loven. I sidste ende blev den imidlertid heller ikke mere ideelt foregrebet eller intenderet sådan som det endnu var sket i den tidlige og klassiske disciplin. Med opinionen fældede disciplinen og overvågningen eksplicit en yderste dom over sin egen umiddelbare domsmodus under normen, en yderste dom der hele tiden implicit havde været til stede som en mulighed. Det blev gjort gældende overfor den dom der fældedes under normens regulativ at den hvis den skulle have bestand, hele tiden måtte tage højde for at den skulle kunne stå for at der blev fældet dom over den fra andre tilsvarende instansers side. Denne domsform måtte, allerede i sin egen udfoldelse og i måden hvorpå den fældede dom over sig selv, indforskrive det forhold at den skulle kunne stå for et tilsyn, skulle kunne holde til at blive bedømt ud fra andre normer. Den måtte tage højde for at den ikke kunne forudsætte en selvfølgelig accept af den norm eller de normer den selv mente at foregribe idet også de blev betragtet som et forelagt materiale der selv måtte kunne stå for et kritisk blik. Med opinionen blev den enkelte norm, således som den blev foregrebet i det enkelte perspektivs optik, konstant reduceret til et indspil i en række andre bestemte perspektiver. Opinionens multiperspektivisme indebar at Normen forsvandt på et mere overordnet plan indtil alt hvad der gjorde sig gældende i det enkelte perspektiv var sporene efter, og dermed også fraværet og savnet af, en yderste norm der forhindrede det enkelte perspektiv i at afrunde sig og tage endelig form. I opinionens generaliserede tilsyn var normativiteten ikke mere ideelt *foregrebet,* men blev hele tiden *rekonstitueret.*[i]

[i] Opinionen indførte hermed træk i det sociales forhold til normativiteten der udarbejdedes endnu tydeligere i økonomien og forhandlingen.

*

I de forskellige bevægelser for *oplysning* var opinionen blevet konciperet som en yderst magtfuld og næsten entydigt positiv størrelse. Man så radikaliseringen af overvågningsrelationen som en demokratisering af denne der var i stand til at blive altomfattende og finde sin egen rette og retfærdige balance hvor alene det faktum at folk blev iagttaget af den offentlige mening skulle kunne bevirke at de opførte sig korrekt. På denne måde var den offentlige mening i stand til at optræde som det sociales erstatningssubjekt, som det sociale korpus' umiddelbare samvittighed der bandt dette sammen og gjorde det dydigt.[4] Når opinionen i sin realiserede form gjorde op med den overordnede norm og dermed med et fikspunkt hinsides overvågningen, blev det imidlertid efterhånden åbenbart at overvågningsrelationen altid havde været en form for mistillid.[5] Den domfældelse der fandt sted i et generaliseret tilsyn der ikke gjorde holdt foran nogen instanser var den *generaliserede mistros domfældelse.*

Det forhold at man måtte tage højde for en uendelig og aldrig fuldstændigt forelagt mistillid, manifesterede sig i den enkeltes forhold til sig selv, nemlig i form af en *uendelig dårlig samvittighed.* I den enkeltes vedvarende dårlige samvittighed blev det forhold anskueliggjort at han i sin egen bedømmelse af sig selv konstant måtte tage højde for at han var underlagt et uendeligt, og et uendeligt udskudt, tilsyn hvis eneste særkende var at det aldrig fandt det foreliggende tilstrækkeligt. Den vedvarende dårlige samvittighed var ikke en domsinstans der hvilede på og var i stand til at afsige substantielle og endelige domme; den var i stedet et selvforhold i form af en vedvarende introspektion, en selvovervågning der indebar at man altid var ude over sig selv i en generel mistillid til sig selv. Også i tiden efter de store disciplinære institutioner og deres bastante eksterne normering kunne disciplinen dermed fortsat gøre sig gældende. Den levede videre i en mere subtil og vanskeligere diagnosticerbar, men også desto mere uomgængelig internaliseret form. Dette gjorde den derved at opinionen integreredes i den enkeltes forhold til sig selv som en vedvarende og ansigtsløs selvvurdering.[i] Samtidig med suverænitetsperspektivets opløsning diffunderede disciplinen ud i det sociale korpus og blev uomgængelig i form af en uendeliggjort selvdisciplinering. Mettrays forbedringshelgen kunne umiddelbart forekomme at være et historisk residuum; men han var det første

[i] I det moderne begyndte man sådan som både Jean Jacques Rousseau og Adam Smith noterede sig, at se sig selv i de andres øjne.

moderne menneske. I denne transformerede udgave bragte den enkelte disciplinen med sig overalt hvor han agerede. Den blev i sin internaliserede form uomgængelig som en strukturering af den enkeltes forhold til sig selv og til sin omverden.

At opinionen i sin realiserede form var ude af stand til at leve op til oplysningstankens utopiske billede af den blev åbenlyst så snart opinionen for alvor begyndte at blive institutionaliseret. Denne udvikling tog for alvor fart med *pressen* og *journalistikken* der trådte frem som en afgørende faktor i løbet af det nittende århundrede, og som siden da har spillet en stadig stigende rolle idet de har interageret med de allerede eksisterende disciplinære og panoptiske institutioner.[6] Fra da af blev det klart at opinionen i sit væsen var en generaliseret mistillid der uden at kende sine egne grænser ende- og nådesløst trængte ind i det sociale korpus' mindste dele; og samtidig blev det også tydeligt at dette blik aldrig var objektivt, at det aldrig lod verden træde frem ganske frit og uhildet, men altid udelod noget og fremstillede verden i en bestemt drejning, påvirket af offentlighedens og mediernes faktiske organisering og eksterne faktorer som penge og magt.

Hvis man anskuer oplysningsbevægelsen i denne sammenhæng, fremstår den som en historisk begivenhed der har en langt mere tvetydig karakter end det fremgår af dens egen selveksplikation. Oplysningsbevægelsen forstod sig selv som et opgør med den ureflekterede traditions dogmer og tvangsforestillinger der skulle tillade menneskene at træde ud af århundreders umyndiggørelse, barbari og mørke, fjerne frygten fra deres liv og indsætte dem som herskere over deres egen tilværelse. I forlængelse heraf fordrede den af den enkelte at han måtte tage entydigt parti for fornuften og bekende sig til oplysningen. Indenfor denne lysmetaforik kom lyset imidlertid til at fremstå som et ubetinget og entydigt gode og dets modsætning, mørket, som det absolut onde der måtte fordrives med alle midler.[7] I sin iver efter at gøre op med dogmatik, alkymi og en formynderisk øvrighed, efter at lægge afgørende afstand til tidligere esoteriske og autoritære former for sandhed, tildækkede oplysningsbevægelsen det forhold at dens egen oplysning selv havde karakter af en begrænset afdækning der fremhævede bestemte aspekter af tilværelsen på bekostning af andre som den lod henligge i skygge. Det måtte derfor forekomme uforståeligt – eller i hvert fald begribes som et resultat af et udefrakommende overfald på oplysningen, som et frafald fra denne – at den gennemførte oplysning kunne slå

om i sin modsætning og munde ud i en stigende umyndiggørelse og orienteringsløshed.[i]

*

I og med at oplysningsbevægelsen konciperede en forestilling om den offentlige mening som den yderste domsinstans, gjorde den det klart at en *ny form for offentlighed* var i færd med at blive den overgribende og formulerede samtidig denne offentligheds selvforståelse. Tilføjelsen "offentlig" markerede at den blotte mening eller opinion ikke længere var tilstrækkelig, men at den umiddelbare, usikre og ubegrundede dom og det almene omdømme måtte kvalificeres igennem det ræsonnerende publikums private refleksion over og fælles diskussion af samme. Den nye offentlighed lagde dermed i sin selvartikulation eksplicit afstand til en 'umiddelbar' sensus communis der traditionelt var blevet konciperet i sædvaneretslige termer. Her blev sociale ytringer fra såvel høj som lav stillet overfor den retsligt etablerede udfordring at de måtte vise deres redelighed, at de først kunne fremstå som forpligtende for andre og sande i kraft af at de viste sig i stand til at forlade deres umiddelbart hemmelige esoteriske stade og træde åbent frem for alverden. For den oprindelige gemene sans blev et fællesskab manifesteret igennem den hændelse det var at noget afslørede sig og trådte åbent frem som eksemplarisk, som et forbillede der evnede at ordne det deficiente omkring sig og gradueret inkorporere det i sig. Den nye form for offentlighed adskilte sig imidlertid også fra og markerede sig selv i opposition til den repræsentative offentlighed man for længe siden var begyndt at hævde som stedet hvor et forpligtende fællesskab måtte hævdes og bekræftes.[8] Før denne repræsentative offentlighed blev til havde man arbejdet med en dobbelt sondring. På den ene side opererede man traditionelt med den egenskab det var at være udstyret med særlige politiske beføjelser, at være øvrighed og indehave et embede, i modsætning til den gemene hob der var berøvet sådanne prærogativer. En sådan forskel blev fastholdt i den romerretlige skelnen imellem hvad der var *publicus* og hvad der

[i] Det umiddelbart paradoksale forhold udtryktes i kort form i Pontoppidans hyldestdigt til Georg Brandes på dennes halvfjerdsårs fødselsdag: "Den Sandhedens Sol, han paa Himmelen satte – // Hvem bragte den Glæde? Til hvem gav den Styrke? // Han raabte 'Bliv Lys!' – og der voksede Mørke." En sådan oplysningens dialektik er for øvrigt et gennemgående tema i Pontoppidans romaner.

blot var *privatus.* På den anden side opererede man også med en retslig efterprøvelse af sådanne politiske særrettigheder. Man prøvede dem ved at undersøge hvorvidt man var i stand til åbent at forelægge sådanne fortrin og opnå at få dem anerkendt som værende retfærdige. En sådan forskel blev fastholdt begrebsligt i adskillelsen mellem det der var 'hemmeligt', og det der var 'offentligt'. I og med at man havde forelagt sædvanens lov, havde man iværksat en på forhånd given overensstemmelse mellem politisk og social fortrinsstilling og den retslige bekræftelse af denne. I forlængelse af at de to differentieringsakser således begyndte at falde sammen, dannedes med tiden en øvrighed hvis myndighed per definition udfoldede sig og retfærdiggjordes i dens åbenhed eller dens repræsentativitet. En offentlig øvrighed, eller stat, der stod som garant for den retslige orden kom med tiden til at stå overfor og repræsentere sig overfor en omverden. Anskuet ud fra denne reduceredes undersåtternes adfærd til det blot og bare private der måtte repræsentere sig og gøre sig gældende over loven hvis det skulle blive forpligtende for andre. Således opstod en *særlig offentlig sfære,* et privilegeret samlende åbent felt der adskilte sig tydeligt fra det omgivende: En egentlig offentlighed blev til.

Den nye *borgerlige offentlighed* blev til med afsæt i denne allerede eksisterende *royale repræsentative offentlighed.* I den borgerlige offentlighed forsamledes privatpersonerne til et publikum der kunne fælde en kritisk dom over en allerede fra øvrighedens side forelagt offentlighed. Den borgerlige offentlighed ændrede den repræsentative offentligheds legitimationsbasis idet den forpligtede denne på at den måtte vinde almen accept i sfæren af forsamlede ræsonnerende privatpersoner. I og med at det blev gjort gældende at en repræsentation af en i sit væsen privilegeret hemmelighed ikke var tilstrækkelig, forpligtede man den repræsentative offentlighed til en større åbenhed.

Oplysningstænkningens formulering af den borgerlige offentligheds princip viste imidlertid ved nærmere eftersyn at dennes genoplysning af den repræsentative offentlighed ikke mundede ud i den påståede uvildige og restløse afklaring som man burde tage parti for en bloc medmindre man da gik ind for mørke og formørkelse. Da Bentham i skriftet *Tactic des Assemblées Legislatives,* rettet til den franske grundlovgivende forsamling, søgte at godtgøre at forhandlinger af den karakter måtte foregå i offentlighed, pegede han på at dette tillod "publikums overopsyn" med hvad der skete. En sådan almengjort overvågning var nødvendig hvis man skulle afværge den "mængde af fristelser" som udøvelsen af politisk magt var udsat for.[9] Den afklaring som

den borgerlige offentlighed satte i værk, og hvis rationalitet oplysningstænkerne formulerede med deres forestilling om den offentlige mening, var en *genoplysning* der blev mulig i kraft af at man anlagde et bestemt perspektiv på omverdenen, nemlig *tilsynets.* Dens oplysning var en begrænset genåbning af en allerede eksisterende verden der tillod denne at træde frem på en bestemt, ikke tidligere set måde; men den begrænsede genafsløring af verden fremhævede stadigvæk bestemte træk ved denne på bekostning af andre som den lod henligge i skygge. Indenfor en åbning der havde tilsynets struktur, kunne visse størrelser og anliggender kun vanskeligt gøres gældende mens andre naturligt trådte i centrum. Ligesom det almengjorte tilsyns offentlighed ikke var den første fælles åbne sfære der blev i det sociale, var den heller ikke den sidste der kunne ende historien og tjene som den yderste instans når man skulle fælde dom over normativiteten.[i] Den var i stedet en bestemt åbning og indespærring (en disclosure og enclosure) af verden under en bestemt form for normativitet, en organisering af verden hvis værdi ikke lader sig vurdere fuldstændig generelt, løsrevet fra de forskellige sammenhænge som den er blevet gjort gældende i. Oplysningens oplysning var en begrænset lysning der, på sin side, kunne have behov for at blive genoplyst på anden vis, ved at man påpegede denne lysnings begrænsning ved at man afdækkede den ikke tematiserede kontekst den indgik i, eller ved at man åbnede andre perspektiver.

[i] Den borgerlige offentlighed er i min fremstilling end ikke den (foreløbig) seneste. Jævnfør behandlingen af styringsrationalitet, økonomi og forhandling i den følgende Del IV.

VIII Disciplinens internalisering og indisciplinens eksternalisering

Med disciplinens og overvågningens generalisering samt disses selvstændiggørelse i forhold til de kendte former for hierarki og suverænitet, resulterende i fremkomsten af en ny offentlighed, blev disciplinen og overvågningen uomgængelige for enhver social eksistens. Denne måtte bestandigt se sig genindskrevet i en uendelig disciplineringsproces som rettede eksistensen imod og markerede dens afstand til en norm der var blevet uopnåelig og immaterialiserbar, og som efterhånden markerede sig i sit fravær, i den negative bedømmelse af det værende. Men dermed begyndte eksistensen også at indskrive sig i en disciplineringsproces der havde en anden karakter end den tidligere.

Disciplineringens indtrængen i den almene anstalt havde ladet en række disciplinære anstalter fremstå i hvis laboratorium disciplineringsprocesserne blev anskueliggjort i renkultur. I den tid der forløb efter at disciplinen og overvågningen var blevet overgribende dispositiver og samfundet generelt tog form af et forbedringshus, ændrede de 'klassiske' disciplinære institutioner imidlertid karakter og status. Samtidig med at det omgivende samfund nærmede sig de store disciplinære institutioner i takt med at disciplinen diffunderede ud i og gennemsyrede det sociale korpus, nærmede disse sig også deres omgivelser, idet de blev mindre bombastisk disciplinære.

Forandringen pegede på at disciplinen fortsat gjorde sig gældende også i perioden hvor de store disciplinære institutioner og deres bastante eksterne normering blev genindskrevet under pantapanoptikkens, opinionens og den fraværende norms generaliserede mistillid. Den levede videre, men i en ændret form. Den klassiske demonstrative disciplinering der indførte en positiv normering ved at underkaste særligt udvalgte repræsentative dele af det sociale en bastant ydre tvang, blev i stigende grad overflødiggjort idet den blev erstattet med nye, på én gang langt mere udbredte, diffuse og usynlige former for disciplin.

Allestedsnærværende, diskrete, subtile, vanskeligt diagnosticerbare og distancerbare blev de nye afarter af disciplinen i kraft af at disciplinen med

selvfølgelighed indgik som en modifikation af det disciplineredes forhold til sig selv. Mens disciplinen tidligere var blevet installeret og opretholdt gennem en vedvarende og bastant ydre tvang, blev den nu i stigende grad videreført i en internaliseret form idet den blev indbygget i den enkeltes forhold til sig selv. Internaliseret blev de nye arter af disciplin i en langt mere uhåndgribelig form, eftersom den fik 'substans' i en domsmodus som indebar at den enkelte vurderede sine egne og andres ytringer i forhold til en uendeliggjort fraværende norm og en i én uendelighed gentaget videre bedømmelse hvor man igennem den ydre tvang havde bestræbt på at samle det disparate i en rettethed mod en bestemt givet norm.

I sine nye internaliserede former måtte disciplinen ikke længere nøjes med at stå ved sig selv og i sig selv således at den tog form af et ydre overgreb som man måtte søge at frigøre sig fra; den kunne i stedet få bestand, og dissimuleres, ved at integreres i selvet og dets forhold til sig selv. Disciplinen begyndte at bestå i selvet.[i] Den blev uomgængelig i det disciplinære selvs selvestimering og dets estimering af de andre.

Sideløbende med at suverænitetens perspektiv opløstes således at autonomien fra et centralt arkimedisk punkt diffunderede ud i det sociale og almengjordes i de selvstændige individers bestandigt gentagne dom over andres forslag til en subjektivt almengørbar gyldighed, udbredtes en struktur i denne domfældelse der bevirkede at den ikke endte i et formløst anarki. Samtidig med udbredelsen af selvforvaltning generaliseredes en bestemt forvaltning af selvet der bevirkede at man ikke tog sig unødige og uhensigtsmæssige friheder i forvaltningen af de

[i] Den forandring som kunstinstitutionen er undergået kan anskues som en parallel til disciplinens transformation. Mens man tidligere kunne enes om at operere med en forestilling om kunsten og kunstinstitutionen som en særlig selvstændig sfære der adskilte sig klart fra, befandt sig hinsides og stod overfor den øvrige socialitet, blev en sådan opfattelse med tiden i stigende grad obsolet. Imellem kunst, kulturindustri og kultur i en meget bred forstand, syntes overgangene efterhånden i stigende grad glidende. Den klassiske, ophøjede og velafgrænsede kunstinstitution svækkedes dermed. Men parallelt hermed vandt kunsten i stigende grad udbredelse idet den blev en uomgængelig del af det kategoriale apparat som den enkelte tog i anvendelse når han percipererde sin omverden. Den fik status som en aldrig fuldstændigt opnåelig norm som man relaterede alle de nævnte kulturprodukter til og som man vurderede dem udfra idet man spurgte hvorvidt de nu også var kunst. Kunsten er således fortsat, og måske i endnu højere grad, blevet selvfølgelig, men nu som en størrelse der eksisterer integreret i den enkeltes forhold til og domfældelse over sine egne og sin omverdens produkter. Dannede kunsten ikke mere en velafgrænset og synlig institution så var den fortsat uomgængeligt og mere uangribeligt til stede som en fraværende norm, integreret i den enkeltes domfældelse.

tildelte rettigheder og friheder.[i] Den moderne disciplin og den moderne selvforvaltende individualitet blev til sammen som uadskillelige størrelser, som to sider af den samme sag.

I og med at disciplinen evnede at indgå i en så intim og uadskillelig symbiose med selvforvaltning, blev det uomtvisteligt hvad der hele tiden havde været tilfældet, selvom det havde kunnet forekomme at forholde sig anderledes: En disciplinering var ikke i sin natur en undertrykkelse eller en knægtelse af det disciplineredes frihed som det blev udsat for fra en anden fri og suveræn viljes side således som havde kunnet synes i et suverænitetsperspektiv. En disciplinering var ikke ensbetydende med ufrihed. I en disciplinering fandt der derimod en bestemt normering eller modulering sted af måden hvorpå det disciplinerede udfoldede sig og forholdt sig til sig selv.

I den moderne subtile disciplin trådte disciplineringens januskarakter dermed også langt tydeligere frem end det tidligere havde været tilfældet. Med en disciplinering indførtes der en foreskrivelse der gjorde det muligt at en handlemåde kunne være såvel disciplineret som udisciplineret, og hyppigt begge dele i forskellige grader på én gang.[1] Med den moderne disciplin blev det på en ny måde gjort klart at et disciplinært samfund ikke var en gennemdisciplineret socialitet hvis handlinger og hændelser konstaterbart forløb i overensstemmelse med de af disciplinen fastlagte retningslinier. Et disciplinært samfund var derimod en socialitet der var gennemgribende normerende, en socialitet hvor man overalt i praksis, blandt andet, måtte forholde sig til disciplinens normering eller modulering. Den senere socialitet blev ganske vist mindre disciplineret hvis man anskuer den med udgangspunkt i den klassiske disciplin, eftersom dens handlinger og hændelser i stadig mindre grad forløb i overensstemmelse med den klassiske disciplins bastante former. Men samtidig blev den mere disciplinerende for så vidt som den disciplinære stræben her perfektioneredes og uendeliggjordes.

Hvilken tvetydig socialitet der blev resultatet af disciplinens transformation, og hvilket tvetydigt, socialt betinget selvforhold den åbnede for, anskueliggjorde Kafka i sine særdeles særprægede variationer over udviklingsromanen. Hos Kafka fik den enkelte eksistens efter lovens forsvinden karakter af en i princippet endeløs proces hvori den enkelte rettede al sin stræben mod at retfærdiggøre sig overfor og søge udsoning med en retslig

[i] Denne parallelle og sammenhængende forskydning vil blive uddybet i Del IV, under et nyt perspektiv.

domfældelse over ham der nu syntes at udtrykke en efterhængt, underligt immateriel og måske slet ikke eksisterende norm.[2] Sin afslutning fandt processen ikke i det øjeblik den enkelte mødtes og kom til dækning med det som han søgte at foregribe, men derimod når han i sin endeløse opsøgning nåede en sådan tilstand af udmattelse at han opgav ævred.

Men samtidig viste Kafka også hvordan den uendeliggjorte disciplinering åbnede for en ny måde at forholde sig til fordringer på. Den gjorde en reaktion på retten mulig hvor man ikke længere søgte at retfærdiggøre sin egen umiddelbare illegalitet og søge sin egen tilsyneladende frifindelse ved at begrunde sig selv og sine egne handlinger på legal og moralsk vis. I stedet for således at konfrontere og søge at 'afskaffe' de stillede fordringer kunne man bestræbe sig på bestandigt at genudsætte deres realisering ved ganske simpelt at opføre sig emfatisk obsternasigt, ved at udvise en udisciplineret adfærd der, på vegne af en ikke fastholdelig, uinddæmmelig livsdrift, hele tiden indførte en afdrift i disciplineringsprocessen, en bestandig udsættelse som indebar at denne aldrig nåede sit mål.[i] Med *Processen* trådte den kontinuerlige og endeløse forhaling i frifindelsens sted. Når man forholdt sig således anlagde man et perspektiv på disciplin og overvågning der anskueliggjorde at de i deres generaliserede former ikke dannede et afrundet, uigennemtrængeligt og uforstyrreligt kontinuum, men en sammenhæng, fuld af immanente sammenstød som det var mulig for den enkelte at flygte ud gennem ved konstant at benytte

[i] Med en beretning hentet fra *la Gazette des tribunaux* om en trettenårig dreng der i 1840 blev fremstillet for retten, sigtet for vagabondering, anskueliggør Foucault mod slutningen af *Surveiller et punir* et sådant selvforhold, en sådan aktiv indisciplinær eksistens: "Le président: On doit dormir chez soi. – Béasse: Est-que j'ai un chez soi? – Vous vivez dans un vagabondage perpétuel. – Je travaille pour gagner ma vie. – Quel est votre état? – Mon état: d'abord j'en ai trente-six au moins; ensuite je travaille chez personne. [...] – Il vaudrait mieux pour vous d'être placé dans une bonne maison et y faire votre apprentissage. – A ouiche, une bonne maison, un apprentissage, c'est embêtant. Et puis ensuite, le bourgeois, ça grogne toujours et ensuite, pas de liberté. – Votre père ne vous réclame pas? – Plus de père. – Et votre mère? – Pas plus, ni parents, ni amis, libre et indépendant." Da han bliver dømt til to års forbedring, Béasse "fait une assez laide grimace puis reprenant sa belle humeur: 'Deux ans, c'est jamais que vingt-quatre mois. Allons, en route.' " *(Surveiller et punir,* p. 297)".
Ifølge Foucault er der her tale om en illegalitetens diskurs "qui faisait valoir l'indiscipline d'une manière systématiquement ambiguë comme l'ordre désordonné de la société et comme l'affirmation de droits irréductibles. Tous les illégalismes que le tribunal code comme des infractions, l'accusé les a reformulés comme l'affirmation d'une force vive: l'absence d'habitat en vagabondage, l'absence de maître en autonomie, l'absence de travail en liberté, l'absence d'emploi du temps en plénitude des jours et des nuits" *(Surveiller et punir,* p. 296). Et oprør mod disciplinen kunne dog også tænkes at finde mindre absolutte og selvdestruktive former end det ovennævnte, jævnfør den følgende note.

sig af disse for at gensammenstykke eller reorganisere konteksten.[i] Hvis en substantiel lov og norm sluttelig blev ganske fraværende i og med at disciplin og overvågning blev allestedsnærværende dispositiver, så indebar dette at den enkeltes skyld principielt blev uendelig og usonelig; men disciplinens og overvågningens allestedsnærvær åbnede samtidig for den mulighed at det menneske der ville leve kunne svare ved at iværksætte en ny aktiv deculpabiliseringsbevægelse;[3] ja, deres uomgængelighed gjorde endda et sådant modsvar påkrævet. Fremkomsten og generaliseringen af disciplinen gjorde en konstant antidisciplinær opsætsighed til et påtrængende og på det seneste ganske overgribende anliggende,[ii] en bestræbelse på at frigøre det liv og den

---

[i] Se kapitlet "Blocs, séries, intensités" i Deleuze og Guattari: *Kafka – pour une littérature mineure.* Filmen *The Shawshank Redemption* demonstrerer på forskellig vis hvorledes en gensammenstykning er mulig selv hvor man er underlagt en klassisk streng fængselsdisciplin.
I Svend Åge Madsens roman *Af sporet er du kommet* evner Jørgen Fegge Hansen at undgå at blive indkaldt til millitærtjeneste ved at gensammenstykke eller rekonstituere disciplinen på en måde som gør en forhaling af disciplinen mulig, som sørger for en endeløs afdrift fra den. Dette bliver imidlertid først muligt i kraft af at Fegge, i modsætning til den trettenårige 'subsistensløse', udviser en (selv)disciplineret eller asketisk form for indisciplin:
"Da han modtog en henvendelse fra militæret, besvarede han den med at sende breve til hver eneste instans, der havde den mindste berøring med hans tilfælde, og det viste sig at være særdeles mange, når man ikke var for smålig. I brevene refererede han til tidligere (ikke existerende) breve og krydshenviste forskellige kontorer til hinanden, med adskillige halvkvædede oplysninger.
Snart efter modtog han en syndflod af henvendelser, hvoraf det fremgik at han havde holdt en stribe kontorfolk beskæftigede med at søge i diverse arkiver. Man udbad sig nærmere oplysninger, man indkaldte ham til møde, man bad ham udfylde hoslagte skema, og først og fremmest henviste man ham til en anden instans.
Han reagerede på hver eneste henvendelse, ofte med flere forskelligtlydende breve. I denne omgang benyttede han sig af bevidste misforståelser. De der havde indkaldt ham til møde, modtog et brev hvori han undrede sig over, at man ikke havde indkaldt ham til møde, og derpå fulgte diverse henvisninger til hans ret og til den imødekommenhed andre instanser havde udvist og så videre [...]
Næste generation af henvendelser var de mest underholdende. Flere kontorer erkendte blankt, at de måtte opgive ævred. Andre takkede ærbødigt og ville herefter stille sagen i bero. De mest ihærdige erkendte at sagen var blevet forkert arkiveret, hvorfor de udbad sig hans kopier af sagens dokumenter. På dette tidspunkt havde han svært ved at holde sig i skindet, men han undlod at reagere.
Dermed ebbede sagen ud. [...] Da han mange år senere tegnede en livsforsikring i sit eget selskab, opgav han som årsag til at han ikke havde aftjent sin værnepligt: Administrativt sjusk" (Svend Åge Madsen: *Af sporet er du kommet,* pp. 68-69).

[ii] I 1976 mente Foucault at kunne aflæse en sådan antidisciplinær vending eftersom en række "offensives dispersées et discontinues" viste sig og fik en hidtil uhørt gennemslagskraft. Han anførte den antipsykiatriske diskurs, angrebene på den traditionelle seksualmoral, på den juridiske og strafferetslige diskurs som eksempler på sådanne nye former for handling og viden *(Cours 76.01.07).* I disse nye aktionsformer tog de sociale grupper et lokalt og partikulært afsæt i deres egen erfaring af hvor en disciplinering var blevet uudholdelig og bestræbte sig på at formulere en viden om denne

energi der forblev indespærret i mennesket sådan som man umiddelbart kendte det, og dermed åbne for en anden eksistensform. Spørgsmålet er imidlertid om man hermed, sådan som Foucault ofte synes at mene det, bevæger sig blivende hinsides disciplinen,[4] eller om ikke en sådan anti-disciplinaritet altid har været og forbliver samtidig med disciplinen, som en attitude eller en forholden sig der er disciplinens andet ansigt:[i] om ikke en sådan moderne, diskret, udgave af Nietzsches overmenneske forbliver en ikke positiverbar størrelse, en ethos der kun kan fastholdes igennem en evig(t anderledes iværksat) gentagelse af det lignende.[5]

Den disciplinære oplysnings tid, overvågning, viden, bedømmelse, straf og selektion, samt det disciplinære selvforholds usikkerhed, skam og dårlige samvittighed, lader sig i hvert fald stadig fremstille som en stadigt nærværende, "endnu levende", passé récent, som en næsten-nutid, i Peter Høegs værk med den sigende titel *De måske egnede.* Og denne næsten-nutid optræder også her som samtidig med en nært sammenhængende bestræbelse på at omgå og udsætte den disciplinære tid og etablere et andet forhold til sig selv og omverdenen, gennem en genoplyst opmærksomhed på øjeblikket og de "enestående begivenheder" samt deres muligheder, en opmærksomhed der imidlertid straks får karakter af "en sygeligt forstørret følsomhed".

---

oplevelse uden at føle sig forpligtet til at inkorporere denne viden i en altomfattende overordnet teori og at pege på et positivt alternativ eftersom man fandt krav herom disciplinerende. "[E]n même temps que [...] cette étonnante efficacité des critiques discontinues et particulières, et locales, en meme temps se découvre, par là même, dans les faits quelque chose qui n'était prévu au départ: ce serait ce qu'on pourrait appeler l'effet inhibiteur propre aux théories totalitaires, je veux dire, en tout cas, aux théories englobantes et globales. [...] Il s'agit des insurrections des savoirs [...] contre les effets du pouvoir centralisateur, qui sont liés à l'institution et au fonctionnement d'un discours scientifique organisé à l'intérieur des sociétés organisées comme la nôtre" *(Cours 76.01.07).* I den anførte forelæsning peger Foucault endvidere på at de nævnte former for indisciplin og deres lokale viden har dannet afsæt for hans egen forskning de seneste 4-5 år. Den lokale indisciplin har gjort det muligt at sætte disciplinen på dagsordenen som et centralt problem. Indisciplinen vedbliver imidlertid også dermed at forudsætte, være afhængig af og henvise til disciplinen.

[i] Den beskrevne disciplineringsproces åbnede ikke alene et nyt felt som fik indflydelse på den eksisterende ret og lov eftersom man måtte begynde at tage højde for en udfoldet disciplin indenfor disse allerede eksisterende anordninger. Disciplineringen og det med denne forbundne disciplinære-indisciplinære individualiserende selvforhold blev ligeledes et afgørende indspil i ledelsesrationalitet, økonomi og forhandling idet den kom til at danne en betingelse for at disse kunne udvikle sig sådan som de gjorde. Disse anordninger forudsatte at en evne til anstændig og ansvarlig selvforvaltning var en almindeligt udbredt foreteelse.

Illustration: Den uendelige overvågning.
Barou: L'Œil du pouvoir.

DEL IV

LEDELSES-RATIONALITETEN

OG

DENS

ØKONOMI

“Wir haben das Glück erfunden” – sagen die letzten Menschen und blinzeln.

Nietzsche: *Also sprach Zarathustra*

more productive
comfortable
not drinking too much
regular exercise at the gym (3 days a week)
getting better with your associate employee contemporaries
at ease
eating well (no more microwave dinners and saturated fats)
a patient better driver
a safer car (baby smiling in back seat)
sleeping well (no bad dreams)
no paranoia
[...]
an empowered & informed member of society (pragmatism not idealism)
will not cry in public
less chance of illness
[...]
calm
fitter, healthier and more productive
a pig in a cage
on antibiotics

Radiohead: *OK Computer*

Prolog: Sikkerhedens begrænsning

1 Den hensynsløse omsorg

Da et salatfad indeholdende Klaus Croissant sent om aftenen den 16. november 1977 forlod La prison de la Santé i Paris, befandt dennes advokater og Foucault sig sammen med cirka 25 andre personer foran fængslet for at danne en symbolsk barrikade.[1] De demonstrerende havde aftalt at aktionen skulle forløbe stilfærdigt, men gruppen blev, ifølge Foucault, spredt af en politistyrke på 40 betjente der "med en sjælden brutalitet overdængede os med slag som om de havde at gøre med en skrigende mængde".[2] Foucaults personlige udbytte af aftenens hændelser var et brækket ribben.

Croissant havde optrådt som forsvarer ved retssager mod medlemmer af Rote Armee Fraktion i Vesttyskland, men var blevet anklaget for medskyldighed med sine klienter og var blevet frataget sin bestalling. Den 11. juli 1977 var han flygtet til Frankrig og havde bedt om politisk asyl. Efter at flere medlemmer af Baader-Meinhofgruppen var blevet fundet døde i deres celler den 18. oktober samme år, fængslede det franske justitsvæsen advokaten den 24. oktober og efterkom senere den tyske regerings krav om udlevering. Foucaults engagement i affæren kom umiddelbart til udtryk i den beskrevne praktiske aktion; men det viste sig også i en række offentlige appeller og affødte en teoretisk refleksion over hvad der hændte.[i]

Aktionen for at forhindre udvisningen af RAFs foretrukne advokat var fra Foucaults side hverken tænkt som et forsvar for organisationen, dens

---

[i] Foucault rettede i begyndelsen af december en appel til de daværende ledere af venstrefløjen om at intervenere i sagen, og specielt til fordel for to kvinder der på daværende tidspunkt stod anklaget for at have skjult Croissant i Paris ("Lettre à quelques leaders de la gauche", *Dits et écrits III,* pp. 388-398). Efter at den siddende justitsminister, Alain Peyrefitte, provokeret af Foucaults åbne brev, havde redegjort for sin handlemåde i et åbent brev til Foucault, kritiserede Foucault ham skarpt for at have retfærdiggjort en udvisning før denne var blevet retsligt besluttet (i "Alain Peyrefitte s'explique... et Michel Foucault lui répond", *Dits et écrits III,* pp. 505-506).
Affærens mere generelle teoretiske såvel som praktiske implikationer søgte Foucault at artikulere i indlæggene: "Désormais, la sécurité est au-dessus des lois", *Dits et écrits III,* pp. 366-68; "Va-t-on extrader Klaus Croissant?", *Dits et écrits III,* pp. 361-65; "Michel Foucault: la sécurité et l'État", samtale med Lefort, *Dits et écrits III,* pp. 383-390.

grundlæggende anliggende eller dens grundlæggende middel, terrorismen.[i] Han intervenerede i stedet til fordel for en historisk tilblevet rettighed, nemlig den anklagedes ret til et loyalt forsvar. En sådan ret angreb man, ifølge Foucault, når man som i Vesttyskland systematisk forfulgte Baader-Meinhof-gruppens forsvarere.[3] I forbindelse med sagen om Croissants udlevering havde man i Frankrig ligeledes anfægtet en sådan ret i og med man havde forhindret Croissant i at forsvare sig selv sådan som han gerne ville. Og man havde fra øvrighedens side vanskeliggjort en uvildig rettergang idet man havde skabt en oppisket stemning, havde talt om nødvendigheden af solidaritet mellem staterne som forsvar mod terrorismens internationale, samtidig med at man konsekvent havde mistænkeliggjort enhver der interesserede sig for eller som søgte at skabe offentlighed om sagen for at stå i ledtog med terroristerne. Man havde også besluttet sig for at udelukke enhver appelmulighed i sagen.

Det der, ud over sagens yderst kontante personlige konsekvenser for personen Klaus Croissant, gjorde affæren vedkommende, også i en bredere samfundsmæssig og samfundsdiagnostisk kontekst, var imidlertid for Foucault at se netop den massive intervention fra de ledendes side og den umiddelbare brede genklang som deres handlemåde vandt i medierne og i den brede offentlighed. Sagens hændelsesforløb viste at andre hensyn end lovens gjorde sig gældende, hensyn som man oplevede som så presserende at loven og dens bogstav måtte vige, eller måske snarere bøjes og omtolkes, så det blev muligt at tage højde for dem indenfor retten.[ii]

---

[i] I sin udgivne dagbog citerer Mauriac Foucault for følgende udsagn: "Je n'acceptais pas le terrorisme et le sang, je n'approuvais pas Baader et sa bande" (Mauriac: *Le temps immobile,* bind IX, p. 388).

[ii] To år tidligere var Foucault sammen med blandt andre skuespilleren og sangeren Yves Montand taget til Spanien for at protestere mod at elleve personer under Francostyret var blevet dømt til døden af særlige standretter og uden ret til forsvar. Han havde i den anledning forfattet følgende tekst som skuespilleren læste op i Madrid for en gruppe journalister der i det skjulte var blevet indbudt (Eribon: *Michel Foucault,* p. 279): "Nous ne voulons pas affirmer des innocences, nous n'en avons pas les moyens. Nous ne demandons pas une indulgence tardive; le passé du régime espagnol ne nous permet plus cette patience. Mais nous demandons *que les règles fondamentales de la justice soient respectées* pour les hommes d'Espagne comme pour ceux d'ailleurs" (min kursivering). Ligesom ved Foucaults indgriben i affæren omkring udleveringen af Klaus Croissant var der ved Foucaults rejse til Madrid tale om en aktion til fordel for retsstaten der i det sidste tilfælde imidlertid rettede sig imod et åbenlyst totalitært regime. (Se også "Aller à Madrid", *Dits et écrits II,* pp. 760-62.) Det er således, ifølge Foucault, ikke alene problematisk at abstrahere fra eksistensen af et lovens dispositiv sådan som det blev beskrevet i Del II. Aktionerne viser at det endog forekommer Foucault nødvendigt til tider at engagere sig aktivt, praktisk såvel som teoretisk, i et forsvar for loven og de med denne forbundne rettigheder.

Det var den tiltaltes, påståede eller reelle, forbindelser til fænomenet terrorisme der udløste den voldsomme ophidselse hos såvel de ledende som i offentligheden, og som fremkaldte en trang til øjeblikkelig reaktion der kunne eliminere det der irriterede. Dette fænomen var en politisk aktionsform der søgte at ryste det eksisterende samfund gennem pludselige voldshandlinger der slog ned selv hvor man mindst ventede det, selv hvor man følte sig mest tryg. På denne måde anfægtede terrorismen, intentionelt eller uintentionelt, ikke alene enkeltindividernes selvfølgelige liv, men nok så meget relationerne mellem individerne og de instanser der tog hånd om dem og forvaltede deres liv på en sådan måde at de opfyldte deres behov for sikkerhed.

De enkeltstående terrorhandlinger nåede imidlertid aldrig et omfang der bevirkede at de isoleret betragtet kunne siges at udgøre et reelt problem for det bestående samfund. Som et samlende sindbillede på en frembrydende, vanskeligt eliminerbar usikkerhed som man ikke desto mindre måtte gøre alt for at bortvejre, kunne terrorismen fremprovokere angst og vrede hos såvel de regerende som de regerede, ikke som en reelt nærværende fare i den enkeltes liv.[4] Den fik sin tyngde i det sociale liv, ikke i kraft af hvad den selv isoleret gjorde, men i kraft af de grundlæggende kræfter som den rørte ved, og igennem de følgereaktioner som den fremkaldte.[i]

Terrorismen fik sin centrale placering i offentligheden og udløste hyperalgesiske reaktioner netop fordi den på det symbolske plan rørte ved den overenskomst der gennemløb, og som bestandigt reetableredes i velfærds- og forsorgssamfundets institutioner og sociale omgang. Denne overenskomst var en art diffus *sikkerheds*- eller *omsorgs-'kontrakt'* der viste sig i en række yderst forskellige varianter. I denne 'aftale' tilbød man fra de regerendes side at man, så vidt det var muligt, ville tage hånd om de regeredes liv og sørge for at opfylde deres behov for sikkerhed ved at garantere dem imod enhver ulykke, skade eller risiko som måtte opstå, både kollektivt og individuelt. Eftersom der var nogle som blev syge, havde man for eksempel sørget for et hospitalsvæsen der kunne behandle dem, og opbygget sygekasser som var i stand til at yde en passende pekuniær kompensation. Eftersom nogle nu engang blev arbejdsløse,

[i] Noget tilsvarende gør sig gældende for de spektakulære voldsforbrydelser, for narkomanien og for recidiviteten. I forhold til det overordnede samfundsmæssige problem som disse fænomener i sig selv udgør, får de en uhørt central placering i den offentlige debat da de fremkalder en dybtliggende angst, i kraft af at de berører og anfægter centrale sammenhængsskabende anordninger. Lovovertrædelsens symbolske betydning fremhævede allerede Victor Hugo, da han i *Les Misérables* bestemte forbrydelsen som et statskup iværksat nedefra

havde man ligeledes tilbudt arbejdsløshedskasser der i det mindste kunne sørge for deres underhold. Eftersom der fandt forbrydelser sted, opbyggede man et politi- og et fængselsvæsen der kunne opklare forbrydelsen, pågribe forbryderen, sørge for hans forbedring og så vidt muligt forhindre at den slags skete igen. Hvis stormflod og andre naturkatastrofer hændte, bestræbte man sig på at yde kompensation til de ramte og på at afbøde at sådanne hændelser fik sociale følger i den udstrækning man var i stand hertil. Endvidere havde man oprettet eller tilskyndet til dannelsen af selskaber hvori den enkelte kunne forsikre sig for at holde sig skadesløs i tilfælde af forskellige uforudsete hændelser. Fra de regerendes side havde man, kort sagt, på en række forskellige måder tilskyndet til etableringen af en mængde anordninger der gjorde det muligt at intervenere præcist og med alle de tilgængelige midler så snart singulære og ekstraordinære begivenheder brød ind i de velkendte daglige rutiner for at holde de ramte skadesløse.

For så vidt som de regerede accepterede hvad de fik tilbudt, fremstod de regerendes intervention til gengæld ikke længere som påtvunget dem, men som noget de havde hidkaldt. Deres regering kom til at fremstå som fremkaldt af og godtgjort i et allestedsnærværende forlangende om sikkerhed, i et ønske som alle kunne dele. De ledende og de ledede kunne forenes i en overenskomst om at rette opmærksomheden mod eventuelle farer og usikkerhedsskabende faktorer for at eliminere dem. Således kunne man samles og integreres i en *form for ledelse* som, samtidig med at den bestræbte sig på at tage globalt hånd om *kollektivets samlede liv,* greb differentieret ind i de *enkelte former for adfærd* med henblik på at afsløre og eliminere de farer der bestandigt opstod her.

Denne eksklusive opmærksomhed på sikkerhed og usikkerhed var ikke noget naturgivet. Først igennem den gensidigt udviklede overenskomst om at skabe sikkerhed, globalt og for den enkelte, kom behovet for sikkerhed til at stå i centrum som et centralt sammenbindende socialt fænomen; og først igennem denne historie konstrueredes en altid årvågen opmærksomhed på alt hvad der kunne udlægges som faremomenter. Sikkerhedsaftalen indebar at man bestandigt *fremmanede faremomenter* med henblik på at *bortmane* dem. Den accentuerede opmærksomhed på og irritabilitet overfor risikomomenter der viser sig i det aktuelle risikosamfund, har sine aner i *sikkerheds- og velfærdssamfundet.*

I et sådant sikkerheds- og risikosamfund var der imidlertid indeholdt en tilbøjelighed til at bestræbelsen på at skabe sikkerhed og angsten fremkaldt af forskellige faremomenter gensidigt udfordrede og forstærkede hinanden på

stadig højere niveauer. I visse tilfælde kunne angsten for at blive angst og bestræbelsen på at sikre sikkerheden intensivere hinanden i en endeløs spiral der kunne komme fuldstændig ud af kontrol.[5] I sikkerheds- og risikosamfundet var *krisen* konstant indbygget som en normaltilstand.

Fænomenet terrorisme var velegnet til at udløse en sådan spiral netop fordi det var en handlemåde der havde det som sit erklærede mål at sprede social usikkerhed. Det viste derved symbolsk at det var umuligt at opfylde den indgåede sikkerhedsoverenskomst og garantere de ledede at der ikke ville ske dem noget ondt. Men det demonstrerede ligeledes at denne umulighed ikke alene var et resultat af aleatoriske naturprocesser der udefra, som et overfald, ramte den sociale overenskomst, men at sikkerheden bestandigt torpederedes af fænomener der opstod *endogent* i det sociale på trods af den indgåede overenskomst.

Antydningen af at sikkerhedsoverenskomsten var uopfyldelig førte ikke til at man affandt sig med dette forhold, men ledte i stedet, paradoksalt nok for en umiddelbar betragtning, til en uhørt intensivering af bestræbelserne på at skabe sikkerhed på trods af dette forhold. På det tidspunkt hvor Klaus Croissant blev udvist til Vesttyskland befandt man sig her i visse henseender i en undtagelsestilstand fra hævdvundne retsstatslige principper om lige borgerlige rettigheder for alle. Det er Foucaults opfattelse at dette *'statskup'* af hensyn til statens sikkerhed ikke, som man så ofte hævdede, var et brud med velfærdssamfundets rationalitet, men derimod en logisk konsekvens af den. Den vesttyske undtagelsestilstand anskueliggjorde en iboende tendens i velfærdssamfundet i radikaliseret eller renset form.[6]

I den sidste måned af 1978, altså et år efter udvisningen af Klaus Croissant, erfarede Foucault på sin egen krop undtagelsestilstanden i det Tyskland som man havde udvist Klaus Croissant til og beskrev den i en artikel i *Der Spiegel* med titlen "Wir fühlten uns als schmutzige Spezies". Ved indrejsen til Østberlin blev Foucault og hans medrejsende Daniel Defert uvist af hvilken grund udtaget til særlig kontrol, blev kropsvisiteret og fik fotokopieret deres noter. Fundet af en lap papir i Foucaults lomme hvorpå han havde nedskrevet en reference til et værk af den tyske læge og politiker Rudolf Virchow der var udkommet i 1871, gav anledning til en grundig udspørgen: Hvem var denne mand? Havde de tidligere besøgt ham?[7] To dage senere diskuterede de to sammen med flere tyske venner over morgenmaden på deres hotel i Vestberlin en bog om Ulrike Meinhof der lige var udkommet i Paris eftersom en fælles ven, Peter Brückner, deri blev beskrevet som en tidligere sympatisør med RAF og beskyldt for

senere at være blevet politispion.[8] Netop som de forlod hotellet rullede tre politivogne op foran det, femten politifolk med maskingeværer omringede deres bil, befalede dem at stige ud og visiterede dem. "Vi kunne ikke se deres ansigter, men jeg kan forsikre jer om at de der visiterede os var bange, ligesom [...] de der betragtede os igennem vinduerne."[9] Da betjentene var blevet mere rolige, fortalte de at nogen på hotellet havde overhørt konversationen og troet at en af de unge kvinder var terroristen Inge Viett. Der måtte dog åbenbart være tale om en fejltagelse. I samme øjeblik som Foucault og hans venner var steget ind i bilen igen, blev de imidlertid kommanderet ud af betjentene der, næsten med beklagelse, gjorde opmærksom på at det administrative apparat var blevet alarmeret og nu krævede nye verifikationer af at der virkelig ikke var tale om Inge Viett. Foucault og hans venner blev nu ført til politistationen og indsat i eneceller, dog i et forholdsvis kort tidsrum. Hele tiden gentog myndighederne ifølge Foucault "det samme omkvæd": "Nogen havde angivet jer, derfor var vi nødt til at komme." Foucault anså hændelsesforløbet for at være sigende for den oppiskede stemning der herskede overalt i Tyskland på det pågældende tidspunkt, og som bevirkede at forholdsvis uskyldige hændelser kunne virke angstprovokerende.[10]

Så snart velfærdssamfundet blev grundlæggende udfordret på sin sikkerhed, viste det sig at det rummede sin egen ubønhørlige logik der ikke lod sig reducere til velmenende og indfølende *omsorg*. I sådanne tilfælde manifesterede der sig en stærk vilje til at tilsidesætte alle andre hensyn til fordel for det højere formål, nemlig at sikre sin egen sikkerhed mod alle former for risici.[i] I så fald udviste velfærdssamfundet en egen *hensynsløshed* overfor alt hvad der stod i vejen for det.

Denne hensynsløshed gjaldt som antydet også loven. Begivenhederne omkring udleveringen af Klaus Croissant demonstrerede, for Foucault at se, med al ønskelig tydelighed at hensynet til sikkerheden var blevet et overgribende samfundsmæssigt anliggende. De pegede også på at man ikke oplevede den traditionelle borgerlige retsstat som en størrelse der var i stand til at tage højde for dette hensyn, samt at man på næsten demonstrativ vis var rede

[i] Denne kompromisløse vilje ytrede sig ligeledes hvor vestlige samfund centreret om velfærd mente sig udsat for trusler mod deres eksistens fra totalitære regimers side, for eksempel under anden verdenskrig, i løbet af den kolde krig og i golfkrigen i 1991. Anvendelsen af atombomben var en begivenhed der sammenfattede denne sammenbindende vilje.

til at tilsidesætte loven og dens universalitet hvor denne stod i vejen for at man kunne tage vare på sikkerheden i et forsvarligt omfang.[11]

Fokuseringen på alt hvad der kunne udgøre trusler, og hensynsløsheden overfor alt hvad der kom i vejen når det drejede sig om at tage hånd om kollektivets og den enkeltes velfærd, delte velfærdssamfundet med det tyvende århundredes totalitarisme. I den moderne totalitarisme fandt der en total og radikal mobilisering af samfundet sted omkring spørgsmålet om den enkeltes, gruppens og nationens liv og velbefindende. Denne viste at ledelsen i en sådan organisering af samfundet fik form af et bestandigt gentaget statskup.[i] Men den demonstrerede ligeledes hvordan en sådan den radikaliserede undtagelses-tilstands forvaltning som sin vrangside medbragte den totale *terror:* en terror der ikke manifesterede en dæmonisk, regelløs ondskab, men som i stedet blev administreret af sikkerhedens funktionærer som en nødvendig konsekvens af en politisk rationalitet der stræbte efter det overordnet bedste i en situation den tilbagevendende bestemte som en krise- og undtagelsestilstand der nødvendiggjorde ekstreme forholdsregler.[ii]

I dette perspektiv fremstod holocaust og GULag således, for Foucault at se, ikke som enkeltstående uforklarlige fejltagelser, men som et resultat af *sikkerhedens forvaltning* når denne udfoldede sig ubegrænset, i fri dressur.[iii] Og de blev samtidig begivenheder der kunne finde en forhistorie i jakobinernes "store udrensning" gennem en statsterror der blev iværksat under velfærdsudvalgets og revolutionstribunatets ledelse, i de nationale krige og

[i] Man kunne også tale om en vedvarende gentaget revolution, med dennes forening af trussel og forjættelse.

[ii] En sådan form for rationalitet ytrede sig for øvrigt ligeledes i den terrorisme som den borgerlige retsstat søgte at beskytte sig imod ved ekstraordinære foranstaltninger.

[iii] Når Glucksmanns bog *La Cuisinière et le Mangeur d'hommes. Essai sur les rapports entre l'État, le marxisme et les camps de concentration* havde vakt skandale ved sin udgivelse i 1975 var det, ifølge Foucault, ikke i første række fordi den havde tilladt sig at påpege at dengang kanoniserede politiske figurer som Lenin havde begået skæbnesvangre fejltagelser. Det var fordi den tillod sig at hævde "qu'il n'y avait pas 'faute', qu'on était bien resté dans le droit-fil; que le stalinisme était la vérité, 'un peu' dépouillée, c'est vrai, de tout un discours politique qui fut celui de Marx et d'autres peut-être avant lui. Avec le goulag, on voyait non pas les conséquences d'une malheureuse erreur, mais les effets des théories les plus 'vrais' dans l'ordre de la politique. Ceux qui cherchaient à se sauver en opposant la vraie barbe de Marx au faux nez de Staline n'aimèrent pas du tout" ("La grande colère des faits", *Dits et écrits III*, pp. 278-79).

deres massakrer der for alvor indledtes i napoleonstiden,[12] samt i kolonialismens folkedrab og statsracisme.[13]

Fra de folkelige revolutioner over katedersocialisme til totalitarisme, terrorisme og velfærdssamfund var et gennemgående træk i den politiske rationalitet en umiddelbart paradoksal sameksistens mellem en bestræbelse på at *optimere det kollektive og individuelle liv* på den ene side og på den anden side en hensynsløshed der kunne munde ud i en velkalkuleret *destruktion af liv* i stor skala. I den sidste periode af Foucaults tænkning er det en gennemgående bestræbelse at udforske og komme til klarhed over denne gådefulde "antinomi i vores politiske tænkning", som han kalder den i et sent foredrag afholdt i 1982.[14]

*

At hævde en sådan familielighed imellem velfærdsstat og totalitarisme, mellem koncentrationslejre i Kaplandet og Auschwitz er naturligvis ikke ensbetydende med at reducere dem til hinanden.[15] Det er blot at påpege at alle disse fænomener bindes sammen i en bestemt henseende idet de gennemløbes og præges af en overordnet grundbestræbelse, nemlig en stræben efter at enes og forenes i en skabelse af sikkerhed for alle dem der tog sig af hinanden.[16] I totalitarismen med dens manglende adskillelse mellem individ, gruppe, samfund og stat, kom denne bestræbelse mest ubetinget og radikalt eller renest til udtryk. Totalitarismen artikulerede en sandhed om velfærdssamfundet, men i en så renset og radikaliseret form at den forblev abstrakt. Totalitarismen udtrykte ikke den konkrete og omfattende sandhed om velfærdssamfundet, kun dets halve sandhed.

Sandheden totalitarismen ytrede om velfærdssamfundet, var nemlig for entydig og dermed ikke fyldestgørende eftersom den kun fremstillede én side af dette. Ifølge Foucault kan man således ligeledes opleve at velfærdsstaten gennemløbes af en umiddelbart antagonistisk tendens. Parallelt med at velfærdssamfundet har bestræbt sig på at sørge for alle involveredes sikkerhed og i forlængelse heraf udviser en særegen hensynsløshed overfor alt og alle der står i vejen for denne bestræbelse, er det ligeledes blevet mærket af en modsatrettet tilbøjelighed til at moderere denne bestræbelse. Det er blevet præget af en vilje til at modificere bestræbelsen på at sørge for sikkerhed ved at give afkald på at styre det som det viser sig uhensigtsmæssigt at kontrollere. Velfærdssamfundets bestræbelse på at lede således at der skabes mest mulig

sikkerhed, er blevet modificeret af en evne til selvbegrænsning for at man kan lede desto bedre i og med man skaber rum til at det ledte kan komme til udfoldelse således at man bliver i stand til at tilpasse ledelsen efter det ledtes iboende tilbøjeligheder eller egenlogik.

I den sidste del af sin tænkning bestræber Foucault sig på at artikulere den skitserede samtidige polaritet. Karakteren af den uendelige hensynsløse og til tider letale omsorg for den almindelige velfærd søger Foucault at artikulere, idet han undersøger hvorledes man efterhånden har rationaliseret og optimeret ledelsen i bestemte henseender indtil en sådan form for ledelse opstod. Han udforsker hvorledes en bestemt moderne *"guvernementalitet",* eller ledelsesrationalitet, er blevet til og efterhånden har fået en overgribende karakter. Beskaffenheden af den samtidige modifikation af ledelsen søger han at bestemme nøjere idet han udforsker hvorledes en liberal ledelsesrationalitet er blevet til der fremhæver at der eksisterer former for social udveksling som det betaler sig at lade komme relativt frit til udfoldelse, som det betaler sig kun at styre i begrænset omfang for at man kan styre dem desto bedre. Han beskæftiger sig med fremkomsten af den moderne liberale forestilling om en selvstændig *økonomi.* Udforskningen af polariteten mellem guvernementaliteten og økonomien, mellem ledelsesmentaliteten og denne mentalitets (selv)begrænsning, står i centrum for en række af Foucaults seneste forelæsninger.

Hos Foucault samles resultaterne af hans sene undersøgelser imidlertid aldrig systematisk. Af de overleverede værker fremgår det hvorledes de nævnte undersøgelsesfelter langsomt, og i begyndelsen nærmest Foucault uafvidende, begynder at træde frem i forbindelse med andre undersøgelser for først efterhånden at kunne samles. Der er tale om undersøgelsesfelter Foucault langsomt og prøvende bevæger sig ind i og som først i retrospekt kan stykkes sammen til en overgribende, men stadigvæk relativt åben og ufærdig sammenhæng. Derfor vil redegørelsen for den hensynsløse omsorg og dennes begrænsning blive indledt med en oversigt over hvorledes Foucault i det hele taget opdager feltet og sammenstykker den nævnte sammenhæng. En sådan redegørelse bliver samtidig en oversigt over den litteratur det er relevant at inddrage.

2 Omsorgens reartikulation: sammenstykningen af ledelsesrationalitetens og økonomiens dispositiv

I den ældre Frankfurterskole kunne en Adorno eller en Horkheimer have søgt at kaste lys over den beskrevne oplevelse af en aktuel flertydighed ved at anskue denne i direkte forlængelse af en generel vesterlandsk rationaliseringsproces hvis inhærente dialektik med tiden i stigende grad var blevet accentueret indtil den havde nået sit foreløbige højdepunkt med oplysningen og det moderne. En sådan tilgang distancerer Foucault sig imidlertid eksplicit fra.[17] Han søger i den sidste del af sin tænkning i stedet at artikulere og forholde sig til den beskrevne oplevelse af et sammenfald af umiddelbart modsatrettede tendenser ved at foretage en konkret historisk undersøgelse af hvordan en *specifik sammenbindende politisk rationalitet* er blevet til. Han udforsker tilblivelsen af en særegen rationalitet der aldrig bliver enerådende eftersom den eksisterer side om side med andre rationalitetsformer som den adskiller sig fra, men som alligevel med tiden kommer til at spille en stadig mere overgribende rolle, og som netop i kraft af sin specificitet tillader at samordne det umiddelbart disparate og modstridende.

Undersøgelsen af hvordan en særlig form for politisk rationalitet er blevet til der har forbundet forsikringen om et langt og behageligt *liv* med en vilje til sende i *døden,* samt med en evne til at *moderere* sin egen udfoldelse og afpasse den efter 'realiteterne' hvor dette forekom opportunt, står således i centrum i den sidste del af Foucaults tænkning. I denne periode spørger han hvordan man langsomt er enedes om at etablere en social tilstand hvor en politisk ledelse konstant har interveneret i og formet de sociale processer gennemgribende, ikke alene på globalt plan men også ned i den enkeltes liv, for at sørge for den enkeltes og kollektivets liv og velbefindende ved at afværge eller udrydde truslerne imod dem. Og samtidig spørger han hvordan man med tiden har opdaget at man bedst kunne tage hånd om det almindelige velbefindende hvis man skaber plads til at en egenlogik i den politiske omgang kan komme til udfoldelse således at man er i stand til at modulere omsorgen efter denne. Igennem den historiske undersøgelse af hvorledes den antydede politiske rationalitet er blevet dannet, søger Foucault at danne sig et mere præcist billede af denne rationalitets særegne karakter. Han søger nøjere at udarbejde de tilbøjeligheder og muligheder der tegner sig med en sådan gensammenordning af verden. I den sidste fase af sit forfatterskab søger Foucault at udforske den

beskrevne særegne form for rationalitet ved at sammenstykke dens tilblivelseshistorie.

Karakteren af den aktuelle hensynsløse omsorgs- og velfærdsrationalitet søger Foucault at artikulere ved at udforske tilblivelsen af hvad han 1978 for første gang samler under betegnelsen *"guvernementalitet"*. Han søger at kaste lys over den grænseløse tilbøjelighed til omsorg i den aktuelle sociale omgang ved at undersøge dannelsen af et *nyt ledelsesrationalitetens dispositiv.*

Med sin sammenstykning af et nyt guvernementalitetsdispositiv mener Foucault nemlig at afdække tilblivelsen af en form for ledelse der for første gang har vendt sig imod fænomenet guvernement eller de sociale enheders ledelse af sig selv og andre, tematiseret dette som sådant og reflekteret over dets egenart for således at blive i stand til at lede andres ledelse af sig selv og andre bedst muligt. I den fremdukkende ledelsesrationalitet har man udsondret ledelsen som en selvstændig aktivitet for i hidtil uhørt grad at udstanse dens retningslinier i en særegen forpligtende ledelsens rationalitet.

Med et sådant nyt ledelsesrationalitetens dispositiv er man begyndt at etablere en anderledes nær og ubrydelig form for gensidig sammenhæng imellem dem der leder og dem der bliver ledt. I den nye ledelsesrationalitet er det blevet klart at de ledende kan sikre ledelsens stabilitet i det omfang man er i stand til at afpasse ledelsens udfoldelse efter de mere omfattende sammenhænge som den leder, men som ledelsen ligeledes er afhængig af og må støtte sig på. Ledelsen selv bliver desto stærkere, jo mere den er i stand til at tage hånd om det ledede og sørge for dets rette udfoldelse; og den bliver desto mere bestandig og uomgængelig, jo mere den er i stand til at varetage det lededes tarv og tilbyde det udfoldelsesmuligheder. Dermed er det ligeledes blevet klart hvorledes en ledelse modelleret efter den nye ledelsesrationalitet kan fremstå som hidkaldt af de ledede selv og opleves som uomgængelig af disse. I forlængelse af den nye ledelsesrationalitets fremdukken er det blevet muligt at de ledede og de ledende kunne forenes i en social omgang der frem for alt tager hensyn til den gensidige almindelige *velfærd.*

For den der har gjort sig den umage at studere Foucaults forskellige forelæsningsrækker samt de artikler og interviews han har udgivet i den sidste periode af sit liv, bliver det indlysende at udforskningen af hvordan en sådan særlig ledelsesrationalitet efterhånden sammensættes og kommer til at danne baggrund for en aktuel omgang centreret omkring en grænseløs gensidig omsorg forbliver en primær bestræbelse i hans tænkning fra det øjeblik hvor han, som nævnt, konciperer og begynder at operere med en samlende

betegnelse om en guvernementalitet i begyndelsen af 1978 til hans død i 1984.[i] Så snart man først er blevet opmærksom på dette forhold, bliver man imidlertid også i stand til at se at Foucault indleder sin beskæftigelse med den aktuelle omsorgs- og velfærdsoverenskomst og sin opsøgning af denne overenskomsts aner i etableringen af et ledelsesrationalitetens dispositiv en del tidligere. Sideløbende med at han stadig beskæftiger sig med og søger at udarbejde disciplindispositivets særpræg, begynder han allerede fra 1974 på forskellig vis at artikulere måder at intervenere i det sociale på der adskiller sig markant fra disciplinens.

Allerede året efter at Foucault har samlet sine nye afdækninger af omsorgs- og velfærdsrationalitetens aner i en undersøgelse af guvernementalitetens tilblivelse, bliver han imidlertid opmærksom på at en sådan rationalitet ikke gør sig gældende fuldstændig umodificeret. Tilblivelsen af ledelsesrationalitetens begrænsning begynder han at udforske idet han i løbet af 1979 giver sig i kast med at undersøge fremkomsten af en række forskellige moderne former for *liberalisme* der dukker frem i slutningen af 1700-tallet og første halvdel af 1800-tallet, og som har gjort sig gældende indtil i dag. I de moderne former for liberalisme er der blevet formuleret en kritik af og en refleksion over en allerede eksisterende ledelsesrationalitet som har søgt at reformere denne. Igennem den moderne liberalismes vedvarende påpegning af at der altid er grund til at nære mistanke til om der styres for meget, er det blevet fremhævet at ledelse ikke kan figurere som et overgribende og uendeligt formål i sig selv. Det er blevet anført at ledelsen ikke ved sig selv kan berettige sin egen eksistens, men at den må være ledelse af og finde sin berettigelse som ledelse af noget andet. Og det er blevet indvendt at der dermed heller ikke med ledelsen og dens optimering, isoleret betragtet, er givet adækvate retningslinier for hvordan man leder bedst. Det er blevet anført at der altid vil være områder af den sociale omgang der nødvendigvis undslipper selv den maksimalt gennemførte ledelse, samt områder som kommer bedst til udfoldelse og ledes bedst hvis man afstår fra at gennemregulere dem; hvorfor ledelsen løbende må underkastes en mere gennemgribende evaluering end den som vurderingen af ledelsens optimering tillader. Med den moderne liberalismes vedvarende fremhævelse af at der altid

[i] Dette er naturligvis ikke ensbetydende med at en sådan undersøgelse bliver enerådende. Sideløbende hermed udforsker Foucault blandt andet, som jeg senere skal antyde, seksualitetens, bekendelsens, sandhedsudsigelsens og selvforholdets historie. Disse undersøgelser er imidlertid ikke isolerede, men forbundne; og de lader sig alle anskue som efterforskninger der kaster lys over ledelsesrationalitetens historie. Hvorledes de gør dette skulle gerne blive tydeligere i nærværende Del.

er grund til at nære mistanke om at man styrer for meget, gøres det gældende at ledelsen må søge sin egen berettigelse og retningslinierne for sin udfoldelse, og dermed også kriterierne for sin egen selvbegrænsning, hinsides en eksisterende ledelsesrationalitet. Der tegner sig omridset af en anderledes ledelsesrationalitet der tager afsæt i at ledelsen altid er tilovers og udfoldes i for høj grad.

I den liberale modbevægelse har man tilbagevendende henvist til *markedet* som den afgørende prøvesten og regulative instans for en sådan anderledesartet ledelsesrationalitet. Heri har man nemlig fastholdt den økonomiske udveksling som en irreducibel realitet som enhver ledelsesrationalitet må tage afsæt i og forholde sig til, som et privilegeret sted der i særlig grad har tilladt at erfare og efterprøve i hvilket omfang ledelsen og ledelsesrationaliteten er gået for vidt. I den politiske økonomi har man konciperet forestillingen om markedet som en sådan selvstændig realitet og bestræbt sig på at afdække dets egenlogik. Og dermed har man samtidig vist den grundlæggende uforenelighed imellem ledelsesrationalitetens og de økonomiske processers optimering. Samme år som Foucault samler en række af de foregående historiske undersøgelser i dispositivet guvernementaliteten og begynder at beskæftige sig med den liberale kritik af den hidtidige ledelses rationalitet, begynder en undersøgelse af konceptionen af økonomien hos de første økonomister, fysiokraterne, og i den efterfølgende politiske økonomi derfor også for første gang at træde i fokus for Foucaults forskning. Hermed søger Foucault at sammenstykke hvorledes den markedsøkonomiske udveksling og dens iboende logik konciperes hinsides ledelsen og dens rationalitet således at den træder frem som et særegent *økonomiens dispositiv.*

For den der søger at gøre rede for Foucaults beskæftigelse med ledelsesrationalitetens og økonomiens sammenhængende anordning viser der sig imidlertid den grundlæggende vanskelighed at dens resultater ikke fremlægges sammenfattende i et mere afrundet publiceret værk således som det for eksempel er tilfældet med disciplin- og overvågningsdispositivet.[i] Hans redegørelse for ledelsesrationaliteten og økonomien sådan som han har fremlagt den i sine forelæsninger og i enkelte publicerede skrifter, har i stedet form af en række enkeltanalyser der bevæger sig ind i feltet med vidt forskellige afsæt. De har hver for sig karakter af forskellige tilgange til eller gennemløb gennem feltet der angriber det fra ganske forskellige vinkler.

[i] I værket *Surveiller et punir* standser og fremlægger Foucault samlet resultaterne af sin undersøgelse af disciplin og overvågning på et givet tidspunkt. Jævnfør Del III.

For overhovedet at godtgøre hvordan udforskningen af ledelsesrationalitetens og økonomiens anordning står i centrum af Foucaults tænkning i den nævnte sene periode, for at demonstere hvorledes han bevæger ind i det samme felt ad forskellige veje og for at opridse de forskellige konkrete tilløb, forekommer en ekstensiv og indgående behandling af udviklingen i Foucaults undersøgelser og en oversigt over den af ham forfattede relevante litteratur anderledes påkrævet i den nuværende sammenhæng end det har været tilfældet i de tidligere Dele hvor behandlingen af sådanne spørgsmål primært har været henlagt til fod- og slutnoterne. En sådan gennemgang vil derfor følge umiddelbart og optage det meste af nærværende Afsnit.

At Foucaults fremstilling har en relativt usammenhængende karakter forekommer umiddelbart indlysende hvis man betragter undersøgelsens stade. Det forelagte forekommer at have karakter af præliminære udforskninger; og Foucault synes, blandt andet på grund af sin tidlige død, aldrig at nå den afklaring der kunne have tilladt en sammenhængende publicering af resultaterne i bogform. Allerede derfor må hans analyser have karakter af forskellige tentative analyser der rummer en del gentagelser, men også en række ændringer eller forskydninger af tilgang og kontekst. I de forelagte ytringer er Foucault i færd med langsomt og famlende at konstruere et felt for undersøgelse.

Med afsæt i en sådan differentierende oversigt vil jeg imidlertid i resten af Del IV bestræbe mig på at rekonstruere og sammenstykke de af Foucault foretagne enkeltanalyser således at de mødes og danner en mere systematisk og sammenhængende redegørelse for ledelsesrationalitetens, liberalismens og økonomiens udvikling. En oversigt over denne redegørelse vil udfylde hovedparten af den resterende del af nærværende Afsnit.

Der forekommer imidlertid også at være en anden god grund end undersøgelsens relativt foreløbige stade til at Foucaults fremstilling antager den åbenlyst løst strukturerede og flertydige form som den gør. Mens lov- og disciplindispositiverne i deres klassiske udgave viste sig at danne relativt afrundede og entydige sammenhænge, synes dette ikke at være tilfældet når det gælder ledelsesrationaliteten og dens økonomi. I stedet antager denne sammenhængende anordning, selv i den klassiske udgave, en form der minder om for eksempel den sene disciplins. Ledelsesrationaliteten og dens økonomi er en sammenhængende anordning der lader sig aflæse som en flertydig systematik i en sammenhæng af åbenlyst kontiguerlige elementer. Den fremstår mere åbenlyst som en sammenstykning bestående af sammenstødende dele der løbende forskyder sig i forhold til hinanden. Man må derfor nødvendigvis

artikulere anordningen idet man sammenstykker den igennem forskellige delbeskrivelser der, isoleret betragtet, peger i forskellige retninger. Fremstillingsformen synes dermed i vid udstrækning at følge af 'sagen selv' således som den træder frem. Den samordning af Foucaults undersøgelser jeg iværksætter i Del IV har derfor også, som det vil fremgå, sine grænser. Systematikken må forblive relativt åben og flertydig.

Afslutningsvis vil jeg i nærværende Afsnit derfor også antyde at den rekonstruktion af Foucaults sene undersøgelser der foretages i Del IV, på trods af at der for et nøjere eftersyn er afgørende belæg for den i hans 'værk', ikke er nogen selvfølge. Eftersom resultaterne først og fremmest er forelagt i forelæsningsform, har hans udforskning af ledelsesrationalitetens og økonomiens anordning længe været overset som et sammenhængsskabende bestræbelse i hans tænkning i sekundærlitteraturen der beskæftiger sig med Foucault, og som hidtil primært har taget afsæt i hans større publicerede værker.

I første omgang vil jeg som sagt imidlertid gøre rede for hvorledes Foucault langsomt konstruerer ledelsesrationaliteten og dens økonomi som et samlende felt for en undersøgelse.

*

Da Foucault i oktober 1974 afholder forelæsninger om *medicinens historie* på Institut for Socialmedicin ved universitetet i Rio de Janeiro, indleder han med at konstatere at en statslig styring der så sig selv som stående i individets og kollektivets tjeneste og som garant for deres sundhed var blevet stadig mere udbredt i efterkrigstiden.[18] Med afsæt i denne konstatering undersøger han fremkomsten og udbredelsen af en statsmedicin og en socialmedicin der rettede sig alment mod befolkningen som den genstand der skulle behandles; og han beskriver de følger som den massive medicinske intervention siden 1700-tallet havde haft for menneskeartens *"biohistorie"*. I disse forelæsninger begynder Foucault afslutningsvis at kontrastere den sociale medicin og den offentlige hygiejne på den ene side med disciplinen på den anden side idet han mener at måtte forklare fremkomsten af det velordnede hospital, klinikken, ved at henvise til begge disse størrelser.[19] Han gør ligeledes rede for hvordan medicinen hermed i længden er ophørt med at være klinisk, med at være eksklusivt lokaliseret indenfor klinikken, for i stedet at blive en altindbefattende

måde hvorpå man har reguleret det sociale samkvem.[20] Foucault begynder således så småt at tegne omridset af en ny form for forvaltning og en social omgang der ikke lader sig reducere til den disciplinære. På dette tidspunkt har han imidlertid endnu ikke noget klart billede af den nye rationalitets egenart. Han synes stadigvæk i høj grad at anskue den i forlængelse af disciplinen.

I de studier af anormalitet som Foucault foretager i sine forelæsninger på *Collège de France* i de første måneder af året 1975, kan man også så småt ane konturerne af en ledelse der adskiller sig fra både loven og disciplinen, specielt i forbindelse med fremkomsten og reguleringen af den anormale seksualitet.[21] Disse noget dunkle antydninger af at en ny form for ledelse begynder at vise sig udfoldes noget mere eksplicit da *La volonté de savoir* udkommer i 1976. Det gælder særligt det afsluttende kapitel "Droit de mort et pouvoir sur la vie" hvor Foucault søger at beskrive den aktuelle biomagt og tilblivelsen af *en "bio-politique de la population".*[22] Selv mod slutningen af det første bind af *Histoire de la sexualité* bestræber Foucault sig imidlertid på at indfange det særegne ved denne nye biomagt idet han næsten udelukkende kontrasterer den med og markerer dens forskel til loven. Biomagtens forhold til disciplinen fremstår tilsyneladende stadigvæk noget uafklaret for ham på det tidspunkt hvor han affatter værket. Han skelner ganske vist stedvist mellem en disciplin og en "regulering af befolkningen",[23] mellem en "politisk gennemarbejdning af den menneskelige krops anatomi" og en "befolkningens biopolitik";[24] men i samme forbindelse kan begrebet "biomagt" ("bio-pouvoir") tilsyneladende optræde som en samlende betegnelse for begge dele. Holdbarheden af en sådan sammenfatning problematiseres af at Foucault kort forinden skelner klart mellem en magt der beskæftigede sig med mennesket som maskine og som liv.[25] Det stod således stadig uklart om han med "biomagt" betegner et niveau på linie med disciplinen der adskilte sig fra denne, eller om han betegner et niveau over disciplinen der evnede at inkludere den.

I sin sidste forelæsning på *Collège de France* i året 1976 sondrer Foucault imidlertid mere klart imellem disciplin og hvad han her kalder *"biopolitik".* Sammenfattende peger han her på at "de disciplinære teknikker [...] tiltager sig en central placering [se mettent en place] fra slutningen af det sekstende århundrede til udløbet af det attende århundrede".[26] Men han antyder også hvordan der er opstået "en anden ikke-disciplinær magtteknik" der "integrerede og anvendte de disciplinære magtteknikker i den sidste halvdel af det attende århundrede".[27] Mens disciplinen "forsøger at regere menneskemængder for så vidt som disse lod sig opløse i individuelle kroppe", "henvender" den nye

magtteknik "sig til mængden for så vidt som den dannede en global masse".[28] På denne baggrund kan Foucault skelne mellem en "menneskekroppens anatomo-politik" og en "menneskeartens bio-politik" og gøre opmærksom på at den sidste, i modsætning til disciplinen, blot virkede regulerende ind.[29] Ved slutningen af sine forelæsninger i 1976 begynder Foucault således at udarbejde en skarp skelnen mellem disciplin og biopolitik som størrelser der, i hvert fald i udgangspunktet, står overfor hinanden på samme niveau. Det er i en sammenhæng hvor han studerer biopolitikken, tidligst i den *sociale medicin,* at han for første gang synes at opdage eksistensen af en politisk rationalitet der ikke lader sig reducere til disciplinen. Hans sondring har imidlertid endnu en forholdsvis programmatisk karakter.

I løbet af 1977 beskæftiger Foucault sig i en række artikler og samtaler med den form for ledelse der er blevet mulig ved at de ledede aktivt har givet afkald på deres selvstyre og overdraget ansvaret for at tage hånd om deres liv til andre eksterne instanser. Bekendelsen optrådte her som en paradigmatisk konkretisation af en sådan ledelsesform.[30] For så vidt som man indgår i bekendelsesanordninger, for eksempel i skriftemålets eksemplariske form, hvori man beretter og etablerer en sandhed om sig selv overfor andre særligt privilegerede med henblik på at blive vejledt, overdrager man en del af ledelsen over sit liv til disse andre og til disse instanser. Foucaults afdækning af ledelsesformer der positivt inddrager de ledede bestræbelse på at lede sig selv, og hvori de ledede motiveres til aktivt at give afkald på deres autonomi peger også hinsides disciplindispositivet i dets traditionelle form.

Samme år indleder Foucault for alvor de praktiske aktioner mod og de teoretiske refleksioner over visse af velfærdssamfundets iboende tendenser, og specielt dens konsekvenser i form af en ændret, mere pragmatisk omgang med den etablerede retsstat som jeg har beskrevet i Prologen til den nærværende Del IV. Hans møde med velfærdssamfundet er blevet fastholdt i en række, indledningsvist anførte tekster der ikke alene rummer opfordringer til praktisk stillingtagen og handlen, men også indeholder bestræbelser på at artikulere velfærdssamfundets logik teoretisk.[31]

Først da Foucault, efter at have holdt en pause det foregående år, genoptager sine forelæsninger på *Collège de France* i 1978 under overskriften "Sécurité, territoire et population", tilstræber han imidlertid for alvor at samordne alle de netop beskrevne erfaringer og enkeltanalyser til en ny overordnet sammenstykning. Ved begyndelsen af den tredje forelæsning fastholder han at det i de foregående år stadigvæk havde været hans overordnede anliggende at

gøre rede for disciplindispositivets særegenhed ved at beskrive hvorledes det adskilte sig fra lovens dispositiv.[32] Samtidig angiver han at hans grundbestræbelse fra og med dette år er blevet en anden. Det drejer sig fra nu af om at gøre rede for et helt tredje dispositivs specificitet ved at markere dets forskellighed fra den disciplin hvis karakter han havde søgt at blotlægge de forgangne år.[33]

Selv på dette fremskredne tidspunkt synes Foucault imidlertid stadigvæk at vakle en smule når han skal præcisere det nye samlende perspektiv. Ved begyndelsen af *Cours 78.01.25* angiver han bestræbelsen på at indkredse *sikkerhedsdispositivernes* særegenhed som sit overordnede anliggende. Dette havde han da også beskæftiget sig med i kurset til og med denne forelæsning. Allerede i den følgende forelæsning, *Cours 78.02.01,* forklarer han imidlertid at den korrekte overskrift for årets forelæsninger ikke er den ovenfor anførte og i *Résumé des cours* angivne, men i stedet "guvernementalitetens historie".[34] Samtidig inkorporer han sikkerhedsdispositivernes historie som et, ganske vist afgørende, led i denne mere omfattende historie, idet han bestemmer sikkerhedsdispositiverne som en essentiel teknik guvernementaliteten har betjent sig af.

> Som afrunding kunne jeg præcisere at jeg ikke ville have valgt "sikkerhed, territorium og befolkning" hvis jeg skulle give en mere nøjagtig overskrift på den forelæsningsrække jeg begyndte i år; jeg bestræber mig på at skrive hvad jeg kunne kalde en *"guvernementalitetens historie."* Herved forstår jeg tre ting:
> 1. den sammenhæng der dannes af forskrifter, procedurer, analyser og reflektioner, beregninger og taktikker der tillader at man udøver den yderst specifikke og samtidig særdeles komplekse form for magt, der har *befolkningen* som mål og den *politiske økonomi* som sin primære form for viden, samt *sikkerhedsdispositiverne* som sit grundlæggende tekniske virkemiddel.
> 2. den tendens som over lang tid uophørligt har ledt til at den form for magt som man betegner guvernementet i den vestlige verden indtager en fortrinsstilling frem for de andre: frem for for eksempel suveræniteten og disciplinen; hvad der, på den ene side, har ført til udviklingen af en hel række af specifikke guvernementsorganer og, på den anden side, til udviklingen af en samling af vidensformer.

> 3. udviklingsprocessen, eller snarere resultatet af den udviklingsproces, igennem hvilken middelalderens retssstat der i det 15. og 16. århundrede var blevet til en administrativ stat, langsomt blev guvernementaliseret. *(Cours 78.02.01,* nedfældet som "La gouvernementalité", p. 14; mine kursiveringer)[35]

I samme åndedrag hævder han at vi aktuelt befinder os i en tidsalder hvor denne guvernementalitet er blevet det overgribende dispositiv, at vi lever i en *"guvernementalitetens æra".*[36] Med tiden blev velfærds- og sikkerhedssamfundet, for Foucault at se, en størrelse hvis genese man måtte belyse ved at indplacere den i en mere omfattende undersøgelse af "guvernementaliteten".

Fra det øjeblik Foucault indfører termen *"guvernementalitet",*[i] begynder den at fungere som *samlebetegnelse* for det nye overordnede analyseperspektiv Foucault søger at anlægge, og som han fastholder i de følgende år.[37] Undersøgelsen af hvordan en politisk guvernementalitet blev til der tillod den politiske ledelse at blande sig i en stadig mere accentueret grad i adfærden hos grupper bestående af enkeltindivider,[38] kommer til at tjene som den overordnede ledetråd for Foucaults undersøgelser i forelæsningerne på *Collège de France* samme år. Det er bevæggrunden for at han søger at gøre rede for hvordan en *"statsræson"* blev til i slutningen af det sekstende og begyndelsen af det syttende århundrede, en opgave der kommer til at optage ham det meste af semestret.[39] Det motiverer ham ligeledes til at opsøge anerne til en sådan guvernementalitet i den ældste kristne pastorale.[40] Og det bestemmer hans tilgang til fænomener som diplomati, politi, politividenskab og politisk økonomi i samme års forelæsninger og seminarer på *Collège de France*. Endelig indebærer Foucaults afdækning af guvernementalitetens karakter og konsekvenser at han igen begynder at beskæftige sig med biomagten hvis beskaffenhed han var begyndt at undersøge allerede i 1974. Han søger at godtgøre hvordan det man i sidste halvdel af 1700-tallet kaldte for "Medizinische Polizei", "hygiène publique" og "social médecine" lod sig sammenfatte indenfor rammerne af hvad han nu, meget sigende, kalder for *"biopolitik".* Denne form for politik udmærkede sig ved at den betragtede befolkningen som sin genstand og behandlede den som en "samling [ensemble] af levende væsener" der "udviste særlige biologiske og patologiske træk, og

[i] Termen "guvernementalitet" optræder for første gang hos Foucault i den nævnte fjerde forelæsning *(Cours 78.02.01).* Det er, for øvrigt, ligeledes stort set første gang Foucault omtaler fænomenet "gouvernement" eller ledelse.

som følgelig måtte gøres til genstand for og behandles gennem en specifik viden og specifikke teknikker".[41] Det er karakteristisk at Foucault nu søger at forstå denne biopolitik ved at indtolke den i den endnu mere omfattende sammenhæng han er i færd med at udvikle, nemlig "guvernementaliteten".[42]

Som overskriften "Naissance de la biopolitique" på hans forelæsninger på *Collège de France* i 1979 antyder det, er det her oprindelig Foucaults plan, i direkte forlængelse af forelæsningerne og seminaret det foregående år,[i] at beskæftige sig med temaet *"biopolitik".*[43] Denne forstår han, stadigvæk i forlængelse af guvernementalitetsperspektivet, som måden hvorpå man siden det attende århundrede havde forsøgt at rationalisere de problemer som en ledelse blev stillet overfor når den begyndte at beskæftige sig med de fænomener som udmærkede en mængde af levevæsener der dannede en befolkning. Sådanne fænomener var befolkningens sundhed, hygiejne, fødsels- og dødsrate, samt dens genetiske beskaffenhed.[44]

For nøjere at afdække biopolitikkens egenart forekommer det imidlertid Foucault på dette tidspunkt nødvendigt først at afklare hvilken form for realitet der i grunden kom til syne med en sådan ledelsesrationalitet således at denne selv blev forpligtet overfor den. En sådan undersøgelse synes nemlig at være påkrævet hvis man nøjere vil afklare hvilken ny formgivning af virkeligheden der sattes i værk med ledelsesrationaliten, og artikulere hvordan denne formgivning adskilte sig fra de tidligere. I stedet for umiddelbart at studere biopolitikkens egenart generelt, indleder han derfor sine forelæsninger på *Collège de France* i 1979 med at søge at besvare følgende spørgsmål: Hvilken form for virkelighed trådte frem indenfor en sådan ledelsesrationalitet som en rationalitet man måtte rette sig efter hvis man ville optræde rationelt når man søgte at lede andre i deres ledelse af sig selv? Hvilket særegent felt var den nye ledelsesrationalitet i stand til at oprette som satte denne i stand til at etablere og opretholde en egen ledelsens rationalitet?

---

[i] I de indledende bemærkninger til den første forelæsning erklærede Foucault: "Je voudrais cette année continuer ce que j'avais commencé l'année dernière: Retracer l'histoire de l'art de gouverner" *(Cours 79.01.10).* Han gjorde endvidere opmærksom på at han i årets forelæsninger ville beskæftige sig med kunsten at lede i en forholdsvis snæver betydning: "Le gouvernement des hommes dans la mesure seulement où il se donne comme exercice de la souveraineté politique" (ibidem). Lidt senere formulerede han anliggendet det pågældende år som et "étude de la rationalisation de la pratique gouvernementale dans la souveraineté politique" (ibidem). Dette betød at han ikke, i første omgang, havde til hensigt at behandle ledelsen i den bredere forstand hvori man for eksempel talte om ledelse af en husholdning, af familier, af børn, af sjæle. Guvernement i denne bredere betydning af ordet behandlede han i de følgende års kurser.

For Foucault kunne den beskrevne problemstilling også formuleres som spørgsmålet om ledelsesrationalitetens sandhedsregime:[i] Hvilken form for sandhed lod sig afsløre indenfor en sådan biopolitisk ledelsesrationalitet, på en sådan måde at den blev forpligtende for denne selv? Hvilken form for sandhed evnede ledelsesrationaliteten at etablere på en så klar og utvetydig måde at det blev åbenlyst at den selv måtte holde sig den efterrettelig hvis den overhovedet skulle kunne forstå sig selv som en rationel praksis?[45]

Så vidt Foucault kunne se var dette spørgsmål om hvad der var ledelsesrationalitetens grundlæggende sandhed, spørgsmålet om hvad en ledelse grundlæggende var forpligtet overfor og skulle rette sig efter, først for alvor blevet sat på dagsordenen og diskuteret som en presserende sag med den moderne *liberalisme.* Derfor kommer han i sidste ende til at indlede sin afklaring af biopolitikkens og guvernementalitetens egenart med intensivt at undersøge dette fænomen og dets implikationer for ledelsesrationaliteten. I denne liberalisme mener Foucault nemlig at finde en vedvarende refleksion over hvordan man kunne rationalisere udøvelsen af ledelsen.[46] Og der var vel at mærke tale om en refleksion der tog udgangspunkt indenfor den allerede eksisterende statsræsons rationalitet for at kritisere og korrigere den.[47] Den liberale kritik fortalte en sandhed om ledelsesrationalitetens sandhedsregime.

Liberalismen tog afsæt i den eksisterende ledelsesrationalitet og dens bestræbelse på at optimere sig selv indtil ledelsen med den mindst mulige anstrengelse kunne nå den størst mulige effekt. Heroverfor anførte den liberale kritik at en sådan form for ledelsesrationalitet i sig selv hverken var i stand til at optræde som sit eget formål eller fungere som sin egen vejleder. Isoleret betragtet evnede en sådan uendeliggjort ledelsesrationalitet ikke at give noget fyldestgørende svar på spørgsmålet om hvorfor man overhovedet skulle lede; ligesom optimeringen og maksimeringen af en stadig mere omfattende og indgribende ledelse ikke evnede at optræde som sit eget ledelsesprincip og give svar på spørgsmålet om hvordan man ledede bedst. Stillet overfor en stadig mere indgribende ledelsesrationalitet for hvem alt for mange områder hele tiden undslap ledelsen eller var utilstrækkelig reguleret, gjorde liberalismen gældende at denne i sig selv var ude af stand til at levere sit eget sandhedsregime der kunne tillade den at styre og vejlede sig selv. Den var derfor henvist til en vejledning udefra, fra noget mere omfattende.

[i] Hermed genoptager og videreføre Foucault den sandhedsproblematik der blev behandlet allerede fra Del I.II i nærværende afhandling, og som siden er blevet løbende tematiseret.

Idet den således lagde afstand til den allerede eksisterende statsræson, søgte den liberale kritik at formulere hvad der måtte være *ledelsesrationalitetens sandhedsregime.* Herved gav den et andet bud på hvad der var ledelsens grundlæggende *rationale* end det der var indeholdt i den hidtil gældende forestilling om styringens maksimering. Den pegede på at ledelsen måtte forholde sig til det forhold at der gjorde sig en egenlogik gældende i det ledede som bevirkede at dette ikke lod sig lede fuldstændigt efter forgodtbefindende; og den gjorde gældende at ledelsen måtte tage højde for denne egenlogik i dens omverden i form af en selvbegrænsning. Liberalismen anførte at der var forhold som en ledelse skulle afholde sig fra at lede, ikke alene fordi det var uklogt at gribe ind i dem, men fordi de ikke lod sig lede, fordi det var umuligt at lede dem.

Statsræsonen havde stillet de ledende overfor den fordring at de bestandigt måtte spørge sig selv om de regerede tilstrækkeligt gennemgribende og detaljeret til at maksimere deres stats styrke. Nu stillede liberalismen de ledende overfor den udfordring at de måtte spørge sig selv om de i deres ledelse var i stand til at holde sig den sandhed efterrettelig som de mødte, og udvise den rette selvbegrænsning, som gjorde at de regerede bedst muligt.[48] Det er fremkomsten af dette *selvbegrænsningens sandhedsregime* indenfor ledelsesrationaliteten, som Foucault studerer: tilblivelsen af en sandhed indenfor ledelsesrationaliteten der fortæller sandheden om ledelsesrationaliteten.[49]

Beskæftigelsen med liberalismen og guvernementalitetens sandhedsregime vokser imidlertid til et sådant omfang at Foucault i 1979 ikke når længere. I stedet for at beskrive tilblivelsen af biopolitikken ender Foucaults forelæsninger således hovedsagelig med at behandle hvad han oprindelig betragtede som en forundersøgelse til en sådan historie. Han bliver hængende i denne indledning uden nogensinde senere for alvor at nå frem til det egentlige tema for undersøgelsen. Disse prolegomena er imidlertid af vital betydning da de angik spørgsmålet om guvernementalitetens sandhed.[50]

Sine forelæsninger på *Collège de France* i året 1980 under titlen "Du gouvernement des vivants" tænker Foucault ligeledes som en fortsættelse af sine hidtidige studier af ledelsens rationalitet. Han tager her afsæt i de foregående års studier af guvernementet, her forstået mere bredt end det foregående år, nemlig som "teknikker og procedurer til at lede menneskers opførsel", for indenfor denne ramme at studere nogle bestemte ledelsesprocedurer.[51] Det drejer sig om *bekendelsen* og *tilsynet med bevidstheden* først og fremmest sådan som disse var blevet udarbejdet i den

tidlige kristenhed, specielt i klosterlivet fra omkring det tredje århundrede efter Kristus. Man kan således anskue årets forelæsninger som en nøjere udfoldelse af de undersøgelser af ledelsens rationalitet i den tidlige kristne pastorale som Foucault havde foretaget allerede i forelæsningerne to år forinden.

Samtidig forskyder eller supplerer Foucault imidlertid perspektivet idet han nu fokuserer på hvordan *udsigelsen af sandheden* (en alethurgi) i den tidlige kristne *pastorale* igennem de nævnte teknikker var kommet til syne som et uundværligt og overordnet led i en ledelse af andre.[52] I kraft af at man installerede et uafbrudt tilsyn med sjælen og konstant afkrævede den en udtømmende bekendelse, blev man i den tidlige kristne pastorale i stand til at *lede* mennesker. Igennem det vedvarende tilsyn afslørede man nemlig en sandhed om disse mennesker og forpligtede dem til at forholde sig til den. Igennem de nævnte anordninger påviste man en sandhed om dem der ikke tillod dem at fastholde styringen over sig selv, men som tværtimod betød at de etablerede et selvforhold som bevirkede at de overdrog ledelsen af sig selv til andre.[53]

Også i forelæsningerne i 1980 fastholder Foucault altså ledelsesperspektivet, for at undersøge hvordan udsigelsen af sandheden var blevet og siden forblevet et indispensabelt led i den vestlige socialitets ledelse, og for at kaste lys over hvordan en ledelse af mennesker der på én gang beskæftigede sig med alles og den enkeltes velbefindende blev koblet uløseligt sammen med en fordring om at etablere en sandhed der var forpligtende for ledelsen.[54]

Med emnet for forelæsningene på *Collège de France* 1981 og 1982 under titlerne "Subjectivité et vérité" og 'L'herméneutique de soi", befinder Foucault sig stadigvæk på et punkt hvor to temaer han havde behandlet tidligere mødes, nemlig "en *subjektivitetens historie"* og "en analyse af *'guvernementalitetens former' ".*[55] Disse temaer belyses samtidig i den undersøgelse af udviklingen i *selvets styrelse* i århundrederne omkring begyndelsen af vor tidsregning som Foucault her iværksætter. På denne måde søger han, som han skriver i oversigten over sine forelæsninger i 1981 i Ré*sumé des cours* (p. 136), at "genoptage spørgsmålet om 'guvernementaliteten' med en ny tilgang. Han artikulerer nemlig selvets egen ledelse af sig selv [le gouvernement de soi par soi] i dens artikulation overfor andre [dans son articulation avec les rapports à autrui]".[56]

I min systematiserende redegørelse vil jeg først og fremmest tage afsæt i Foucaults forelæsninger i årene 1978 og 1979. Jeg vil imidlertid trække på hele den netop anførte tekstmængde i det omfang det forekommer hensigtsmæssigt.

*

I den genfremstilling jeg foretager af Foucaults redegørelse for ledelsesrationalitetens udvikling vil jeg foretage en mere systematisk rekonstruktion af Foucaults enkeltanalyser således at et sammenhængende overblik over ledelsesrationalitetens forskellige former samt over dens fremkomst, udvikling og karakter bliver muligt. På grund af mine egne presserende administrative og ledelsesmæssige opgaver må jeg imidlertid nøjes med at følge Foucaults sammenstykning frem til slutningen af 1700-tallet hvor grundridset af den moderne velfærdsledelsesrationalitet tegnes. Redegørelsen for en egentlig fuldtudviklet biopolitik således som denne begynder at træde frem med skabelsen af en offentlig hygiejne og en socialmedicin, vil derfor blive henlagt til en senere bog. Det samme gælder skildringen af en liberal vending indenfor ledelsesrationaliteten. På nuværende tidspunkt er det mig ikke muligt at udfolde disse senere transformationer på forsvarlig vis.

I Kapitel I, "Ledelsesrationalitetens efterrationalisering", vil jeg gøre rede for udarbejdelsen af en *statsræson* sådan som den fandt sted i tiden omkring og umiddelbart efter Machiavelli. I den antikke og middelalderlige styringsproblematik, således som den kommer til udtryk fra Platons *Syvende brev* og Senecas tidlige fyrstespejl *De clementia* til Thomas Aquinas *De regimine principum* og endnu delvis Machiavellis *Il Principe,* drejede det sig endnu i første række om hvorledes man var i stand til at beherske sine omgivelser på en sådan måde at beherskelsen fandt sin rette plads indenfor en større overgribende sammenhæng. I statsræsonen, der i visse henseender blev foregrebet hos Machiavelli, begyndte man imidlertid for første gang at anskue ledelsen af andre som en aktivitet der havde en særegen rationalitet som adskilte den fra en række andre aktiviteter. Her selvstændigggjordes ledelsesperspektivet for første gang således at det uddifferentieredes fra ret, lov og moral. Denne konception af ledelsen som en selvstændig aktivitet der i sig rummede sine egne retningslinier eller sin egen rationalitet, benævner Foucault "la gouvernementalité". Efterhånden som lovens anordning blev det toneangivende dispositiv spaltedes den tidlige dominansproblematik i to ikke tidligere kendte problemfelter: på den ene side en legitimitetsproblematik der lod sig behandle indenfor lovens rationalitet og på den anden side en magtproblematik der fik status af restproblematik.[i] Så snart man for alvor

[i] Jævnfør Del II.II, VI & VII.

begyndte at artikulere denne magtudøvelsens problematik selvstændigt hinsides lovens problematik og bestræbte sig på at udarbejde magtudøvelsens egenlogik, begyndte man at begribe magtens logik som en ledelsens logik.

I det efterfølgende Kapitel II, "Ledelsesrationalitetens forhistorie", gør jeg rede for hvorledes Foucault opleder en langstrakt forhistorie for statsræsonen og den guvernementalitet den forelægger. En sådan ledelsesrationalitetens forhistorie begynder allerede med den tidlige jødiske og for alvor med den kristne *pastorale* således som denne udmærkede sig i forhold til den almindelige antikke styring. Mens det i den antikke og endnu i den feudale beherskelsesproblematik primært drejede sig om hvordan man var i stand til at styre et allerede eksisterende fællesskab som helhed således at man kunne løse dets konflikter og globalt bringe det frelst igennem dem, begyndte en anderledes form for ledelse at træde frem i pastoralen. I anvisningerne for hvordan den kristne hyrde skulle tage sig af sin flok, finder Foucault en ny minutiøs form for ledelse hvori man ikke alene havde til opgave at drage omsorg for hjordens, men også for det enkelte individs ve og vel, for begges helse og frelse. I pastoralen iværksatte man en ledelse som bestandigt genoplivede eller rekonstituerede et fællesskab der ikke eksisterede hinsides ledelsen, helt ned i dets enkelte dele, en sammenhæng hvori de enkelte medlemmer, selv og i særlig grad de ledende, fik i opdrag konstant at opofre sig for hinanden i en gensidig omsorg for hinanden eller i en gensidig servilitet. Idet pastoralen bestemte ledelse og politik som beskyttende hyrdeomsorg der til tider kunne munde ud i en særegen servilitetens aggressivitet, fremtrådte den i en række henseender som en forløber for den guvernementalitet som for alvor udsondredes og udarbejdedes i statsræsonen.[i]

I Kapitel III, "Ledelsesrationalitetens udbredelse og udsondring", beskriver jeg den generalisering af pastoratet og statsræsonen der fandt sted i århundrederne efter at man havde formuleret en særlig statsræson. I takt med denne transformation løsgjordes den nye ledelsesrationalitet i stigende grad fra sin indlejrethed i bestemte institutionelle strukturer og begyndte at diffundere ud i og forandre øvrigheds- og myndighedsstrukturerne i al almindelighed. Den overleverede 'stat' der var blevet organiseret omkring lovens rationalitet,[ii] blev

[i] Derfor kan Foucault i "The Subject and Power" også hævde at den kristne pastorale kan anskues som en 'forløber' for den moderne stat: "In a way, we can see the state as a modern matrix of individualization, as a new form of pastoral power" (p. 215).

[ii] Se Del II.II.3 og Del II.VI.2.

således gennemtrængt af den nye ledelsesrationalitet. Den blev *'guvernementaliseret'*. Som resultat af denne udvikling begyndte man at koncipere flere ikke tidligere kendte ledelsesanordninger. Man begyndte at operere med et *diplomati* der beskæftigede sig med Europa som en ligevægt mellem de nu opståede konkurrerende territorialstater, og som således åbnede for et endeløst og uafslutteligt ledelsesperspektiv. Der opstod ligeledes en forestilling om og en bestræbelse på at iværksætte en gennemgribende intern ledelse af hver enkelt af disse stater der var i stand til at optimere deres evne til at konkurrere med de andre. Denne nye almene interne forvaltning gik under navnet *politiet.*

I Kapitel IV, "Guvernementaliteten", gør jeg rede for hvordan bestræbelsen på at optimere det sociales funktion ved at indføre en gennemgribende forvaltning af det førte til at man fra midten af 1700-tallet begyndte at opdage *befolkningen* som en enhed i et mangefold hvis ve og vel var af største betydning for samfundets ledelse. En sådan erkendelse formuleredes hos blandt andre merkantilister, kameralister og fysiokrater, men vil her først og fremmest blive beskrevet med afsæt i kameralismen. I den nye forvaltning af befolkningen begyndte mennesket at figurere som et biologisk artsvæsen hvis lovmæssighed ledelsen kunne studere og gribe ind i. Man begyndte hermed at opfatte ledelsen som en form for magtudøvelse der som sin primære genstand havde menneskevæsenets sociale biologi, og som med tiden kom til at påvirke denne gennemgribende. Med omridset af en sådan ledelsesrationalitet ender bind IV af afhandlingen.[i]

Efterhånden som man udformede en sådan ledelsesrationalitetens dispositiv og det fik en bestandigt mere overgribende karakter, blev det imidlertid stadig mere påkrævet at reflektere over dets retningslinier og implikationer. Denne efterfølgende refleksion vil som sagt ikke blive beskrevet her. Alligevel skal

[i] Eftersom Foucault, som nævnt, beskæftiger sig med den beskrevne problematik i en række forskellige tilløb og i en række forskellige kontekster, er hans terminologi ofte ganske upræcis og inkonsekvent; hvorfor jeg i min reartikulering systematiserer den. Jeg bruger 'ledelse' som den overordnede betegnelse mens de øvrige termer anvendes om specifikke former for ledelsesrationalitet. 'Styring' og 'beherskelse' betegner således de traditionelle og alment udbredte former for ledelse i antikken; hvorimod 'pastoralen' tages i anvendelse om ledelsesformer der begynder at udskille sig fra den antikke styring, og som i visse henseender kan anskues som en foregribelse af den moderne ledelsesart. 'Ledelsesrationalitet' og 'guvernementalitet' bruges derimod specifikt om de ledelsesmåder man udvikler fra begyndelsen af nyere tid idet man udsætter ledelsen og dens teknikker for en efterrationalisering hvori man udarbejder en ledelsens egenart eller en særegen ledelsens rationalitet.

dens art, for fuldstændighedens skyld, kort stipuleres. I første omgang havde ledelsesrationaliteten primært søgt sine retningslinier i sig selv. Problemer med ledelsen havde man søgt at besvare med at indføre en stadig mere detaljeret, mere omsiggribende og optimeret ledelse. Med fremkomsten af en *liberal kritik* af den hidtidige ledelsesrationalitet sattes de hidtidige, først og fremmes implicit forelagte retningslinier åbent til diskussion. I den nye liberale ledelsesrationalitet hvis omrids allerede begyndte at tegne sig med de franske fysiokrater fra midten af 1700-tallet, men som først for alvor begyndte at indtage en dominerende position op mod århundredskiftet med fremkomsten af den politiske økonomi, anførtes det at ledelsen måtte søge sit grundlæggende rationale andre steder end i den hidtil gældende bestræbelse på styringens maksimering. I den liberale kritik anførte man at der var forhold som det var bedst man afstod fra at lede og i stedet for gav mulighed for at udfolde deres egenlogik, ganske simpelt fordi det ikke alene var uhensigtsmæssigt, men også umuligt at lede dem. Således betonede man at en overordnet politisk ledelse nødvendigvis måtte være i stand til at udvise mådehold hvis den skulle være en optimal ledelse. I løbet af denne proces fremhævede man efterhånden med stigende eftertryk den *økonomiske udveksling* som det fremmeste eksempel på de former for social forholden sig som man måtte afstå fra at styre. Man udarbejdede imidlertid også i sidste instans *det civile samfund* som et område der unddrog sig en gennemregimentering, og pegede på det som instansen man måtte henvise til når man skulle angive hvorfor man i grunden ledte, eller hvad man i grunden ledte for. Tilblivelsen af en fordring om *ledelsesrationalitetens selvindskrænkning* kan således beskrives ved at følge opkomsten og udbredelsen af den liberale kritik af ledelsesrationaliteten samt tilblivelsen af forestillingen om økonomien og civilsamfundet som realiteter der pegede på at ledelsesrationaliteten nødvendigvis måtte udvise mådehold. Hermed åbnedes en debat som stadig gør sig gældende i dag, angående hvilke retningslinier en ledelsesrationalitet måtte holde sig efterrettelig. Spændingen mellem den traditionelle ledelsesrationalitet og den liberale modbevægelse til denne har foranlediget dannelsen af en række sikkerhedsskabende foranstaltninger.

Med dispositivet ledelsesrationaliteten og dens økonomi begynder et nyt *sandhedsregime* at træde frem, nemlig en bundethed til en sandhed der har karakter af *afprøvning* eller test. Med tiden bliver man hermed efterhånden i stigende grad forpligtet på en normativitet der har karakter af en gennemsnitlighed eller af *normalitet.* Samtidig begynder en ny form for

offentlighed at træde frem. Denne udvikling vil imidlertid som sagt blive beskrevet i et senere værk.

*

At Foucault i sine sidste år beskæftiger sig indgående med ledelsesrationalitet, liberalisme og økonomi har i en årrække været relativt upåagtet i den forskning der beskæftiger sig med ham; og det er blevet direkte overset i den almene reception af hans tænkning. I årene fra 1976 da første bind af *Histoire de la sexualité, La volonté de savoir,* udkom til 1984 da Foucault udgav bind II og III af seksualitetens historie under titlerne *L'usage des plaisirs* og *Le souci de soi,* publicerer han nemlig ingen større sammenhængende udgivelser. Hans fortløbende beskæftigelse med fremkomsten af en særlig ledelsesrationalitet sætter sig i den mellemliggende periode kun spor i kortere lejlighedsskrifter som de anførte og i hans forelæsninger på *Collège de France*. Den når dermed ikke ud til en bredere offentlighed.

Derfor er de bind af seksualitetens historie som Foucault udgiver ved begyndelsen af og afslutningen på sin 'latensperiode', i høj grad kommet til at skygge for den vedvarende beskæftigelse med ledelsesrationalitetens problem som danner en ledetråd for hans forskning i perioden. For en isoleret betragtning fremstår værket om seksualitetens historie nemlig som en undersøgelse af hvordan vi har konstitueret vores selv igennem forskellige selvteknikker, og hvordan vi op igennem historien i stigende grad har konstitueret seksualiteten og sandheden som grundlæggende instanser i vores liv som vi er forpligtet på at udforske og udsige sandheden om. I løbet af denne undersøgelse foretager han, efter at havde udgivet første bind af værket om seksualitetens historie, en rejse tilbage til det antikke Hellas, tilsyneladende i en bestræbelse på at opsøge et alternativ til den moderne orientering om seksualiteten og kønnet som altafgørende identitetsgivende størrelser.

Efter at båndoptagelserne af Foucaults forelæsninger er blevet tilgængelige på *Centre Michel Foucault* i Paris[57] og i takt med at et stigende antal forskere har aflyttet disse, er man blevet mere og mere opmærksom på at Foucault stadigvæk beskæftiger sig med ledelsesrationalitetens problem sideløbende med at han arbejder på og udgiver bøgerne om seksualitetens historie.[58] Såfremt man først bliver opmærksom på dette forhold, kan Foucaults rejse tilbage til antikken og hans beskæftigelse med selvteknikkernes historie også begynde at træde frem som et bidrag til hans undersøgelse af ledelsesrationalitetens

tilblivelseshistorie. Foucault søger ikke primært tilbage for i den antikke eksistens, med dens accentuering af en fri æstetisk selvdannelse hvorigennem man søgte at opnå magt over omverdenen, at finde et alternativ til og et positivt forbillede for den moderne identitet; også selvom det umiddelbart kan virke således netop fordi *Histoire de la sexualité* forbliver et uafsluttet værk og de planlagte bind der skulle forbinde antikken og den moderne tid dermed kom til at mangle. Han søger heller ikke kun tilbage for at frigøre sig for seksualitetens dominerende rolle som den moderne metafysik. Han søger derimod i lige så høj grad tilbage for at kunne skrive en kompleks fortløbende historie om hvordan man med afsæt i et samfund hvor medlemmerne gennem anvendelse af bestemte selvteknikker bestræbte sig på at opnå kontrol og styring over sig selv og en omverden, præget af rivalitet, havde bevæget sig i retning af en socialitet hvor samfundsborgerne i stigende grad aktivt afgav kontrollen over sig selv og deres omverden til en ledelse udenfor sig selv der til gengæld tog hånd om alle og enhver. Parallelt med at den enkelte har afgivet sin autonomi, har der udviklet sig en ledelse som i stigende grad intervenerer i og drager omsorg for den enkeltes og kollektivets liv.

For Foucault at se er selvdannelsens og selvteknikkernes historie dermed ikke et felt der lader sig isolere og positivere så man kan studere det for sig. Det er et felt hvis udvikling man må beskrive i sammenhæng med udviklingen i socialitetens ledelsesformer. Selvkonstitution og ledelse af andre er gensidigt forbundne størrelser. Og de er størrelser hvis udvikling lader sig behandle i sammenhæng indenfor et generelt studium af ledelsesrationalitetens udvikling. I den form hvori Foucault nåede at udgive *Histoire de la sexualité,* kan værket således ikke stå alene. Hvis man skal undgå at misforstå det, må man betragte det i lyset fra de samtidige forelæsninger han holdt på *Collège de France* og andre steder i verden.

I Ledelsesrationalitetens efterrationalisering

1 Machiavelli og magtproblematikken

Det er almindeligt kendt at Machiavellis værker var opført på det pavelige *Index librorum prohibitorum* i en længere periode, nemlig i årene fra 1557 til 1850. I dette tidsrum var Machiavelli imidlertid ikke kun lagt for had af lederne af den katolske kirke; hans værk var mål for en alment udbredt kritik.

Foucault gør i *Cours 78.01.02* opmærksom på at Machiavellis *Il Principe* i årene umiddelbart efter dens affattelse i 1513 ganske vist blev favorabelt modtaget.[1] I begyndelsen af 1800-tallet blev Machiavellis værk ligeledes reciperet i en kontekst hvor det blev genstand for en markant positiv interesse. Dette skete frem for alt i Tyskland hvor værket blev oversat, præsenteret og kommenteret i skrifter som Rehbergs *Das Buch vom Fürsten,* Leos *Die Briefe des Florentinischen Kanzlers* og Rankes *Historisch-politische Zeitschrift.*

I perioden mellem disse favorable receptionsbølger var der imidlertid opstået en omfattende litteratur der lagde afstand til hvad man karakteriserede som 'machiavellisme' og den skrupelløse politiske adfærd som man forbandt denne med. Antimachiavellismen viste sig i en række skrifter der eksplicit kritiserede Machiavellis værk. Disse var primært af katolsk eller endda jesuitisk, oprindelse, for eksempel Politis *Disputationes de libris a christiano detestandis* (fra 1542), Gentillets *Discours sur les moyens de bien gouverner et maintenir en bonne paix un royaume ou autre principauté, contre Nicolas Machiavel* (1576). Men antimachiavellismen kom også til udtryk i en række værker der mere implicit distancerede sig fra hvad man opfattede som Machiavellis lære. Det var for eksempel Elyots *The Boke Named the Governour* (fra 1531), Parutas *Della perfezione della vita politica* (1579) og de la Perrières *Le Miroir politique, contenant diverses manières de gouverner et policer les républiques* (1555).

Den skæbne der blev Machiavelli til del, var et udslag af at hans tænkning udgjorde en bestemt form for begivenhed. *Fyrsten* markerede et begrænset nybrud; og dette bevirkede at værket ikke for alvor kunne finde noget tilhørsforhold i den nævnte periode. Eftersom Machiavellis bog lagde afstand til den overleverede kristne og juridiske tradition og dennes fyrstespejle, vakte den

en skandale der bevirkede at han snart fik et dårligt rygte. Men i en række henseender gik han alligevel ikke tilstrækkelig langt til at forfatterne af en omfattende ny litteratur der opstod i midten af 1500-tallet og varede til hen i begyndelsen af 1800-tallet hvor Machiavelli fik sin 'renæssance', var villige til at trodse hans umiddelbare upopularitet og tage ham til sig og forsvare ham som en af deres egne. Allerede forfatterne af denne litteratur om statsræsonen der ikke længere først og fremmest søgte at rådgive fyrsten og endnu ikke skrev politiske traktater i moderne forstand, men derimod søgte at udarbejde den inhærente rationalitet i kunsten at regere, kunne ikke længere genkende Machiavellis problem som deres eget. I tiden fra midten af 1500-tallet til begyndelsen af 1800-tallet blev Machiavelli diskuteret i en sammenhæng der var fremmed for hans værk, enten i en overleveret kontekst eller i en litteratur der var i færd med at lægge hans grundlæggende problematik bag sig.

En behandling af Machiavelli forekommer ikke desto mindre nødvendig som en indledning til beskæftigelsen med ledelsesrationalitetens problem eftersom hans tænkning markerer et første opbrud fra den hidtidige tradition for fyrsterådgivning angående det rette styre. Dette opbrud dannede en afgørende betingelse for at ledelsen overhovedet kan sættes på dagsordenen som en selvstændig problematik af største vigtighed. Et indblik i Machiavellis tænkning er således, på den ene side, en afgørende forudsætning for at forstå den senere statsræsonslitteratur der for alvor tematiserede ledelsens problem og formulerede en rendyrket og selvstændig ledelsesrationalitet idet den lagde distance til Machiavellis 'magttænkning'. Men Machiavellis tænkning forekommer, på den anden side, ligeledes i den nærværende sammenhæng at have relevans som andet og mere end en bebuder der forberedte den senere statsræson og dens ledelsestænkning eftersom Machiavelli i flere henseender pegede ud over statsræsonen mod problematikker som denne afskar sig fra af behandle og som derfor først dukkede op igen efterfølgende. Machiavelli står som en overgangsfigur der var i færd med at åbne nye felter uden for alvor at afklare og afrunde dem, og som netop i kraft heraf i implicit form synes at rumme en række elementer og perspektiver der senere blev udfoldet.

*

Machiavellis værk havde vakt skandale fordi det markerede et skridt bort fra den kristne og retslige traditions fyrsterådgivning der fortsat gjorde sig gældende med stor styrke mere end hundrede år efter Machiavellis død.[2] Foucault henviser et par steder til Thomas Aquinas *De regimine principum ad*

regem cypri (fra 1266) der danner et klassisk eksempel på denne traditions fyrstespejle.[3] Heri gjorde Thomas gældende at man hvad angik de menneskeligt og 'kunstigt' frembragte ting *(artes)* måtte efterleve og efterligne det som naturen var i stand til at fuldbringe indenfor sit område. Den menneskelige og sociale frembringelse var kun rationel i det omfang den var i stand hertil. Kongen *(rex)* måtte således i sin regering *(regimen)* af sit kongerige imitere måden hvorpå Gud *(summus rex)* herskede over naturen, eller måden hvorpå sjælen beherskede legemet. Han måtte grundlægge bysamfund på samme måde som Gud havde skabt verden, og som sjælen dannede fundamentet for kroppen. Kongen måtte endvidere lede sine undersåtter imod deres højere mål ganske som Gud gjorde det for naturvæsenerne, og som sjælen gjorde det når den retledte kroppen.

Skulle kongen blive en god og rationel hersker, forudsatte det dermed også for Thomas at se at han var i stand til at give svar på spørgsmålet om hvad der var menneskets finalitet. Hvis menneskets telos havde været dets fysiske sundhed, havde det haft behov for vejledning fra en læge og ikke en konge. Hvis dets bestemmelse havde været rigdom, ville det have en forvalter behov. Hvis dets formål havde været at nå sandheden, ville en lærer eller en pædagog have været tilstrækkelig. For Thomas at se havde mennesket derimod behov for noget mere end en læge, en forvalter eller en pædagog, nemlig for en fyrste der var i stand til at åbne vejen til den himmelske frelse i kraft af at han allerede hernede på Jorden levede i overensstemmelse med hvad der var moralsk rigtigt eller dydigt *(honestum).* Herskeren havde til opgave at føre sine undersåtter imod den dyd der var deres naturlige og guddommelige bestemmelse, imod deres fælles gode.[4] Dette forudsatte igen at han selv kunne optræde som et dydigt forbillede for andre.

Thomas beskæftigede sig endnu med statsmandskunsten i dens traditionelle udgave hvor man konciperede den som *styrmandskunst* (det latinske *gubernatio* eller det græske *kybernesis).* Han søgte at besvare spørgsmålet hvordan man bedst kunne styre det skib og det mandskab som man havde kommandoen over sikkert i sin rette havn over et oprørt hav. Hertil krævedes først og fremmest et kendskab til færdens overordnede mål således at man kunne manøvrere smidigt på et hav hvor vindene blæste fra forskellige retninger og alligevel være i stand til at fastholde den overordnede kurs. Dernæst og i sammenhæng hermed krævedes en evne til at undgå skærene og finde den rette balance i den konkrete situation.

> A ship, for instance, will sail first on one course and then on another, according to the winds it encounters, and it would never reach its destination but for the skills of the *helmsman* who steers it to port. In the same way man, who acts by intelligence, has a destiny to which all his life and activities are directed; for it is clearly the nature of intelligent beings to act with some end in view. (Aquinas: *De regimine principum ad regem cypri,* p. 3; min kursivering)[5]

Så længe man opererede indenfor den klassiske *beherskelses* logik, var det stadigvæk en selvfølge at en rationel regering måtte være *retfærdig.* Retfærdig var den regering der var i stand til at respektere og videreudfolde et sammenhængende system af grundlæggende *love,* såvel de menneskelige og traditionens som de naturlige og guddommelige. En sådan regering var nemlig i stand til at danne den overordnede ramme om samfundsmedlemmernes udfoldelse og de sociale forskelle som denne satte, og i stand til at se til at denne udfoldelse bevarede en afbalanceret karakter og beholdt sin retning mod det overordnede mål. Så længe man herskede formulerede man, på forskellige niveauer, en almenhed der angav en forpligtethed overfor og en retning mod et samlende mål og befalede undersåtterne at følge den. I og med at man lovgav repræsenterede man samtidig et forbillede indenfor en større sammenhæng der stadigvæk relativt udifferentieret rummede retslige, moralske og sandhedslige aspekter. Derfor var det en integral del af beherskelsen at fyrsten måtte være *dydig.*

Beherskelsens rolle betød at det blev et centralt spørgsmål for det praktiske hegemoni i hvilket omfang dette evnede at forstå og fremstille sig selv som en en sand *efterligning* og videreformidling af verdens grundlæggende orden. Den der ville herske måtte udøve sin magt igennem en positiv afsløring af en *sandhed* der kunne danne forbillede for andre.[6] Dette forhold fik et særligt markant udtryk i fyrstepædagogikken hvor man stillede og søgte at besvare spørgsmålet om hvordan andre burde opdrage og bestandigt genopdrage herskeren så han var i stand til at regere på rette vis.[i] Som det allerede er antydet i behandlingen af Thomas' fyrstespejl blev problemet om den rette opdragelse af fyrsten ligeledes konciperet som spørgsmålet om hvordan man overfor ham bedst kunne ytre en fælles, forpligtende, forbilledlig sandhed.[7]

[i] I fyrstespejlene fremstillede man et billede af den forbilledlige beherskelse som fyrsten kunne spejle sit levned og sit styre i for at hans beherskelse kunne figurere som et forbillede som undersåtterne på deres side kunne spejle sig i.

Omtrent samtidig med *Fyrsten* udgav Erasmus af Rotterdam endnu under titlen *De civilitate morum puerilium* et skrift der lå i direkte forlængelse af den middelalderlige tradition for fyrstespejle. Heri søgte Erasmus at opdrage en ung prins der senere blev Henrik den VIII af England til at blive en god regent ved at bibringe ham almindelig civiliseret opførsel, almene dyder og almen moral.[8]

*

Machiavelli forblev indenfor *beherskelsens* horisont for så vidt som hans skrift forblev underordnet herskerens problematik, og beskæftigede sig med *dominansens* problem set ud fra hans position. Machiavelli søgte nemlig stadig at rådgive herskeren angående det prekære forhold mellem ham selv og det fyrstedømme han besad. Ligesom det var tilfældet hos de tidligere forfattere, figurerede fyrsten hos Machiavelli stadigvæk ikke som en del af det rige han havde erhvervet ved arv, tilegnelse eller erobring; han befandt sig i stedet i en udvendig eller *transcendent* position i forhold til dette. Fyrsten var ikke forbundet med sit fyrstedømme igennem et naturligt eller juridisk grundforhold, men derimod gennem rent syntetiske forbindelser som tradition, gensidig overenskomst eller vold.[9] Ligesom det havde været tilfældet hidtil, rådgav Machiavelli fyrsten om hvordan man kunne bevare og styrke den skrøbelige og udvendige relation mellem fyrste og fyrstedømme.[10]

Riget som fyrsten besad tænkte Machiavelli endnu i første omgang spatialt som et territorium der desuden var udstyret med en række undersåtter.[11] Over dette område udøvede herskeren et alment hegemoni der relativt udifferentieret angik de fleste af tilværelsens aspekter. Han optrådte stadigvæk paternalistisk som forstanderen for samfundets husholdning i al almindelighed. I beherskelsen var den grundlæggende problematik hvordan man kunne etablere fyrsten som et *alment centrum i et givet territorium* således at man herudfra kunne herske, selv over periferien.

Herskeren blev stadigvæk først i stand til at etablere og opretholde sin dominans over et givet landområde i kraft af at han udmærkede sig relativt i en gemen rivalitet hvori stormænd konkurrerede om at opnå den overordnede position.[i] Denne konkurrence om positionerne og status i det omgivende

[i] "Dans *Le Prince,* le problème de Machiavel est de savoir comment l'on peut protéger, contre ses adversaires intérieurs ou extérieurs, une province ou un territoire acquis par l'héritage ou la conquête" ("Omnes et singulatim", p. 25).
Den i Del II beskrevne royale *suverænitetsproblematik* var endnu ikke til stede hos Machiavelli. Man søgte endnu ikke at løse den gældende rivalitets problematik og dens paradoksier én gang for alle ved

samfund tænktes som en almen grundtilstand fyrsten måtte leve med og i. Machiavelli tænkte således indenfor en lukket historisk horisont idet han forestillede sig fyrsten som en hersker der måtte agere og indrette sig på det grundlag som et nu engang begrænset omgivende samfund dannede.[i] Samtidig bevirkede dette grundvilkår at der opstod konkrete konstellationer og tendenser som fyrsten var underlagt. Det bevirkede at der gjorde sig en skæbne *(fortuna)* gældende som fyrsten måtte tage højde for, og hvis tendenser han måtte være i stand til at gribe på rette tid og sted for at udnytte dem til sin egen fordel. Machiavelli beskæftigede sig endnu umiddelbart med statsmandskunstens muligheder i dens klassiske form af styrmandskunst *(gubernatio).* Han rådgav fyrsten om hvordan han bedst muligt kunne styre sit skib der befandt sig på et oprørt hav så det undgik skærene og fandt den rette balance.

Når Machiavelli skulle beskrive den egenskab ved fyrsten der afgjorde om han var i stand hertil og dermed i stand til at optræde som fyrste i egentlig forstand, greb han til en overleveret klassisk term. Den gode fyrste der var i stand til at blive og forblive fyrste måtte være i besiddelse af *"virtù",* af *dyd* og *dygtighed.* Det var imidlertid ikke tilstrækkeligt at besidde denne personlige egenskab for man måtte også være i stand til at kende det rette øjeblik hvor man skulle gribe chancen og udspille sin virtù fra de tidspunkter hvor man skulle lade være. Evne til at bedømme skæbnen og dens iboende tendenser og vurdere netop hvornår man skulle bringe sin virtù i anvendelse på den så ens dyd og dygtighed kunne blive udslagsgivende, betegnede Machiavelli ligeledes med en klassisk term, nemlig det latinske *prudentia,* eller *omtanke.* Denne overordentlig vigtige evne lod sig ikke fremvise i sig selv; men den kunne komme til syne in actu i konkrete handlinger og formidles via en række sådanne exempla som Machiavelli stadigvæk først og fremmest hentede fra den antikke litteratur samtidig med at han tilføjede sine egne samtidige erfaringer.[12]

Samtidig med at Machiavelli således videreførte en antik erfaringsverden og et antikt begrebsapparat, begyndte betydningen af de overleverede begreber

at etablere et absolut og uangribeligt øverste punkt, blot for at opdage at de tidligere paradoksier vendte tilbage på et højere niveau. Hos Machiavelli søgte fyrsten kun at etablere en relativ suverænitet i forhold til sine rivaler: "[P]rinces ought to avoid, as far as they can, being under the control of other people" (Machiavelli: *The Prince,* p. 65). Det sociales begyndelsesproblem lod sig ikke tematisere som et absolut problem, fordi begyndelsen endnu var alt for selvfølgelig. Se også Schmidt: "Mod det aftalte samfund. Prolegomena", p. 17.

[i] Hos Machiavelli kan man således finde rester af den antikke polistænkning. Se Schmidt: "Mod det aftalte samfund. Prolegomena", p. 16.

imidlertid at skride. Ved virtù forstod Machiavelli i *Fyrsten* ikke længere den klassiske borgerdyd. Ordet betegnede her ikke mere den habitus *(hexis)* eller disposition til at finde den rette midte *(mesotes)* i forhold til sig selv og andre der allerede fra begyndelsen af var moralsk og 'politisk'-socialt indskrevet og rettet. I stedet genbestemtes dygtigheden som snarrådig, og til tider hensynsløs, handlekraft, eller som dristighed.[13] Der var i højere grad tale om en *specifik statsmandsdyd* end om en almen dyd. Prudentia betegnede heller ikke mere den klassiske kardinaldyd, den fronetiske 'omtanke', evnen til at dømme ret og dermed i den konkrete situation finde sig praktisk til rette indenfor en omfattende teleologisk, moralsk sammenhæng. For Machiavelli betød prudentia først og fremmest en *strategisk evne.*[14] Der var tale om en evne til at aflæse tendensen i de konkrete situationer som skæbnen satte en i så man blev klar over de reelle muligheder de indeholdt, og evnen til at manøvrere på rette tid og sted så man realiserede disse muligheder. I skæbnen, fortuna, kom ikke mere en højere retfærdighed til udtryk der viste den formastelige sin rette plads; den var i stedet en mere eller mindre gunstig konjunktur for den dristiges udfoldelse.[i]

Hvor denne nye dristighed således mødte og forholdt sig til skæbnen i en strategisk omtanke, begyndte en ny forpligtende realitet at komme til syne. Her viste sig en ny *"necessità",* en nødvendighed, som virkede tvingende ind på alle menneskelige affærer.[15] Hvis man ville gøre sin virtù gældende med nogen effekt og gribe sin skæbne, så måtte man forholde sig uhildet til skæbnen og dens iboende muligheder og gribe dem med strategisk omtanke; men hvis man evnede at gøre dette så var man også i stand til at skabe en ny situation, en ny skæbne, med nye tendenser og muligheder der forpligtede andre. Til gengæld måtte man forvente og søge at tage højde for at andre på deres side ville gøre det samme hvis man selv ville være i stand til at gribe og medforme sin skæbne.

Idet han udarbejdede en sådan ny nødvendigheds logik, begyndte Machiavelli at bryde ud af den antikke polis' forestillinger om at man måtte tage højde for og indrette sig i en lukket omverden hvis karakter man ikke selv bestemte. Den ordnede tilstand man kunne leve i, ophørte med at være noget man kunne *overtage* for i stedet at blive noget fyrsten måtte skabe og opretholde, eller endog bestandigt *genoprette.*[16] Derfor talte Machiavelli om nødvendigheden af

[i] Henvendt til den Lorenzo de Medici til hvem han havde dedikeret sit værk, kunne Machiavelli bedømme de samtidige konjunkturer og vurdere at de pegede på en samling af Italien under en stærk italiensk fyrste som en realiserbar mulighed. Her var et "material [...] that a careful, able [virtuoso] leader could mold into a new form" (Machiavelli: *The Prince,* p. 72), hvis blot en leder af den rette dristighed ville gribe chancen: "All things point toward your greatness. The rest is up to you" (Machiavelli: *The Prince,* pp. 73-74).

at *"mantenere lo stato"*.[17] I Machiavellis nødvendighed begyndte en ny *'statsdannelsens' generaliserede logik* eller nødvendighed at gøre sig gældende, en logik som handlinger måtte følge hvis man skulle etablere og fastholde en stabilitet i det sociale.[18]

Denne statsdannelsens logik antydede, umiddelbart ganske paradoksalt, en magtens eller bemægtigelsens logik. Hvis den eksisterende samfundsmæssige tilstand der nu fremstod som noget der blev oprettet, skulle opretholdes så måtte den være i stand til at svare på de udfordringer den bestandigt blev udsat for. En given tilstand kunne hos Machiavelli i sidste instans kun opretholdes ved bestandigt at gøre noget: ved at magte og bemægtige sig og inkorporere den omverden der udfordrede den. Den kunne kun bevares idet den overbød sig selv og gentog sig selv som noget andet og mere, idet den gentog sig selv som noget lignende på et højere niveau. Den status der hos Machiavelli ikke længere henviste til en mere omfattende omverden, men var en tilstand der blev til i en mere omfattende omverden, rummede en egen uendelig nødvendighed i sig. Staten var en tilstand der *ville sig selv bestandigt mere.* Man kan derfor også hævde at Machiavellis forening af fortuna, virtù og prudentia i en statsdannelsens iboende nødvendighed pegede på en ny, forpligtende *magtens ontologi.* Han satte en magtens og magtforøgelsens logik på dagsordenen, ikke blot som en deficiens, men som et 'positivt' foreliggende grundvilkår man ikke kunne abstrahere fra. Deraf, blandt andet, Machiavellis skandale.[19]

Magtens ufravigelige nødvendighed var i sig selv hverken moralsk eller umoralsk, religiøs eller kættersk, retslig eller transgressiv. Den indebar heller ikke umiddelbart rettens, religionens eller moralens forsvinden eller ophævelse, eftersom Machiavelli stadigvæk opererede med disse, ikke alene som størrelser man måtte tage højde for, men også som størrelser man var forpligtet overfor i den udstrækning det overhovedet var muligt.[20] Med statsinteressens og magtens realitet begyndte et nyt amoralsk, areligiøst og aretsligt register at gøre sig gældende ved siden af moralen, religionen og retten uden at dette nye register alligevel blev enerådende.

Eftersom det nye perspektivs felt var generelt og indbefattede moralen, religionen og retten, blev dets forhold til dem yderst prekært. På den ene side forudsatte statsmagten eksistensen af disse overleverede størrelser som man på Machiavellis tid kunne forestille sig samlet i en overgribende etisk dogmatik, og forholdt sig til dem og deres fordring om almen gyldighed. På den anden side begyndte den at undergrave deres dogmatiske autoritet idet den henviste til det forhold at de kunne relativeres og tilsidesættes med henvisning til en højere nødvendighed.[21]

*

I Machiavellis *Fyrsten* gjorde der sig som nævnt stadigvæk en traditionel *beherskelsesproblematik* gældende. Bogen søgte stadig at afklare hvordan stormænd kunne opnå en generel dominans over et område ved at udmærke sig frem for andre. Denne dominans lod sig imidlertid ikke længere substantialisere som en umiddelbar forskel eller distance. Det var ikke længere muligt at begrunde den ved at forstå den som en rangorden der var naturlig indenfor en større kosmologisk og teleologisk sammenhæng som kun var tilgængelig for de indviede.

Således blev det i Machiavellis tekst ligeledes mærkbart at den langstrakte historiske transformation igennem hvilken loven udsondredes fra sin oprindelige indlejrethed i beherskelsen på dette tidspunkt var langt fremskreden.[i] I og med at man var begyndt at forelægge et sammenhængende korpus af love, begyndte man at udarbejde en gældende ret i en systematisk og renset form således at denne forekom at kunne stå alene. Så snart man begyndte at selvstændiggøre retten som lov for at begrunde den ved sig selv (som legalitet) og i en særegen legitimitetsproblematik, begyndte man imidlertid implicit at anfægte den overleverede forestilling om en alment forpligtende normativitet der kunne fungere som forbillede på såvel det personlige som det samfundsmæssige plan idet den var i stand til at stratificere og inkorporere alt det forefaldende som forskellige grader af deficiens i forhold til forbilledet. Fra det øjeblik man i loven begyndte at uddifferentiere retten som et selvstændigt hierarki, begyndte man samtidig at gøre den sandhed gældende at hierarkiet ikke mere kunne begrundes i en omfattende etisk orden; det var derimod først det etablerede retslige hierarki der fastlagde en orden.

Når retten i form af loven således selvstændiggjordes i forhold til beherskelsen og begyndte at anfægte forestillingen om en alt samlende inkorporation, efterlod den imidlertid en restproblematik, sådan som det er blevet berørt i Del II.II.4 og Del II.VII.[ii] Uddifferentieringen åbnede for den mulighed at man kunne begynde at spørge efter karakteren af en beherskelse, eller et herredømme over andre, der ikke allerede på forhånd blev konciperet

[i] Jævnfør Del II.II.3&4, Del II.III.3 og Del II.VII.

[ii] En anden restproblematik blev til som et resultat af den nævnte uddifferentiering af retten og anfægtelsen af en omfattende politisk-normativ sammenhæng. Det var den diskussion og rationalisering af de moralsk rigtige retningslinier for den individuelle handlemåde der begyndte at gå under betegnelsen 'etik'.

som en retledning af disse mod et højere mål som også indebar en retfærdig fordeling. Den åbnede for at en bestemt ny restproblematik på sin side kunne udsondres og stilles i en renere form end det tidligere havde været muligt. Denne restproblematik viste sig at være en *magtproblematik.* Det blev nu en central vanskelighed at afklare hvorledes man kunne agere, og reagere på hændelser i omgivelserne, både de aktuelle og eventuelle, foreliggende og foregrebne på en sådan måde at disse begivenheder ikke bestemte over en, men at man tværtimod selv blev retledende for omgivelserne. Det blev et grundlæggende problem hvordan man kunne bemægtige sig sin verden ved at strukturere felterne for begivenheders mulige udfald, snarere end at lade sit eget handlerum bestemmes af omgivelsernes aktivitet.[22]

Som det blev antydet i de nævnte kapitler, kunne en sådan udsondret magttematik foldes tilbage i, gentolkes indenfor og reassimileres af lovens dispositiv. Hvis dette skete, blev det nærliggende at forestille sig magtudøvelse som en handlemåde der udmærkede sig negativt i forhold til loven på en række centrale punkter. I så tilfælde måtte man koncipere enhver magtudøvelse som i sin natur illegitim, absolut og grænseløs. Man måtte begribe den som en handlemåde der ikke så andre muligheder end at søge at reducere den modstand den mødte til det mindst mulige ved at afskære dens muligheder for at komme til udfoldelse, eller som en handlemåde der bestræbte sig på at udradere enhver modstand. Man måtte i så fald forstå magtudøvelsen som undertrykkelse eller vold.

Hvis man undgik at bestemme magtudøvelsen som et negativt spejlbillede af loven, lod den udsondrede magttematik sig imidlertid også tænke mere selvstændigt. I så tilfælde blev det muligt at raffinere og radikalisere magtproblematikken hinsides loven og retten og koncipere dens problematik som en selvstændig problematik der havde sin egen logik som var mere grundlæggende end lovens og rettens.

Hos Machiavelli kunne man finde et klart blik for en grundlæggende differens mellem loven og en rendyrket magtudøvelse som han i første omgang forstod som militærmagt eller udøvelse af vold. Man kunne også spore sans for begge størrelsers afgørende betydning når man skulle etablere en stabil samfundsmæssig tilstand, dog vel at mærke således at den rendyrkede magtudøvelse når det kom til stykket måtte tillægges den mest fundamentale rolle.[23] Men samtidig antydede Machiavelli at denne magtens problematiki sidste ende ikke lod sig fyldestgørende beskrive indenfor en bestemmelse af magtudfoldelse som vold. Han pegede på at magtudøvelsens logik på et fundamentalt niveau måtte artikuleres indenfor en *bemægtigelsens problematik.*

Han skitserede at magtudøvelsens problematik kunne stilles som problemstillingen om hvordan man kunne tage og bevare ledelsen over andre.

Sideløbende med en sådan generaliseret bemægtigelsens logik begyndte Machiavelli imidlertid at opdage et nyt fælles kriterium for loven, volden og bemægtigelsen. De mødte alle hos Machiavelli deres egen endelige sandhed om sig selv i af- og *efterprøvningen,* nemlig af hvad der overhovedet var muligt. Først i udforskningen og kontrollen af hvad man kunne komme af sted med at bemægtige sig, og hvad der blev sagt fra overfor mødte alle disse størrelser en indre instans som de måtte respektere.

Den aktør som hos Machiavelli fik en central placering indenfor dette sandhedsregime var også ny; det var nemlig *massen.*[24] Denne var en diffus mangehovedet størrelse der ikke blev anskuet som værende udstyret med love og rettigheder, men som alligevel kunne rejse sig for at protestere eller gøre oprør når den følte sig trådt for nær. I massen kunne magten begynde at møde et komplekst og uudgrundeligt samspil der kunne figurere som en privilegeret genstand for magtudøvelsen, men som også unddrog sig den.

Skandale vakte også denne nye sandhedsanordning og forholdet til den nye aktør fordi Machiavelli gjorde det klart at relationen hverken var det klassiske dyds- og dygtighedsforhold eller lovens legitime eller illegitime kommandoforhold, men derimod en *popularitetsrelation.* Det drejede sig ikke om hvem eller hvad fyrsten var, men om hvordan han fremtrådte, og om hvem eller hvad han syntes at være. Det kom dermed også til at dreje sig om forstillelse: om at fremstille sig selv som dydig, gudfrygtig og ordholdende, snarere end at være det.[25]

Allerede godt hundrede år før Gracian og endnu længere før det uddøende Ancien Régimes s*iècle du goût,*[26] åbnede Machiavellis tematisering af magten dermed for en *smagsproblematik,* selv om denne endnu blot forblev antydet. Når fyrsten demonstrerede sin dygtighed og handlekraft overfor massen, var det for ham afgørende spørgsmål som han bekymret måtte afvente svaret på hvorvidt 'man' ville goutere hans tiltag. Først i 'smagsdommen' samledes det sædvanlige og almindelige, uden at det hermed blev endeligt forelagt, idet det afsagde en konkret og afgørende, men samtidig foreløbig dom over den magtudøvelse det blev udsat for. Først i smagens værdisættelse fik magtudøvelsen et svar på om der var udøvet for megen, for lidt eller tilstrækkelig magt. Og i denne sandhedens time antydedes det også at ikke alene bemægtigelsen, men også loven, tvangen og volden, når det kom til stykket, var henvist til at vinde anerkendelse i den gemene smag.

På et kritisk stade da sædvanens 'urgroede' gemenhed for længst var blevet anfægtet tilstrækkeligt til at den åbnede sig mod et bredere fællesskab, og førend dette var blevet endeligt benævnt og lukket i lovens og kontraktens kollektivitet, hos for eksempel Hobbes, kunne Machiavelli pege på *værdisættelsen* og *anerkendelsen i smagen* som det fundamentale. I sit eget jævndøgn pegede han dermed på eksistensen af hvad der senere viste sig at være et sanseligt og tilsyneladende umiddelbart og ureflekteret fællesskab der imidlertid allerede, i kraft af den i smagsdommen foregrebne anerkendelsens dialektik, konstant gav et vink om, indbød til at deltage i et bredere, reflekteret og uselvfølgeligt fællesskab. Imod denne vanskeligt regerbare masse der begyndte at træde frem hos Machiavelli, kunne man vende sig i den statsræsonens litteratur der blev til ganske kort tid efter, idet man bestemte den og gjorde den administrerbar som en befolkning.

2 Fremkomsten af en statsræsonlitteratur

Allerede ganske få år efter Machiavellis død begyndte der at dukke en ny europæisk litteratur frem der anlagde et perspektiv forskelligt fra hans. Denne nye litteratur der kunne mødes i en samlende bestræbelse på at undersøge og udarbejde naturen af en særlig statsræson og en særlig statsinteresse, begyndte for alvor at vise sig fra midten af 1500-tallet og havde sin storhedstid frem til begyndelsen af 1700-tallet.[i]

I *Cours 78.01.02* demonstrerer Foucault hvordan allerede de la Perrières *Le Miroir politique* skitserede et tema der ikke fandtes da Thomas Aquinas rådgav

[i] Den manifesterede sig tidligt i værker som de la Perrières *Le Miroir politique, contenant diverses manières de gouverner et policer les républiques* (fra 1555), Gentillets *Discours sur les moyens de bien gouverner et maintenir en bonne paix un royaume ou autre principauté, divisez en trois parties: à savoir, du Conseil, de la Religion et Police que doit tenir un Prince. Contre Nicolas Machiavel* (1576), Boteros *Della ragion di Stato* (1589). I det følgende århundrede udkom Palazzos *Discorsi del governo e della ragion vera di stato* (1606), Bonaventuras *Della ragion di stato* (1623), Henri de Rohans *De l'Interest des Princes et Estats de la Chrestienté* (1638), La Mothe Le Vayers *L'Œconomique du Prince* (1653), Naudés *Considérations politiques sur le coup d'État* (1639), Chemnitz' *De Ratione Status* (1674), Courtilz de Sandras' *Nouveaux intérêts des Princes de l'Europe, où l'on traite des Maximes qu'ils doivent observer pour se maintenir dans leurs Etats, et pour empêcher qu'il ne se forme une Monarchie Universelle* (1685). Genren levede imidlertid videre også i det følgende århundrede med værker som Roussets *Les intérêts présents et les prétentions des puissances de l'Europe* (1733) og Frederik den Stores *Réfutation du prince de Machiavel* (1739-40). Jævnfør "La gouvernementalité"; "Omnes et singulatim", pp. 23 ff.; "The Political Technology of Individuals", pp. 148 ff; *Cours 78.03.08;* og Meinecke: *Die Idee der Statsräson.*

herskeren om hvordan han kunne styre vel, og som endnu ikke eksisterede da Machiavelli rådgav fyrsten om hvordan han kunne bevare magten.[27] Et sådant nyt tema viste sig allerede i de la Perrières værk når han begyndte at angive hvad man måtte forstå ved *"gouverner"*. Han gjorde tilbagevendende opmærksom på at man ikke kun talte om at "guvernere" et land, men også en provins, en religiøs orden, et konvent, et hus, sjæle og børn. Man kunne således kalde enhver monark, kejser og konge, men også enhver højt placeret gejstlig, enhver dommer og magistrat og lignende for "gouverneur",[28] ligesom familiefaderen og pædagogen kunne beskrives som sådan. De la Perrière understregede dermed at der fandtes en mængde forskelligartede former for 'guvernement', og at fyrstens kun var en blandt disse mange. Disse former var tilstrækkeligt nært beslægtede til at de gradvist gled over i hinanden. Var man i stand til at lede vel i én forbindelse, var man formodentlig også velegnet til at lede i andre sammenhænge; og var samfundet vel ledet på visse niveauer, var det lettere at lede det på andre. Der herskede en grundlæggende kontinuitet imellem guvernementets former. Det var kendetegnende at de la Perrière anskuede alle disse former for guvernement som aktiviteter der fandt sted indenfor og som var afhængige af bredere sammenhænge, og ikke som praktikker i kraft af hvilke en sammenhæng først blev til eller konstitueredes. Det var indenfor et mere omfattende samliv at pædagogen ledte sine elever og faderen sine børn. Guvernementet blev hos de la Perrière således beskrevet som en *immanent praksis*.

I Septimius Severus' og Karl den Stores alethurgi, i Thomas Aquinas fyrstespejl, i Machiavellis fyrsterådgivning og i de juridiske suverænitetsforestillinger der var begyndt at blive dominerende, havde man opereret med at fyrsten befandt sig i en overordnet position i forhold til sine undersåtter og hinsides det øvrige sociale fællesskab idet han udøvede en ganske særlig form for beherskelse. Man understregede diskontinuiteten mellem den form for beherskelse han udøvede og andre former for dominans, og dermed hans beherskelses anderledeshed. Man pointerede hans beherskelses transcendente karakter i forhold til det beherskede. I og med at de la Perrière begyndte at undersøge guvernementet som en bestemt praksis og pointere at denne udmærkede sig ved sin mangeartethed, kontinuitet og immanens, anslog han en ny tematik.

De la Perrière hævdede endvidere at man i guvernementet besørgede "den rette fordeling af de ting som man tog hånd om for at lede dem mod et passende mål".[29] At han således bestemte 'guvernementet' som en aktivitet der rettede sig direkte mod tingene, angav en forskydning i forhold til både den juridiske

suverænitetsforestilling og Machiavelli. Her havde man defineret beherskelsen territorialt og forstået den som magtudøvelse der primært og fundamentalt angik et landområde og først sekundært rettede sig mod de subjekter der måtte befinde på det. Man havde forstået landets frugtbarhed eller goldhed, tæt- eller tyndtbefolkethed, beboernes rigdom eller fattigdom, flid eller dovenskab som afledte egenskaber ved den territorialitet der var selve beherskelsens essens. Med sit udtryk fremhævede de la Perrière nu implicit at guvernementets referent ikke var *territoriet.* Guvernementet rettede sig derimod og tog hånd om det som *menneskene* var i deres relationer til og deres forbundethed med andre størrelser. Disse andre ting var menneskenes rigdomme og subsistensmidler, inklusive det landområde som de beboede med dets grænser, frugtbarhed og klima. De var også deres skik og brug, vaner og forestillingsverden. De var endelig de naturfænomener som disse mennesker kunne blive ofre for; hvad enten der var tale om tilbagevendende foreteelser som endemier, hunger og mortalitet; eller der var tale om pludseligt opståede hændelser og katastrofer som epidemier, stormflod og tørke. Hvis man skulle lede en familie, var det primære mål ikke at bevare og udvide dens jordbesiddelser; det drejede sig i stedet om at beskæftige sig med de individer som familien bestod af og tage hånd om deres forhold, for eksempel deres subsistens, velstand og udvikling og deres relationer til andre familier.

Havde man således tidligere skelnet mellem den umiddelbare og primære genstand for beherskelsen, nemlig *territoriet,* og et højere formål for beherskelsen, det *fælles gode* eller den fyrstens *overlegne styrke* som beherskelsen skulle etablere, så viste der sig en ny *guvernementets cirkularitet* hos de la Perrière. Når guvernementet rettede sig mod de mennesker og ting som det tog hånd om for at sikre den rette fordeling imellem dem der kunne føre dem til et passende mål, begyndte den umiddelbare genstand for ledelsen og ledelsens mål at falde sammen. Ledelsen var en aktivitet der tog en bestemt fordeling af mænd og midler som sin genstand for at hidføre en anden og bedre fordeling af mænd og midler.

At guvernementet lokaliserede sit mål i de størrelser som det havde til opgave at lede samt i deres fordeling, indebar at man i sidste instans kom til at operere med en række specifikke mål. Ledelsen måtte sørge for at etablere den rette fordeling på en række konkrete områder. Et godt guvernement måtte sørge for at der blev stillet tilstrækkeligt med midler til rådighed for den gruppe den ledte til at denne kunne overleve og forbedre sine kår. Det måtte også sørge for at gruppen kunne vokse, at den kunne blive rigere, flittigere, besidde større kundskaber, og at den kunne udvikle handel og manufaktur. I stedet for at

fastholde et fælles overordnet mål som man måtte foreskrive og pålægge det sociale korpus sådan som man havde gjort det i forestillingen om det fælles gode, om fyrstemagten og om suverænitet, begyndte man at operere med en mangfoldighed af specifikke finaliteter der på deres side skulle afstemmes med hinanden.

I guvernementet begyndte man at opfatte det ledte som en række specifikke udviklingsprocesser man kunne understøtte, intensivere og dirigere i forskellige retninger, og som man kunne lade spille sammen og influere på hinanden. Man begyndte at behandle det ledte som en relation mellem en række specifikke, forskelligt rettede kræfter man kunne påvirke på forskellige niveauer.

Et afgørende spørgsmål blev det hermed også hvorvidt det man søgte at guvernere var i stand til at modtage eller acceptere den specifikke finalitet guvernementet søgte at forpligte det overfor og udvikle sig i overensstemmelse med denne. De la Perrière fremhævede at den der skulle guvernere vel, måtte besidde egenskaberne "tålmodighed, visdom og omhu."[30] Når de la Perrière skulle forklare hvad han forstod ved tålmodighed, henviste han til dronen, biernes konge, der herskede over de øvrige bier i bistadet, men uden at have en brod nødig.[31] Herved havde naturen nemlig givet et eksempel til efterfølgelse på hvordan man var i stand til at lede gennem mildhed og retfærdighed uden at gribe til sværdet, uden hele tiden at tage tilflugt til de trusler om sanktioner der i sidste instans henviste til suverænens ret til at slå ihjel. Visdom forklarede de la Perrière ikke længere som guvernørens kendskab til de guddommelige og menneskelige love med deres iboende retfærdighed, men derimod som hans kendskab til tingene og deres relationer med hinanden, til de mål som disse gjorde det nærliggende at bestræbe sig på og forpligtede en til at nå, og til de dispositioner som man måtte træffe for at nå dem. Ved den ledendes flid, omhu eller omsorg forstod de la Perrière den egenskab der bevirkede at han ledte for at *varetage det ledtes tarv.* For at illustrere denne egenskab fremdrog de la Perrière hvordan den sande familiefader var den der stod tidligst op og gik sidst i seng i sin husholdning, samt den der vågede over og tog sig af selv de mindste detaljer, netop fordi han betragtede sig selv som en leder der stod i sin husholdnings tjeneste.

I stand til at udvise en egentlig omhu for de ledtes tarv blev guvernøren imidlertid først i det omfang hans guvernement rent faktisk stod i de ledtes tjeneste; og i stand til at lede viist i egentlig forstand blev han først idet han var i stand til at tage hånd om og videreudvikle den konkrete mangfoldige finalitet der faktisk kom til syne når ledelsen begyndte at indvirke på tingene og deres fordeling. Den ledendes omhu og visdom forudsatte en evne til at afstemme

guvernementet efter den realitet der skulle ledes. Hermed markerede guvernementet ligeledes en forskydning i forhold til den tidligere beherskelsesrationalitet. Det drejede sig i guvernementet ikke længere om at opnå et kendskab til de grundlæggende *love* så man kunne applicere dem på den omkringliggende virkelighed og befale den at rette sig efter et sådant grundlæggende korpus. Det gjaldt heller ikke om i sine dristige indgreb at tage højde for en almen *magtens logik* og skæbnens konkrete konjunkturer uden selv at være herre over nogen af delene. I guvernementet anstrengte man sig i stedet for løbende at *tilpasse ledelsen* til en *specifik realitet* der først for alvor kom til syne, når man begyndte at lede, til en realitet der først dukkede op inhærent i guvernementsudøvelsen.

*

I dag forlenes ordet 'statsræson' først og fremmest med en pejorativ betydning, idet man herved forstår en rationalitet og en adfærd der tilsidesætter enhver ret- og rimelighedsbetragtning og enhver humanitet ved at henvise til en højere statsinteresse. Ud over en sådan hensynsløshed der hyppigt viser sig voldelig, forbinder man ofte statsræsonen med en vis vilkårlighed.[i]

I den periode hvor termen blev til og vandt udbredelse, havde *'statsræson'* imidlertid en positiv og indholdsmættet klang. Ved *'stat'* forstod man indenfor den beskrevne litteratur i første omgang en ledelse af en befolkningsmængde, en ledelse der var tilstrækkelig pålidelig til at den kunne etablere sig som en *stabil tilstand* man ikke kunne unddrage sig. Staten var den ledelse der var tilstrækkelig pålidelig til at sørge for *ro og orden i republikken.* Og i statsræsonen søgte man et kendskab til de midler som var nødvendige for at etablere, bevare og udbygge et sådant stabilt styre.[32] Ved *statsræsonen* forstod man dermed en særlig positiv, forpligtende rationalitet der havde sit specifikke domæne, nemlig guvernementet, hvis sandhed den kunne udforske og lære at kende så den blev i stand til at etablere stabilitet i og en udvikling af dette område.

I litteraturen der søgte at formulere en sådan ny statsræson, tematiserede man for første gang kunsten at guvernere som en *selvstændig aktivitet.* Her begyndte man at vende sig mod de fremgangsmåder man tog i brug når man skulle lede

[i] Statsræsonen er blevet forbundet med disse negative konnotationer, blandt andet i kraft af at den er blevet forstået og reassimileret indenfor det ældre suverænitetsperspektiv. Dermed er statsræsonen kommet til at fremstå som et instrument og et udtryk for et despotis luner.

en *mængde mennesker* idet man samtidig anskuede disse som størrelser der, på deres side, selv *udviste en egen adfærd* eller en opførsel. Man begyndte her at beskæftige sig med de teknikker man tog i brug for at blive i stand til at *lede andre folks ledelse* af hinanden og dem selv.[33]

Statsræsonens litteratur rettede sig ikke alene mod denne guvernementets kunst for at undersøge den, men også for at angive hvordan man bedst kunne guvernere. Det drejede sig om at forholde sig til guvernementets teknikker for at forbedre dem. Således fandt den første grundlæggende refleksion sted over en ledelsespraksis der spurgte efter denne praksis' egenart og undersøgte hvordan denne kunne blive et guvernement i egentlig forstand. I statsræsonens rationalisering af den guvernementale praksis rensedes den kunst det var at lede andres adfærd så den fremstod i sin lutrede og særegne skikkelse. Her kunne den sættes på begreb som en egentlig ledelsesteknologi der havde et gebet som var relevant for den, et genstandsområde hvor den kom til anvendelse, sine egne overordnede retningslinier og sine egne formål.[34]

I statsræsonens efterrationalisering begyndte man for første gang for alvor at opfatte kunsten at lede som en ganske særlig aktivitet med en egen iboende rationalitet. I denne forbindelse fandt man også den tidligste systematiske bestræbelse på positivt at udarbejde en sådan ledelseskunstens iboende og forpligtende logik. Dette skete vel at mærke idet man konciperede denne ledelseskunstens logik som et særegent rationale der udmærkede den i forhold til andre rationaliteter. Man beskrev ledelseskunsten som et *særegent rationale* blandt og på linie med andre, ikke som en alt indbefattende ontologi til hvilken alt andet lod sig reducere.

En sådan redegørelse blev mulig idet statsræsonslitteraturen for første gang konciperede ledelsen som en styringspraksis der udmærkede sig ved at være *immanent* i forhold til den praksis den behandlede. Særkendet ved den ledelsesrationalitet som statsræsonen undersøgte var at såvel ledelsen og lederen i guvernementet opfattedes som værende en del af og som et indspil i det der skulle ledes, ikke som noget der befandt sig hinsides, og som noget der var suverænt eller overmægtigt i forhold til dette.

Denne guvernementets immanens indebar visse retningslinier for hvordan en ledelse måtte udfolde sig. For i kraft af sin opmærksomhed på guvernementets manglende transcendens blev statsræsonen klar over og søgte at gøre en ledelse opmærksom på at ledelsen måtte tage højde for at den selv var et indspil i en større sammenhæng der allerede var præget af en egenlogik hvis ledelsen skulle kunne påberåbe sig at være ledelse i den egentlige forstand af ordet.

Når man således i statsræsonen vendte sig imod og søgte at artikulere kunsten at guvernere, viste der sig derfor samtidig et nyt, forpligtende applikationsfelt. Dette nye område betegnedes som *"staten"*. Staten var et applikationsfelt der først viste sig indenfor guvernementet eftersom den var en realitet der først blev til og blev opretholdt i kraft af at man bestandigt udøvede dette.[35] Men det var samtidig en fremdukkende realitet hvis logik guvernementet løbende måtte tilpasse sig.[36] Og det var endelig i denne nye realitet at man måtte søge guvernementets mål. Ledelsen fik til opgave at sørge for ikke alene tilblivelsen og bevarelsen af en sådan stat, men også for dens stadige fremgang og forøgelse. Guvernementet måtte sørge for at der blev *stadig mere stat.*[37]

I og med at statsræsonens litteratur lagde afstand til de klassiske fyrstespejle, distancerede den sig fra en tidligere beherskelsens og styringens kunst hvor man søgte vejledning i de overleverede overgribende sammenhænge, og hvor man så det som sin opgave at blive i stand til at videreformidle disse ved at man tilegnede sig almindelige dyder og færdigheder som klogskab og mådehold. Men statsræsonens litteratur lagde også den rendyrkede statsmandskunst bag sig der blev resultatet når beherskelsen begyndte at optræde løsrevet fra de traditionale sammenhænge der havde begrænset den og givet den et indhold således som det var tilfældet hos for eksempel Machiavelli. Det drejede sig ikke længere først og fremmest om hvordan fyrsten kunne opnå en privilegeret position og blive i stand til udefra at sætte rammerne for det sociale samkvem.[38] I statsræsonens konception af kunsten at guvernere begyndte det i stedet at handle om hvordan man med afsæt i et socialt samkvem som man altid allerede indgik i, kunne iværksætte en *ledelse* af andre der *tog hensyn* til det ledte *i tilstrækkelig grad til at ledelsen kunne blive stabil.* I stedet for at fokusere på fyrstens eller den udenforståendes dygtighed og dennes inhærente stabilitet, indledte man nu en undersøgelse af en specifik logik der udmærkede den ledelse man allerede var indskrevet i, en logik der rummede sin egen iboende stabilitet. Dermed erstattedes dominansens almindelige rettesnore af den specifikke sandhed der dukkede op indenfor den aktivitet det var at lede andre i deres ledelse af dem selv og andre. Det var den stat som guvernementet altid allerede var i færd med at udvirke, og som den bestandigt bestræbte sig på at udvikle yderligere.[i] Statsræsonen gjorde opmærksom på at staten ikke lod sig regere

[i] I *Cours 78.03.15* gør Foucault opmærksom på at man i statsræsonen ikke mere beskæftigede sig med "[le] problème de fondement, dynastie et de légitimité" sådan som man havde gjort det indenfor den traditionelle beherskelsesproblematik, i loven, og sådan som Machiavelli stadigvæk gjorde det. Man omgik konstitutionsproblematikken og de dynastiske problemer eftersom man kunne tage afsæt i det faktum at "on est déjà dans l'état."

efter de almene transcendente, kosmologiske og teologiske retningslinier som man kunne forholde sig til og forelægge ved at udvikle en almindelig dygtighed og klogskab, men at den måtte ledes efter sin egen specifikke og immanente rationalitet. Dermed satte statsræsonen en anden *specifik og immanent sandhed* i stedet for den tidligere *transcendente alethurgi.*[39]

*

At en statsræsonens litteratur efterhånden afløste fyrstespejlene og en analyse af guvernementets logik dermed trådte i stedet for en artikulering af beherskelsen, var kulminationen på en langstrakt udvikling der sammenfattede denne så den ikke længere var til at tage fejl af. Den nye litteratur gjorde det manifest at man igennem længere tid var begyndt at tage nye ledelsesteknikker i brug og at anvendelsen af disse havde taget et sådant omfang at den ikke længere var til at overse og kaldte på en refleksion. Statsræsonens litteratur vidnede om at guvernementet var i færd med at udvikle sig til et sådant niveau og nå et sådant omfang at det blev nærliggende at søge at inkorporere det i en beherskelsesdiskurs der imidlertid derved transformeredes til en anden diskurs. I og med at man søgte at indoptage denne praksis, iværksatte man samtidig en intern refleksion over de eksisterende styringsteknikker der rensede den

Mens man i den kristne eskatologi og det traditionelle kejservælde havde opereret med en forestilling om et afsluttende rige der skulle kunne ophæve alle partikulariteter i sin almenhed og etablere den universelle fred, forsvandt denne forestilling nu i statsræsonens konception af guvernementet. Var der i statsræsonen ikke noget konstitutionsproblem så var der heller ikke noget "problème du point terminal" (ibidem) eftersom statsræsonen ikke opererede med nogen afslutning på historien og den følgelig ikke behøvede at diskutere hvor man måtte situere et sådant slutpunkt.

I statsræsonens rationalisering af guvernementet begyndte en ny *åben historisk tid uden begyndelse og afslutning* dermed at komme til syne. Den åbnede for en ny historisk væremåde, for en ny historicitet: "Le temps de l'histoire est *indéfini.* [...] Nous sommes dans *l'historicité ouverte à cause du caractère indéfini de l'art politique.* [...] L'idée de la *paix d'État* va se substituer à l'idée de l'empire terminal" (ibidem; mine kursiveringer). "Le développement de la raison d'État est corrélatif de l'effacement du thème impérial. Rome, enfin, disparaît. Une nouvelle perception historique se forme; elle n'est plus polarisée sur la fin des temps et l'unification de toutes les souverainetés particulières dans l'empire des derniers jours; elle est ouverte sur un temps indéfini où les États ont à lutter les uns contre les autres pour assurer leur survie propre. Et plus que les problèmes de légitimité d'un souverain sur un territoire, ce qui va apparaître comme important, c'est la connaissance et le développement des forces d'un État: dans un espace (à la fois européen et mondial) de concurrence étatique, très différent de celui où s'affrontaient les rivalités dynastiques, le problème majeur, c'est celui d'une dynamique des forces et des techniques rationelles qui permettent d'y intervenir" *(Cours 78, Resumé des cours,* p. 102). Det var et sådant perspektiv Kant udfoldede og søgte at løse indenfor lovens univers i sit skrift *Die Idee der Weltgeschichte.*

eksisterende praksis og tillod den at artikulere sin egenart. Idet man i statsræsonens litteratur iværksatte en rationalisering af guvernementet, satte man den ikke alene på begreb som en udbredt, men også som en selvstændig og *irreducibel praksis med sin egen rationalitet.* Statsræsonen var den første efterrationalisering af en styringspraksis der bestemte denne som en særegen ledelsespraksis. Fremkomsten af statsræsonen betød ikke kun at ledelsesrationaliteten var i færd med at blive en overgribende teknologi; den bidrog også selv til at den begyndte at fremstå som en uomgængelig selvstændig størrelse.

At loven i løbet af middelalderen og nyere tid blev installeret som et overgribende dispositiv, indebar en ophævelse af den overleverede beherskelse. Dette muliggjorde på sin side at magtudøvelse kunne udspaltes af herredømmeproblematikken for at genopstå som et særligt selvstændigt aspekt i den sociale omgang. Adskilt fra og modstillet loven kunne dette særlige irreducible register renses, generaliseres og konciperes som en grundlæggende ontologi der i forskellige forklædninger gjorde sig gældende på alle niveauer således at man i sidste instans måtte forstå selv loven som en af magtens manifestationer.[i] Denne mulighed realiseredes første gang hos Machiavelli, antydedes momentant samtidig med at den blev besværget og ophævet i lovens orden hos Hobbes for senere at radikaliseres hos Clausewitz og Nietzsche.

For en overordnet betragtning måtte en sådan magtanalyse imidlertid væsentligst anskues som et afmægtigt modbillede der var affødt af, og som forblev i opposition til det overgribende lovdispositiv. Det blev ved monumentale antydninger af en anden logik der var for vage og forblev for enkeltstående til at kunne danne en anordning som kunne få forpligtende karakter for den sociale omgang. Bestemmelsen af de sociale ytringer som magtudøvelse forblev en alternativ analyse. Den sedimenteredes ikke til et egentligt omfattende dispositiv der kunne fungere som en social selektionsmekanisme idet det tenderede mod at eliminere visse typer af handlinger mens det åbnede for andre.

Fremkomsten af en statsræsonens litteratur betød imidlertid at dette forhold var ved at ændre sig. Den pegede på at man var i færd med at afdække og uddestillere hvordan der gjorde sig en *specifik og forpligtende logik* gældende i magtudøvelsen eller bestemmelsen over andre for så vidt som denne lod sig forstå som ledelse af andre; og den antydede at man var i færd med at udbrede

[i] Jævnfør Del II.VII.

og sedimentere denne logik i en selvstændig ledelsesanordning. Det afspaltede, diffuse magtregister var ved at få status som en selvstændig anordning med en egen tvingende logik; men det fik det først idet det blev bestemt som en særegen 'udøvende magt'.

Som det allerede er blevet antydet, var forudsætningerne for at man kunne rationalisere ledelsesprincipperne og sætte dem på begreb som en overgribende rationalitet i statsræsonen blevet skabt igennem en langstrakt forhistorie. De første vidnesbyrd om en magtudøvelse der fulgte de retningslinier der senere for alvor blev artikuleret for sig og sat på begreb i statsræsonen, finder Foucault i den kristne kirkes ledelsestradition sådan som denne for alvor begyndte at tage form allerede fra omkring det tredje århundrede efter Kristus. I måden hvorpå den kristne hyrde ledede sin udvalgte flok, så Foucault en ledelsesform der i en række henseender figurerede som en forløber for den anderledes ledelsesform statsræsonen for alvor udspaltede og udarbejdede som selvstændig. Denne tidlige kristne pastorale ledelse vil derfor blive beskrevet i det følgende Kapitel. I statsræsonen kunne man imidlertid udsætte den form for ledelse som allerede den kristne pastorale bebudede for en hidtil uhørt renselse. At den nye ledelse med statsræsonen kunne fremstå og kunne komme til sig selv som et diagram, antyder at den nye ledelsesform allerede havde været længe undervejs, og at den var i færd med at gøre sig generelt gældende hvor den tidligere havde haft karakter af en undtagelse. Beskrivelsen af den tidlige kristne pastorale og dens forskellighed fra den antikke styring i Kapitel II tjener således også som en forberedelse til redegørelsen af den nye ledelsesrationalitets udbredelse der følger i Kapitel III.

II Ledelsesrationalitetens forhistorie

1 Den antikke styring

I den kristne pastors eller hyrdes ledelse af sin flok fandt Foucault den første ledelsesform der rettede sig direkte mod en *mængde i forandring* og bevægelse for også løbende at tage hånd om *dens enkelte element* helt ned i hans dennesidige livs mest intime daglige detaljer. Det var dermed også en ledelsesform som iværksatte en afhængighed der konstant var nærværende for såvel den enkelte som den ledte flok som helhed. Derved distancerede den pastorale ledelse sig fra den styringstradition der var almindelig udbredt i antikken.[1]

I de store græske og romerske politiske tekster glimrede hyrdemetaforen, ifølge Foucault, ved sit fravær så snart det drejede sig om at beskrive den overordnede styrings eller beherskelsens natur. Den forekom for eksempel ikke hos Isokrates, Demosthenes eller Aristoteles. Undtagelser var de homeriske tekster hvor betegnelsen optrådte som en rituel titulering når de laverestående henvendte sig til fyrsten, samt tekster der synes at være præget af pythagoræisk tankegods, for eksempel Archytas' fragmenter.[2] Hyrdemetaforen dukkede altså forholdsvis sjældent op som en anvendelig metafor, og kun i tekster hvor der gjorde sig en orientalsk indflydelse gældende.

I den klassiske tids store tekster brugtes hyrdemetaforen yderst sporadisk, og da altid kun som en metafor hvis anvendelighed man ganske vist kunne diskutere, men altid for i sidste instans at afvise den som upassende. Beskrivelsen af guddommen, kongen, fyrsten eller den overordnede leder som en hyrde der ledte en hjord, syntes at have været inacceptabel for grækerne og romerne. I stedet optrådte kybernetes-sammenligningen forholdsvis hyppigt. Den konge der herskede over en by måtte styre denne på samme måde som en god styrmand eller en rorgænger styrede sit skib således som det blev tematiseret i forbindelse med behandlingen af Thomas Aquinas *De regimine principum*. Den genstand som hans styring rettede sig mod var primært byen selv og ikke de enkeltindivider der levede i den.[3]

Det fremgår blandt andet af Platons *Statsmanden eller Om Kongedømmet.*[4] I dialogens forsøg på at besvare spørgsmålet om hvad der karakteriserede styreren af eller herskeren over en by *(despotes),* dukkede den pastorale magt nemlig op som et umiddelbart forslag og blev en udførlig behandling til del. Her

beskæftigede Platon sig indgående med spørgsmålet om man kunne bestemme lederen af en by som en form for hyrde.

I dialogen stod det indledningsvis klart at den sande styrer eller hersker måtte være den der evnede at optræde befalende eller foreskrivende for sig selv og andre.[5] Men samtidig indførtes en *dihairesis* imellem den der befalede over døde ting (sådan som for eksempel arkitekten gjorde det) og den der befalede over de levende væsener; mellem den der befalede over enkelte dyr og den der befalede over hele flokke af sådanne; samt mellem den der befalede over dyreflokke og den der stod i spidsen for flokke af mennesker. Disse sondringer mundede ud i et forslag om at karakterisere den politiske hersker som "hyrde for en ubehornet hjord".[6]

I en efterfølgende metodologisk refleksion anfægtedes en sådan konklusion imidlertid straks. Man kunne tænke sig så mange forskellige, mere eller mindre absurde opdelinger af dyreriget; og det var ikke nødvendigvis den bedste fremgangsmåde at stille menneskene overfor resten af dyrene for at tage udgangspunkt i det beherskedes egenart når man skulle bestemme herskerens rolle. Det var ikke ved at undersøge de forskellige arter og afgøre hvilke af dem der lod sig ordne i flokke at man kunne afgøre hvorvidt statsmanden lod sig beskrive som en hyrde for mennesker. Det var i stedet ved at undersøge hvilken rolle en sådan hyrde spillede.

En sådan hyrde var den eneste leder af sin flok. Han var den som sørgede for føden til hvert enkelt af dyrene i flokken, tog sig af dem når de var syge, spillede musik for at samle og lede dem. Kongen var ligesom hyrden den der stod i spidsen for sin bystat. Men det var ikke ham der sørgede for sin bys subsistens; det gjorde derimod for eksempel bonden og bageren. Det var heller ikke kongen der tog sig af byens borgere når de var syge, men derimod lægen. Og det var lederen af gymnasiet der ledte mennesker ved musik, og ikke kongen.

Eftersom mange af de mindre magistrater i bystaten stod i spidsen for flokke af mennesker og tog sig af deres enkelte medlemmer mens statsmanden kun udførte få af hyrdens traditionelle aktiviteter, kunne disse magistrater med god ret gøre den politiske leder rangen stridig når det drejede sig om at påberåbe sig titlen "hyrde for mennesker".[7] Hvis man skulle afsløre hvad der var den sande politiske styring, måtte man derfor også undersøge hvordan den udmærkede sig i forhold til alt det der omgav den. Man måtte vise hvorved den adskilte sig fra pastoratet.[8]

Denne pointe uddybedes idet Platon i en efterfølgende myte beskrev hvordan Universet i sig rummede to adskilte perioder med modsatrettede omløbs- eller

udviklingsretninger. I en forudgående tidsalder, under Kronos' styre, overvågede hovedguden hele udviklingen. Hele Universet var delt op imellem guder der herskede over de enkelte dele; ligesom dyrene var delt op i arter og flokke imellem de mindre guder der ledte dem som uafhængige guddommelige fårehyrder.[9] Over den menneskelige hjord vågede den overordnede guddom derimod selv som en fårehyrde på samme måde som menneskene i en senere tidsalder hægede om de laverestående dyr. Således opvartede havde menneskene ikke behov for ly idet klimaet var afpasset efter deres behov; ligesom de heller ikke havde behov for at dyrke jorden eftersom naturen forsynede dem med sine frugter i rigt mål. Under den overordnede guddoms opsyn havde menneskene heller ikke behov for nogen 'statsindretninger" eller *politeiai.*[10]

En efterfølgende tidsalder, under Zeus' ledelse, var imidlertid blevet indledt med at "styreren af altet" havde trukket sig tilbage; hvorefter Jorden langsomt af egen drift var begyndt at bevæge sig i den modsatte retning af den tidligere.[11] Det der for Platon at se udmærkede denne samtidige tid var således at guderne havde trukket sig tilbage som allestedsnærværende hyrder for menneskene.[12] Disse fandt sig dermed i modsætning til tidligere overladt til at sørge for sig selv. For at gøre dette muligt havde man overladt dem ilden, de højere og lavere kunster samt planter de kunne dyrke.[13] Men menneskene var dermed også fra da af overladt til at styre sig selv således at bestyrerne af de menneskelige flokke nu ikke længere befandt sig entydigt på et niveau over flokkene, men var en del af flokken selv. Det var derfor også en afgørende fejltagelse at bestemme statsmanden som hyrde for det betød at man forvekslede de nuværende menneskelige herskere med de tidligere guddommelige.[14]

Hyrdemetaforen synes således at figurere som den mest nærliggende mulighed der dukkede op så snart man søgte at beskrive beherskelsens natur. Det var imidlertid et fejlagtigt forslag når det drejede sig om at karakterisere den overordnede styring i en situation hvor mennesket var forladt af guderne og dermed overladt til sig selv og til at styre sig selv og andre. Hyrdemetaforen var en adækvat anskueliggørelse af det guddommelige forsyn og dets styring, men ikke af den nuværende egentlige 'politiske' statsmandskunst.[15] For den sande politiske statsmand var opgaven nemlig at vise omsorg for væsener på to fødder der selv "føjede noget til" eller udviste en egenvilje.[16]

I stedet dukkede *vævermetaforen* frem hos Platon som et billede på den egentlige politiske aktivitet. Placeret mellem en forgangen guldalders guder der havde optrådt som allestedsnærværende hyrder for menneskeheden, og de lavere rangerende magistrater der var i stand til at fungere som hyrder for en

ganske begrænset flok, kunne de personer der stod i spidsen for det politiske fællesskab ikke optræde som hyrder for folket. Deres opgave var ikke, ligesom de guddommelige herskeres, detaljeret at våge over og sørge for gruppen af enkeltindividers ganske liv.[17] I stedet var de politiske lederes eller statsmændendes aktivitet at ligne med uldvævekunsten *(erion hyphantike).*

I denne aktivitet tog væveren nemlig afsæt i et allerede foreliggende materiale og underkastede det en behandling der rummede flere led. Da kartning af ulden var en nødvendig del af den, indeholdt aktiviteten en opløsende eller sondrende virksomhed hvor man adskilte de dele af materialet der var filtret sammen med andre dele som de ikke hørte sammen med, for at bringe det passende sammen. Dette skete imidlertid med henblik på at spinde og væve de således klarlagte modsatrettede naturer sammen indtil de dannede et sammenhængende stof, og ikke blot for løst at associere det adskilte sådan som det for eksempel var tilfældet når tømreren naglede ting sammen.[18]

I den politiske kunst gjaldt det således ikke om at træde i de afdøde guders sted og tage sig af, opfostre og opdrage et afkom; det drejede sig i stedet om at forbinde en række modsatrettede temperamenter, tilbøjeligheder og dyder i et "guddommeligt" og "menneskeligt bånd" idet man betjente sig af den "rigtige mening"[19] som en art skyttel. I den statsmandskunst der handlede i analogi med vævekunsten, tog man afsæt i byens mangeartethed for at artikulere den og knytte den sammen til det fornemste af alle stoffer: et polisfællesskab der hvilede på overensstemmelse og venskab. Når man forstod den politiske kunst som vævekunst, blev den en aktivitet der havde til opgave at samle et fællesskab af de foreliggende eksistenser.[20] Den sande statsmandskunst skulle ikke søges i det pastorale underhold og omsorgen for alle og enhver; den var en vævekunst der skulle skabe en enhed i et mangefold af selvstændige eksistenser.[21]

2 Den tidlige pastorale ledelse

Forestillingen om en pastoral ledelse synes imidlertid at have været udbredt i de antikke orientalske kulturer. Måske netop derfor var hyrdemetaforen tilstrækkelig nærværende til at Platon måtte behandle og afvise den. Den ægyptiske farao modtog en hyrdestav som et led i kroningsritualet; og de babylonske konger tituleredes rituelt som "menneskehedens hyrder". Man beskrev ligeledes det guddommelige generelt som en hyrde der førte menneskene til den eng hvor de hørte til, og sørgede for deres underhold.[22] Imellem det guddommelige og den konge der også var guddommelig, herskede

der en ubrudt kontinuitet. Kongen var den underordnede hyrde som guden havde betroet sin hjord. Han måtte følgelig passe på den og villigt tilbagelevere den til den store hyrde der tog sig af og nærede menneske og dyr, jord og himmel. Kongen og guddommen indgik i én pastoral sammenhæng.[23]

Hyrdetemaet genfandtes i forstærket form i de ældre hebræiske samfund. Her afslørede Jahve sig også konstant som den uundværlige hyrde for sit folk. Men samtidig fik temaet her en ny drejning. Jahve blev her beskrevet som den eneste og alenestående hyrde der personligt ledte sit folk, assisteret af sine profeter.[24] Den pastorale struktur blev genbestemt som en relation der i sin egentlige og positive form umiddelbart forbandt Gud og mennesker.[25] Den fik her karakter af en rendyrket religiøs relation; og i denne pastorale struktur indgik kongen ikke mere.[i] I det hebræiske samfund fandtes der derfor heller ingen egentlige pastorale institutioner.

I forhold til den *græske beherskelse* udviste den *pastorale ledelse* en række afgørende forskydninger. Pastoren var den leder der igennem sin ytringer først samlede en adspredt vrimmel til en flok. Denne flok eksisterede ikke og kunne ikke opretholde sin eksistens uden hans umiddelbare nærvær og direkte indgriben. Forsvandt hyrden eller holdt han op med at virke, gik hjorden i opløsning. Pastoren var den bestandige stifter og genskaber af det sociale fællesskab. I modsætning hertil tog den græske hersker eller styrer afsæt i et allerede eksisterende fællesskab og bestræbte sig på at løse dets konflikter således at det kunne leve videre, også uden hans bestandige indgriben. Hvor den græske herskers og statsmands indgriben, eksempelvis ved Solons lovgivning for Athen, var enkeltstående og bestræbte sig på at manifestere den overordnede ramme for det sociale samkvem, indebar pastorens en kontinuerlig rekonstitution.[26]

Mens man først og fremmest forstod den græske beherskelse som en magtudøvelse over et landområde,[27] udfoldede pastoren sin ledelse direkte overfor sin flok der ikke var bestemt ved nogen territorial tilknytning. Hyrden ledte uformidlet en mængde der befandt sig i konstant bevægelse.[28] Netop fordi

---

[i] I Det gamle Testamente kvalificeredes kongerne derfor også kun som hyrder i en privativ, sjældent i en positiv betydning. De karakteriseredes oftest som hyrder for så vidt de var dårlige sådanne: for så vidt de lod flokken dø af sult og tørst, splittede den eller klippede den for deres egen vindings skyld. De gamle konger sammenlignedes altså med hyrder for at påpege at de ikke levede op til de guddommelige standarder.
Den eneste undtagelse var David der blev beskrevet som en god hyrde eftersom han var grundlægger af monarkiet. David var undtagelsen fordi han, ligesom perserkongen Kyros, var den person der havde fået i opdrag at samle en flok. (Se Johannes Petersen: *Israel III-IV,* pp. 63, 71-73 og 454.)

den pastorale magtudøvelse ikke var territorialt defineret, kunne hyrden stille sit folk et land der flød med mælk og honning i udsigt.

Det overordnede mål for pastorens ledelse var at sørge for frelse og velfærd af medlemmerne i den flok hyrden samlede og udøvede sin magt over. I en vis forstand havde den græske hersker ligeledes til opgave at redde polis.[29] Som det fremgik af styrmandsmetaforen lod den græske statsmands opdrag sig imidlertid reducere til at bringe fællesskabet som helhed frelst igennem når det blev konfronteret med fare. Hyrden, derimod, skulle ikke alene sørge for de overordnede gunstige betingelser og træde til hvor det var påkrævet, men skulle på en og samme tid gennem sin indgriben løbende selv sørge for at både flokken som helhed og dens enkelte dele befandt sig vel. Pastoren skulle på én gang gøre alt for hele sin flok og for hvert enkelt af flokkens får.[30] Pastoralen var en på én gang globaliserende og individualiserende ledelsesform.

Også anførerens egen rolle og forpligtelse begyndte at forandre sig når man opfattede ledelse som en pastoral relation. Heller ikke den græske statsmand kunne sætte sine personlige interesser over det fællesskab han anførte hvis han ville være en god hersker og rorgænger. Men man betragtede samtidig den gode styring som den rette vej til den selvhævdelse og selvforherligelse der måtte finde sted igennem fællesskabet. Hyrden derimod viede hengivent sit liv til den flok hvis samling og individuelle frelse han havde gjort til sit højere formål. Hans hverv var i første række bestemt ved sin byrdefuldhed og anstrengende karakter, ikke ved sin ærefuldhed. I modsætning til den græske herskers styre og beherskelse af polis havde pastorens velgørenhed overfor sin flok umiddelbart karakter af hengivenhed og *selvopofrelse.*[31]

At beherskelse således blev bestemt som opofrelse, både for hele flokken og for ethvert af flokkens medlemmer, gjorde det muligt at en ny, den pastorale ledelses paradoksalitet kunne begynde at vise sig. Pastoren kunne blive bragt i en situation hvor han måtte spørge sig selv om han skulle vælge at ofre den enkelte (ganske ofte sig selv) for at sørge for helheden; men han kunne også blive konfronteret med en situation hvor han måtte spørge sig selv i hvor høj grad han skulle vælge at sætte helheden (inklusive sig selv) på spil for at redde den enkelte ellers fortabte. Til tider kunne denne paradoksalitet stille sig som et egentligt ledelsens dilemma hvor hyrden syntes tvunget til at vælge mellem den første eller den sidste mulighed.

3 Den kristne pastorale

Den kristne litteratur og lære fra det fjerde til det sjette århundrede af vor tidsregning således som den fremstår i blandt andre Johannes Chrysostomus', Thasius Caecilius Cyprianus', Ambrosius', Johannes Cassianus' og Benedictus af Nurcias skrifter og levnedsbeskrivelser, vidner, ifølge Foucault, om hvordan tilhængerne af den kristne religion allerede fra det sene romerriges tid havde anstrengt sig for at importere og udvikle de pastorale ledelsesformer i et samfund hvis overordnede styringsstrukturer i øvrigt var ganske anderledes. Den kristne reception, således som den for alvor fandt sted fra det tredje århundrede, var imidlertid alt andet end en simpel gentagelse af det orientalske hyrdetema.

I modsætning til den hebræiske konception hvori hyrdemetaforen var blevet taget i anvendelse for at anskueliggøre den guddommelige ledelse af mennesker, anvendte man i kristendommen også metaforen for at forstå og rationalisere menneskenes dennesidige ledelse af andre mennesker. Først samtidig med fremkomsten af kristendommen begyndte man at sedimentere den pastorale metaforik til en ny, særegen og selvstændig ledelsesstruktur. Her begyndte man at organisere den pastorale magtudøvelse som et egentligt dispositiv der blev retvisende for hvordan man burde lede menneskene i deres ledelse af sig selv.[32] Denne nyudviklede ledelsesstruktur dannede en væsentlig forudsætning for at den kristne religion kunne etablere sig som en særlig kirkelig institution der var i stand til kontinuerligt at gribe ind i og detaljeret forme sine medlemmers liv; og den er siden forblevet et grundlæggende træk ved denne kristne kirke i dens totusindårige historie.[33]

Den kristne reception af hyrdetemaet indførte samtidig en række indbyrdes sammenhængende, afgørende forskydninger i dette.[34] I denne accentueredes hyrdens ansvarlighed overfor den hjord han anførte. Hidtil havde han været ansvarlig for hjorden i sin helhed og for det enkelte individ. Nu blev pastoren ikke alene holdt ansvarlig for det enkelte individ, men også for selv enkeltindividets mindste handlinger, tanker og forestillinger og deres moralske valør. Den hidtidige numeriske og individuelle fordeling af hyrdens ansvarlighed skærpedes til en minutiøs faktuel og kvalitativ distribution. Den kristne pastorale indførte således et "princip om analytisk ansvarlighed" i hyrderelationen.[35]

Pastorens analytiske ansvarlighed indebar at han fik pligt til at vide alt om hvert enkelt får i sin flok. Han måtte vide besked med hvad enhver af dem gjorde, og om denne syndede åbenlyst i sine handlinger; men han måtte også

vide besked med hvad der hændte i den enkeltes indre liv: om han syndede i sine tanker og sit følelsesliv og om han gjorde tilstrækkelig fremskridt ad vejen der førte til frelse. For at gøre en sådan kvalitativ viden om individet mulig helt ned i de mindste detaljer, betjente man sig af to teknikker der allerede var udbredt i den hellenske verden, nemlig selvprøvelse og sjæleomsorg (eller sindelagsrådgivning).[36] Men samtidig ændrede man dem betydeligt. Hos pythagoræerne, stoikerne og epikuræerne var forskellige teknikker til selvprøvelse allerede udbredte. Disse skulle gøre det muligt at gøre status over hvad man havde bedrevet af godt eller skidt og således måle hvilke forbedringer man havde gjort med hensyn til at beherske sine følelser og dermed blive herre over sig selv. I visse kultiverede miljøer dyrkede man også sjæleomsorg, men da normalt kun som en rådgivning man søgte tilflugt til i de særlig penible perioder af ens liv hvor man var ramt af sorg eller skæbnens ugunst. I den kristne pastorale forbandt man de to adskilte teknikker så de dannede en sammenhængende og vedvarende forpligtende enhed. Man iværksatte en vedvarende selvefterprøvelse hos den ledte der tilskyndede ham til at etablere en minutiøs viden om sig selv. Dette skete imidlertid ikke for at give ham en selvindsigt der kunne give ham herredømmet over sig selv, men derimod for at han bestandig kunne videregive denne viden til en sjælesørger således at denne løbende kunne vejlede ham selv i hans livs mest intime detaljer. De to teknikker, selvprøvelse og sjæleomsorg, der tidligere havde virket som midler til selvkontrol og bemestring af omverdenen, blev nu veje ad hvilke afhængighed og afkald blev til.[37]

Den videns- og sandhedsform i hvilken den kristne pastorale forbandt selvprøvelsen og sjæleomsorgen til en sammenhængende helhed, var *bekendelsen.*[38] Bekendelsen var en form for sandhedsudsigelse i hvilken udsigeren var aktøren i sandhedsudsigelsen der bevirkede at afsløringen fandt sted; men han var ligeledes det privilegerede vidne til sandheden, den eneste der var i stand til at overvære og vidne om hvad der rent faktisk afsløredes; samtidig med at han endelig selv var sandhedens objekt, eller den genstand som sandhedsudsigelsen afslørede noget om. I bekendelsens komplekse sandhedshændelse blev udsigeren således subjekt for en manifestation af sandheden. Udsigeren fremstod her i de angivne henseender som den underliggende bærer af sandheden og fik en identitet i kraft af dette idet han blev underkastet og forpligtet på sin sandhed.[i] Netop i kraft af at afsløreren af

[i] I *Cours 78.02.22* taler Foucault om en "subjektivering igennem sandheden (par la vérité)."

sandheden blev subjekt for sin sandhed i de forskellige betydninger af ordet, kunne han i bekendelsen også indgå som en underkastet genstand for en magtudøvelse. Han var her altid allerede som udsigende subjekt også subjekt i og objekt for en magtudøvelse.[i]

Samtidig med pastorens skærpede ansvarlighed og hans pligt til at vide alt, indførte den kristne pastorale således omvendt et princip om den ledtes øjeblikkelige og komplette afhængighed af pastoren i hyrderelationen. Når en græker overgav sit liv og sin vilje i en anden enkeltpersons hænder, skete dette for en begrænset tid og med et ganske bestemt formål for øje. Han betroede sig til en læge, en taler eller en pædagog for at blive rask, erhverve en kundskab og blive i stand til træffe de bedst mulige valg. Han afgav styret over sit liv i et begrænset omfang og i et begrænset tidsrum for at blive desto bedre til at forvalte det i længden, med henblik på i det lange løb at opnå desto større selvstændighed. I den hebræiske hyrdekonception bestemtes Guds hjord

[i] Foucault hævder at der med den kristne pastorale begyndte at gøre sig et nyt sandhedsregime gældende, "définie par l'obligation où se trouvent les individus d'établir à eux-mêmes un rapport de connaissance permanente" *(Cours 80.01.30).* Denne tilståelsens sandhed markerede et novum i forhold til det overleverede dogmatiske sandhedsregime. Her havde sandhedsudsigelsen i stedet haft form af en trosbekendelse, af en bekendelse til et bestemt urørligt og fornuftigt trosindhold eller en dogmatik. I bekendelsen drejede det sig derimod om at "explorer [...] indéfiniment les secrets individuels" (ibidem).

Foucault fremhæver dermed hvordan kristenheden fra begyndelsen af "a été perpetuellement traversé par cette extraordinaire tension entre les deux régimes de la vérité: le régime de la foi et le régime de l'aveu" (ibidem). Han gør samtidig opmærksom på at dette ikke indebar at kristenheden var gennemløbet af to heterogene sandhedsregimer. Sammensmeltningen mellem de to kom til udtryk i den dobbeltbetydning ordet 'bekender' fik. På den ene side refererede ordet til den der tilstod sine egne hemmeligheder og sin skyld; mens det på den anden side betegnede den der bekendte sig selv til en bestemt tro og en bestemt dogmatik. I forlængelse heraf kan Foucault pointere: "Le christianisme, c'est la religion de la *confession,* dans la mesure où celle-ci est à la charnière des deux régimes de la vérité" (ibidem; min kursivering).

Foucault gør endvidere opmærksom på hvordan en sådan sammenhængende bekendelsens alethurgi blev afgørende for magtudøvelsen: "pas de pouvoir juste et légitime, si les individus ne disent pas vrai sur eux-mêmes. [...] Il faut que les individus disent vrai sur eux-mêmes pour que le pouvoir soit effectivement rétabli selon des lois qui sont des lois du soleil, soleil qui organise le monde et qui éclaire jusqu'au fond les consciences" (ibidem). En undersøgelse af den kristne kirke og dens bekendelsestradition er således ikke kun i stand til at kaste lys over hvordan borgere i de vestlige samfund er blevet subjekter for en magtudøvelse og i en vidensindsamling; den belyser også hvorfor en ledelse på sin side er blevet afhængig af at bestemte former for sandhedshændelser finder sted: "Pourquoi et comment l'exercice du pouvoir, dans nos sociétés du gouvernement des hommes, demande, non seulement des actes d'obéissance et de soumission, mais des actes de vérité où les individus son aussi sujets comme acteurs, spectateurs-témoins, et comme objets dans la procédure de manifestation de la vérité?" (ibidem).

derimod i sin helhed og i sin grundlæggende væremåde som underkastet den fælles hyrde og underlagt hans vilje. I det kristne pastorat skærpedes underkastelsesrelationen således at den begyndte at indebære den ledtes konstante og integrale underkastelse under en anden persons, pastorens, vilje, først og fremmest fordi den var hans vilje. Den kristne pastorale installerede en ledelsesrelation hvor det ledte individ førtes til bestandigt udtømmende at overdrage ledelsen af sit eget liv til sin egen personlige pastor.

Evnen til at adlyde begyndte at optræde som en dyd og som et 'mål' i sig selv, ikke som et middel til noget andet. I Johannes Cassianus' beskrivelse af klosterlivet, *Institutiones coenobitae,* gjorde han for eksempel rede for hvorledes munkene fandt deres frelse idet de viste sig i stand til at udføre de mest absurde befalinger fra deres overordnede. Underkastelsen ophørte med at være et forbigående middel for i stedet at blive en tilstand man permanent burde befinde sig i.[39] Benedictus gjorde opmærksom på at munkene ikke skulle følge deres egen frie vilje, men underkaste sig andre og højere personers befaling og dømmekraft. I den kristne pastorale fik enhver egenvilje karakter af en dårlig vilje. I antikken havde det græske *apatheia* betegnet en tøjling af ens egne passioner der gjorde individet til herre i sit eget hus hvis det ellers var i stand til at udvise den. Apati kom derimod indenfor pastoralen til at betyde den blivende tilstand af lydighed der befriede de ledte for den illusion som pathos, egenviljen, var. Det betegnede en forbilledlig tilstand man kunne opnå hvis egenviljen frivilligt gav afkald på sig selv.

Igennem de ledelsesteknikker som den tog i anvendelse, organiserede det kristne pastorat således et bestemt permanent *selvforhold* hos de ledte. Man sørgede for at de ledte forholdt sig til sig selv på en sådan måde at de bestandigt gav afkald på sig selv og på et liv i den verden de umiddelbart delte med andre.[40] Man ledte dem til bestandigt at iværksætte deres egen daglige 'afdøen' for denne verden, deres egen *'mortifikation'.* En sådan mortifikation havde til opgave at muliggøre deres genopståen til en anden verden. Også i det antikke Hellas havde borgerne kunnet ofre sig for at byen kunne overleve. Den kristne mortifikation eller selvopofrelse adskilte sig imidlertid herfra eftersom den fik karakter af et permanent selvforhold. Idet den blev en integral og grundlæggende del af den kristne identitet, blev selvopofrelsen en tilstand man kunne leve i, eller en overlevelsesform.

Dette gjaldt imidlertid ikke alene for de ledte får, men også for pastoren. Den kristne pastorale relation indførte ikke alene en uendelig analytisk ansvarlighed for enhver af de ledte fårs mindste ytringer; den fordrede også af pastoren at han bestandig var i stand til at opofre sig selv og hele sit liv for selv den mindste del

af hvad han var ansvarlig for. Den kristne pastorale iværksatte også pastorens evindelige mortifikation. Det begyndte at optræde som bevis på en persons egnethed som pastor at han nægtede at påtage sig pastorhvervet, netop fordi han ikke var ivrig efter at lede og befale, men foretrak at tjene.[41]

Mens de ledte får kunne indgå i en relation med deres pastor i kraft af at de villigt og helt underkastede sig ham og tjente ham, måtte pastoren på sin side også forstå sin ledelse som en tjeneste overfor hvert enkelt i flokken. For at sørge for at individerne kunne opnå den evige frelse, iværksatte det kristne pastorat et helt netværk af udvekslinger hvori man gensidigt opofrede sig for hinanden. Den pastorale ledelse organiserede en *generaliseret servilitet* hvori ingen fremstod som herrer over andre.[42] Indenfor denne servilitets horisont fremstod den sociale udveksling som et kredsløb af overførsler mellem gensidigt afhængige og underordnede. Den pastorale ledelse organiserede en servilitetens cirkulation.[43]

Med denne generaliserede servilitet udelukkedes en individualisering der traditionelt havde taget 'egoismens', eller selvbemestringens og selvbekræftelsens form.[i] I dens sted trådte en individualiseringsproces der havde karakter af en *subjektgørelse.*[44] Indenfor den kristne pastorale blev den ledte et individ i kraft af at han blev subjektiveret ved at blive identificeret i analytiske ledelsesstrukturer der indspandt ham i vedvarende underkastelsesrelationer og bandt ham til en sandhed som man uddrog af ham selv.[45]

Med denne identitetsdannelse igennem en subjektgørelse kom et selvforhold og et forhold til andre til syne der distancerede sig afgørende fra hvad man havde kendt i de tidlige antikke samfund. Idet de pastorale teknikker blev artikuleret som en sammenhængende ledelsesteknologi i det kristne pastorat, pegede de på en alternativ social væremåde der vendte op og ned på det antikke samfunds traditionelle strukturer.

Samtidig skitserede pastoralen en ledelse af adfærden der adskilte sig afgørende fra det i Del II beskrevne lovens dispositiv. Havde loven været forbundet med en fordring om at alle skulle adlyde den samme almengyldige

[i] Jævnfør bind II af *Histoire de sexualité, L'usage des plaisirs,* for en mere indgående beskrivelse af en sådan selvkonstitution. Bind III, *Le souci de soi,* påpeger at en sådan form for individualitet var i færd med at forandres indenfor den antikke kulturkreds allerede i de første århundreder efter Kristus, for, blandt andet i kejsertidens stoicisme, at blive erstattet med en selvbekræftelse og en selvbeherskelse der blev til igennem et aktivt afkald på at beherske en nu mere omfattende og uoverskueligt divers omverden. Med pastoralen blev der imidlertid, ifølge Foucault, tale om en "mode d'individualisation qui non seulement ne passera [...] par l'ancienne notion du moi, mais implique sa déstruction" *(Cours 78.02.22).*

befaling, så konstruerede man i pastoralen en lydighed hvori den enkelte kontinuerligt underkastede sig bestemte andre mennesker eftersom netop disse drog omsorg for hans liv.[46]

Det nybrud der fandt sted med det kristne pastorat gjorde dette til et af de afgørende momenter i de vestlige samfunds magt- og ledelseshistorie.[i] Med fremkomsten af den kristne pastorale kunne det vestlige menneske begynde at betragte sig selv som et får blandt andre får der behøvede og kunne stille krav om en konstant *omsorg,* både på det kollektive og det individuelle plan, fra sin ledelses side. Og der tegnede sig den mulighed at man kunne anskue ikke alene ledelse som sådan, men også politik generelt som beskyttende hyrdeomsorg.[47] Hermed kunne også en egen *servilitetens agitation og aggressivitet* komme til syne, der er forblevet et særkende ved de moderne vesteuropæiske samfund: en tilbøjelighed til intern og ekstern voldsanvendelse i den gensidige omsorgs navn der blev tematiseret i Prologen til nærværende Del.[48] Den kristne pastorale tegnede et første omrids af den 'guvernementalitet' hvis diagram statsræsonen skitserede samtidig med at guvernementaliteten trådte frem som et overgribende dispositiv fra og med det syttende århundrede.[49] I den tid som forløb fra den tidlige kristne pastorale til den fuldt udfoldede guvernementalitet, overleveredes en række af de beskrevne grundtræk fra det opridsede ledelsesdispositiv; men samtidig undergik dette afgørende forandringer, specielt i løbet af det femtende århundrede.

[i] Foucault fremhæver det som et særkende ved de samfund der ved antikkens afslutning kom til syne i den vestlige udkant af Europa at "elles seules ont développé une étrange technologie du pouvoir traitant l'immense majorité des hommes en troupeau avec une poignée de pasteurs. Ainsi établirent-elles entre les hommes une série de rapports complexes, continus et paradoxaux. [...] C'est assurément quelque chose de singulier dans le cours de l'histoire. Le développement de la 'technologie pastorale' dans la direction des hommes a de toute évidence bouleversé de fond en comble les structures de la société antique" ("Omnes et singulatim", p. 11).

III Ledelsesrationalitetens udbredelse og udsondring

1 Pastoratets krise

Den pastorale ledelsesform var imidlertid ikke kirkens enerådende organiseringsform i de ti katolske århundreder der fulgte det kristne pastorats tilblivelse. Som det er blevet beskrevet i Del II, kom det kristne pastorat med tiden til at fungere sideløbende med, spille sammen med og konkurrere med et et kirkeligt hierarki formuleret i lovens dogmatik.[1] I middelalderens socialitet blev pastoratet aldrig den enerådende organiseringsform.

At pastoratet forblev en indflydelsesrig og omstridt teknologi viste sig ifølge Foucault i de reformbevægelser der bestandigt revitaliserede kirkens pastorale ledelsesformer, specielt med afsæt i munkevæsenet.[2] Disse bevægelser kunne have til formål at genetablere den pastorale levemåde indenfor de eksisterende munkeordner; eller de kunne, som de nye tiggermunkeordner, udbrede de pastorale omgangsformer i den omgivende befolkning. Som en art svar på de utallige kriser som romerkirken gennemlevede, vendte den bestandig tilbage til og revitaliserede sin pastorale herkomst.

At pastoratet vedblev med at spille en rolle viste sig ifølge Foucault også i det forhold at der fra det 11.-12. århundrede til det 16.-17. århundrede udviklede sig en række protestformer der udviste en ny og anderledes specificitet.[3] I disse gjorde man ikke i første række oprør mod en suveræn dogmatik ved at vise ulydighed overfor og overskride denne. Der var heller ikke primært tale om en insubordination overfor en disciplinering. I stedet satte man i disse protestformer et opgør omkring ledelsens former på dagsordenen. Man rettede sig direkte mod den ledelsens teknologi som man blev udsat for, for at gøre op med denne og udarbejde alternative adfærds-, ledelses- og fællesskabsformer.[4] Protesten tog således afsæt i de pastorale ledelsesformer som et fait accompli for at stille spørgsmålet om hvordan, af hvem og mod hvad man skulle ledes.[5] Efter at have overvejet forskellige muligheder, vælger Foucault betegnelsen *"contre-conduites"* som den mest adækvate karakteristik af disse specifikke opgør med de allerede etablerede ledelsesformer.[6] Der var tale om modbevægelser der søgte en alternativ ledelse af opførslen eller fremfærden.

I løbet af middelalderen udviklede der sig ifølge Foucault fem hovedtyper af alternativ ledelse af adfærden.[7] Den første var *askesen.* Denne var en øvelse, en begrænsning og en pine, en selvbemestring som den enkelte underkastede sig selv og sin egen krop uden indblanding fra andre. Herigennem søgte det enkelte individ *apatheia,* en tilstand af ro hvori han ikke mere led, hvori alt det som kunne ramme ham ikke mere kunne fremkalde en tilstand af lidelse. Han søgte allerede i denne verden at iværksætte en udgang fra sin egen krop og fra denne verden der gengav ham magten over sig selv idet den bragte ham i en kristuslignende urørlig, eksalteret hinsidig tilstand.[8] En sådan askese fandt blandt andet et tydeligt heterodokst ydtryk i de bandlyste flagellantbevægelser; men den brød også frem indenfor kirken og ellers anerkendte munkeordener, hos for eksempel franciskanerne. I alle tilfælde forblev den imidlertid problematisk for pastoratet eftersom individet i askesen vendte sig mod den konstante og endeløse overdragelse af ledelsen til andre der fandt sted i den pastorale ledelse.[9] I askesen tog individet afsæt i den servilitetens ledelse som man allerede var udsat for og vendte dens teknikker mod sig selv så de blev midler til en fortvivlet og overspændt selvbemestring og selvbekræftelse.[10]

I en anden form for alternativ regulering af adfærden vendte man sig ligeledes imod pastorens autoritet og den teologiske begrundelse for den idet man antydede at Rom var et nyt Babylon og paven Antikrist. Man forkastede imidlertid ikke således som det hyppigt var tilfældet i askesen, de pastorale strukturer ved at betone det enkelte individs ledelse af sig selv, men for at søge efter *nye kollektive fællesskabsformer* og inkorporere ledelsesstrukturen i disse så den voksede ud af dem som en provisorisk størrelse.[11] I disse alternative fællesskabsformer kunne man vende den traditionelle ledelsesstruktur på hovedet idet man valgte den mest fattige eller den mest syndige, for eksempel den prostituerede, til leder; man kunne hævde en absolut ligeværdighed imellem medlemmerne; man kunne operere med at ingen måtte lade sig lede af andre eller med at alle måtte kunne lade sig lede af enhver anden.

En tredje form for afvigende ledelse af adfærd tegnede *den middelalderlige mystik* sig for. I det kristne pastorat havde man udformet et sandhedsregime der hvilede på at de styrede bekendte deres egne individuelle hemmeligheder til et korpus af ledende og dermed overlod det til dem at efterprøve deres relation til et korpus af dogmer som disse ligeledes havde til opgave at fastholde og formidle. Mystikeren, derimod, overlod ikke efterprøvningen af sin sjæl til andre ved at gå til bekendelse overfor dem, men søgte en tilstand hvor sjælen blev i stand til at efterprøve og lutre sig selv igennem sin egen relation til det absolutte. I og med at mystikeren bestræbte sig på at etablere en sådan

umiddelbar afsløring af det guddommelige i den enkeltes sjæl, brød han samtidig ud af pastoratets traditionelle transmission af og undervisning i et korpus af sandheder. Mystikeren søgte ad sin egen vej en viden der havde form af uvidenhed.

En fjerde form for alternativ regulering af adfærden fandt sin ledetråd i den *hellige skrift* selv. Når man således vendte tilbage til den oprindelige og essentielle pastors ytring for at høre hans ord, blev det muligt at distancere sig fra den tradition af verdslige hyrder der også forstod og fremstillede sig selv som hans stedfortræder.[12]

Endelig, for det femte, fungerede en *eskatologi* som ledetråd for en alternativ fremfærd. Affirmationen af at verden lakkede mod enden gjorde det ligeledes muligt at tage afsked med de dennesidige pastorer i kraft af at man foregreb den sande pastors tilbagevending og yderste dom. Således ledte for eksempel genoptagelsen af mystikeren Gioacchino da Fiores profeti om en kommende Helligåndens tidsalder i midten af 1200-tallet hos de franciskanske fraticelli der tolkede denne tid som umiddelbart forestående, til en omfattende heretisk bevægelse der blandt andet ytrede sig i flagellantprocessioner.

Selv om pastoratet i middelalderen aldrig for alvor blev installeret som en særegen og isoleret ledelsesform, forblev den en central og omstridt størrelse, en størrelse der blev gjort til genstand for bestandige forbedringsbestræbelser, og som stod på spil i utallige stridigheder.[13] Fremkomsten af de beskrevne mangfoldige former for alternativ regulering af adfærden markerede imidlertid samtidig en vedvarende og generel krise i pastoratet.[14]

Denne krise blev for alvor omsiggribende og kulminerede i det femtende og det sekstende århundredes revolter.[15] Disse bevægelser drejede sig nemlig ikke alene om at forkaste det kristne pastorat; man søgte også efter andre og ikke nødvendigvis mindre strenge former for ledelse. Man søgte her generelt efter nye relationer mellem flok og hyrde og efter nye måder hvorpå man kunne lede sine børn, sin familie eller et rige.[16]

I den pastoratets krise som de nye bevægelser åbnede, begyndte man at pege ud over det kristne pastorats traditionelle retledning af sjælene og frem mod nye ledelsesformer. Anfægtelsen af de pastorale ledelsesformer og stridighederne om ledelsens retningslinier begyndte at fungere som et knudepunkt i tidens sociale udveksling. Den begyndende problematisering af måden hvorpå man kunne lede andre og sig selv, blev et felt i hvilket en række af tidens andre presserende politiske, sociale og økonomiske problemer kunne samles så de kunne bringes i relation til og indgå i en udveksling med hinanden.[17] Med den generelle problematisering af pastoratet begyndte man ifølge Foucault at

bevæge sig i retning af den nye generelle ledelsesrationalitet, af den guvernementalitet der begyndte at udvikle sig fra det sekstende århundrede.[18] Pastoratet var den individualiserende ledelsesform der, netop i kraft af at den kom til at figurere som et omstridt felt for problematisering, kunne fungere som et krystallisationspunkt for den bredere ledelsesrationalitet der var i færd med at blive til.[19]

2 Ledelsernes tidsalder

Den krise som pastoratet gennemlevede i det sekstende århundrede førte ikke til dets forsvinden. Foucault understreger at man snarere må tale om en intensivering og en ekstension af det religiøse pastorat på reformationens og modreformationens tid.[20] Med disse bevægelser maksimeredes den åndelige kontrol samtidig med at de individuelle relationer mellem de ledende og de ledte forstærkedes og udstraktes hinsides præsteskabet. Pastoratet intervenerede nu mere intensivt og alment i dagliglivet end det tidligere havde været tilfældet.

Som beskrevet udviklede ledelsen af mennesker sig imidlertid også ud over og hinsides den kirkelige autoritet. I forlængelse heraf genoptog tidens filosofi en spørgen der havde været et grundtræk ved den klassiske tænkning, men som mere eller mindre var forsvundet fra middelalderens filosofi, nemlig spørgsmålet om hvilke retningslinier den enkelte skulle give sig selv for at kunne lede sit eget liv i sin daglige verdslige sameksistens med andre.[i] Med en sådan problematisering af adfærden begyndte en ledelsens adskillelse mellem det offentlige og det private så småt at dukke op. Man begyndte at kunne spørge i hvilket omfang og hvordan en ledelse skulle drage omsorg for og blande sig i den enkeltes ledelse af sig selv, og i hvilket den burde lade være.[21]

Spørgsmålet om ledelse stod således i 1500-tallet i centrum for forholdet til det religiøse og det verdslige, det offentlige og det private, til selvet, til sin familie og til børnene – og det i en sådan grad at ledelsen blev det centrale felt hvor alle disse størrelser kunne samles og problematiseres i en bestemt form, nemlig som et spørgsmål om den rette ledelse. Foucault kan derfor også sammenfattende hævde at det sekstende århundrede indledte en "ledelsernes tidsalder".[22]

I denne periode førte den vedvarende tematisering og problematisering af ledelsen efterhånden til at man udarbejdede en ledelsens specificitet i dens

[i] En sådan undersøgelse blev et hovedanliggende i blandt andet Lipsius' neostoicisme og Montaignes essayisme. Den videreførtes også i Descartes' filosofi.

forskellighed fra suverænitet og beherskelse.[23] Den traditionelle konception af suverænitet og beherskelse kendetegnedes, som det allerede er blevet antydet i forbindelse med behandlingen af Thomas Aquinas' *De regimine principum,* ved at man ikke skelnede imellem suverænitetsudøvelse og styring. Så længe ethvert medlem i samfundet søgte sit eget og det fælles bedste indenfor rammerne af et overgribende kosmologisk-teologisk kontinuum, måtte udøvelse af suverænitet og gubernatio glide umærkeligt over i hinanden. I så fald måtte kongen nemlig stadigvæk ideelt set styre på en måde som var velegnet til at lede mod den himmelske lykke; hvorfor hans styre ikke kunne adskille sig markant fra den religiøse pastors. Familiefaderen, pastoren, fyrsten og Gud herskede og styrede grundlæggende på samme måde indenfor det samme kontinuum.

I løbet af 1500-tallet opløstes dette overleverede sammenhængende kontinuum imidlertid således at relationerne mellem dets forskellige elementer måtte reevalueres og rekonstrueres. Dette skete i en dobbelt, i første omgang modsatløbende, tilsyneladende antitetisk udvikling der for en dybere betragtning alligevel dannede en fortløbende sammenhæng. Det skete i en art kiasme.[24]

På den ene side fandt der en almindelig *afpastoralisering* af verdens styrelse sted. Nye videnskonfigurationer som den kopernikanske og den keplerske astronomi, Galileis og Newtons fysik, Johnstons naturhistorie og Port Royal-grammatikken der begyndte at gøre sig gældende fra midten af 1500-tallet og fik en overgribende indflydelse midt i 1600-tallet, var fælles om at søge at påpege at Gud alene styrede verden gennem universelle og evige, simple og forståelige love som mennesket kunne bringe sig i besiddelse af, enten gennem matematisk analyse eller ved naturvidenskabelig klassifikation.[25] Indtil da havde man opereret med en verden der blev ledet pastoralt. Det var en verden hvori Gud intervenerede i konkrete tilfælde og dermed en verden præget af guddommelige undere. Det var også en verden der blev konciperet som en åben bog hvori man måtte dechifrere de guddommelige udsåede sandheder der gensidigt henviste til hinanden og opklarede hinanden i de analogier der forbandt dem. Det var en verden præget af en final kausalitet der pegede frem mod den menneskelige frelse og i sidste instans mod den hyrde der dér kom til syne idet han som pastor greb konkret ind i verden. Denne pastorale og teologiske konception af naturen der ifølge Foucault stadigvæk gjorde sig gældende i renæssancen,[26] forsvandt med tilblivelsen af det klassiske episteme.[27]

Nu fremhævede man at Gud ikke ledte verden på den pastorale måde, men herskede generelt og suverænt over den.[i]

På den anden side fandt der i løbet af den samme periode en stigende *guvernementalisering* sted af måden hvorpå man konciperede menneskers ledelse af hinanden. Når man begyndte at skelne klarere imellem den suveræne og generelle beherskelse af og den pastorale indgriben i verden og hævde at Gud herskede over verden i kraft af en af ham institueret generel lovmæssighed, kunne man ikke længere tænke den menneskelige ledelse af mennesker i forlængelse af den generelle guddommelige styring af mennesker og natur. Man begyndte at udvikle en sans for at det guvernement mennesker udfoldede overfor hinanden måtte være andet og mere end den suveræne og almene beherskelse som Gud udøvede over naturen, og at den derfor ikke kunne tænkes som en efterligning af noget andet og mere grundlæggende, at den ikke kunne konciperes mimetisk. Den menneskelige ledelse af mennesker begyndte at fremstå som et supplement til suveræniteten der betegnede et særegent irreducibelt niveau i forhold til denne. Kunsten at guvernere blev en aktivitet der ikke længere adlød nogen anden på forhånd given model, men besad sin egen specificitet.[28] Den besad sin egen specifikke logik der adskilte den fra beherskelsen og suveræniteten, en logik som man ikke kendte på forhånd, men som man kunne søge eller udforske.

Guvernementet blev en aktivitet hvis specifikke rationalitet man kunne bestræbe sig på at udarbejde idet man beskrev hvordan det tog afsæt i og fik sine retningslinier fra et nyt særligt genstandsfelt der begyndte at skille sig ud fra den øvrige virkelighed og træde i karakter så snart man gav sig til at lede

[i] Af Descartes' sjette metafysiske meditation fremgik det således klart at Gud ikke ledte gennem sin konkrete indgriben i den eksisterende verdens enkelte tildragelser. Han herskede i stedet suverænt over naturen i kraft af den generelle lovmæssighed han havde installeret i sin skabning der havde selvstændiggjort sig i en sådan grad at Gud ikke kunne bryde den generelle regelmæssighed som var hans primære udtryk selv der hvor det umiddelbart kunne forekomme formålstjenligt. Man kunne således ikke, ifølge Descartes, bebrejde Gud at der, for eksempel, eksisterede bestemte hydrofile mennesker som følte tørst og og var tilbøjelige til at drikke i et omfang der skadede dem selv, og kræve hans indgriben i dette konkrete tilfælde. Sådanne foreteelser var nemlig kun 'naturstridige' i en bestemt begrænset og obsolet betydning af dette ord. Da Guds retfærdiggørelse for Descartes i stedet måtte søges i naturens generelle lovmæssighed, kunne denne ikke ophæve en sådan generalitet til fordel for enkelttilfælde. Se Descartes: *Méditations Métaphysiques,* pp. 184-187.
I åbningen af *De l'ésprit des lois* kunne Montesquieu i samme ånd fremhæve: "Dieu a du rapport avec l'univers, comme créateur et comme conservateur; les *lois selon lesquelles il a cré sont celles selon lesquelles il conserve: il agit selon ces règles* […]" for at fortsætte: "Comme nous voyons que le monde […] subsiste toujours, il faut que ses mouvements aient des *lois invariables;* et si l'on pouvait imaginer un autre monde que celui-ci, il aurait des règles constantes, ou il serait détruit" (p. 124; mine kursiveringer).

hvad der i slutningen af 1500-tallet gik under navnet "res publica".[29] Sideløbende med at verdens, og specielt naturens, styrelse afpastoraliseredes, guvernementaliseredes således de almindelige menneskelige affærer. Samtidig med at de sattes fri fra deres indlejrethed i en overgribende, pastoralt styret teologisk kosmologi, genfremstilledes de som mål og retningslinier for en specifik human ledelse af menneskers ledelse af sig selv.

Som resultat af den beskrevne udvikling begyndte man at operere med en natur der beherskedes af de fornuftens universelle love der forbandt det menneskelige med det guddommelige. En sådan natur tålte ikke nogen konkret og individualiserende indgriben, eller noget guvernement, eftersom den sørgede for at enhver indgriben kun kunne lykkes i det omfang den foregik i overensstemmelse med de én gang for alle nedlagte grundprincipper for naturen.[30] I kontrast til en sådan natur opererede man med et ledelse af mennesker der måtte tilegne sig og lade sig retlede af en specifik rationalitet som den ikke umiddelbart selv var i besiddelse af. Det traditionelle herredømme måtte lade sig vejlede af og tilpasse sig den specifikke ræson der lå gemt i guvernementet og det særlige udsnit af virkeligheden som dette beskæftigede sig med. Igennem den beskrevne transformation afløstes en overgribende, pastoralt styret teologisk kosmologi af en kontrast, eller en afgrund, mellem almene og ufravigelige *principia naturae* og en særegen og begrænset *ratio etatus,* en særegen måde at ræsonnere på der gjaldt i det omfang man havde med statens affærer at gøre.

Som det allerede er blevet antydet, blev den nye særegne rationalitet formuleret i samtiden i en helt statsræsonslitteratur idet det her eksplicit blev konciperet som en nyskabelse. Foucault anfører hvorledes Chemnitz midt i 1600-tallet, under pseudonym, offentliggjorde et skrift med titlen *De ratione status* hvori han netop beskæftigede sig med relationerne imellem det traditionelle tysk-romerske imperium og de forskellige nyligt opdukkede stater. Hvis man ved statsræson forstår den tænke- og handlemåde der har som sit højeste mål at bevare, udbygge og forbedre staten, må man tilbageskuende konstatere at en sådan statsræson i den tidligere socialitet havde vist sig som en konstant frembrydende mulighed og tilbøjelighed. Man havde vedvarende været tilbøjelig til at tænke i sådanne baner. Det var imidlertid først på et relativt sent tidspunkt at statsræsonen lod sig manifestere og formalisere som en særegen, forpligtende logik.

Først fra det øjeblik en sådan adskillelse havde fundet sted, kunne man begynde at operere med en klar skillelinie imellem herredømme, suverænitet og regering på den ene side og guvernement eller ledelse på den anden side. Og det

åbnede med tiden muligheden for at man kunne hævde primatet af det guverment der i sin spæde start kun gjorde sig gældende som et irreducibelt supplement til suveræniteten indtil man sluttelig kunne begynde at angive begrænsningen i statsoverhovedets og de suveræne instansers magt ved at påpege at disse ganske vist herskede og regerede, men ikke styrede og ledte.[i]

At man således udskilte guvernementets rationalitet fra beherskelsen og suveræniteten betød imidlertid også at guvernementet måtte træde frem som særegent i forhold til den pastorale ledelse. Det kristne pastorat var en nyudviklet kompleks ledelsesstruktur der adskilte sig fra den antikke dominans og lovens herredømme i kraft af at ledelsen her havde karakter af en individualiserende gensidig servilitet. Den pastorale ledelsesstruktur var imidlertid forblevet indlejret i en overordnet teologisk kosmologi. Den pastorale ledelse var derfor i vidt omfang kun blevet begrebet som teknikelementer der var tjenlige indenfor en bestemt given overordnet sammenhæng, og som fik deres betydning indenfor denne sammenhæng; den var ikke for alvor blevet artikuleret som en selvstændig teknologi med sin egen specifikke betydning. Den var endnu ikke blevet fremstillet i diagramform.

Samtidig med at man markerede guvernementets rationalitet som forskellig fra beherskelsen og suveræniteten, begyndte man imidlertid også at udskille den fra den overordnede kosmologiske sammenhæng der gav den kirkelige ledelsesstruktur karakter af kristent pastorat. Når man begyndte at formulere guvernementet som en selvstændig teknologi med sin egen specifikke betydning, begyndte man dermed også at artikulere det som noget selvstændigt hinsides den pastorale totalkonception.[31] Den forskel der begyndte at tegne sig med guvernementets fremkomst kunne med tiden søges 'løst' ved en funktionel adskillelse imellem forskellige former for styre, ved at indføre en 'magtfordeling' således som Montesquieu begyndte at lære den.

Forudsætningen for at man kunne artikulere og formalisere en selvstændig og særegen ledelsesrationalitet, var ikke pastoralen alene, men også den almindelige tematisering, problematisering og disseminering af ledelsens former som fandt sted med fremkomsten af de beskrevne bevægelser for en alternativ ledelse af fremfærden. En selvstændig guvernementalitet blev mulig indenfor

[i] Foucault henviser allerede i *Cours 78.01.25* til et "privilège que le gouvernement commence à exercer par rapport au règne, au point qu'un jour on pourra dire pour limiter le pouvoir du roi: le roi règne, mais ne gouverne pas. Cette inversion du gouvernement par rapport au règne est le fait que le *gouvernement* soit au fond beaucoup plus que la souveraineté, *beaucoup plus que le règne,* beaucoup plus que l'impérium, le *problème politique moderne"* ("La population", pp. 51-52; mine kursiveringer).

horisonten af den ledelsens tidsalder der åbnede sig med pastoratets krise. Og denne guvernementalitet pegede hinsides både suveræniteten og pastoratet mod en specifik verdslig ledelsesform.

3 Statens tilblivelse

I første omgang vakte demonstrationen af en sådan specifik rationalitet der dannede et irreducibelt supplement i forhold til suverænitet og kristen pastoral ledelse en udbredt modvilje. Den fremkaldte en hel modlitteratur der betjente sig af machiavellismen som skræmmebillede for at pointere at en sådan særlig ræson når det kom til stykket slet ikke fandtes. Man søgte at godtgøre at man endte med fyrsten og hans lunefuldheder hvis man tog afsked med den guddommelige styring.

Den udbredte modvilje kom også til udtryk i måden hvorpå man begyndte at indføre ordet politik for at betegne den nye selvstændige dimension. Det indførtes nemlig idet man begyndte at betjene sig af betegnelsen "les politiques" for at betegne de grupperinger der gjorde opmærksom på at der eksisterede en selvstændig dimension i forhold til suveræniteten og dens juridisk-teologiske fundament. Betegnelsen "politikerne" anvendtes i begyndelsen altid i en pejorativ betydning til at betegne mere eller mindre marginale grupper der udmærkede sig ved en bestemt tænkemåde eller tilgang som man lagde afstand til. Statsræsonen betegnede i begyndelsen en heterodoks, en ny og anderledes, konception af regeringskunsten.

Først fra midten af 1600-tallet begyndte termen *"la politique"* at vinde udbredelse som betegnelse for et særligt område.[32] Dette skete idet et sådant område samtidig blev vurderet positivt som et særligt handlerum suverænitetens dispositiv kunne tage afsæt i og integrere i sine institutioner og sin virkemåde. På samme måde som en mathesis universalis kom til at danne forbilledet for naturvidenskaben,[33] skitserede statsræsonen den regulative idé for tidens ledelsesrationalitet. I Ludvig den XIVs regering lykkedes det at artikulere den suveræne grandeur og en kompromisløs statstænkning som adskilte specifikke registre, og samtidig amalgamere dem til én sammenhæng i såvel praktisk politik som politisk rituel. Dette skete mest koncentreret i det ham tillagte diktum: "L'État, c'est moi!"

Det særlige domæne som den nye statsræson, teoretisk såvel som praktisk, begyndte at tage positivt afsæt i benævnte man, som tidligere antydet, *"staten"*. I statsræsonen betegnede 'staten' en specifik og relativt selvstændig realitet man måtte anstrenge sig for at skabe, bevare og forøge i videst muligt omfang.

Denne menneskeskabte realitet figurerede dermed ikke alene som det overordnede mål og den overordnede regulative idé for statsræsonens teori og praksis;[34] den fungerede også som dennes bestandige korrektiv. Hvorvidt en given politisk handling levede op til den nye specifikke rationalitets krav, afhang af i hvilket omfang den tog højde for staten og dens tarv.[35]

Med statsræsonens tilblivelse dukkede en ny guvernemental stat op på den reflekterede sociale praksis' niveau.[36] At påpege dette forhold er naturligvis ikke ensbetydende med at hævde at en sådan guvernemental stat med statsræsonen pludselig dukkede op ud af intet.[37] Som det er blevet antydet i de foregående Dele havde den nye stat sin uomgængelige forhistorie. Siden middelalderen havde man anvendt "stat" som samlebetegnelse for en suveræn aktør i det sociale der sørgede for fred og stabilitet idet den installerede et hierarki af over- og underordningsrelationer som formuleredes i retslige termer. I perioden 1580-1650, der var statsræsonens storhedstid, havde disciplineringen af hæren, uddannelsen og de royale embedsmandsstrukturer[38] ligeledes nået et relativt fremskredent stadie. Hermed var afgørende trin ligeledes blevet taget på den vej der førte mod en disciplinær reorganisering af den legale stat indtil ordet 'stat' sluttelig først og fremmest kom til at betegne et net af overvågnings- og disciplineringsrelationer. Man var således allerede i perioden på vej mod en administrativ stat.[i]

---

[i] Det forekommer imidlertid noget forenklet og forhastet når Foucault, også efter eget udsagn "de manière globale, grossière et donc inexacte", tillader sig at skitsere følgende historiske *udviklingsstadier* hvad angår "les grandes économies de pouvoir en Occident": "Tout *d'abord l'État de justice* né dans une territorialité de type féodal et qui correspondrait à une *société de la loi* – coutumes ou lois écrites – avec un jeu d'engagements réciproques et de litiges; en deuxième lieu, *l'État administratif* né d'une territorialité de frontières pendant les XVe et XVIe siècles, qui correspondrait à une *société de règlement et de discipline;* et enfin un *État de gouvernement,* qui n'est plus essentiellement défini par sa territorialité, par la superficie occupée mais par la masse de la population, avec son volume, sa densité et avec un territoire certain, sur lequel elle est distribuée mais qui n'en est qu'une composante" *(Cours 78.02.01,* "La gouvernementalité, p. 15; mine kursiveringer). Foucault indfører den samme periodisering lidt tidligere idet han opererer med "l'État de justice du Moyen Âge, devenu dans le XVe et XVIe siècle État administratif" og hævder at denne efterhånden "s'est peu à peu gouvernementalisé" (ibidem, p. 14).
I forhold til det i Del III udviklede, forekommer Foucaults datering af disciplinens gennemslag som et overordnet dispositiv til årene 1400-1600 i den citerede passage at være kraftigt fremrykket. Det er tidligere blevet søgt godtgjort hvordan udbredelsen af disciplindispositiverne for alvor tog fart i årene fra 1600 til 1800 indtil den mod slutningen af denne periode mundede ud i et disciplinært samfund, der blandt andet markerede sig i en almen institutionalisering af disciplinen og en disciplinering af den overleverede stat. Hvis man endelig skal tale om et 'før' og 'efter' i henseende til historisk herkomst, må man derfor snarere sige at guvernementet dukker frem og begynder at vinde udbredelse før disciplinen, end det omvendte.

I forhold til disse andre former for statsliggørelse satte fremkomsten af statsræsonen imidlertid en afgørende forskel eftersom den i sin teori og praksis anlagde et nyt perspektiv der gjorde det muligt at anskue og integrere en række disparate størrelser som dele af en ny afgrænset helhed, nemlig den guvernementale stat. På denne baggrund blev det muligt at samles om at opbygge, bevare og rekonstruere en sådan guvernemental stat, ligesom man først på baggrund af en antagelse af dens eksistens kunne enes om at strides om den, kunne søge at tilegne sig den eller søge at ophæve den.

Det bliver dermed Foucaults opfattelse at man må anskue tilblivelsen af en sådan statsræson der spillede sammen med de tidligere beskrevne former for statsligggørelse, som et afgørende moment i den såkaldte 'moderne stats' tilblivelseshistorie.[39] Forandringen var afgørende for hvordan et konglomerat af umiddelbart yderst forskellige politiske institutioner syntes at udkrystallisere sig og tage form af en sammenhængende og selvstændig aktør der dominerede de andre aktører.[40] Den var ligeledes udslagsgivende for hvordan denne aktørs forhold til sine omgivelser syntes at forme sig. Den blev bestemmende for at man konciperede staten som en særlig *entitet* i samfundet der udfoldede sin egen *iboende grænseløse logik* idet den tilegnede sig og virkede bestemmende ind på stadig flere områder af det sociale. Den bevirkede at staten kom til at fremstå som et Leviathan som man måtte frygte, og hvis hemmelighed man måtte søge for at finde årsagen til uhyrets umættelige appetit.

At disciplin og guvernement, administrativ og guvernemental stat, imidlertid når det kommer til stykket må anskues som parallelt opdukkende fænomener, peger på et generelt problem ved at operere med en sådan entydig almen historisk periodisering, som den Foucault skitserer her, i nærværende sammenhæng. Der er tale om en historisk undersøgelse af parallelt forløbende anordninger der forbliver samtidige og påvirker hinanden, ikke om en bestræbelse på at give en udtømmende karakteristik af klart afgrænsede historiske perioder og på at fastlægge en tidslig succession imellem fænomener der er klart afgrænsede i forhold til hinanden.

Dette udelukker imidlertid ikke at man kan etablere en 'logisk' konsekution eller arvefølge imellem den rationalitet der er indeholdt i de forskellige anordninger. Som vist i indledningen til nærværende afhandling kan man pege på hvordan de mønstre de enkelte anordninger danner, i forskellige henseender forudsætter og bygger videre på hinanden.

Med sin skitse af tre på hinanden følgende stadier på historiens vej synes Foucault at have ofret historien på systematikkens alter, at have set stort på historien for at anskueliggøre en 'logisk' følge. Det forholder sig imidlertid ikke således at det der er efterfølgende i henseende til rationalitet nødvendigvis må være blevet til senest historisk. Som det allerede blev anført i Forordet stemmer dispositivanalysens 'tid' ikke nødvendigvis overens med vores almindelige historiske tid, som vi sædvanligvis, på god kantiansk vis, forstår som en entydig succession. Dispositivanalysen etablerer andre relationer mellem de analyserede hændelser; den konstruerer nye samtidigheder og en anden irreversibilitet mellem begivenheder.

Foucaults opfattelse indebærer en forskydelse af analyseperspektivet i forhold til det der sædvanligvis anlægges når man tager afsæt i staten som et fait accompli, som en allerede eksisterende entitet. Ifølge ham er det nemlig utilstrækkeligt at analysere staten som en selvstændig, naturgiven størrelse der udvikler sig spontant ifølge sin egen iboende, 'genetiske' lovmæssighed.[41] Man kan ikke kaste lys over staten og dens virkemåde ved at anskue den som en entitet der er samlet og orienteret om sin egen indre substans, eller ved at anskue den som en interioritet.[42] I stedet anlægger Foucault et analyseniveau hvor han bestræber sig på at gå bagom og hinsides staten som en sådan selvfølgeligt givet substans og institution idet han anskuer den som en afledt relational størrelse. Han søger at godtgøre hvordan staten i den moderne forstand af dette ord er blevet til som et resultat af en indgået forbindelse imellem en række allerede eksisterende sociale elementer der bestandigt anfægter og udvikler korrelationen – bringer den ud af balance og reetablerer den – eftersom de influerer på den. Staten må ifølge Foucault analyseres som en effekt af en konstant truet, men samtidig besættende samordning af en række andre allerede eksisterende omgangsformer der gennemløber den.[43]

Denne på én gang skrøbelige, prekære og besættende korrelation begyndte man for alvor at etablere med fremkomsten af en selvstændig ledelsesrationalitet der fik forrang frem for andre: med fremkomsten af en *guvernementalitet.*[44] Staten var en korrelation man må anskue som et resultat af guvernementalitetens fremkomst.[45] Den var i sin være- og virkemåde en effekt af den særlige form for statsliggørelse som guvernementaliteten iværksatte.[46] Den moderne guvernementale stat var et resultat af den guvernementalitens statsliggørelse der tillod de allerede eksisterende statselementer at leve videre[i] i den nye form.[47] Men samtidig markerede den et afgørende vendepunkt for guvernementaliteten eftersom denne først med den guvernementale stats tilblivelse fik sin egen genstand, sin egen særegne realitet.[48]

*

Med denne tilgang til 'staten' iværksætter Foucault således en forskydning af analyseniveauet der er parallel til den der tidligere er blevet foretaget i forhold til en række andre 'fænomener' som ligeledes umiddelbart syntes at træde frem

[i] Guvernementaliteten tillod således også de i Del II.II.3 og Del III.V.1 beskrevne former for stat at eksistere videre idet de blev sammenstykket til en ny sammenpasning.

ved og henvise til sig selv: det være sig i forbindelse med analyserne af konstitutionalismen og den foreliggende lov; af forholdet mellem fornuft og galskab; af asylet, hospitalsklinikken, fængslet og alt deres væsen. Det grundlæggende anliggende har her været at sætte parentes om disse fænomener og undlade at bekræfte dem som allerede givne institutioner, selvstændigt handlende subjekter og færdigetablerede genstande man kunne undersøge, for i stedet at anlægge en mere omfattende synsvinkel. Grundbestræbelsen har overalt været at bevæge sig bagved og hinsides disse sandheder og kaste lys over dem ved at vise hvordan de er blevet konstitueret og fortsat opretholdes igennem forskellige, historisk foranderlige sociale teknologier eller dispositiver.[49]

Ligesom man i konstitutionalismen, den positive lov og forholdet mellem fornuft og galskab så en bestemt form for domfældelse og bestemte sociale segregationsteknikker være på spil, ligesom man i asylet, klinikken, fængslet, i sindssygdom, sygdom og delinkvens så former for disciplinering og overvågning gøre sig gældende, således søger Foucault nu at afsløre hvordan der i den moderne stat gør sig en guvernementalitet gældende som bestemmer dennes væremåde.[50] Med sin undersøgelse af guvernementalitetens tilblivelse søger Foucault at sammenstykke en logik der har gjort sig gældende i en række sociale begivenheder, og som stadigvæk virker bestemmende ind på den moderne stat og bevirker at den træder frem på en bestemt måde.

Med afsæt i den sammenstykning der etableres i studierne af guvernementalitetens tilblivelse, kan Foucault pege på en ny sammenhæng eller samtidighed imellem de tidligere undersøgelser. Det bliver herudfra muligt at opdage at man igennem undersøgelserne over kodificeringen af retten, interneringen og integrationen af galskaben, disciplineringen af afstraffelsen også har belyst et sammenhængende og fremadskridende fænomen der sætter disse forskellige undersøgelser i relation til hinanden, nemlig en kontinuerlig *statsliggørelse* af en række former for social omgang.[51] Dette er en sammenhæng Foucault søger at videreudvikle i sin fortløbende undersøgelse af *guvernementaliseringen af staten* og *guvernementalitetens statsliggørelse.* Den fortløbende statsliggørelse som han hidtil har angrebet fra forskellige sider, bestræber Foucault sig fra slutningen af 1970'erne på at artikulere mere sammenhængende ved at undersøge guvernementalitetens udvikling. Han søger at vise hvordan der løbende har fundet en statsliggørelse sted, idet han samtidig bestræber sig på at fastholde at denne må artikuleres på guvernementalitetens niveau.[52]

At staten ikke eksisterer som en bestemt sammenhængende identitet, indebærer ifølge Foucault nemlig ikke at staten er det rene intet.[i] Så snart man begyndte at tale om og handle med henblik på den guvernementale stat, var en korrelation etableret der havde store følger for hele dens omgivende sociale kontekst.

4 Fra imperiets eskatologi til statens historicitet

Samtidig med statsræsonens tilblivelse forsvandt *imperiet* som det faste forbillede for en politisk ledelse.[53] For såvel den sekulære som den gejstlige beherskelse havde målet været den eksisterende verdens undergang og dens genopstandelse under én øverste befalende instans der kunne samle og ophæve de partikulære suveræniteter i sin almenhed. I statsræsonen forduftede imidlertid fascinationen af Rom og den hermed forbundne forestilling om en ophævelse af historien i historiens ende der begge var blevet fastholdt som normgivende i både pave- og kongemagt.[54]

I stedet for spørgsmålet om dynastiets og suverænens lov og legitimitet blev det overordnede problem nu hvordan man kunne intervenere i en dynamik af kræfter man altid allerede var suget ind i for bestandigt at videreudvikle den i konkurrence med andre. I stedet for konstant at konfrontere sig med en problematik angående historiens rette begyndelse og afslutning, begyndte man nu at befinde sig i en historie der ikke havde nogen oprindelse fordi den altid allerede var begyndt, og som var uden ende idet den bestandigt åbnede sig og pegede videre, ud over sig selv. I statsræsonen sattes en indefinit historisk tid og eksistens på dagsordenen. Her udfoldede sig for første gang en historisk væremåde, eller en historicitet, i egentlig forstand.[55]

I modsætning til det fuldendte imperiums absolutte eskatologi, åbnede denne historicitet en relativ og åben horisont idet den pegede mod statens relative fred. Den evige fred der hidtil havde været en egenskab ved det afsluttende imperium, løsgjordes fra sit tilhørsforhold til dette for at blive omtolket til en historisk foranderlig størrelse. Man begyndte fra nu af at forstå den fortsatte fred som en stabilitet der var et resultat af en foranderlig, skrøbelig og prekær balance imellem forskellige modsatrettede kræfter. Man forestillede sig ikke mere freden som en uforanderlig endelig tilstand der blev etableret igennem en

[i] Foucault markerer i *Cours 78.02.08* sin egen analysemetodes forskellighed fra en fænomenologisk tilgang. Denne sidste hævder for eksempel ifølge Foucault: "La folie existe, mais cela ne veut pas dire qu'elle soit quelque chose." Foucaults analytik påpeger derimod: "La folie n'existe pas, mais cela ne veut pas dire qu'elle ne soit rien."

enhed, men forventede sig den i stedet af et samspil. Man forventede sig den af en afstemt pluralitet der bestandigt reformerede sig selv.[56]

I forestillingen om en selvstændig ledelsesrationalitet og den med denne forbundne indefinitte historiske tid var der således indeholdt en idé om et uendeligt *fremskridt.* Det var ideen om en sig i én uendelighed stadig videre udbredende, stadigt tættere sammenvævet, stadig mere kraftfuld og stabil fred på stadig højere niveauer. Således viste statsræsonen frem mod den oplysningsfilosofiske konception af en kontinuerlig historisk og civilisatorisk udvikling. Denne udmøntedes blandt andet i en utopi om en stadig højere og mere forfinet udfoldelse af de sociale kræfter samt en drøm om etableringen af stadig stærkere og mere stabile sociale bindinger gennem en social og økonomisk arbejdsdeling som fik et monumentalt udtryk med Adam Smiths *The Wealth of Nations.*

Statsræsonen åbnede imidlertid også for sin egen nådesløse nødvendighed. Den anlagde en betragtningsmåde der i yderste konsekvens kun respekterede loven og legitimiteten i det omfang det var fordelagtigt for den selv.[57] I grunden var *statskuppet* der indebar en suspension af loven og legaliteten derfor heller ikke at betragte som en gruppes tilranelse af staten på bekostning af andre, men derimod som en hændelse hvori statsræsonen manifesterede sig selv i renkultur. I statskuppet der adlød sin særegne, artificielle og politiske 'retfærdighed' kom staten til syne som en nødvendighed der var hævet over og som tilsidesatte lovene.[58]

I det omfang det var hensigtsmæssigt respekterede statsræsonen lovene; men så snart det var nyttigt, blev statsræsonen til statskup og dermed voldelig. Den blev af sin egen nødvendighed tvunget til at skade, begå fortræd mod og opofre dele af det korpus som den udøvedes over. I forlængelse heraf begyndte man at skelne vold fra brutalitet idet man ved det sidste forstod den forkastelige excessive voldsudøvelse der var et resultat af tilfældighed og lunefuldhed. Til forskel fra hvad der var tilfældet i forbindelse med brutaliteten, herskede der ingen modsætning imellem *vold* og *rationalitet.* Volden lå i direkte forlængelse af statsræsonen som et pludseligt frembrud af dennes grundlæggende rationalitet i renkultur. Hermed havde der fundet en omvending sted i forhold til den kristne pastorale. I dennes afkaldskultur havde det drejet sig om en gensidig opofrelse af alt det dennesidige til fordel for hvert enkelt fårs i sidste ende hinsidige frelse. I statsræsonen blev der tale om at udstøde og opofre de enkelte dele til fordel for den overordnede dennesidige balance og det generelle fremskridt.[59] I statsræsonen blev den pastorale ledelse af mængder i forandring

der drog omsorg for den enkelte helt ned i hans dagliglivs mest intime detaljer og søgte at udvirke hans frelse, til en dennesidig omsorg for hans liv og levned.

Samtidig med at den indefinitte historie og dens uendelige fremskridt viste sig, begyndte en særegen uophævelig, dennesidig og egentlig historisk *tragik* derfor også at vise sig. Denne tragik var ikke længere givet i og med at den menneskelige eksistens i sin grundlæggende væremåde overskred og forbrød sig mod de ontologiske grundbetingelser, hvad enten disse som i den klassiske variant gjorde sig gældende i deres nærvær, eller de gjorde sig gældende i deres fravær sådan som det var tilfældet i den neoklassicistiske variant.[i] Tragikken meldte sig heller ikke mere som tidligere i form af en begrædelse af nutiden set i forhold til en svunden fortid eller en foregrebet fremtid. Den nye historiens uophævelige tragik viste sig som en indspundethed i den statsrationelle betragtning og udvejsløshed i forhold til de konditioner den satte. På det tidspunkt hvor et suverænt og befalende kosmos var i færd med at opløses for at efterlade en afdramatiseret natur, skabtes der rum for selvstændige historiske begivenheder. Og samtidig konfronteredes en række usammenhængende samspil med hinanden der var henvist til nødvendigheden af at konkurrere med hinanden gennem forvovne tiltag og gensidige angreb indenfor en historie der ikke rummede noget håb om udløsning eftersom den var uden ende.[60]

Som kongens lov blev repræsenteret i det royale ceremoniel, således afsløredes denne historiens tragik på emblematisk vis i det offentlige teater som statskuppet måtte være. Hvad enten der var tale om den ostentative tilsidesættelse af sin egen lov som øvrigheden også konstant iscenesatte som bevis på sin egen suverænitet, eller der var tale om en omstyrtelse af den gældende øvrighed og dens lov, manifesterede man den statsrationelle betragtnings- og handlemåde som et perspektiv man ikke kunne undgå at tage højde for, og som man aldrig kunne bevæge sig hinsides. I statskuppet satte man den uomgængelige historiske tragik umisforståeligt op på verdens scene. Hvordan statskuppet kunne berette om menneskets henvisthed til en sådan endeløs og bestandigt genopdukkende historisk tragik, fremstilledes blandt andet i Shakespeares *Macbeth* og Racines *Britannicus.*

I stedet for imperiets og pastoratets eskatologiske forsikring om en snarlig *hinsidig frelse* der satte de beherskede og de beherskende i stand til at udholde og affinde sig med den givne elendighed, trådte statsræsonens forlangende om og bestræbelse på at sørge for en konstant truet *dennesidig sikkerhed* i en uendelighed. Denne bestræbelse mundede naturligt ud i den nødvendige og

[i] Jævnfør Del II.V.5.

tilstrækkelige voldsanvendelse.[61] Volden fremstod i dens kalkulerede anvendelse ikke blot som et naturligt middel for politikken, men som den politiske rationalitets mest sande og rene udtryk.[i]

Idet Kant i lejlighedsskrifterne *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht* og *Zum ewigen Frieden,* i en bestræbelse på at forholde sig til sin samtid og hvad der udmærkede dens transitoriske nu, begyndte at tænke eksplicit 'historisk', udfoldedes begge sider af den skildrede figur. Han pegede på en interessernes endeløse og tragiske hsitoriske antagonisme idet han søgte at begribe socialitetens grundlæggende væremåde som en "ungesellige Geselligkeit" der uintenderet uophørligt drev udviklingen fremad. Men han begrænsede imidlertid, karakteristisk nok, samtidig den uendelige horisont der dermed åbnede sig og søgte at bortmane den vold der var en konstant nærliggende mulighed i en sådan socialitet idet han konciperede historiens "ungesellige Geselligkeit" som en antagonisme der, sig selv uafvidende, af sig selv tog retning mod og bad om at blive ophævet i en evig relativ fred han i sidste ende måtte formulere i lovens termer.

[i] En sådan statsrationel konception af politikken som strategi fandt senere et emblematisk udtryk i Clausewitz' forestilling om krigen som en forlængelse af de politiske relationer. I forlængelse heraf kunne der også, hos blandt andre Nietzsche, åbne sig et udblik over en indefinit og uomgængelig historie hvori den primitive vold ikke ophævedes i et kontinuerligt civilisatorisk fremskridt, men hvis væremåde man måtte forstå som en bestandigt genkommende voldsanvendelse. Jævnfør også Del II.VII.2.

IV Guvernementaliteten

1 Den diplomatiske europæiske balance

Med statsræsonen og rekonceptionen af freden som en stabilitet der opstod i kraft af en relativ og foranderlig balance imellem forskellige kræfter i vækst, viste der sig for første gang en politisk tænkning og praksis der fra grunden af forstod sig selv som *dynamisk.*[1] Dette kom til syne i en reorganisering af den europæiske orden. Man ophørte med at forestille sig Europa som et hierarki der kulminerede og samledes i en højeste form, nemlig imperiet, for i stedet at begynde at anskue det som en flerhed af kræfter uden overordnet enhed. Man begyndte at betragte Europa som et aristokrati af stater hvorimellem der herskede en relativ lighed i henseende til status og kræfter. Imellem disse sideordnede størrelser måtte man bestandigt *genetablere en ligevægt.* Dette indebar at man konstant bestræbte sig på at forhindre at afstanden mellem den stærkeste og de svagere blev så stor at en sådan balance blev ødelagt. Man måtte konstant, gennem koalitioner, afværge at den for tiden stærkeste magt nogensinde blev en absolut magt så de svagere hele tiden fortsat var i stand til at reetablere balancen ved at vokse i styrke og indgå i forbund med hinanden. Ligevægten måtte imidlertid etableres på bestandig højere niveauer. Den balance man kunne opnå i konkurrence med andre, var en stabilitet under konstant udvikling. I denne europæiske konkurrence indgik resten af verden med tiden også som et afgørende element. Kolonisationen og dominansen af omverdenen blev ligeledes et middel til at forøge sin styrke i den interne europæiske konkurrence.

Statsræsonen og dens evige evolutionære fred satte sig for det første spor i og fik stabilitet med fremkomsten af et nyt *diplomatisk-militært kompleks.*[2] Med det professionaliserede diplomatiske korps der blev opbygget i perioden, etablerede man for første gang et apparatur der specifikt varetog de politiske forbindelser og skabte alliancer imellem staterne. Det overordnede anliggende for diplomatiet var ikke en retslig afgørelse og udsoning af de enkelte trætter imellem dynastierne, men derimod en *regulering af kraftforholdene* der kunne skabe en multilateral ligevægt imellem dem. Diplomatiet havde som sit fundamentale princip en staternes 'fysik' og ikke en suveræn eller anklageretslig retfærdighed.[3] Igennem diplomatiets vedvarende regulering

fremstod Europa, forstået som en balance imellem uafhængige medlemmer, i stedet for imperiet.

Et inhærent element i diplomatiets evolutionære fred var den krig mellem stater der efterhånden trådte i stedet for middelalderens vedvarende konflikter. Tidligere havde man hele tiden befundet sig midt i en vedvarende konfliktualitet der måtte formuleres i retslige termer. Nu havde man ikke mere nødvendigvis behov for at give en juridisk begrundelse for at føre krig, men kunne starte den og måtte hele tiden være rede til at starte den, af simple diplomatiske grunde: for at genetablere den prekære ligevægt.

Sideløbende med det diplomatiske korps etablerede man en permanent militær anordning der kunne tjene som en ramme omkring denne krig.[i] Man uddannede, disciplinerede og professionaliserede det militære personnel; man oprettede stående hære; man udviklede en taktisk og strategisk refleksion og viden; og endelig begyndte man at udvikle en militær infrastruktur i mere bred forstand, med kaserner, fæstninger og fæstningsbyer, veje og så videre. Man begyndte at iværksætte et konstant krigsberedskab der gennemløb og satte sit præg på hele samfundslegemet, som en nødvendig og kompletterende bagside af den diplomatisk-politiske fred. Det diplomatiske og det militære beredskab kan betragtes som elementer i den samme anordning; de kan anskues som led i en samlet foranstaltning for at skabe sikkerhed og stabilitet.

Denne nye europæiske orden kom eksemplarisk til udtryk i den multilaterale fredsslutning efter Trediveårskrigen. Den vestfalske Fred optrådte som en milepæl i en udvikling der ledte fra en gemen konfliktualitet mod en fredeliggørelse af territorialstaternes indre og en intensivering af krigen mellem staterne. Men den markerede samtidig et afgørende vendepunkt i en transformation der førte fra det universelle kejserdømme mod en europæisk balance. Den var den endelige og officielle konfirmation af denne nye orden. Den vestfalske Fred kan således på en og samme tid figurere som en eksemplarisk og kompleks hændelse; den var en 'konkret' historisk begivenhed.

2 Politiets indre fred

Den statsrationelle betragtningsmåde sedimenteredes imidlertid ikke alene i de nye eksterne relationer mellem staterne der etableredes i den europæiske

[i] Denne forandring er tidligere blevet beskrevet under en anden synsvinkel, nemlig disciplineringens, i Del III.

balance; den kom også til syne i og fik øget soliditet med fremkomsten af en ny form for ledelsesteknologi der primært var rettet mod den interne organisering af disse nye stater. Denne nye ledelsesform gik under navnet "politi".[4]

Ved "politi" forstod man i det syttende og attende århundrede endnu ikke, sådan som det senere blev tilfældet, en ganske særlig afgrænset institution og myndighed indenfor staten der havde til opgave at opretholde den offentlige sikkerhed. I stedet betegnede det et program for en ny ledelsesrationalitet der havde et bredt genstandsområde og et vidt sigte. Under betegnelsen "politi" udarbejdede man et diagram over en teknologi der skulle gøre det muligt at lede individers generelle adfærd ved at kontrollere alt i en sådan grad at den sociale orden opretholdtes af sig selv uden at en yderligere indgriben var nødvendig.[5] Hermed konciperede man en ledelsesform der var i stand til at trænge ned i det sociale felts mindste dele for at regulere og forme dem indtil deres samvirke blev selvregulerende.[6]

I perioden indtil da havde "politi" sædvanligvis betegnet den orden der eksisterede i et menneskeligt fællesskab i kraft af at en offentlig autoritet udøvedes over dette, inklusive den aktivitet som en sådan autoritet udfoldede for at bevare og opretholde en sådan orden. Betegnelsen henviste til den reglementering af et fællesskabs indre anliggender som blev iværksat fra en øvrigheds side, samt den positive og blivende tilstand der var et resultat af et sådant styre.[i] Fra begyndelsen af 1600-tallet begyndte man imidlertid at anskue en sådan indgriben fra øvrighedens side og dens resultat som dynamiske størrelser. Ved politi begyndte man at forstå den samling af teknikker der tillod at førøge en stats kraft samtidig med at man bevarede dens indre orden.[7] Politiet var den teknologi der gjorde det muligt at organisere en stabil og nær sammenhæng der var i stadig udvikling, mellem en stats indre 'fred' og forøgelsen af dens styrke.

Imellem dette politi og den ligevægt imellem konkurrerende stater man var i færd med at etablere på europæisk plan, herskede der en nær forbindelse. For den enkelte stat blev det nødvendigt at organisere en indre orden under udvikling hvis den skulle overleve i konkurrencen med andre stater. Politiet havde til opgave at sikre statens storhed idet det på en og samme tid organiserede og var det synlige udtryk for denne orden og styrke. Men den europæiske balance mellem staterne var på sin side også afhængig af at den

[i] En sådan reglementering indebar og bestod ofte i vid udstrækning i iværksættelse af overvågningsstrukturer således som det blev beskrevet i Del II.v.2.

enkelte stat var i stand til oprette og fastholde et godt politi hvis dens ligevægt ikke skulle forrykkes. Forestillingen om en europæisk magtbalance figurerede stadigvæk som det afgørende princip for Wienerkongressens fredstraktat af 1815 og den territoriale nyordning den gennemførte. I denne fredsslutning fik staterne i fællig i opdrag at våge over at politiet i hver enkelt stat var tilstrækkeligt omfattende og velfungerende, og gribe ind hvor dette ikke var tilfældet. Politiets indre fred og den europæiske fred dannede et sammenhængende kontinuum.

Politiets diagram udarbejdedes først og fremmest indenfor det tyske og det franske sprogområde, men her i forskellige sammenhænge, hvad der medførte accentforskydninger. Indenfor den tidligt grundlagte territoriale enhed og med afsæt i den tidligt etablerede monarkiske centralisering begyndte man i Frankrig tidligt at opbygge et politiapparat indenfor de allerede eksisterende strukturer. Her beskæftigede man sig hovedsageligt relativt usystematisk og pragmatisk med politiet som et led i denne generelle bestræbelse. Politiet dukkede ikke op som en sammenhængende problematik der blev gjort til genstand for en teoretisk og spekulativ behandling.

For det tyske sprogområdes vedkommende svækkedes den overgribende og samlende enhed afgørende på Trediveårskrigens tid. Da de småstater der blev resultatet af det tyske kejserriges opløsning nu måtte søge deres selvstændighed i en ny balance med hinanden samtidig med at de måtte opbygge og uddanne et ikke tidligere eksisterende administrativt personnel, blev de privilegerede steder for en sammenhængende og grundlæggende problematisering og udvikling af de statslige ledelsesstrukturer indenfor de etablerede suveræne stater. De tyske fyrstedømmer blev begrænsede sociale laboratorier hvori man eksperimenterede med og beskæftigede sig akademisk med moderne statslige strukturer.[8] I denne sammenhæng begyndte man at udvikle hvad politiet kunne være i såvel teori som praksis.[i]

Reartikuleringen af ledelsesstrukturerne fandt sit første mere sammenhængende teoretiske udtryk i blandt andet Ludwig von Seckendorffs værker *Teutscher Fürstenstaat* og *Christen-Staat* fra henholdsvis 1655 og 1668. I begyndelsen af 1700-tallet ledte denne vedvarende beskæftigelse med ledelsesstrukturerne og politiets teknologi til etableringen af en egentlig akademisk disciplin der beskæftigede sig med emnet. Denne første 'politiske'

[i] Foucault understreger i *Cours 78.03.29* ligefrem at situationen gav anledning til en næsten overspændt problematisering, til en "surproblématisation", af politiet.

eller 'sociale' videnskab gik under navnet *politi- og kameralvidenskab.* De to første lærestole indenfor området blev begge oprettet i 1727 på befaling af Wilhelm den I af Preussen: den første i Halle til Wilhelm Peter Gasser under titlen *Cameralia, oeconomica und Policey-sachen;* den anden i Frankfurt an der Oder til Dithmar som *Lehrstuhl für Kameral, Ökonomie und Policeiwissenschaften.*[9] Senere centrale figurer indenfor denne faglige tradition var professoren i *Polizei- und Kameralwissenschaften* i Wien, Joseph von Sonnenfels, samt J.H.G. von Justi.

I *kameralismen* søgte man at formulere en ledelse og planlægning der kunne opretholde og forøge statens almene styrke idet den virkede opdragende og kvalificerende ind på sine omgivelser. Dette program ledte, i sin fuldt udfoldede form, til en gennemordnet politistat hvori ledelsen konstant var i stand til at gribe vejledende ind overalt i det sociale korpus i kraft af at den hele tiden førte tilsyn med det og etablerede en omfattende viden om det. I von Justis værk *Grundsätze der Policey-wissenschaft* udarbejdedes et sådant program for en politistatslig organisering for første gang for alvor som en selvstændig størrelse i forhold til en overgribende pietistisk religiøsitet. Når man indenfor en sådan politividenskab søgte at tegne omridset af en politistatslig organisering og skabe forudsætningerne for den, pegede man på hvordan en statslig ledelse kunne imødegå statsræsonens grundlæggende problem, nemlig hvordan man skulle lede en sammenhæng der konfronterede en med en uendelig mængde af kontingente og uforudsigelige begivenheder. Dette gjorde man ved at etablere og samle en viden om den genstand, staten, der skulle ledes som var så udtømmende og uendelig detaljeret at intet undslap den, selv ikke de mindste detaljer i de enkelte individers liv.

Den praktisk orienterede undervisning der blev givet fra disse lærestole i det tysktalende område, fik en stor betydning. På disse anstalter blev store dele af det preussiske, østrigske og russiske embedsmandskorps uddannet. Retningen blev normdannende for statstænkningen og den statslige reformpolitik under Frederik den II i Preussen, Maria Theresia og Josef den II i Østrig samt Katharina den Store i Rusland; ligesom den vandt indpas i miljøet omkring Napoleon. Den fik også afgørende indflydelse på reformerne af skolevæsenet i Østrig, Preussen og Danmark-Norge i løbet af 1700-tallet.[10]

Foucault gør rede for[11] hvordan politiets teknologi efterhånden artikuleredes i en række samtidige tekster: i første omgang som et utopisk program, derefter som et praktisk forslag til et samlende diagram for allerede fungerende institutioner og endelig som en egentlig akademisk disciplin.

Allerede i *La Monarchie aristo-démocratique* som Louis Turquet de Mayerne i 1611 skrev og forelagde for de hollandske stænderforsamlinger, foreslog han skabelsen af politiet som en særlig administrativ orden der befandt sig ved siden af og på niveau med den juridiske, med hæren og finanserne idet den havde som sin særlige opgave at sørge for den offentlige orden og moralitet. Men samtidig betragtede han politiet som et administrativt organ for hvilke alt hvad mennesker gjorde og iværksatte måtte forekomme relevant hvis det skulle opfylde sit formål. Turquet de Mayerne begyndte at forestille sig eksistensen af en overordnet anordning der indbefattede alt, også retten, finanserne og hæren, under sit særegne perspektiv.

I sin *Traité de la police* fra 1705 foretog N. de Lamare derimod til brug for embedsstanden en systematiserende kompilation af de vigtigste regulativer for politiets virksomhed der allerede eksisterede rundt omkring i det franske rige. Heri understregede han følgende områder som hjemmehørende under politiets virksomhed: religion; moral; sundhed; forsyninger; broer, veje og offentlige bygninger; den offentlige sikkerhed; kunst og videnskab; fabrikker; tjenestefolk og fabriksarbejdere; de fattige. Fra religionen til de fattige skulle politiet, så at sige, beskæftige sig med alt vedrørende indbyggernes subsistens, overlevelse og udfoldelse, dog naturligvis ikke med et dogmatisk afsæt, men for så vidt disse størrelser var relevante for den moralske kvalitet af deres liv: for den offentlige orden og dens udvikling.

Med J.P. Willebrands *Innbegriff der Policey nebst Betrachtungen über das Wachsthum der Städte* fra 1767, P.C.W. Hohenthals *Liber de politia, adspersis observationibus de causarum politiae et justitiae differentiis* fra 1776 samt, fremfor alt J.H.G. von Justis *Grundsätze der Policey-Wissenschaft* fra 1756, kunne politiet endelig optræde som en teknologi man kunne gøre til genstand for en akademisk disciplin. I modsætning til de Lamare skelnede von Justi klart mellem die Polizei og die Politik. Politikken havde væsentlig at gøre med statens negative opgaver. I denne kæmpede staten med sine indre og ydre fjender idet den tog hæren i brug mod de ydre og tog loven i anvendelse mod de indre. Politiet havde til gengæld først og fremmest en positiv funktion. Politiet havde som sit endemål at udvirke at statens almene formåen blev opretholdt og forbedret ved at teknologien sørgede for en god indre "forfatning".[12]

En velfungerende polititeknologi skulle sikre en effektiv politistat og statens vækst med henblik på at forbedre dens position i den europæiske konkurrence mellem staterne. Men for at kunne forbedre statens styrke og sikkerhed måtte politiet, paradoksalt nok, sørge for borgernes almene dennesidige

velbefindende. Hvis politiet skulle sørge for den indre ro og sikkerhed, måtte det ikke alene sørge for at borgerne overlevede; det måtte også befordre at de levede videre på en sådan måde at deres færdigheder, dygtigheder og kræfter forbedrede sig, og at de var tilfredse. Derfor kunne von Justi også skrive:

> Og ligesom der til statens almene formåen ikke kun hører alle de goder der sorterer under den samlede republik og alle dennes medlemmer, men også de evner og dueligheder som alle personer der hører til republikken er i besiddelse af; således må også politiet vedvarende anstrenge sig for at holde sig den almene sammenhæng imellem alle disse forskellige goder for øje og gøre enhver form for goder bestandigt mere tjenlig og brugbar når det drejer sig om at befordre den almene lykke. (Von Justi: *Grundsätze der Policey-Wissenschaft,* § 5)[13]

Hos von Justi var det politistatens overordnede formål at skabe en 'Wohlfahrtsstaat' hvor velstand, ro og tilfredshed gensidigt understøttede hinanden og sørgede for statens sikkerhed. Den nyudviklede politividenskab havde til opgave at bidrage med de kundskaber der var nødvendige for at man kunne etablere en sådan tilstand.

> Politividenskaben består i læren om hvordan man opretholder og forøger statens almene formåen, og om hvordan man indretter den og gør den skikket til at befordre fællesskabets lykke. (Ibidem, § 7)[14]

Hos von Justi iværksatte polititeknologien således en permanent og specifik intervention i borgernes liv der ikke blot skulle afværge og forhindre, men også producere noget nyt. Politiet havde ikke primært til opgave at undertrykke, men skulle forme og gestalte statens indre socialitet. Det måtte løbende udvikle de grundlæggende elementer i individernes liv på en sådan måde at staten styrkedes. Politiet fik i opdrag at sørge for at den almene dennesidige velfærd udviklede sig.

I von Justis redegørelse for politistatens teknologi skitseredes for første gang for alvor modellen for en dennesidig politisk ledelse der permanent intervenerede globalt og minutiøst i de omgivende sociale processer for aktivt at forme og udvikle disse og udvikle den almene dennesidige velfærd. Her tegnedes omridset af en politisk ledelse der er karakteristisk for den moderne velfærdsstat og dens politik.

3 Befolkningen

Når man hos von Justi begyndte at reflektere over og udarbejde politiets teknologi i renset form indenfor den akademiske disciplin politividenskaben, søgte man ikke længere blot at udarbejde en sådan teknologi som forskrifter man skulle iværksætte. Den fik derimod nu karakter af en sammenhængende synsvinkel der tillod at percipere statens virkelighed. I samme omgang dukkede *befolkningen* op indenfor statsræsonens rationalitet som den privilegerede genstand ledelsen måtte beskæftige sig med, og som et objekt hvis natur det forekom nødvendigt at reflektere over.[15] Befolkningen var politiets primære genstand.

I den tidligere statsræson havde befolkningen ganske vist allerede optrådt som en størrelse man beskæftigede sig aktivt med og søgte at omforme, men da altid som noget negativt man savnede, som man ikke havde i tilstrækkeligt omfang. Her figurerede befolkningen først og fremmest som en betegnelse for et følgeproblem der gav sig af det egentlige og grundlæggende problem som statsræsonen måtte konfrontere. Dette var den dramatiske og spektakulære dødelighed som de tilbagevendende humane katastrofer – det være sig krig, hungersnød eller epidemier – stillede ledelsen overfor. Når man indenfor statsræsonen tematiserede befolkningen, gjorde man det først og fremmest for at klarlægge årsagerne til et affolkningsproblem der truede med at lægge landet øde. I forlængelse af dette primære affolkningsproblem kunne befolkningen også dukke op som en størrelse man måtte beskæftige sig med for at finde et svar på spørgsmålet om hvordan man bedst og hurtigst kunne genbefolke landet. Man beskæftigede sig kun aktivt med befolkningen under et negativt fortegn, det vil sige for så vidt som man erfarede en mangel på den som man måtte søge at udbedre.[16] I øvrigt kunne befolkningen generelt figurere som noget positivt man var i besiddelse af, men da altid som en begrænset størrelse hvis omfang og egenskaber man sædvanligvis måtte tage for givet. Befolkningen optrådte som et begrænset element der, på linie med en række andre elementer, kunne bidrage til og bevidne suverænens generelle styrke. I statsræsonen etableredes staten således at den primært og umiddelbart vendte sig mod og indgik en forbindelse til sig selv; hvorfor befolkningen her endnu ikke for alvor kunne inddrages i statsræsonens refleksive felt som en positiv genstand for manipulation.[i]

[i] I *Cours 78.03.15* understreger Foucault at befolkningen ganske vist dukkede op indenfor statsræsonens rationalitet; men den var samtidig fraværende fra den. Statsræsonen "a bien défini un

Med fremkomsten af kameralismen og merkantilismen i løbet af 1600-tallet begyndte dette forhold imidlertid at ændre sig.[17] Her ophørte befolkningen med at figurere som en simpel positiv størrelse suverænen måtte tage for givet, eller som en størrelse han savnede og måtte søge at genskabe, for i stedet at begynde at optræde som et grundlæggende og afgørende element der bestandig kunne videreudvikles i en overgribende dynamik der involverede både suverænens og statens styrke i og med at de begge afhang af den.

Befolkningen blev den afgørende faktor i denne dynamik af hvilken alle de andre variable afhang.[18] Eftersom befolkningen leverede de arbejdende hænder til landbruget, blev det den der sørgede for at der var mange agerdyrkere og dermed en rigelig høst. En rigelig og arbejdsom befolkning var derfor en forudsætning for tilstrækkeligt med fødevarer til landets subsistens samt for lave avancer og lave priser på landbrugsprodukter. Befolkningen leverede ligeledes de arbejdende hænder til manufakturerne. En stor og flittig befolkning tillod derfor også at man kunne undgå at importere forarbejdede varer i videst muligt omfang og producere et overskud man kunne eksportere. Endelig indebar en stor og arbejdsom befolkning rigelig med arbejdskraft, hvad der igen førte til lave lønninger og dermed lave priser på de endelige produkter. Dette forhøjede igen mulighederne for eksport. Alt dette gjorde det muligt for staten at undgå at give penge ud og til gengæld spare guld og sølv op hvorved man kunne befæste sin position i konkurrencen med andre stater. I den tidlige merkantilisme og kameralisme dukkede befolkningen op i ledelsens synsfelt som et positivt og afgørende element, men stadigvæk som et moment der altid allerede befandt sig indenfor, og som skulle bidrage til det suverænitetsperspektiv ledelsen her anlagde.

I von Justis sene kameralisme førtes udviklingen til en foreløbig afslutning i og med at befolkningen her blev sat på begreb som den sande og privilegerede genstand for politiets indgriben og den dermed dukkede op som den overordnede politiske ledelses primære anliggende. Hvad staten og dens ledelse først og fremmest havde i opdrag at tage hånd om, var undersåtterne forstået og behandlet som en befolkning. Samtidig fik denne genstand også hos von Justi status som en befolkningsproblematik hvis art det forekom nødvendigt at reflektere sammenhængende over. Idet undersåtterne eksplicit trådte samlet frem for de politiske ledelse som en befolkning, hørte man op med at betragte

art de gouverner dans laquelle la référence à la population [...] n'était pas entrée dans le prisme réflexif" *(Cours 78.03.15).* Han hævder også at man først begyndte at reflektere over befolkningens egenart i det øjeblik man begyndte at beskæftige sig med politiet og dets teknologi.

dem som en forening af juridiske subjekter for i stedet at anskue og behandle dem som en en samling af *levende væsener.*[19]

Idet von Justi satte befolkningen på begreb som en samlet overgribende størrelse, begyndte den samtidig at manifestere sig positivt som en størrelse der ikke lod sig reducere til staten og dens perspektiv. Hos von Justi kunne man indenfor ledelsesrationaliteten ane konturerne af en befolkning der trådte frem som en selvstændig omverden i forhold til den statslige ledelse. Befolkningen figurerede som en omverden som denne ledelse var afhængig af. Den selvstændige omverden som befolkningen udgjorde, eksisterede imidlertid på sin side ligeledes indenfor en omverden som den politiske ledelse indgik i og udgjorde en del af, og som befolkningen indgik i en stadig udveksling med. Overfor denne befolkning og i dens omverden kunne den statslige ledelse gøre sin indflydelse gældende. Indenfor den statslige ledelses perspektiv begyndte man således med von Justi at udsondre befolkning og statslig ledelse som størrelser der stod i en levende udveksling og påvirkede hinanden idet de figurerede som en væsentlig del af hinandens omverden.[20]

Fra statsræsonens fremkomst i den sidste halvdel af 1500-tallet over den tidlige merkantilisme og kameralisme til von Justis sene kameralisme kan man således ane en fortløbende transformation af den statslige ledelses rationalitet der fandt sted samtidig med at dens ledelsesteknologi udviklede sig. Man bevægede sig fra en stræben efter at etablere en stat der var sit eget selvformål og altid allerede havde inkorporeret sine undersåtter i sig, til en konception af en stat der stod i en nær og vedvarende udveksling med et konglomerat af levende individer der var i færd med at selvstændiggøre sig i forhold til ledelsen som en befolkning. Hos von Justi var befolkningen ikke som tidligere udelukkende et foreliggende middel, men optrådte samtidig som den primære genstand og som det højeste mål og formål for den statslige ledelses indgriben.

Denne erfaring af befolkningens selvstændighed indebar bestemt ikke at man lod befolkningen være og afstod fra at påvirke den, men var tværtimod forbundet med en stigende erkendelse af befolkningens relevans for den politiske ledelse og af nødvendigheden af en stigende intervenering i de levende væseners liv fra den politiske ledelses side.[21] Samtidig med at der i forhold til den tidlige merkantilisme og kameralisme fandt en forskydning sted i den politiske ledelses rationalitet, intensiveredes anvendelsen af ledelsesteknologien.

Den nye form for ledelse af undersåtterne der gjorde sig gældende i merkantilismen og kameralismen i og med at man begyndte at behandle dem

som en befolkning, var imidlertid bestemt ikke enerådende indenfor disse retninger. Man anskuede og behandlede her stadigvæk også i høj grad undersåtterne som retslige subjekter der havde indgået en gensidig kontrakt med den øvrighed de var underlagt, eller som underkastede viljer. Man understregede ligeledes nødvendigheden af at underlægge mængden af levende væsener et helt disciplinært apparatur hvis man skulle sørge for at den udfoldede sig således at den frembragte produkter der var nyttige for den suveræne ledelse. I merkantilismen og kameralismen vedblev man i høj grad at koncipere ledelsen indenfor lovens, suverænitetens og disciplinens perspektiver. Med politiet iværksatte man under lovens niveau der forelagde de permanente retningslinier definitivt et bestandigt gentaget statskup der tog de forefaldende begivenheder op. Det var imidlertid et stadigt gentaget statskup der blev iværksat af den suveræne ledelse for at gennemtvinge en disciplinering under suveræniteten. Ledelsen var dermed stadigvæk for en overordnet betragtning en aktivitet der havde reglementets karakter.[22] Den indførte en bestandigt gentaget reglementering af det sociale.[23]

Med den fremdukkende befolkningsproblematik som omdrejningspunkt begyndte man imidlertid at udarbejde en form for ledelse der ikke lod sig reducere til lovens befaling og disciplinens afretning. Når man ledte en befolkning bestående af menneskelige levende væsener, håndterede man ikke primært disse som størrelser der hørte under en bestemt substantiel almenhed, i dette tilfælde *menneskeslægten,* og i kraft heraf var udstyret med en *bestemt natur* og i besiddelse af bestemte rettigheder således som det stadigvæk forekom nærliggende indenfor den naturhistoriske betragtningsmåde. Man omgikkes i stedet en samling af individuelle væsener som indgik i en sammenhæng i kraft af at de var medlemmer af det nye fænomen *menneskearten* og dermed tilhørte en særlig afart af biologiske væsener der blev gennemløbet af en fremdukkende generel *livets dynamik* i særegen brydning.[i] Et tilfældigt sammenrend eller konglomerat af mennesker dannede ikke uden videre en befolkning; den var en størrelse der havde en fødsels- og dødsrate, en sundhedstilstand, og som kunne udvikle sig eller degenerere. Ledelsen

[i] Livet dukkede frem som en dynamik indenfor ledelsesrationaliteten nogenlunde parallelt med at den i *Les mots et les choses* beskrevne overgang fra naturhistorien til biologien fandt sted. En forløber for biologien kan søges i den kritik af den mekanicistiske naturforståelse og den historisering af naturopfattelsen der begyndte at trænge frem fra midten af 1700-tallet med vitalismen og naturfilosofien.

behandlede en befolkning bestående af individer der blev adskilt og bundet sammen idet de blev gennemløbet af en række biologiske processer.

Når man begyndte at anskue subjekterne som en samling af levende væsener, blev det muligt at aflæse en konstans i deres adfærd der ikke beroede på at alle handlede i overensstemmelse med eller forholdt sig til en konstitutiv almenhed. Det var derimod en konstans der på et overordnet plan kom til syne igennem en individuel adfærd der for individerne selv virkede variabel og tilfældig. Man begyndte at erfare at en lige stor del af befokningen døde af feber, og at selvmordsraten år for år kunne være den samme på trods af de afgørende variationer set fra individets perspektiv; man kunne begynde at tage højde for at børnedødeligheden var større end de voksnes, og at dødeligheden i byerne var større end på landet. Befolkningen var en samling af levende menneskevæsener der i kraft af at de blev gennemløbet af livsprocesser på et overordnet plan udviste en *regularitet i en tilsyneladende tilfældighed.*[24] Den var en størrelse der udviste en egen 'naturalitet'.[25]

Denne naturalitet var imidlertid ikke uforanderlig. Hvorledes de naturlige biologiske processer der gennemløb befolkningen konkret forløb, afhang nemlig af deres konditioner. Befolkningens naturlige regularitet måtte fra første færd fremstå som forbundet med sin omverden. Den påvirkedes af ændringer i det miljø der dannede basis for de biologiske væseners udfoldelse.

Erfaringen af en befolkningens naturlige regularitet gav derfor også fra første færd anledning til en omfattende og minutiøs indgriben fra den politiske ledelses side der søgte at påvirke dens egenlogik i en ønskelig retning.[26] En sådan indgriben kunne være mangeartet. Den kunne betjene sig af lovens suverænitet, have disciplinens opdragende karakter eller tage form af en kampagne der skulle ændre befolkningens opfattelse. I alle tilfælde var der imidlertid tale om en indgriben der fra begyndelsen måtte tage højde for og medreflektere denne egenlogik som var givet med de levende menneskevæseners naturalitet.

4 Biopolitikken

Som et led i den opdagelse af befolkningen som en afgørende ressource der ledte til bestræbelsen på at styre befolkningen, begyndte man i Frankrig, England og Østrig mere systematisk at indsamle data vedrørende befolkningen der var relevante for at man kunne inddrive skatter, for at man kunne rekruttere soldater, og for at man kunne vurdere statens styrke. I England begyndte man

således så småt at iværksætte store folketællinger allerede i det syttende århundrede, og i Frankrig udarbejdede man statistikker over fødselsrater og dødelighed. Man begyndte at interessere sig for og danne sig et overblik over befolkningens sundhedstilstand, men i første omgang uden at man for alvor intervenerede i tingenes tilstand.[27]

Fra midten af 1700-tallet udviklede man imidlertid i Tyskland et egentligt program for en ledelse der skulle gribe aktivt ind i og sørge for en forbedring af *befolkningens almene sundhedstilstand.* Man begyndte at udvikle en egentlig sundhedspolitik som ved at gribe ind i befolkningens livsbetingelser skulle afværge epidemier, sænke børnedødeligheden og omfanget af endemier, for således at styrke staten. Dette program udarbejdedes under betegnelsen "det medicinske politi", der synes at være dukket op første gang i titlen på Wolfgang Thomas Raus bog *Gedanken von dem Nutzen und der Nothwendigkeit einer medicinischen Policey-ordnung in einem Staat* i 1764.[28] Den fortsatte interesse i den offentlige sundhed og det medicinske politis problemer viste sig også i W. Baumlers *Fundamentae politia medicae,* som han udgav i 1777; ligesom den kom til udtryk i J.P. Brinckmanns *Patriotische Vorschläge zur Verbesserung der Medicinalanstalten* fra 1778. I dette sidste værk skelnede forfatteren imellem de naturlige og uundgåelige sygdomme og de menneskeskabte man kunne påvirke. Han talte for at staten måtte bestræbe sig på at forhindre elendighed, sygdom og død hvis den skulle forøge sin egen sikkerhed. Programmet fik sit monumentale udtryk i Johann Peter Franks seksbindsværk *System einer vollständigen Polizei,* der udkom i perioden fra 1779 til 1817. Heri søgte forfatteren at systematisere den eksisterende viden om sundhed med henblik på at vise hvordan den statslige ledelse kunne anvende den til at forbedre sundheden i sin befolkning.

Fremkomsten af sådanne forestillinger om et overgribende "medicinsk politi" peger på hvorledes man fra midten af 1700-tallet var i færd med at rekoncipere medicinen der indtil da havde været et individuelt anliggende mellem den syge og terapeuten i den klassiske tid, og som stadigvæk i vid udstrækning vedblev at fremstå sådan i klinikken[i] således at denne fik en anden karakter. Man begyndte at koncipere en overgribende social medicin der havde befolkningen i bred forstand som sin genstand, og som havde til opgave at sørge for den offentlige hygiejne.[29] Denne nye form for befolkningsomsorg udarbejdedes for alvor som en sammenhæng hinsides suverænitetsperspektivet og den

[i] Jævnfør Del III.IV.2.

disciplinære ledelses perspektiv i den engelske bevægelse for *Public Health* der for alvor begyndte at sætte sig praktiske spor i løbet af 1800-tallet.

Den beskrevne udvikling peger på hvorledes det med befolkningsproblematikken som omdrejningspunkt således i sidste halvdel af 1700-tallet blev klart at en indre statslig ledelse måtte tage form af en biopolitik.[30] Modsat den tidligere politik begyndte man her at tage højde for det fundamentale biologiske faktum at samlingen af politiske dyr dannede og tilhørte en særlig menneskelig art.[31]

Med fremkomsten af en biopolitik distancerede man sig fra en århundredlang politisk tradition. Indenfor den hidtidige aristoteliske konception havde mennesket figureret som et levevæsen der ud over sin biologi var udstyret med en eksistens i polis. Menneskets biologiske væremåde havde man ment at kunne og måtte forudsætte i politikken. Fra nu af begyndte de menneskelige væseners egen biologiske habitus imidlertid at fremstå som en eksistens der spillede en aktiv rolle i og for det politiske liv. Den blev en dynamisk væremåde, der dannede et aktivt indspil i politikken og som mennesket selv kunne og måtte tage hånd om og aktivt omforme.[32] Politikken blev en afspiritualiseret aktivitet i hvilken selve menneskets fysiske eksistens stod på spil.

En sådan biopolitik må ifølge Foucault ses i sammenhæng med den tidligere beskrevne udvikling og udbredelse af ledelsens strukturer der dannede konteksten indenfor hvilken biopolitikken på sin side blev til og vandt udbredelse. Biopolitikken blev en nærliggende mulighed og kunne vinde en overgribende betydning som et løsningsforslag fra det tidsrum hvor den statslige ledelsesrationalitet i slutningen af 1600-tallet havde sat ledelsen af statens kræfter på dagsordenen som en overordnet problematik.[33] Man kunne søge at lede og forøge statens kræfter idet man anskuede dem som en styrke hvis udvikling fulgte særlige biologisk energetiske retningslinier der lod sig afdække og forvalte. Man kunne søge at forbedre den indre stat idet man anskuede og behandlede den som en population af menneskelige levevæsener med dens særlige behov, egenlogik og udviklingsmuligheder. I forlængelse heraf dukkede et nyt problemkompleks op og trådte i centrum for ledelsesrationaliteten i løbet af 1700-tallet. Det var spørgsmålet om hvordan man kunne rationalisere de problemer som en samling menneskevæsener der dannede en befolkning stillede ledelsesrationaliteten overfor.[34] Den statslige ledelse og dens problematik åbnede for muligheden af og banede vejen for en biopolitik og dens befolkningsproblematik og -teknologi.

Biopolitikken blev således til med afsæt i den nye ledelsesrationalitet, men begrænsedes alligevel ikke til denne. Den fremdukkende biopolitik indforskrev det tidligere beskrevne disciplinkompleks således at man benyttede sig af disciplinen og omtolkede den som et middel til at lede befolkningen ikke alene på et overordnet plan, men også helt ned i detaljen. Dette medførte på sin side en yderligere udbredelse af de disciplinære teknikker.[35]

*

I forlængelse af den beskrevne udvikling er loven og retten blevet udsat for et stigende pres som har bevirket at de er i færd med at ændre karakter.[36] Deres historisk konstituerede beskaffenhed har ladet sig gentolke og indtolke i den overgribende sikkerhedsoverenskomst. Loven og staten er hermed i stigende grad hørt op med at danne den overordnede rettesnor for øvrigheden og dens virkemåde sådan som de gjorde det dengang de monarkiske territorialstater blev til.[37] I stedet er man i stigende grad begyndt at betragte rettens og lovens anordning som en offentlig serviceinstitution blandt andre der har til opgave at bidrage til den offentlige sikkerhed.[38]

Strafferetten er samtidig i færd med at blive en 'funktionel ret', en sikkerheds- og beskyttelsesret. En ret der, ligesom så mange andre institutioner, har til opgave at forvalte et samfund, at opspore det som er farligt for dette, at gøre det vagtsomt over for dets egne farer. En ret som giver sig selv i opdrag at våge over befolkningen i stedet for at respektere retssubjekter.[39]

Denne forandring har ikke betydet at loven og retten er blevet overflødig, men har givet dem en ny form for nærvær i det sociale. Hvad loven og retten således mistede i status, genvandt de i uundværlighed eller fornødenhed. Fra aktørerne i sikkerhedssamfundet har man fordret at tærsklen for retsliggørelse blev sænket for at en retslig bilæggelse af også de mindre tvistigheder eller afværgelse af også de mindre faremomenter kunne blive mulig; man har stillet krav om strengere straffe der skulle gøre den retslige fredeliggørelse mere effektiv; og man har krævet en mere specifik retslig indgriben i enkeltsager gennem udstedelse af særlove. Hvor loven tidligere har manifesteret sig som en konstitutionel størrelse, så er den med tiden i stadig højere grad blevet nærværende som et middel til at forvalte samfundet der er mere fordelagtigt end andre teknikker i en række situationer.

Noter

DEL III · DISCIPLINEN OG DENS OVERVÅGNING

Prolog: Den uendeliggjorte dårlige samvittighed

[1] Se *Surveiller et punir,* pp. 300-303.

[2] Et sådant perspektiv er, naturligvis, nietzscheansk inspireret. Se Nietzsches redegørelse for "skylden" og "den dårlige samvittighed", i anden afhandling af hans *Zur Genealogie der Moral* (pp. 245-83). I et interview, foranlediget af udgivelsen af *Surveiller et punir,* kunne Foucault karakterisere sit anliggende med bogen således: "Si j'étais prétentieux, je donnerais comme titre général à ce que je fais: généalogie de la morale" ("Entretien sur la prison: le livre et sa méthode", samtale med Brochier, p. 32).

[3] "[L]es monastères constituent un exemple de lieu du pouvoir au sein desquels régnait un système disciplinaire" ("L'incorporation de l'hôpital dans la technologie moderne", *Dits et écrits III,* p. 515).

[4] "Les techniques disciplinaires [...] se mettent en place au cours du 17e – de la fin du 16e jusqu'au cours du 18e siècles" (*Cours 76.03.17*).

[5] Den mest omfattende og sammenhængende af disse skildringer finder man i kapitlet "Les corps dociles" i *Surveiller et punir* (pp. 137-71), der indleder den hoveddel af bogen som beskæftiger sig med disciplinen. For en første gennemlæsning tjener Foucaults undersøgelser af disciplinen her til at gøre rede for forandringer i strafferetten og for opkomsten af fængslet og den moderne straffeprocedure. Hvis man betragter dette og de følgende kapitler nøjere, specielt i sammenhæng med en række andre tekster hvori Foucault vender tilbage til disciplinen, bliver det imidlertid klart at sigtet er langt videre.
Blandt disse tekster er de vigtigste: Forelæsningsrækken "La vérité et les formes juridiques" *(Dits et écrits II,* pp. 538-646), hvori fremkomsten af disciplinen sættes i relation til anklageretten, enqueten og de dermed forbundne sandhedsformer; den afsluttende forelæsning på *Collège de France* i året 1976 *(Cours 76.03.17),* hvori disciplinens fremkomst anskues i forhold til tilblivelsen af en biomagt; samt "La poussière et le nuage" og "Table ronde du 20 mai 1978 (begge i Perrot (ed.): *L'impossible prison,* henholdsvis pp. 29-39 og pp 40-56), hvori Foucault reflekterer over *Surveiller et punir* og svarer på kritik af værket.
Andre relevante tekster er: Forelæsningen "L'incorporation de l'hôpital dans la technologie moderne" *(Dits et écrits III,* pp. 508-521), der indgik i en forelæsningsrække om udviklingen indenfor socialmedicin afholdt på Universitetet i Rio de Janeiro i 1974; en samtale med Osorio i 1977 med titlen "Le pouvoir, une bête magnifique" *(Dits et écrits III,* pp. 368-382); "La scène de la philosophie", samtale med Watanabe *(Dits et écrits IV,* pp. 571-595; forelæsningen "Les mailles du

pouvoir" *(Dits et écrits,* pp. 182-201), der blev på Universitetet i Bahia 1976; samt "La torture, c'est la raison", samtale med Boesers, *Dits et écrits III,* pp. 390-398.

[6] En undtagelse er den afsluttende forelæsning af *Cours 76 (Cours 76.03.17),* hvor det imidlertid for Foucault drejer sig om at markere forskellen imellem lov og disciplin, på den ene side, og disciplin og sikkerhedsmekanismerne, på den anden side.

[7] Foucault har derfor ikke været i stand til at indfri en opgave som han antyder i både "Le pouvoir, une bête magnifique", samtale med Osorio, og i foredraget "L'incorporation de l'hôpital dans la technologie moderne", nemlig at gøre rede for hvordan en disciplin med en spæd og spredt herkomst efterhånden samles og får overgribende karakter.
I "Le pouvoir, une bête magnifique" detaljeret (*Dits et écrits III,* p. 376) hævder Foucault at man, hvis man betragter udviklingen nøje, opdager at disciplineringsprocessen er "un processus qui a *eu des origines multiples* et qui finalement, *petit à petit, s'est organisé en faisceau"*(mine kursiveringer).
I "L'incorporation de l'hôpital dans la technologie moderne" (ibidem, pp. 514-15) påpeger han: "La discipline est une technique d'exercice du pouvoir qui n'a pas été, à proprement parler, inventée, mais plutôt élaborée au cours du XVIIIe siècle. [...] Ainsi*, les mécanismes disciplinaires* datent des temps anciens, mais ils *apparaissent isolés, fragmentés, jusqu'aux XVIIe et XVIIIe siècles*, lorsque le pouvoir disciplinaire se perfectionne en devenant une nouvelle technique de gestion de l'homme. On parle fréquemment des inventions techniques du XVIIe siècle – la technologie chimique, la métallurgie, etc. –, mais l'on ne mentionne pas l'invention technique de cette nouvelle manière de gouverner l'homme, de contrôler ses multiples aspects, de les utiliser au maximum et d'améliorer le produit utile de son travail, de ses activités, grâce à un systeme de pouvoir qui permet de les contrôler" (mine kursiveringer).

[8] "Je choisirai les exemples dans les institutions militaires, médicales, scolaires et industrielles. D'autres exemples auraient pu être pris dans la colonisation, l'esclavage, les soins à la première enfance" *(Surveiller et punir,* p. 143). Se også "Le pouvoir, une bête magnifique" (ibidem, p. 375), hvor Foucault dog – i modstrid med den indplacering af den religiøse disciplin som han i øvrigt fastholder – opererer med en opkomst af disciplinen indenfor hæren, uddannelsen og bekendelsespraktikkerne.

I Disciplinens disparate herkomst

[1] "La scène de la philosophie" (samtale med Watanabe), ibidem, pp. 581-82.

[2] Jævnfør "L'incorporation de l'hôpital dans la technologie moderne", ibidem, p. 515. "Armée de piques et de mousquets – lents, imprécis, ne permettant guère d'ajuster une cible et de viser – une troupe était utilisée soit comme un projectile, soit comme un mur ou une forteresse" (*Surveiller et punir,* pp. 164-65).

[3] Jævnfør *Surveiller et punir,* p. 137.

[4] Ibidem.

[5] "À partir du XVIIe siècle, on commence [...] à avoir des armées permanentes" ("La scène de la philosophie", samtale med Watanabe, *Dits et écrits III,* p. 582). De stående hære var i første omgang professionelle lejehære der, under ledelse af krigsherrer, stod til rådighed for den højestbydende. Først senere blev der tale om udskrevne hære, hvervet fortrinsvis i bondestanden.

[6] "Les mailles du pouvoir", *Dits et écrits IV,* p. 191.

[7] "[L]e but n'était pas de dire 'tu ne dois pas', mais essentiellement d'obtenir une meilleure performance, une meilleure production, une meilleure productivité de l'armée. L'armée comme production de morts, c'est cela qui a été perfectionné ou, mieux qui a été assuré par cette nouvelle technique de pouvoir" (ibidem, p. 188).

[8] "[D]ans l'armée: vous voyez ces phénomènes de disciplinarisation apparaître aux XVIe et XVIIe siècles" ("Le pouvoir, une bête magnifique", samtale med Osorio, *Dits et écrits III,* p. 375).

[9] Foucault understreger i "Les mailles du pouvoir" at hæren er "un exemple important, parce qu'il a été vraiment le point où la grande découverte de la discipline s'est faite et s'est développée presque en premier lieu." At den militære reorganisering for Foucault at se spillede en privilegeret rolle for tilblivelsen af disciplinen understreges også af den fremtrædende rolle denne forandring tildeles i *Surveiller et punir,* hvor redegørelsen for den indleder og afslutter kapitlet "Les corps dociles". I hæren dukker disciplinen tidligt og arketypisk frem.
Alligevel skal man nok være varsom med at tildele den beskrevne udvikling en alt for eksklusiv betydning. Teknikken dukker ifølge Foucault parallelt og nogenlunde samtidigt frem forskellige steder i det sociale korpus. Visse centrale aspekter af disciplinen kommer tidligt tydeligt til syne indenfor nogle felter, mens andre viser sig andre steder. Jævnfør også Foucaults karakteristik af disciplinen i "Le pouvoir, une bête magnifique", samtale med Osorio: "C'est un phénomène qui a duré longtemps, qui est passé par mille canaux différents" (*Dits et écrits III,* p. 375).

[10] *Surveiller et punir,* p. 143.

[11] Ibidem, p. 158.

[12] "[L]a domesticité […] est un rapport de domination constant, global, massif, non analytique, illimité et établi sous la forme de la volonté singulière du maître" (ibidem, p. 139).

[13] Jævnfør Ariès: *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime,* p. 187-88. Ariès gør opmærksom på at 'sammenblandingen' ikke blev oplevet som et problem, blandt andet fordi barnet, allerede i og med selve lærekontraktens indgåelse og dets optagelse i skolen, overgik til de voksnes verden og viden (p. 190).

[14] Jævnfør Ariès: *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime,* p. 194.

[15] *Surveiller et punir,* p. 148.

[16] Foucault finder en illustration af denne skarpe opdeling af tiden i sekunder i den franske præst Jean-Baptiste de la Salles forskrifter for de kristne skoler han søgte at oprette omkring år 1700: "au dernier coup de l'heure, un écolier sonnera la cloche et au premier coup tous les écoliers se mettront à genoux, les bras croisés et les yeux baissés. La prière étant finie, le maître frappera un coup de signal pour faire lever les élèves, un second pour leur faire signe de saluer le Christ, et le troisième pour les faire asseoir" (ibidem, p. 152).

[17] Der opstår en "idée d'un 'programme' scolaire qui suivrait l'enfant jusqu'au terme de son éducation et qui impliquerait d'année en année, de mois en mois, des exercices de complexité croissante" (ibidem, p. 163).
Et 'skoleeksempel' på en sådan tilgang kan man med Foucault finde i Demias *Règlement pour les écoles de la ville de Lyon* fra 1716 (ibidem, p. 161). Tilegnelsen af læsefærdighed inddeles her i syv adskilte kumulative niveauer: På det første skulle man lære bogstaverne at kende; så skulle man lære at stave, for dernæst at sætte stavelserne sammen til ord. På det fjerde niveau skulle man tilegne sig den færdighed at læse hele sætninger på latin; på det femte begyndte man at læse fransk; mens det sjette var for de endnu mere fremskredne. På det syvende niveau læste eleverne sammenhængende tekster. Samtidig opererede Demia med en række underopdelinger af disse niveauer.

[18] "Les procédés disciplinaires font apparaître un temps linéaire dont les moments s'intègrent les uns aux autres, et qui s'oriente vers un point terminal et stable. En somme, un temps 'évolutif' [...]. Une macro- et une microphysique de pouvoir ont permis, non pas certes l'invention de l'histoire (il y avait beau temps qu'elle n'avait plus besoin de l'être) mais l'intégration d'une dimension temporelle, unitaire, continue, cumulative dans l'exercice des contrôles et la pratique des dominations. L'historicité 'évolutive', telle qu'elle se constitue alors – et si profondément qu'elle est encore aujourd'hui pour beaucoup une évidence – est liée à un mode de fonctionnement du pouvoir. Tout comme, sans doute, l' 'histoire-remémoration' des chroniques, des généalogies, des exploits, des règnes et des actes avait été longtemps liée à une autre modalité du pouvoir. Avec les nouvelles techniques d'assujettissement, la 'dynamique' des évolutions tend à remplacer la 'dynastique' des événements solennels" (ibidem, p. 162).

[19] "[U]ne discipline humiliante: le fouet à la discrétion du maître, l'espionnage mutuel au profit du maître se sont substitués à un mode d'association corporative qui restait le même pour les jeunes écoliers et pour les autres adultes. [...] [A]ux XVe-XVIe siècles, la punition corporelle se généralise en même temps qu'une conception autoritaire, hiérarchisée – absolutiste – de la société" (Ariès: *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime,* p. 201).

[20] Jævnfør Ariès: *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime,* p. 197.

[21] Jævnfør "L'incorporation de l'hôpital dans la technologie moderne", *Dits et écrits III,* p. 516.

[22] "C'est ainsi qu'apparaît dans les fabriques le fameux et sinistre personnage du contremaître, chargé d'observer non pas si l'on fait le travail, mais de quelle manière on pourrait le faire plus rapidement et avec des mouvements mieux adaptés (ibidem).

[23] "[V]ous avez eu tout un dressage de la classe ouvrière, ou plutôt de ce qui n'était pas encore la classe ouvrière, mais des ouvriers capables de travailler dans de grands ateliers, ou simplement de petits ateliers familiaux ou artisanaux, qu'on a habitués à habiter dans telle ou telle habitation, à gérer leur famille. Vous avez une production des individus, une production des capacités des individus, de la productivité des individus; tout cela a été acquis par des mécanismes de pouvoir dans lesquels les interdits existaient, mais existaient simplement à titre d'instruments. L'essentiel de toute cette disciplinarisation des individus n'était pas négative" ("Sexualité et pouvoir", ibidem, p. 569).

[24] Foucault angiver flere steder Marx' *Das Kapital* som inspirationskilde for sine analyser på området: "Il existe une véritable technologie [...] des pouvoirs, qui ont leur propre histoire. Ici [...] on peut trouver facilement entre les lignes du livre II du *Capital* une analyse, ou du moins l'esquisse d'une analyse, qui serait l'histoire de la technologie du pouvoir, tel qu'il s'exerçait dans les ateliers et dans les usines" ("Les mailles du pouvoir", ibidem, p. 189). "Marx insiste beaucoup [...] sur le caractère à la fois spécifique et relativement autonome, imperméable en quelque sorte, du pouvoir de fait que le patron exerce dans un atelier, par rapport au pouvoir de type juridique qui existait dans le reste de la société" (ibidem, p. 187).
Foucault gør ligeledes opmærksom på at Marx ofte rekurrerede til en analogi mellem den militære taktik og arbejdsdelingen, når han skal klargøre fordelene ved den analyse og rekomposition af produktionsfaktorerne som arbejdsdelingen indebar (jævnfør *Surveiller et punir,* p. 166, fodnote 1).

[25] "Sous la division du processus de production, en même temps qu'elle, on trouve, à la naissance de la grande industrie, la décomposition individualisante de la force de travail; les répartitions de l'espace disciplinaire ont assuré souvent l'une et l'autre" (ibidem, p. 147).

[26] Ibidem, p. 144.

II Disciplinens karakteristika

[1] Jævnfør Del II.IV.

[2] Foucault fremhæver: *"The types of objectives* pursued by those who act upon the actions of others: the maintenance of privileges, the accumulation of profits [...]" ("The Subject and Power", in Dreyfus and Rabinow: *Michel Foucault,* p. 223; kursiveringen optræder i den oprindelige tekst).

[3] "Ce sont des *programmes* explicites; il s'agit d'ensembles de prescriptions calculées et raisonnées et selon lesquelles on devrait organiser des institutions, aménager des espaces, régler des comportements" ("Table ronde du 20 mai 1978", in Perrot (ed.): *L'impossible prison,* p. 48; kursiveringen optræder i den citerede tekst).

[4] "Ces programmes ne passent jamais intégralement dans les institutions; on les simplifie, on en choisit certains et pas d'autres; et ça ne se passe jamais comme c'était prévu. Mais ce que je voudrais montrer, c'est que cette différence, ce n'est pas celle qui oppose l'idéal pur à l'impureté désordonnée du réel; mais qu'en fait des stratégies différentes venaient s'opposer, se composer, se superposer et produire des effets permanents et solides qu'on pourrait parfaitement comprendre dans leur rationalité

même, bien qu'ils ne soient pas conforme à la programmation première; c'est cela la solidité et la souplesse du dispositif" ("La poussière et le nuage", in ibidem, p. 49).

[5] "Je crois qu'il y a eu, au cours du XVIIIe siècle, non seulement une rationalisation économique – ce qu'on a souvent étudié en détail –, mais également *une rationalisation des techniques politiques, des techniques de pouvoir et des techniques de domination.* La discipline, c'est-à-dire des systèmes de surveillance continuelle et hiérarchisée aux mailles très serrées, *la discipline est une grande et importante découverte de la technologie politique"* ("La torture, c'est la raison", samtale med Boesers, *Dits et écrits III,* p. 392; mine kursiveringer).
"[J]e pense qu'il est important dans l'histoire de l'Occident qu'on ait *inventé des systèmes de domination d'une extrême rationalité.* Il s'est écoulé beaucoup de temps pour en arriver là, et plus de temps encore pour découvrir ce qu'il y avait derrière. En relève tout un ensemble de finalités, de techniques, de méthodes: *la discipline* règne à l'école, à l'armée, à l'usine. Ce sont des techniques de domination d'une rationalité extrême. Sans parler de la colonisation: avec son mode de domination sanglant; elle est une technique mûrement réfléchie, absolument volue, consciente et rationnelle. Le pouvoir de la raison est un pouvoir sanglant" (ibidem, p. 395; kursiveringen optræder i den citerede tekst).

[6] "La 'discipline' n'est pas l'expression d'un 'type idéal (celui de 'l'homme discipliné'); elle est la généralisation et la mise en connexion des techniques différentes qui elles-mêmes ont à répondre à des objectifs locaux (apprentissage scolaire, formation de troupes capables de manier le fusil" ("Table ronde du 20 mai 1978", in Perrot: *L'impossible prison,* p. 49).

[7] Denne dobbelthed fastholder Foucault p. 140 i *Surveiller et punir,* idet han påpeger at man ikke må opfatte disciplinens tilblivelse som en pludselig opdagelse: "Mais comme une multiplicité de processus souvent mineurs, d'origine différente, de localisation éparse, qui se recoupent, se répètent, ou s'imitent, prennent appui les uns sur les autres, se distinguent selon leur domaine d'application, entrent en convergence et dessinent peu à peu l'épure d'une méthode générale. [...] Ils ont circulé parfois très vite d'un point à un autre (entre l'armée et les écoles techniques ou les collèges et lycées), parfois lentement et de façon plus discrète (militarisation insidieuse des grands ateliers). Chaque fois, ou presque, ils se sont imposés pour répondre à des exigences de conjoncture: ici une innovation industrielle, là la recrudescence de certaines maladies épidémiques, ailleurs l'invention du fusil ou des victoires de la Prusse. Ce qui n'empêche pas qu'ils s'inscrivent au total dans des transformations générales et essentielles qu'il faudra essayer de dégager."

[8] Dette forhold – denne gensidighed – træder tydeligt frem i Foucaults "efterord", "The Subject and Power", til Dreyfus' og Rabinows *Michel Foucault*: "Every power relationship implies, at least *in potentia,* a strategy of struggle, in which the two forces are not superimposed, do not lose their specific nature, or do not finally become confused. Each constitutes for the other a kind of permanent limit, a point of possible reversal. A relationship of confrontation reaches its term, its final possible reversal. *A relationship of confrontation reaches its term, its final moment* (and the victory of one of the two adversaries*) when stable mechanisms replace the free play of antagonistic reactions.* Through such mechanisms one can direct, in a fairly constant manner and with reasonable certainty, the conduct of others. *For a relationship of confrontation,* from the moment it is not a struggle to the death, *the fixing of a power relationship becomes a target* – at one and the same *time its fulfillment*

and its suspension. And in return the strategy of struggle also constitutes a frontier for the relationship of power, the line at which, instead of manipulating and inducing actions in a calculated manner, one must be content with reacting to them after the event" (p. 225; mine kursiveringer).
Gensidigheden kommer også til udtryk i Foucaults analyse af dominansrelationen (ibidem, p. 226).

[9] I forbindelse med en redegørelse for disciplineringsteknikkerne bemærker Foucault i *Résumé des cours:* "Il faudrait écrire une *'Physique'* du pouvoir" (*Cours, 1973, Résumé des cours,* p. 49; Foucaults kursivering). Af første kapitel i *Surveiller et punir* (pp. 29-34) fremgår det at Foucault betragter bogen som et forsøg på at realisere et sådant program.

[10] "La discipline est une anatomie politique du détail" (ibidem, p. 141).

[11] "Une observation minutieuse du détail, et en même temps une prise en compte politique de ces petites choses, pour le contrôle et l'utilisation des hommes, montent à travers l'âge classique, portant avec elles tout un ensemble de techniques, tout un corpus de procédés et de savoir, de descriptions, de recettes et de données. Et de ces vétilles, sans doute, est né l'homme de l'humanisme moderne" (ibidem, p. 143).

[12] "La discipline implique une partition spatiale" *(Cours 78.01.11).* Disciplinen er en "art de répartition spartiale des individus" ("L'incorporation de l'hôpital dans la technologie moderne", *Dits et écrits III,* p. 515).

[13] Jævnfør *Surveiller et punir,* p. 144.

[14] I den sekundærlitteratur der beskæftiger sig med *Surveiller et punir* lægger man til tider ganske stor vægt på magtudøvelsens kropslige aspekt i bogen. Man fremhæver hvorledes Foucault tildeler den menneskelige krop en uhyre væsentlig rolle, både som det primære mål for magtudøvelsen og som en instans i hvilken han tilsyneladende gør sig håb om at finde grænser for magtudøvelsen. I kroppen håber Foucault at finde en, nærmest fysisk forankret, modstandskerne der udfordrer magtudøvelsen, mener man tilsyneladende. En sådan udlægning kommer blandt andet til orde i Frazers "Foucaults Body-language".
Surveiller et punir indbyder til en sådan tolkning, fordi Foucault indledningsvis hævder at det overordnede anliggende med værket er at opridse en "kroppens 'politiske økonomi'" (p. 30), et projekt han vil søge at realisere ved at afdække "la technologie politique du corps" (p. 31). "Il s'agit [...] d'une microphysique du pouvoir que les appareils et les institutions mettent en jeu, mais dont le champ de validité se place [...] entre ces grands fonctionnements et les corps eux-mêmes avec leur matérialité et leurs forces" (ibidem). Samtidig er Foucault i samme periode yderst optaget af at lokalisere de steder hvor man gør oprør mod det uudholdelige (se blandt andet *Surveiller et punir,* p. 35 og *Cours 76.01.07).*
Det er imidlertid værd at holde sig for øje at den kroppens sociale historie som Foucault søger at følge i *Surveiller et punir* er det *totale sociale korpus' historie,* anskuet som et objekt der gøres til genstand for en 'fysisk' bearbejdning. Den *"politiske 'anatomi'"* som Foucault søger at udarbejde "ne serait pas l'étude d'un État pris comme un 'corps' [...], mais ce ne serait pas non plus l'étude du corps et de ses entours pris comme un petit État. On y traiterait *du 'corps politique'* comme ensemble des éléments matériels et des techniques qui servent d'armes, de relais, de voies de communication et de

points d'appui aux relations de pouvoir et de savoir qui investissent les corps humains et les assujettissent en en faisant des objets de savoir" (*Surveiller et punir,* p. 33; mine kursiveringer).
Selv om Foucault til tider – også i kapitlet hvor han søger at artikulere disciplinens karakter (ibidem, pp. 137-171) – synes at forudsætte at den særegne krop allerede eksisterede som en færdig størrelse som disciplinen kunne tage udgangspunkt i, må man fastholde at denne først blev til som genstand for en målrettet behandling og afdækning i løbet af den ovenfor skitserede historie, der indførte disciplinen. Den særegne krop blev først til som en særegen afgrænsbar genstand igennem disciplinens differentierende behandling af den politiske anatomi: "La discipline essaie de régir la multiplicité des hommes en tant que cette multiplicité peut et doit se résoudre en corps individuels" *(Cours 76.03.10).* De uddifferentierede enkelte kroppe, sådan som vi kender dem, er blevet til som historiske konstrukter; de kan derfor ikke figurere som en ahistorisk human natur, eller som en ubesmittet modstandskerne. Foucaults politiske kropsteknologier er således en del mere uhåndgribeligt eller 'æterisk' end det fremgår i sekundærlitteraturens 'kropssprog'.

[15] "Le moment historique des disciplines, c'est le moment où naît un art du corps humain" (*Surveiller et punir,* p. 139).

[16] "La discipline fabrique [...] des corps 'dociles'. La discipline majore les forces du corps (en termes économiques d'utilité) et diminue ces mêmes forces (en termes politiques d'obéissance). D'un mot: elle dissocie le pouvoir du corps" (ibidem, p. 140).

[17] "On trouverait facilement des signes de cette grande attention portée alors au corps – au corps qu'on manipule, qu'on façonne, qu'on dresse, qui obéit, qui répond, qui devient habile ou dont les forces se multiplient. Le grand livre de l'Homme-machine a été écrit simultanément sur deux registres: celui anatomo-métaphysique, dont Descartes avait écrit les premières pages et que les médecins, les philosophes ont continué; celui, technico-politique, qui fut constitué par tout un ensemble de règlements militaires, scolaires, hospitaliers et par des procédés empiriques et réfléchis pour contrôler ou corriger les opérations du corps" (ibidem, p. 138). Foucaults påstand om at der eksisterede et fællesskab mellem den teoretiske viden og en praktisk anvendt rationalitet danner en parallel til den i Del II.IV, skildrede strukturelle analogi.

[18] "Ainsi apparaît une exigence nouvelle à laquelle la discipline doit répondre: construire une machine dont l'effet sera maximalisé" (ibidem, p. 166).

[19] La discipline [...] s'exerce sur le corps des individus, mais [...], en fait, l'individu n'est pas dans la discipline la donnée première. Il n'y a de discipline que dans la mesure où il y a une multiplicité et une fin ou un objectif ou un résultat à obtenir à partir de cette multiplicité. [...] L'individu est beaucoup plus tôt une certaine manière de découper la multiplicité comme disciplinée que les materiaux premiers à partir desquels on la batît. [...] La discipline est un mode d'individualisation des multiplicités" *(Cours 78.01.11).*

[20] Jævnfør *Surveiller et punir,* p. 169. Jævnfør også *Cours 73, Résumé des cours:* "Le sujet psychologique naît au point de rencontre du pouvoir et du corps: c'est l'effet d'une certaine 'physique politique'" (p. 50).

[21] "Dans la discipline, les éléments sont interchangeables puisque chacun se définit par la place qu'il occupe dans une série, et par l'écart qui le sépare des autres. L'unité n'y est donc ni le territoire (unité de domination), ni le lieu (unité de résidence), mais le *rang:* la place qu'on occupe dans un classement, le point où se croisent une ligne et une colonne, l'intervalle dans une série d'intervalles qu'on peut parcourir les uns après les autres. La discipline, art du rang et technique pour la transformation des arrangements. Elle individualise les corps par une localisation qui ne les implante pas, mais les distribue et les fait circuler dans un réseau de relations" (*Surveiller et punir,* p. 147; Foucaults kursivering).

[22] Hvordan man i disciplineringen konstruerede en sammenhæng mellem del og helhed, fra det mindste handlingssegment til den samlede velfungerede taktiske maskine, illustrerer Foucault blandt andet med hærens eksercits og strategi: "Le soldat dont le corps a été dressé à fonctionner pièce à pièce pour des opérations déterminées doit à son tour former élément dans un mécanisme d'un autre niveau. [...] Le corps se constitue comme pièce d'une machine multisegmentaire" (ibidem, p. 167).

[23] "Quand je parle de société 'disciplinaire', il ne faut pas entendre 'société disciplinée'. Quand je parle de la diffusion des méthodes de discipline, ce n'est pas affirmer que 'les français sont obéissants'! Dans l'analyse des procédés mis en place pour normaliser, il n'y a pas 'la thèse d'une normalisation massive'. Comme si, justement, tous ces développements n'étaient pas à la mesure d'un insuccès perpétuel. Je connais un psychanalyste qui comprend qu'on affirme la *toutepuissance du pouvoir,* si on parle de la *présence des relations de pouvoir,* car il ne voit pas que leur multiplicité, leur entrecroisement, leur fragilité et leur réversibilité sont liés à l'inéxistence d'un pouvoir toutpuissant et omniscient! ("La poussière et le nuage", in Perrot: *L'impossible prison,* p. 35; kursiveringer i den oprindelige tekst).

[24] Sammenfattende kan Foucault om *Surveiller et punir,* den bog der om nogen har beskæftigelsen med disciplindispositivet som hovedtema, i en vigtig kommentar, påpege: *"L'automaticité du pouvoir, le caractère mécanique des dispositifs où il prend corps* n'est absolument *pas* la *thèse* du livre. Mais c'est *l'idée au XVIIIe siècle qu'un tel pouvoir serait possible et souhaitable,* c'est la recherche théorique et pratique de tels mécanismes, *c'est la volonté,* sans cesse manifestée alors *d'organiser de pareils dispositifs,* qui constitue l'*objet* de l'analyse. *Étudier la manière dont on a voulu rationaliser le pouvoir,* dont on a conçu au XVIIIe siècle, une nouvelle 'économie' des relations de pouvoir*, montrer le rôle important qu'y a occupé le thème de la machine, du regard, de la surveillance, de la transparence, etc., ce n'est dire ni que le pouvoir est une machine, ni qu'une telle idée est née machinalement.* C'est étudier le développement d'un thème technologique que je crois important dans l'histoire de la grande réévaluation des mécanismes de pouvoir au XVIIIe siècle, dans l'histoire générale des techniques de pouvoir et plus globalement encore des rapports entre rationalité et exercice du pouvoir, importante aussi dans la naissance des structures institutionnelles propres aux sociétés modernes, importante enfin pour comprendre la genèse ou la croissance de certaines formes de savoir, comme les sciences humaines, en particulier" ("La poussière et le nuage", in Perrot: *L'impossible prison,* pp. 37-38; i den oprindelige tekst fremhæves "thèse" og "objet", de øvrige kursiveringer er mine).

[25] Foucault gør opmærksom på dette i "La poussière et le nuage" som en replik til en gængs kritik af hans analyser fra faghistorikerside, der i dette tilfælde er blevet fingeret i bogens foregående artikel

"L'historien et le philosophe" af Jacques Léonard. Kritikken udspringer for Foucault at se af historikerens manglende evne til at skelne: "Pour lui, il n'y a qu'une réalité qui est à la fois 'la' réalité et 'la' société. [...] C'est pourquoi, quand on parle de programmes, de décisions, de règlements [...], il croit faire une objection en disant: mais ces programmes n'ont jamais fonctionné réellement, jamais ils n'ont atteint leurs buts. Comme si jamais autre chose avait jamais été dit; comme s'il n'était pas souligné chaque fois qu'il s'agit de tentatives, d'instruments, de dispositifs, de techniques pour..." (p. 35).

[26] "Il s'agit de faire l'analyse d'un 'régime de pratiques' – les pratiques étant considérées comme le lieu d'enchaînement de ce qu'on dit et de ce qu'on fait, des règles qu'on s'impose et des raisons qu'on se donne, des projets et des évidences.
Analyser ces 'régimes de pratiques', c'est analyser des programmations de conduite qui ont à la fois des effets de prescription par rapport à ce qui est à faire (effets de 'juridiction') et des effets de codification par rapport à ce qui est à savoir (effets de 'véridiction') ("Table ronde du 20 mai 1978" in Perrot (ed.): *L'impossible prison,* p. 42.).

[27] "[Les] historiens [...] font de 'la société' l'horizon général de leur analyse et l'instance par rapport à laquelle ils doivent situer tel ou tel objet particulier ('société, économie, civilisation'). Mon thème général, ce n'est pas la société, c'est le discours vrai/faux: je veux dire, c'est la formation corrélative de domaines, d'objets et de discours vérifiables et falsifiables qui leur sont afférents; et ce n'est pas simplement cette formation qui m'intéresse mais les effets de réalité qui lui sont liés. […] Faire l'histoire de 'l'objectivation' de ces éléments que les historiens considèrent comme donnés objectivement (l'objectivation des objectivités, si j'ose dire), c'est cette sorte de cercle que je voudrais parcourir" (ibidem, p. 55).

III Overvågningens diagram: Benthams panoptikon

[1] Jævnfør *Surveiller et punir,* p. 302, note 2.

[2] "À côté de la grande technologie des lunettes, des lentilles, des faisceaux lumineux qui a fait corps avec la fondation de la physique et de la cosmologie nouvelles, il y a eu les petites techniques des surveillances multiples et entrecroisées" (ibidem, p. 173).

[3] "La discipline architecture un espace et se pose comme problème une distribution hiérarchique des éléments. [...] La discipline est de l'ordre du bâtiment" *(Cours 78.01.11).*

[4] Jævnfør *Surveiller et punir,* pp. 175 & 176.

[5] Bentham: *Panopticon or, The Inspection-House,* p. 63.

[6] "You will confess some difference, in point of facility, betwixt a state of incessant walking and a state of rest; and in point of completeness of inspection, between visiting two or three hundred persons one after another, and seeing them at once" (ibidem).

[7] For vagten var fangerne "a *multitude,* though not a *crowd;* to themselves they are *solitary* and *sequestered* individuals" (ibidem, p. 47; Benthams fremhævelse).

[8] "The essence of it [the plan, S.R.] consists, then, in the *centrality* of the inspector's situation, combined with the well-known and most effectual contrivances for *seeing without being seen"* (ibidem, p. 44; Benthams kursivering).

[9] Bentham: *Postscript,* pp. 67-172.

[10] Bentham: *PANOPTIKON versus NEW SOUTH WALES: Or The Panopticon Penitentiary System, and The Penal Colonization System, compared,* pp. 173-248.

[11] Bentham: *Panopticon or, The Inspection-House,* p. 40; se også titelbladet.

12 Foucault redegør for sin egen opdagelse af overvågningsproblematikken i en samtale med Jean-Pierre Barou med titlen "L'Œil du pouvoir". Heraf fremgår det at han selv først efterhånden bliver opmærksom på panoptikonets generalitet: "C'est en étudiant les origines de la médecine clinique; j'avais pensé faire une étude sur l'architecture hospitalière dans la seconde moitié du dix-huitième siècle, à l'époque où s'est développé le grand mouvement de réforme des institutions médicales. Je voulais savoir comment le regard médical s'était institutionnalisé; comment il s'était éffectivement inscrit dans l'espace social; comment la nouvelle forme hospitalière était à la fois l'effet et le support d'un nouveau type de regard. Et en examinant les différents projets architecturaux qui ont suivi le second incendie de l'Hotel Dieu en 1772, je me suis aperçu à quel point le problème de l'entière visibilité des corps, des individus, des choses, sous un regard centralisé, avait été un des principes directeurs les plus constants. Dans le cas des hôpitaux, ce problème présentait un difficulté supplémentaire: il fallait éviter les contacts, les contagions, les proximités et les entassements, tout en assurant l'aération et la circulation de l'air; à la fois diviser l'espace et le laisser ouvert, assurer une surveillance qui soit à la fois globale et individualisante, tout en séparant soigneusement les individus à surveiller. Longtemps, j'ai cru qu'il s'agissait de problèmes propres à la médecine du dix-huitième siècle [...].
Par la suite, en étudiant les problèmes de pénalités, je me suis aperçu que tous les grands projets de réaménagement des prisons (ils datent d'ailleurs d'un peu plus tard, de la première moitié du dix-huitième siècle) reprenaient le même thème, mais, cette fois, sous le signe presque toujours rappelé de Bentham. Il n'était guère de textes, de projets concernant les prisons où ne se retrouve le 'truc' de Bentham. À savoir le 'Panoptique'" (p. 190).

[13] "Le panoptisme [est] un ensemble de mécanismes qui jouent parmi tous les faisceaux dont se sert le pouvoir. Le panoptisme a été une invention technologique dans l'ordre du pouvoir comme la machine à vapeur dans l'ordre de la production. Panoptisme a été utilisé à des niveaux d'abord locaux" ("Questions à Michel Foucault sur la géographie", *Dits et écrits III,* p. 35).

[14] "Le Panoptique est devenu autour des années 1830-40 le programme architectural de la plupart des projets de prison. C'était la manière la plus directe de traduire 'dans la pierre l'intelligence de la discipline (Ch. Lucas, *De la réforme des prisons, I,* 1836, p. 69)' " (*Surveiller et punir,* p. 252).

[15] Vedrørende panoptikonets, og dermed også implicit programmets og dispositivets, bestemmende rolle bemærker Foucault: "Pour ce qui concerne la réduction de mes analyses à la figure simple qu'est la métaphore du panoptique [...] on peut répondre [...]: [...] il est facile de montrer que les analyses du pouvoir que j'ai conduites ne se réduisent nullement à cette figure, pas même dans le livre [...] *Surveiller et punir*. En fait, si je montre que le panoptique a été une utopie, une espèce de forme pure élaborée à la fin du XVIIIe siècle pour fournir la formule la plus commode d'un exercice constant du pouvoir, immédiate et totale, si donc j'ai fait voir la naissance, la formulation de cette utopie, sa raison d'être, il est vrai aussi que j'ai immédiatement montré *qu'il s'agissait précisement d'une utopie qui n'avait jamais fonctionné telle qu'elle était décrite* et que *toute l'histoire de la prison – sa réalité – consiste précisément à être toujours passée à côté de ce modèle.* Il y avait, certes, un fonctionnalisme dans le rêve de Bentham, mais *il n'y a jamais eu de fonctionnalité réelle de la prison: la réalité de la prison a toujours été prise dans différentes séries stratégiques et tactiques qui tenaient compte d'une réalité épaisse, lourde, aveugle, obscure.* Il faut donc être d'une parfaite mauvaise foi pour dire que j'ai proposé une conception fonctionnaliste de la transparence du pouvoir" ("Précisions sur le pouvoir: Réponses à certaines critiques", samtale med Pasquino, *Dits et écrits III,* p. 628; mine kursiveringer).

[16] "I hope that no critic of more learning than candour will do an inspection-house so much injustice as to compare it to *Dionysius' ear.* The object of that contrivance was, to know what prisoners said without their suspecting any such thing. The object of the inspection principle is directly the reverse: it is to make them not only *suspect,* but be *assured,* that whatever they do is known, even though that should not be the case. Detection is the object of the first: *prevention,* that of the latter. In the former case the ruling person is a spy, in the latter he is a monitor" (Bentham: *Panopticon or, The Inspection-House,* p. 66; Benthams kursiveringer).

[17] "Ideal perfection, if that were the object, would require that each person should actually be in that predicament [under inspection, S.R.], during every instant of time. This being impossible, the next thing to be wished for is, that, at every instant, seing reason to believe as much, and not being able to satisfy himself to the contrary, he should *conceive* himself to be so. This point [...] is most completely secured by my brother's plan" (ibidem, p. 40).

IV Disciplineringen af den almene anstalts lukkede rum

[1] "[L]es réglementations caractéristiques des armées protestantes et pieuses de Guillaume d'Orange ou de Gustave Adolphe sont transformées en règlements pour toutes les armées d'Europe; les collèges modèles des Jésuites, ou les écoles de Batencour et de Demia, après celle de Sturm, dessinent les formes générales de discipline scolaire; la mise en ordre des hôpitaux maritimes et militaires sert de schèma à toute la réorganisation hospitalière du XVIIIe siècle" *(Surveiller et punir,* p. 211).

[2] Ibidem, pp. 211-212.

[3] *Dits et écrits II,* pp. 596-605.

[4] "La vérité et les formes juridiques", *Dits et écrits II*, p. 596.

[5] "La vérité et les formes juridiques", ibidem, pp. 599-600.

[6] "En Angleterre, ce sont des groupes privés d'inspiration religieuse qui ont assuré, pendant longtemps, les fonctions de discipline sociale [...]; en France, si une part de ce rôle est restée entre les mains de sociétés de patronage ou de secours, une autre – et la plus importante sans doute – a été reprise très tôt par l'appareil de police" *(Surveiller et punir ,* p. 214).

[7] De skæbner der blev resultatet af, som lyste op i, mødet mellem den royale eksemplaritet og det lokale ordinære livs detaljerigdom beskriver Foucault i artiklen "La vie des hommes infâmes". Her understreger Foucault også vigtigheden af studiet af kongebrevene som en transitorisk erfaring, som et vidnesbyrd om et skred i vores historiske 'bevidsthed": "Le système lettre de cachet-enfermement ne fut qu'un épisode assez bref: guère plus d'un siècle et localisé à la France seulement. Il n'en est pas moins important dans l'histoire des mécanismes du pouvoir. Il n'assure pas l'irruption spontanée de l'arbitraire royal dans l'élément le plus quotidien de la vie. Il en assure plutôt la distribution selon des circuits complexes et dans tout un jeu de demandes et de réponses" (ibidem, p. 23).

[8] Foucault fastholder i *Résumé des cours* at selv om det ganske vist er rigtigt at indespærringen "échappe totalement ou en partie au contrôle de la justice réglée [...] il n'est pas, tant s'en faut, l'instrument de l'arbitraire et l'absolutisme. L'étude des lettres de cachet (à la fois de leur fonctionnement et de leur motivation) montre qu'elles étaient dans leur extrême majorité sollicitées par des pères de famille, des notabilités mineures, des communautés locales, religieuses, professionnelles contre des individus qui provoquent pour eux gêne et désordre. La lettre de cachet monte de bas en haut (sous forme de demande) avant de redescendre l'appareil du pouvoir sous forme d'un ordre portant le sceau royal. Elle est l'instrument d'un contrôle local et pour ainsi dire capillaire"*(Cours 73, Résumé des cours,* pp. 41-42).

[9] "L'Occident chrétien a inventé cette étonnante contrainte, qu'il a imposée à chacun, de tout dire pour tout effacer.[...]. [...] Or, à partir d'un moment qu'on peut situer à la fin du XVIIe siècle, ce mécanisme [de l'aveu, S.R.] s'est trouvé encadré et débordé par un autre dont le fonctionnement était très différent. Agencement administratif et non plus religieux; mécanisme d'enregistrement et non plus de pardon. L'objectif visé était, pourtant, le même. En partie au moins [...]: mise en discours du quotidien [...]. [...] La voix unique, instantanée et sans trace de l'aveu pénitentiel qui effaçait le mal en s'effaçant elle-même est relayée désormais par des voix multiples, qui se déposent en une énorme masse documentaire et constituent ainsi à travers le temps comme la mémoire sans cesse croissante de tous les maux du monde. Le mal minuscule de la misère et de la faute n'est plus renvoyé au ciel par la confidence à peine audible de l'aveu; il s'accumule sur la terre sous la forme de traces écrites. C'est un tout autre type de rapports qui s'établit entre le pouvoir, le discours et le quotidien, une tout autre manière de régir celui-ci et de le formuler. Naît, pour la vie ordinaire, une nouvelle mise en scène" ("La vie des hommes infâmes", pp. 21-22).

[10] "Avant le XVIIIe siècle, l'hôpital était essentiellement une institution d'assistance aux pauvres. Il était en même temps une institution de séparation et d'exclusion" ("L'incorporation de l'hôpital dans la technologie moderne", *Dits et écrits II,* p. 511) .

[11] "L'Hôpital général, lieu d'internement où se côtoyaient et se mêlaient malades, fous, prostituées, etc., est encore au milieu du XVIIe siècle une sorte d'instrument mixte d'exclusion, d'assistance et de conversion spirituelle qui ignore la fonction médicale" ("L'incorporation de l'hôpital dans la technologie moderne", ibidem, p. 512).

[12] "Le personnel hospitalier ne s'efforçait pas de soigner le malade, mais bien différemment d'obtenir son salut. C'était un personnel caritatif" ("L'incorporation de l'hôpital dans la technologie moderne", ibidem, p. 511).

[13] "Jusqu'au milieu du XVIIIe siècle, personne ne ressortait de l'hôpital. On entrait alors dans cette institution pour y mourir. La technique médicale du XVIIIe siècle ne permettait pas à l'individu hospitalisé de quitter l'institution en vie. L'hôpital était alors un cloître où l'on venait rendre l'âme, un véritable mouroir" ("Crise de la médecine ou crise de l'antimédecine?", ibidem, p. 47).

[14] Se "L'incorporation de l'hôpital dans la technologie moderne", ibidem, p. 512.

[15] Ibidem, p. 514. Jævnfør også *Surveiller et punir,* pp. 145-146: "L'hôpital maritime doit [...] soigner, mais pour cela même, il doit être un filtre, un dispositif qui épingle et quadrille; il faut qu'il assure une emprise sur toute cette mobilité et ce grouillement, en décomposant la confusion de l'illégalité et du mal. La surveillance médicale des maladies et des contagions y est solidaire de toute une série d'autres contrôles: militaire sur les déserteurs, fiscal sur les marchandises, administratif sur les remèdes, les rations, les disparitions, les guérisions, les morts, les simulations".

[16] "L'incorporation de l'hôpital dans la technologie moderne", *Dits et écrits III,* p. 512.

[17] Foucault påpeger at lægen indtil 1720-1750 sædvanligvis indledte sin helbredelse efter forespørgsel fra den enkelte syge og beskæftigede sig med det enkelte tilfælde ("Crise de la médecine ou crise de l'antimédecine?", ibidem, p. 50).

[18] Jævnfør *Naissance de la clinique,* p. 5.

[19] Jævnfør *Les mots et les choses,* p. 88.

[20] "La structure première que se donne la médecine classificatrice, c'est l'espace plat du perpétuel simultané. Table et tableau" *(Naissance de la clinique,* p. 4).
"'Ne traitez jamais une maladie sans vous être assuré de l'espèce', disait Gilibert [...]. De la *Nosologie* de Sauvages (1761) à la *Nosographie* de Pinel (1798), la règle classificatrice domine la théorie médicale et jusqu'à la pratique: elle apparaît comme la logique immanente des formes morbides, le principe de leur déchiffrement et la règle sémantique de leur définition" (ibidem, p. 2).

[21] Se "L'incorporation de l'hôpital dans la technologie moderne", *Dits et écrits III,* p. 517.

[22] "L'ordre de la maladie n'est [...] qu'un décalque du monde de la vie: les mêmes structures règnent ici et là, les mêmes formes de répartition, la même ordonnance. La rationalité de la vie est identique à

la rationalité de ce qui la menace. [...] Dans la maladie on *reconnaît* la vie puisque c'est la loi de la vie qui fonde, de surcroît, la *connaissance* de la maladie" *(Naissance de la clinique,* p. 6).

[23] "La médecine des espèces implique donc pour la maladie une spatialisation libre, sans région privilégiée, sans contrainte hospitalière – une sorte de répartition spontanée en son emplacement de naissance et de développement qui doit fonctionner comme le lieu où elle développe et achève son essence, où elle parvient à son terme naturel: la mort, inévitable si telle est sa loi; la guérison, souvent possible si rien ne vient en troubler la nature" (ibidem, p. 17).

[24] "L'hôpital, comme la civilisation, est un lieu artificiel où la maladie transplantée risque de perdre son visage essentiel. Elle y rencontre tout de suite une forme de complications que les médecins appellent fièvre des prisons ou des hôpitaux: asthénie musculaire, langue sèche, saburrale, visage plombé, peau collante, dévoiement digestif, urine pâle, oppression des voies respiratoires, mort du huitième ou onzième jour, au plus tard le treizième [...]. D'une façon plus générale, le contact avec les autres malades, dans ce jardin désordonné où les espèces s'entrecroisent, altère la nature propre de la maladie et la rend plus difficilement lisible" (ibidem, pp. 15-16).

[25] "Il faut revenir à Sydenham et à l'ambiguïté de sa leçon: initiateur de la pensée classificatrice, il a défini en meme temps ce que pouvait être une conscience historique et géographique de la maladie. La 'constitution' de Sydenham n'est pas une nature autonome, mais le complexe – comme le nœud transitoire – d'un ensemble d'événements naturels: qualités du sol, climats, saisons, pluie, sécheresse, foyers pestitentiels, disettes; et dans les cas où tout ceci ne rend pas compte des phénomenes constatés, il faut invoquer les caractères non pas d'une espèce claire au jardin des maladies, mais d'un noyeau obscur et celé dans la terre" (ibidem, p. 21).
En tilsvarende dobbelthed mellem almenhed og partikularitet gør sig gældende nogenlunde samtidig indenfor den politiske analyse med Montesquieu.

[26] Jævnfør "L'Incorporation de l'hôpital dans la technologie moderne", *Dits et écrits III,* p. 517.

[27] Se kapitel II "Une conscience politique" i *Naissance de la clinique.*

[28] "Le fond de l'épidémie, ce n'est pas la peste, ou le catarrhe; c'est Marseille en 1721, c'est Bicêtre en 1780; c'est Rouen en 1769" (ibidem, p. 22).
Foucault fremhæver i *Naissance de la clinique* på den ene side forskellene mellem arternes og epidemiernes medicin: "La médecine des épidémies s'oppose à une médecine des classes, comme la perception collective d'un phénomène global, mais unique et jamais répété, peut s'opposer à la perception individuelle de ce qu'une essence peut laisser apparaître constamment d'elle-même et de son identité dans la multiplicité des phénomènes. Analyse d'une série, dans un cas, déchiffrement d'un type dans l'autre" (pp. 25-26).
På den anden side understreger Foucault også sammenhængen imellem de to forskellige former for medicin: "L'opposition entre une médecine des espèces pathologiques et une médécine de l'espace social était aux yeux des contemporains, esquivée sous les prestiges trop visibles d'une conséquence qui leur était commune: la mise hors circuit de toutes les institutions médicales qui formaient opacité en face des nouvelles exigences du regard" (ibidem, p. 37).

Ligesom den tilsyneladende modstridende behandling og erkendelse af de internerede i sidste ende viste sig at hænge sammen (jævnfør Del II.IV), var der tale om en strukturel samtidighed imellem arternes og epidemiernes medicin. De hang sammen i en gensidig komplementaritet. Forskellen gjorde det imidlertid muligt at den ene form for medicin senere kunne løsgøres fra den anden og åbne for en ny form for terapeutik.

[29] Foucault betoner i *Naissance de la clinique* sammenhængen mellem erfaringen og undersøgelsen af miljøets rolle ved epidemien på den ene side og den aktive indgriben i det på den anden side: "cette expérience ne peut prendre sa pleine signification que si elle est doublée d'une intervention constante et contraignante. Il ne saurait y avoir de médecine des épidémies que doublée d'une police: veiller à l'emplacement des mines et des cimetières, obtenir le plus souvent possible l'incinération des cadavres au lieu de leur inhumation, contrôler le commerce du pain, du vin, de la viande" (p. 25).

[30] "Histoire de la médicalisation", pp. 21-22 og *Surveiller et punir,* pp. 197-201.
Af disse redegørelser er den sidste den mest detaljerede og den der klarest forbinder karantænen med disciplinen. Den første, der også er den tidligste, er til gengæld den der tydeligst anskuer karantænen i en medicinsk kontekst, dog en lidt anden end den her opridsede.

[31] *Surveiller et punir,* p. 199.

[32] Ibidem.

[33] "Histoire de la médicalisation", p. 22. Forskellen mellem lovens og disciplinens organisering udtrykkes ligeledes i følgende passage fra *Surveiller et punir:* "Le songe d'une société parfaite, les historiens des idées le prêtent volontiers aux philosophes et aux juristes du XVIIIe siècle; mais il y a eu aussi un rêve militaire de la société; sa référence fondamentale était non pas à l'état de nature, mais aux rouages soigneusement subordonnés d'une machine, non pas au contrat primitif, mais aux coercitions permanentes, non pas aux droits fondamentaux, mais aux dressages indéfiniment progressifs, non pas à la volonté générale, mais à la docilité automatique" (p. 171).

[34] "[C]'est le propre du XIXe siècle d'avoir appliqué à l'espace de l'exclusion dont le lépreux était l'habitant symbolique (et les mendiants, les vagabonds, les fous, les violents formaient la population réelle) la technique de pouvoir propre au quadrillage disciplinaire. Traiter les 'lépreux' comme des 'pestiférés', projeter des découpages fins de la discipline sur l'espace confus de l'internement, [...] individualiser les exclus, mais se servir des procédures d'individualisation pour marquer des exclusions – c'est cela qui a été opéré régulièrement par le pouvoir disciplinaire depuis le début du XIXe siècle" (ibidem, pp. 200-201).

[35] Jævnfør "L'incorporation de l'hôpital dans la technologie moderne", *Dits et écrits III,* pp. 508-509.

[36] Rækken af reformplaner beskrives i den af Foucault, Kriegel, Thalamy, Beguin & Fortier udgivne samling af historiske dokumenter, der også indeholder nyskrevne artikler af udgiverne, *Les machines à guérir (aux origines de l'hôpital moderne).* Med udgivelsen søger forfatterne at påvise hvordan der i Frankrig i årene fra 1772-1788 finder en redefinition af hospitalet sted der, som værkets titel antyder, genbestemmer det som et instrument for helbredelse.

[37] "L'incorporation de l'hôpital dans la technologie moderne", *Dits et écrits III*, p. 518.

[38] "[S]'est affirmée, au cours de la période 1780-1790, la formation normative du médecin hospitalier" ("L'incorporation de l'hôpital dans la technologie moderne", ibidem, p. 521).

[39] Allerede i *Histoire de la folie* beskæftiger Foucault sig med fremkomsten af klinikken. I kapitlet "Médecins et malades" karakteriserer han den som en ny kombineret teori og praksis der er centreret om helbredelsen af den syge. Klinikken var et felt "où le rapport constant et réciproque entre théorie et pratique se trouve doublé d'une immédiate confrontation du médecin et du malade. Souffrance et savoir s'ajusteront l'un à l'autre dans l'unité d'une expérience concrète" *(Histoire de la folie à l'âge classique 76,* p. 326).

[40] "Le vieux rêve de Bossier de Sauvages, être le Linné des maladies, n'est pas encore tout à fait oublié au XIXe siècle: les médecins continueront à herboriser longtemps dans le champ du pathologique. Mais le regard médical s'organise [...] sur un mode nouveau. [...] il n'est plus simplement le regard de n'importe quel observateur, mais celui d'un médecin supporté et justifié par une institution, celui d'un médecin qui a pouvoir de décision et d'intervention" *(Naissance de la clinique,* p. 88). Med klinikken opstod det medicinske laboratorium.

[41] I følgende passus beskriver Foucault hvorledes en nyt fremadrettet kumulativ tid afløste den klassiske tidsalders evigt tilbagevendende almene nutid. Han understreger ligeledes hvorledes den kumulative erfarings tid gjorde klinikken mulig: "[L]'espace dans lequel devait s'exercer l'attention du médecin devenait un espace illimité, constitué d'événements isolables dont la forme de solidarité était de l'ordre de la série. La dialectique simple de l'espèce pathologique et de l'individu malade, d'un espace clos et d'un temps incertain, est, en principe, dénouée. La médecine ne se donne plus à voir le vrai essentiel sous l'individualité sensible; elle est devant la tâche de percevoir, et à l'infini, les événements d'un domaine ouvert. C'est cela la clinique" (ibidem, p. 97).

[42] Ibidem, p. 93.

[43] Det konkrete tilfælde af sygdommen får ifølge Foucault sin identitet som en "figure complexe dans la cohérence d'une unité et non d'une *réalité mixte* fait d'essences croisées" (ibidem, p. 101; Foucaults kursiveringer).

[44] "Le séjour de la vérité dans le noyau sombre des choses est paradoxalement lié à ce pouvoir souverain du regard empirique qui met leur nuit à jour. Toute la lumière est passée du côté du mince flambeau de l'œil qui tourne maintenant autour des volumes et dit, dans ce chemin, leur lieu et leur forme. Le discours rationnel s'appuie moins sur la géométrie de la lumière que sur l'épaisseur insistante, indépassable de l'objet: en sa présence obscure mais préalable à tout savoir, se donnent la source, le domaine et la limite de l'expérience"(ibidem, p. X).

[45] *Naissance de la clinique,* p. 142.

[46] Se blandt andet Dagonet: "Archéologie ou histoire de la médecine", p. 441.

[47] Jævnfør kapitlet om den transcendentale æstetik i Kants *Kritik der reinen Vernunft.*

[48] En parallel til udviklingen indenfor medicinen danner den nogenlunde samtidige fremkomst af en fysiologisk betragtningsmåde ved overgangen fra naturhistorien til biologien. Foucault beskriver i *Les mots et les choses* hvordan der i den sidste fjerdedel af 1700-tallet hos Jussieu, d'Azur og Lamarck dukker en ny sans for naturvæseners indre organisationsmåde frem (pp. 238-245). I den første fjerdedel af det 19. århundrede skærpes denne sensibilitet hos Cuvier i en afdækning af levevæseners funktionsmåde (ibidem, pp. 275-292). En i vores sammenhæng sigende sammenfatning finder sted p. 287: "À partir de Cuvier, le vivant s'enveloppe sur lui-même, rompt ses voisinages taxinomiques, s'arrache au vaste plan contraignant des continuités, et se constitue un nouvel espace: espace double à vrai dire – puisque c'est celui, intérieur, des cohérences anatomiques et des compatibilités physiologiques, et celui, extérieur, des éléments où il réside pour en faire son corps propre. Mais ces deux espaces ont une commande unitaire: ce n'est plus celui des possibilités de l'être, c'est celle des conditions de vie."
Foucault opridser i *Les mots et les* choses hvorledes der samtidig fandt analoge transformationer sted indenfor andre videnstraditioner. Med overgangen fra den generelle grammatik til filologien og fra rigdomsanalysen til den politiske økonomi begyndte man ligeledes at operere med en indre organisation indenfor andre vidensområder.

[49] "L'espace de la maladie est [...] l'espace même de l'organisme. [...] La médecine des maladies a fini son temps; commence une médecine des réactions pathologiques, structure qui a dominé le XIXe siècle et jusqu'à un certain point le XXe puisque, non sans modifications méthodologiques, la médecine des agents pathogènes viendra s'y emboîter *(Naissance de la clinique,* p. 196).
"Depuis 1816, l'œil du médecin peut s'adresser à un organisme malade. L'*a priori* historique et concret du regard médical moderne a achevé sa constitution" (ibidem, p. 197).

[50] "Il restera sans doute décisif pour notre culture que le premier discours scientifique tenu par elle sur l'individu ait dû passer par ce moment de la mort. C'est que l'homme occidental n'a pu se constituer à ses propres yeux comme objet de science, il ne s'est pris à l'intérieur de son langage et ne s'est donné en lui et par lui une existence discursive qu'en référence à sa propre destruction" (ibidem, pp. 200-201).

[51] Jævnfør *Naissance de la clinique,* p. 202.

[52] Ibidem, p. 176.

[53] Jævnfør Foucaults beskrivelse af "une conscience énonciative" i *Histoire de la folie à l'âge classique 76,* p. 184.

[54] "La clinique, invoquée sans cesse pour son empirisme, [...] doit sa réelle importance au fait qu'elle est une réorganisation en profondeur non seulement des connaissances médicales, mais de la possibilité même d'un discours sur la maladie. La *retenue* du discours clinique (proclamée par les médecins: refus de la théorie, abandon des systèmes, non-philosophie) renvoie aux conditions non verbales à partir de quoi il peut parler: la structure commune qui découpe et articule ce qui se *voit* et

ce qui se *dit" (Naissance de la clinique,* p. XV; Foucaults kursiveringer). Det er værd at bemærke sig at det strukturerende niveau Foucault søger at beskrive allerede i *Naissance de la clinique* på en og samme tid gør sig gældende i hvad man kan se og hvad man siger.

[55] Ibidem, p. VIII.

[56] I kapitlet "les strates ou formations historiques: le visible et l'énoncable" udarbejder Deleuze i værket *Foucault* en grundlæggende forskel mellem niveauet for udsigelse og synliggørelse hos Foucault. I denne forbindelse fremhæver Deleuze tilbagevendende irreducibiliteten imellem de to niveauer, således p. 57: "D'un bout à l'autre de l'œuvre de Foucault, les visibilités resteront irréductibles aux énoncés." Jeg søger heroverfor at pointere at omend der er tale om selvstændige niveauer, så søger Foucault i *Naissance de la clinique* at anlægge et analytisk niveau hvor der viser sig en grundlæggende strukturel parallelitet imellem dem.

[57] "Cette *structure,* où s'articulent l'espace, le langage et la mort – ce qu'on appelle en somme la méthode anatomo-clinique – constitue la condition historique d'une médecine qui se donne et que nous recevons comme positive" *(Naissance de la clinique,* p. 200; min kursivering).

[58] Ibidem, p. X.

[59] Termerne "a priori" og "a priori betingelser" dukker op flere steder i *Naissance de la clinique:* blandt andet p. XI og p. 197.

[60] Dagonet taler i "Archéologie ou histoire de la médecine" pp. 437-438 om en "esthétique transcendentale" der "absorbe l'analytique mais également de la dialectique et ses conflits, en ce sens que les antagonismes appartiennent désormais non plus à la raison constitutive mais à notre manière de recevoir ou de voir elle-même constituée."

[61] *Histoire de la folie à l'âge classique 76,* p. 421.

[62] Ibidem, p. 422.

[63] Ibidem, p. 438.

[64] "Le mal qu'on avait tenté d'exclure dans l'internement réapparaît, pour la plus grande épouvante du public, sous un aspect fantastique. On voit naître, et se ramifier en tous sens les thèmes du mal, physique et moral tout ensemble, et qui enveloppe, dans cette indécision, des pouvoirs confus de corrosion et d'horreur" (ibidem, p. 376).

[65] "Pas question de supprimer les maisons d'internement, mais de les neutraliser comme causes éventuelles d'un mal nouveau. Il s'agit de les aménager en les purifiant. Le grand mouvement de réforme qui se développera dans la seconde moitié du XVIIIe siècle a là sa toute première origine: réduire la contamination, en détruisant les impuretés et les vapeurs, en apaisant toutes ces fermentations, empêcher les maux, et le mal, de vicier l'air et de répandre leur contagion dans l'atmosphère des villes. L'hôpital, la maison de force, tous les lieux de l'internement doivent être

mieux isolés, entourés d'un air plus pur: il y a à cette époque toute une littérature de l'aération dans les hôpitaux, qui cerne de loi le problème médical de la contagion, mais vise plus précisement les thèmes de la communication morale. […] On se prend à rêver d'un asile qui, tout en conservant ses fonctions essentielles, serait aménagé de telle sorte que le mal pourrait y végéter sans se diffuser jamais" (ibidem, p. 379).

[66] "[A]u même moment, l'internement traverse une autre crise, plus profonde encore, puisqu'elle ne met pas en question seulement son rôle de répression, mais son existence même; une crise qui ne vient pas de l'intérieur et ne re rattache pas à des protestations politiques, mais qui monte lentement de tout une horizon économique et social" (ibidem, p. 422).

[67] Ibidem, pp. 424-427.

[68] "Ce qui a disparu, au cours du XVIIIe siècle, c[...]'est l'évidence de l'internement" (ibidem, p. 440).

[69] Ibidem, pp. 403-407.

[70] Konjunktiven, og dermed forbeholdet overfor en sådan beskrivelse, er Foucaults: "On *dirait une nouvelle exclusion à l'intérieur de l'ancienne,* comme s'il avait fallu ce nouvel exil pour que la folie trouve enfin son séjour et qu'elle puisse être de plain-pied avec elle-même. La folie a trouvé une patrie qui lui est propre" (ibidem, pp. 406-407; min kursivering).

[71] Begrænsningen i en sådan karakteristik antydes allerede i den passage der går forud for den jeg citerede i den foregående slutnote: "L'essentiel du mouvement qui est en train de s'accomplir dans la seconde moitié du XVIIIe siècle n'est donc pas dans la réforme des institutions, ou le renouvellement de leur esprit, mais dans ce *glissement* spontané qui détermine et isole des asiles spécialement destinés aux fous. La folie n'a pas rompu le cercle de l'internement, mais elle *se déplace* et prend *lentement ses distances"* (ibidem, p. 406; mine kursiveringer).

[72] "L'ère de l'internement est close. Seul demeure un emprisonnement où se côtoient pour l'instant les criminels condamnés ou présumés et les fous" (ibidem, p. 441).

[73] Ibidem, pp. 483-501.

[74] "Constitution d'un asile qui ne se propose d'autre but que médical" (ibidem, p. 479).

[75] "Travail qui au premier regard semble être de 'prise de conscience': la folie enfin désignée dans une problématique qui lui est propre: Encore faut-il donner à cette prise de conscience la plénitude de son sens; il s'agit moins d'une découverte soudaine que d'un *long investissement,* comme si dans cette 'prise de conscience' la *capture* était plus importante encore que la nouveauté de *l'éclairage"* (ibidem, p. 478; kursiveringerne af "capture" og "éclairage" er Foucaults egne).

[76] "[L]'internement [...] est devenu *lieu de guérison;* non plus ce en quoi la folie veillait et se conservait obscurément jusqu'à la mort, mais ce en quoi, par une sorte de mécanisme autochtone, elle

est censée de se supprimer d'elle-même. [...] L'important, c'est que cette *transformation de la maison d'internement en asile* ne s'est pas faite par l'introduction progressive de la médecine – sorte d'invasion venant de l'extérieur – mais *par* une *restructuration interne* de cet espace auquel l'âge classique n'avait donné d'autres fonctions que celles *d'exclusion et de correction"*(ibidem, p. 457; mine kursiveringer).
Af det følgende citat fremgår det også at Foucaults primære interesse gælder den gradvise transformation af måden hvorpå man behandlede de gale i internatet, fremfor den erkendelse der blev det åbenlyse resultat af den dulgte investering af galskaben i internatet. Heri fastslås det også at denne subkutane investering allerede fandt sted i løbet af 1700-tallet og således forberedte erkendelsen: "ce que nous voulons savoir, ce n'est pas la valeur qu'a prise pour nous la folie, c'est le mouvement par lequel elle a pris place dans la perception du XVIIIe siècle: la série des ruptures, des discontinuités [...] par la quelle elle est devenue ce qu'elle est pour nous dans l'oubli opaque de ce qu'elle a été. À suivre les choses avec un peu d'attention, l'évidence est là: si le XVIIIe siècle a fait place, peu à peu, à la folie, s'il a différencié certains visages, ce n'est pas en s'approchant, mais au contraire en s'en éloignant: il a fallu [...] délimiter un nouvel espace, et comme une autre solitude, pour que, au milieu de ce second silence, la folie enfin puisse parler. Si elle prend place, c'est à mesure qu'on l'éloigne; ses visages, ses différences, elle ne les doit pas à une attention qui se rapproche, mais à une indifférence qui la détache. De telle sorte que le maximum de distance sera acquis à la veille même du jour où elle surgira 'libérée' et devenue 'humaine', à la veille même du jour où Pinel réformera Bicêtre" (ibidem, pp. 415-416).

[77] Ibidem, specielt pp. 326ff.

[78] "Lorsque s'ouvrent, dans la seconde moitié du XVIIIe siècle, en France et en Angleterre, des maisons de santé pour les aliénés, on admet que les soins doivent leur être donnés plutôt par des surveillants que par des médecins. Il faut attendre la circulaire de Doublet en France, et en Angleterre la fondation de la Retraite pour que la folie soit officiellement annexée au domaine de la pratique médicale" (ibidem, p. 325).

[79] Foucault taler i *Histoire de la folie à l'âge classique* om en "usage nouveau des anciens thèmes thérapeutiques. Le mouvement ne vise plus à restituer le malade à la vérité du monde extérieur, mais à produire seulement une série d'effets internes, purement mécaniques et purement psychologiques. Ce n'est plus à la présence du vrai que s'ordonne la cure, mais à une norme de fonctionnement" (ibidem, p. 342).

[80] "Les techniques demeureront plus longtemps que leur sens. Lorsque [...] la folie aura reçu un statut purement psychologique et moral, lorsque les rapports de l'erreur et de la faute, par lesquels le classicisme définissait la folie seront resserrés dans la seule notion de culpabilité, alors les techniques resteront, mais avec une signification beaucoup plus restreinte; on ne cherchera plus qu'un effet mécanique, ou un châtiment moral" (ibidem, p. 341).

[81] "Sans que rien dans les institutions ait encore réellement changé*, le sens de l'exclusion et de l'internement commence à s'alterer:* il prend lentement des *valeurs positives, et l'espace neutre vide, nocturne* dans lequel on restituait autrefois la déraison à son néant *commence à se peupler d'une nature* à laquelle la folie, libérée, est obligée de se soumettre. L'internement, comme séparation de la

raison et de la déraison, n'est pas supprimé; mais à l'intérieur même de son dessin, l'espace qu'il occupe *laisse apparaître des pouvoirs naturels, plus contraignants* pour la folie, plus propres à la soumettre dans son essence, *que tout le vieux système limitatif et répressif.* Dans ce système il faut libérer la folie pour que, dans l'espace de l'internement, maintenant chargé d'efficacité positive, elle soit libre de se dépouiller de sa sauvage liberté, et d'accueillir les exigences de la nature" (ibidem, p. 358; min kursivering).

[82] "Transformation que les époques postérieures ont accueillie comme une acquisition positive, l'avènement sinon d'une vérité, du moins de ce qui rend possible la connaissance de la vérité; mais qui au regard de l'histoire doit apparaître comme ce qu'elle a été: c'est-à-dire la réduction de l'expérience classique de la déraison à une perception strictement morale de la folie qui servira secrètement de noyau à toutes les conceptions que le XIXe siècle fera valoir, par la suite, comme scientifiques, positives et expérimentales" (ibidem, p. 359).

[83] Ibidem, p. 391.

[84] Ibidem, p. 385.

[85] "[I]l [...] s'agit [...] de placer l'aliéné à l'intérieur d'un élément moral où il se trouvera en débat avec lui-même et avec son entourage; lui constituer un milieu où, loin d'être protégé, il sera maintenu dans une perpétuelle inquiétude, sans cesse menacé par la Loi et la Faute. [...] La Peur apparaît comme personnage essentiel de l'asile" (ibidem, p. 503).

[86] Se *Histoire de la folie à l'âge classique,* pp. 506-508 (og tidligere pp. 458-470) angående denne nyindførte overvågning og dens konsekvenser.

[87] Ibidem, p. 506.

[88] "Élaboration autour et au-dessus de la folie d'une sorte de sujet absolu qui est tout entier regard et lui confère un statut de pur objet" (ibidem, p. 479).

[89] "Quelque chose vient de naître qui n'est *plus répression,* mais *autorité.* Jusqu'à la fin du XVIIIe siècle le monde des fous n'était peuplé que par le pouvoir abstrait et sans visage qui les tenait enfermés; et dans ces limites, il était vide, vide de tout qui n'était pas la folie elle-même [...]. Tuke établit au contraire entre gardiens et malades, entre raison et folie, un élément médiateur. L'éspace réservé par la société à l'aliénation va être maintenant hanté par ceux qui sont 'de l'autre côté', et qui représentent à la fois les prestiges de l'autorité qui enferme et la rigueur de la raison qui juge"(ibidem, p. 508; mine kursiveringer).

[90] "L'intériorité psychologique a été constituée à partir de l'extériorité de la conscience scandalisée"(ibidem, p. 469).

[91] Begrebet "perception asilaire" optræder blandt andet pp. 411 & 413 i *Histoire de la folie à l'âge classique 76.*

[92] At asylet blev organiseret omkring den disciplinerende tilbagevending til den rette adfærd, og at erkendelsen var underordnet denne rehabilitering, understreger Foucault i følgende citat: "Quel pourra être alors le rôle de l'asile dans ce mouvement de retour des conduites régulières? Bien sûr, il aura d'abord la fonction qu'on prêtait aux hôpitaux, à la fin du XVIIIe siècle; permettre de découvrir la vérité de la maladie mentale, écarter tout ce qui peut dans le milieu du malade la masquer [...]. Mais plus encore qu'un lieu de dévoilement, l'hôpital dont Esquirol a donné le modèle est un lieu d'affrontement; la folie, volonté troublée, passion pervertie doit y recontrer une volonté droite et des passions orthodoxes. Leur face-à-face, leur choc inévitable, et à vrai dire souhaitable, produiront deux effets, la volonté malade, qui pouvait fort bien rester insaisissable puisqu'elle ne s'exprimait dans aucun délire, produira au grand jour son mal par la résistance qu'elle opposera à la volonté droite du médecin; et d'autre part, la lutte qui s'établit à partir de là, devra, si elle est bien menée, conduire à la victoire de la volonté droite" *(Cours, 74, Résumé des cours,* p. 57).

[93] "Par toutes ses fibres, le projet psychiatrique est lié aux problèmes posés par la société postrévolutionnaire, industrielle et urbaine; il s'est intégré à toute une stratégie de la régularité, de la normalisation, de l'assistance, de la mise en état de surveillance et de tutelle des enfants, des délinquants, des vagabonds, des pauvres, enfin et surtout des ouvriers" ("L'asile illimité", *Dits et écrits III,* p. 273).
Foucault gør p. 505 i *Histoire de la folie à l'âge classique* opmærksom på at asylet ikke mere stadfæstede og afstraffede den gales skyldighed (eller mere præcist: deres fejltagelse). Derimod var dets angrebspunkt mere fundamentalt, og det gik et skridt videre: Det organiserede deres skyldighed.
Moraliseringen og culpabiliseringen i asylet understreges flere steder i *Histoire de la folie,* således (pp. 522-523): "L'asile de l'âge positiviste, tel qu'on fait gloire à Pinel de l'avoir fondé, n'est pas un libre domaine d'observation, de diagnostic et de thérapeutique; c'est un espace judiciaire où on est accusé, jugé et condamné, et dont on ne se libère que par la version de ce procès dans la profondeur psychologique, c'est-à-dire par le repentir".

[94] "Ainsi se met en place la très curieuse fonction de l'hôpital psychiatrique du XIXe siecle; lieu de diagnostic et de classification, rectangle botanique où les espèces de maladies sont réparties en des préaux dont la disposition fait penser à un vaste potager; mais aussi espace clos pour un affrontement, lieu d'une joute, champ institutionnel où il est question de victoire et de soumission" *(Cours 74, Résumé des cours,* p. 58).

[95] I den følgende passus betoner Foucault paralleliteten mellem asylet og hospitalet, samtidig med at han understreger hvorledes begge institutioner blev til og må betragtes som led i en mere overgribende bevægelse: "L'asile[...] a été essentiel; mais il est à comprendre de l'exterieur, comme pièce, disons, comme place forte dans une stratégie de la psychiatrie qui prétendait à une fonction permanente et universelle. Par ses ressemblances formelles avec l'hôpital, il garantissait le caractère médical de la psychiatrie: La haute silhouette qu'il dressait au seuil des villes, en face des prisons, manifestait l'omniprésence des dangers de la folie. Enfin, les thérapeutiques qu'il imposait à des fins de punition, de rééducation, de moralisation constituaient une sorte d'utopie despotique qui justifiait les prétentions de la psychiatrie à intervenir en permanence dans la société." ("L'asile illimité", *Dits et écrits III,* p. 273).

[96] "L'intérnement classique avait créé un état d'aliénation, qui n'existait que du dehors, pour ceux qui internaient et ne reconnaissaient l'interné que comme Étranger ou Animal; Pinel et Tuke, dans ces gestes simples où la psychiatrie positive a paradoxalement reconnu son origine, ont intériorisé l'aliénation, l'ont installée dans l'internement, l'ont délimitée comme distance du fou à lui même, et par là l'ont constituée comme mythe." *(Histoire de la folie à l'âge classique 76,* p. 501).

[97] Hegel satte i sin *Enzyklopädie der Philosophischen Wissenschaften* en sådan forståelse på begreb, idet han samtidig eksplicit knyttede en forbindelse til den nye immanente bestemmelse af somatisk sygdom: "Die wahrhaft *psychische* Behandlung hält darum auch den Gesichtspunkt fest, daß die Verrücktheit nicht abstrakter *Verlust* der Vernunft, weder nach der Seite der Intelligenz noch des Willens und seiner Zurechnungsfähigkeit, sondern nur Widerspruch in der noch vorhandenen Vernunft [ist], wie die physische Krankheit nicht abstrakter, d.i. gänzlicher Verlust der Gesundheit (ein solcher wäre der Tod), sondern ein Widerspruch in ihr ist. Diese menschliche, d.i. ebenso wohlwollende als vernünftige Behandlung – *Pinel* verdient die höchste Anerkennung für die Verdienste, die er um sie gehabt – setzt den Kranken als Vernünftiges voraus und hat hieran den festen Halt, an dem sie ihn nach dieser Seite erfassen kann, wie nach der Leiblichkeit and der Lebendigkeit, welche als solche noch Gesundheit in sich enthält" (Hegel: *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften III,* § 408, note, pp. 162-163; Hegels kursiveringer).

[98] "Autrefois, la maison d'internement avait hérité, dans l'éspace social, des limites presque absolues de la léproserie; elle était terre étrangère. L'asile doit figurer *maintenant la grande continuité de la morale sociale" (Histoire de la folie à l'âge classique 76,* p. 513; min kursivering).

[99] Foucault hævder p. 541 i *Histoire de la folie* at en "pensée anthropologique" danner det skjulte grundlag for psykiatrien fra Esquirol og Broussais til Janet, Bleuler og Freud. Sammesteds påstår han at "cette structure anthropologique à trois termes – l'homme, sa folie et sa vérité – s'est substituée à la structure binaire de la déraison classique (vérité et erreur, monde et fantasme, être et non-être, Jour et Nuit)."

[100] "[L]e fou apparaît dans une dialectique, toujours recommencée, du Même et de L'Autre. Alors que jadis, dans l'expérience classique, il se désignait aussitôt et sans autre discours, par sa seule présence, dans le partage visible – lumineux et nocturne – de l'être et du non-être" (ibidem, p. 547).
Hvis man tager afsæt i Foucaults historiske redegørelse, forekommer det at Derrida i sin behandling af Descartes hyperbolske tvivl i artiklen "Cogito et histoire de la folie" (se Del II.V) moderniserer Descartes. Derrida beskriver i for høj grad rationalismens forhold til det som den forkaster som et (manifest) dialektisk forhold.

[101] "[L]'exclusion des fous prendra un autre sens: elle ne marquera plus la grande césure de la raison et de la déraison, aux limites ultimes de la société [...]. Plus jamais elle n'aura cette valeur de limite absolue qu'elle avait héritée peut-être des vielles hantises, et qu'elle avait confirmée, dans les craintes sourdes des hommes, en réoccupant d'une manière presque géographique la place de la lèpre. Elle doit être maintenant *plutôt mesure que limite (Histoire de la folie à l'âge classique 76,* p. 453; min kursivering).

[102] Ibidem, pp. 363-369. I midten af 1700-tallet frembærer *Le Neveu de Rameau* således ifølge Foucault "une leçon bien plus anticartésienne que tout Locke, tout Voltaire ou tout Hume. [...] Quand on songe que [...] le projet de Descartes était de supporter le doute de manière provisoire, jusqu'à l'apparition du vrai dans la réalité de l'idée évidente, on voit bien que le non-cartésianisme de la pensée moderne [...] ne commence pas avec une discussion sur les idées innées, ou l'incrimination de l'argument ontologique, mais bien à ce texte du *Neveu de Rameau,* à cette existence qu'il désigne dans un renversement qui ne pouvait être entendu qu'à l'époque de Hölderlin et Hegel" *(Histoire de la folie à l'âge classique 76,* p. 368).

[103] "Le Non du père", p. 209.

[104] Dette understreges også hos Hegel: "[D]er *Schein* selbst ist dem *Wesen* wesentlich, die Wahrheit wäre nicht, wenn sie nicht schiene und erschiene" (Hegel: *Vorlesungen über die Ästhetik I,* p. 21).

[105] "Aux yeux de je ne sais quelle culture future – et peut-être est-elle déjà très prochaine – nous serons ceux qui ont approché au plus près ces deux phrases jamais réellement prononcées, ces deux phrases aussi contradictoires et impossibles que le fameux 'je mens' et qui désignent toutes deux la même auto-référence vide: 'j'écris' et 'je délire'" ("La folie, l'absence d'œuvre", p. 581). Vi har nærmest poesi (som affatning, sang) og galskab (skrig).
Jævnfør også *La pensée du dehors.*

[106] "[L]a folie ne manifeste ni ne raconte la naissance d'une œuvre [...]; elle désigne la forme vide d'où vient cette œuvre, c'est-à-dire le lieu d'ou elle ne cesse d'être absente" ("La folie, l'absence d'œuvre", p. 579).
"La folie est absolue rupture de l'œuvre; elle forme le moment constitutif d'une abolition, qui fonde dans le temps la vérite de l'œuvre; elle en dessine le bord extérieur, la ligne d'effondrement, le profil contre le vide" *(Histoire de la folie à l'âge classique 76,* p. 556).
Jævnfør også *Raymond Roussel* (p. 205): "Le langage n'est-il pas entre la folie et l'œuvre, le lieu vide et plein, invisible et inévitable, de leur mutuelle exclusion?"

[107] "Ruse et nouveau triomphe de la folie: ce monde qui croit la mesurer, la justifier par la psychologie, c'est devant elle qu'il doit se justifier, puisque dans son effort et ses débats, il se mesure à la démesure d'œuvres comme celle de Nietzsche, de Van Gogh, d'Artaud. Et rien en lui [..] ne l'assure que ces œuvres de folie le justifient" *(Histoire de la folie à l'âge classique 76,* p. 557).

[108] "[D]epuis le XIXe siècle, nous sommes tous devenus psychiatrisables; la plus technicienne, la plus rationalisante des sociétés s'est placée sous le signe valorisé et redouté, d'une folie possible. *La psychiatrisation* n'est pas quelque chose qui arrive aux plus étranges, aux plus excentriques d'entre nous; elle *peut nous surprendre tous et de partout,* dans les relations familiales, pédagogiques, professionnelles. *'Peut-être sommes-nous fous,* et nous ne le savons pas', *disait, à moitié ironiquement, la philosophie classique. Et voilà qu'on nous dit maintenant mais dans le sérieux total: 'Vous devez savoir que chaçun entre vous a à la folie un rapport profond, obscur, constant, inévitable qu'il s'agit d'éclaircir.*

La folie fait partie désormais de notre rapport aux autres et à nous-mêmes, tout comme l'ordre psychiatrique traverse nos conditions d'existence quotidienne.

On comprend pourquoi ce fameux asile, maudit et critiqué depuis longtemps, a tenu plus d'un siècle et demi; la loi sur l'internement date de 1838 et aujourd'hui encore elle est en vigueur, elle qu'on voulait abolir dès 1860. Une telle intertie des institutions ou une si longue patience des hommes se comprendrait mal si l'asile n'avait été que le berceau provisoire d'une psychiatrie maintenant devenue adulte et solidement implantée dans des lieux plus honorables. Mais s'il est une pièce indispensable par son rôle réel et symbolique – dans son projet psychiatrique général, alors se pose en termes bien plus difficiles la question: comment s'en débarasser?" ("L'asile illimité", *Dits et écrits III,* pp. 273-274; mine kursiveringer).

[109] Jævnfør Del II.V.4 i min afhandling.

[110] *Surveiller et punir,* pp. 117-118.

[111] "[S]i nous observons [...] comment a fonctionné la pénalité [...] autour de 1820, au moment de la Restauration en France et de la Sainte-Alliance en Europe, nous remarquons que le système des peines adopté par les sociétés industrielles en voie de formation, en voie de développement, a été entièrement différent de ce qui avait été projeté quelques années auparavant. Non pas que la pratique ait démenti la théorie, mais elle s'est détournée rapidement des principes théoriques que nous trouvons chez Beccaria et chez Bentham.
Reprenons le système des peines. La déportation a disparu assez rapidement; le travail forcé a été généralement une peine purement symbolique dans sa fonction de réparation; les mécanismes du scandale ne sont jamais arrivés à être mis en pratique; la peine du talion a disparu rapidement, ayant été dénoncée comme archaïque pour une société suffisament développée.
Ces projets bien précis de la pénalité ont été remplacés par une peine assez curieuse, dont Beccaria avait parlé légèrement et que Brissot mentionnait de façon bien marginale: il s'agit de l'emprisonnement, de la prison" ("La vérité et les formes juridiques", *Dits et écrits II,* pp. 591-592).
Foucault hævder i *Surveiller et punir* (p. 20) at den store transformation der indebar at pinestraffen forsvandt og blev erstattet af fængslingen i det store hele blev indledt omkring 1760 og var ført ud i livet eller eksekveret omkring 1830-1848. Han gør dog samtidig opmærksom på at forandringen aldrig er blevet fuldstændigt tilendebragt eller fuldført, hvis man dermed sigter til at alle elementer af pinestraffen skulle være udryddet i den nuværende straffeform.
At der forbliver et element af pine også i den nye straffeform viser sig blandt andet i den konstante agtpågivenhed overfor om fængslingen i sin gældende udformning nu også er straf nok. De indsatte må ikke have for favorable vilkår, og slet ikke bedre end andre svagtstillede grupper; de skal lide. Pinestraffen er forblevet nærværende, men kun i kraft af at den er blevet indoptaget i og omtolket indenfor fængslingens ændrede sammenhæng. Den er forblevet vores samtidige i transsubstantieret form.

[112] Adspurgt "Comment naissent les prisons?" svarer Foucault i interviewet "La prison vue par un philosophe français": "Au début, je croyais que c'était entièrement la faute de Beccaria, des réformateurs, des Lumières en somme. Puis, en y regardant de plus près, je me suis rendu compte qu'il n'en était rien. Les réformateurs, et en particulier Beccaria, qui se dressaient contre la torture et les excès punitifs du despotisme monarchique, ne proposaient absolument pas comme alternative la prison. Leurs projets, ceux de Beccaria notamment, reposaient sur une nouvelle économie pénale qui

tendait à ajuster les peines à la nature de chaque délit: ainsi la peine de mort pour les assasinats, la confiscation des biens pour les voleurs, et, bien sûr, la prison, mais pour les délits contre la liberté.
Ce qui a été mis sur pied, par contre, c'est la prison comme peine semblable pour tous et universelle, avec seulement une gradation dans la durée. Si cela s'est produit, ce n'est donc pas à cause des polémiques des réformateurs; Beccaria ne voulait pas substituer la prison aux supplices et aux tortures" *(Dits et écrits II,* p. 726).
Foucault synes først at være blevet opmærksom på forskellen imellem retsreformatorernes repræsentative konception af straffen og den nye overordnede straffemetode, fængslingen, mens han skrev *Surveiller et punir.* I begyndelsen af bogen behandler han begge dele samlet; at der er tale om to forskellige fænomener står først klart mod slutningen af del II af *Surveiller et punir.*

[113] Se *Surveiller et punir*, p. 15.

[114] Jævnfør "La prison vue par un philosophe français", *Dits et écrits II;* pp. 725-726: "Nous avons honte de nos prisons. Ces énormes édifices qui séparent deux mondes d'hommes, que l'on a construit autrefois avec orgueil, au point de les situer souvent dans le centre des villes, aujourdhui nous gênent. Les polémiques qui se déchaînent régulièrement à leur sujet, et récemment à cause de nombreuses révoltes, témoignent clairement de ce sentiment. Polémiques, gêne et absence d'amour, d'ailleurs, qui ont accompagné les prisons depuis qu'elles se sont affirmées comme peine universelle, disons autour de 1820. Et pourtant, cette institution a résiste cent cinquante ans. C'est un fait assez extraordinaire. Comment, me suis-je demandé, une structure que l'on a autant blâmée a-t-elle pu résister aussi longtemps?"

[115] "Vous savez qu'au Moyen Âge les prisons n'éxistaient pratiquement pas [...] À cette époque, le cachôt était un lieu de passage: passage vers la mort, ou vers la liberté, en achetant celle-ci avec de l'argent. L'idée que la prison serait en soi une punition fut totalement étrangère au Moyen Âge, et les pratiques de ce genre n'existaient pas dans cette société-là" ("Le grand enfermement", *Dits et écrits III,* p. 297).

[116] Foucault angiver at det var et almindeligt mundheld at indespærringen var "ad continendos homines, non ad puniendos." "Par la prison, on s'assure de quelqu'un, on ne le punit pas" *(Surveiller et punir,* p. 120).

[117] "La forme-prison préexiste à son utilisation systématique dans les lois pénales. Elle s'est constituée à l'extérieur de l'appareil judiciaire" (ibidem, p. 233).

[118] Ibidem, p. 121.

[119] "La *prison,* qui va devenir la grande peine du XIXe siecle*, a son origine précisement dans cette pratique parajudiciaire de la lettre de cachet,* d'utilisation du pouvoir royal par le contrôle spontané des groupes. [...] La lettre de cachet disait rarement que quelqu'un devait rester en prison pour six mois ou un an [...]. En général, elle déterminait que quelqu'un devait rester détenu jusqu'à nouvel ordre, et le nouvel ordre n'intervenait que quand la personne qui avait demandé la lettre de cachet affirmait que l'individu emprisonné s'était corrigé. *Cette idée d'emprisonner pour corriger,* de conserver la personne prisonnière jusqu'à ce qu'elle se corrige, cette idée paradoxale, bizarre, sans

aucun fondement ou justification au niveau du comportement humain, a son origine précisement dans cette pratique" ("La vérité et les formes juridiques", *Dits et écrits II,* pp. 602-603; mine kursiveringer).

[120] "La *forme prison* naît bien avant son introduction dans le système pénal. Nous la trouvons *à l'état embryonnaire* dans toute cette science du corps, de sa 'correction', de son apprentissage qui était acquise dans les usines, *dans les écoles, dans les hôpitaux, dans les casernes"* ("La prison vue par un philosophe français", ibidem, p. 728).
"La *forme-prison préexiste à son utilisation systématique dans les lois pénales.* Elle s'est constituée à l'extérieur de l'appareil judiciaire, quand se sont élaborées, à travers tout le corps social, les procédures pour répartir les individus, les fixer et les distribuer spatialement, les classer, en tirer d'eux le maximum de temps, et le maximum de forces, dresser leur corps, coder leur comportement continu, les maintenir dans une visibilité sans lacune, former autour d'eux tout un appareil d'observation, d'enregistrement et de notations, constituer sur eux un savoir qui s'accumule et se centralise. *La forme générale d'un appareillage pour rendre les individus dociles et utiles, par un travail précis sur leur corps a dessiné l'institution-prison, avant que la loi ne la définisse comme la peine par excellence.* Il y a, au tournant du XVIIIe et du XIXe siècle, passage à une pénalité de détention, c'est vrai; et c'était chose nouvelle. Mais il s'agissait en fait de l'ouverture de la pénalité à des mécanismes de coercition déjà élaborés ailleurs. [...] La *prison,* pièce essentielle dans la panoplie punitive, *marque [...] un moment important dans l'histoire de ces mécanismes disciplinaires* [...]: *celui où ils colonisent l'institution judiciaire" (Surveiller et punir,* p. 233).

[121] I "La poussière et le nuage" angiver Foucault den overordnede hensigt med sin undersøgelse af fængslets tilblivelse i *Surveiller et punir* på følgende måde: "Dans cette 'naissance de la prison', de quoi est-il question? De la société française dans une période donnée? Non. De la délinquance aux XVIIIe et XIXe siècles? Non. Des prisons en France entre 1760 et 1840? Pas même. De quelque chose de plus tenu: l'intention réfléchie, le type de calcul, la 'ratio' qui a été mise en œuvre dans la réforme du système penal, lorsqu'on a décidé d'y introduire, non sans modification, la vieille pratique de l'enfermement. Il s'agit en somme d'un chapitre dans l'histoire de la 'raison punitive'. Pourquoi la prison et la réutilisation d'un enfermement décrié?" (p. 33). Intentionen er at undersøge den transformation i rationaliteten der gjorde det nærliggende at genoplive indespærringen i en ændret form og tage den i anvendelse som en egentlig juridisk straf.
Allerede i *Histoire de la folie à l'âge classique* (pp. 470-471) gør Foucault opmærksom på en parallel i udviklingen af behandlingen af galskab og forbrydelse, i og med at det først blev muligt at kende "l'enchaînement [...] du passe, des motivations" den dag hvor "la faute et le crime, cessant de n'avoir que des valeurs autochthones et de n'être en rapport qu'avec eux-mêmes, ont emprunté toute leur signification au regard universel de la conscience bourgeoise. Dans cette scission entre scandale et secret, le crime a perdu sa densité réelle, il a pris place dans un monde mi-privé, mi-public; en tant qu'il appartient au monde privé, il est erreur, délire, imagination pure, donc inexistence; en tant qu'il appartient au monde public lui-même, il manifeste l'inhumain, l'insensé, [...] qui n'a pas le droit d'exister. De toute façon, le crime devient irréel, et dans le non-être qu'il manifeste il découvre sa profonde parenté avec la folie."

[122] *"D'ou vient la prison?* Je répondrai: *'D'un peut partout.'* Il y a eu 'invention', sans doute; mais invention de toute une technique de surveillance, de contrôle, d'identification des individus, de

quadrillage de leurs gestes, de leur activité, de leur efficacité. Et de cela, depuis le seizième, le dix-septième siècle, à l'armée, dans les collèges, les écoles, les hôpitaux, les ateliers. Une technologie du pouvoir fin et quotidien, du pouvoir sur les corps. *La prison est la figure dernière de cet âge des disciplines"* ("Des supplices aux cellules", p. 16; mine kursiveringer).

[123] Følgende passage fra kapitlet "Proposed Improvements in the Structure and Management of Prisons" er karakteristisk for forslagenes detaljerethed og Howards intentioner: "I wish to have so many small rooms or cabins that each criminal may sleep alone. These rooms to be ten feet high to the crown of the arch, and have double doors, one of them iron-latticed, for the circulation of air. If it be difficult to prevent their being together in the daytime, they should by all means be separated at night. Solitude and silence are favourable to reflection, and may possibly lead them to repentance" (Howard: *The State of the Prisons,* p. 21).

[124] Ibidem, pp. 293-295.

[125] Mayhew & Binny: *The Criminal Prisons of London,* p. 328;

[126] Den engelske indenrigsminister Sir James Graham udtrykte hensigten med *The Pentonville Prison* på følgende måde: "from the day of his entrance into prison, while I extinguish the hope of return to his family and friendes, I would open to him, fully and distinctly, the fate which awaits him, and the degree of influence which his own conduct will infallibly have over his future fortunes.
He should be made to feel that from that day he enters on a new career. He should be told that *his imprisonment is a period of probation;* that it will not be prolonged above eighteen months; that an opportunity of learning those arts which will enable him to earn his bread will be imparted to him as a guide to his future life" (Mayhew og Binny: *The Criminal Prisons of London,* p. 114; min kursivering).

[127] Ibidem, pp. 122-161.

[128] Se Ignatieff: *A Just Measure of Pain,* p. xxff.

[129] At fængselsdisciplinen havde den nådesløse omformning af de indsatte som sit telos fremhæves i følgende passage: "How is it possible for you, or ourselves, reader, to make out to our imaginations the terrors of separate confinement? How can we, whose lives are blessed with continual liberty, and upon whose will there is scarcely any restraint – [...] we, to whom the wide world, with its infinite beauties of sunshine and tint, and form, and air, and odour, and even sound, are a perpetual fountain of health and joy; how, we say, can *we* possibly comprehend what intense misery it is to be cut off from all such enjoyments – to have our lives hemmed in by four white blank walls – to see no faces but those of task-masters – to hear no voice but that of *commanding* officers – to be denied all exercise of will whatever – and to be converted into mere living automata, forced to do the bidding of others?" (Mayhew & Binny: *The Criminal Prisons of London,* p. 127).
Men også vogterne blev udsat for en disciplinering der gjorde hver enkelt til et individuelt, men samtidig lydefrit og udskifteligt hjul i fængslets store maskineri: "'This is the warders' office,' our informant continued, 'and the clock you see there, in front of it, is the 'tell-tale' There is one such in each ward. It has, you observe, a number of pegs, one at every quarter of an hour, projecting like cogs

from round the edge of the dial-plate, which is here made to revolve instead of the hands. At the side, you perceive, ther's a string for pulling down the small metal tongue that stands just over the top peg, and the consequence is, that unless the officer who is on duty the night comes here on his rounds *precisely* at the moment when that top peg should be pushed down, it will have passed from under the tongue, and stand up as a register of neglect of duty against him. There are a number of these clocks throughout the prison, and the warders have to pull some of the pegs at the quarters, some at the half-hours, and others at the hours. They are all set by the large time-piece in the centre, and so as just to allow the officer to go from one ward to the other'" (ibidem, p. 125).

[130] Følgende klassifikation, der optræder i Mayhews og Binnys *The Criminal Prisons of London* (p. 328), vidner om i hvilket omfang fængselsdisciplinen var blevet gjort til genstand for en eksplicit refleksion, der tog sigte på at optimere dens effekt:
"We have before said, it is almost self-evident that every system of prison discipline, so far as it affects the liberty of communication among prisoners, must be either (1) associative, (2) separative, or (3) mixed.
1. Of the *associative* form of discipline there are two widely distinct varieties—
a. Prisoners may be allowed to associate indiscriminately, and to indulge in *unrestrained intercourse* with the other.
b. Prisoners, though allowed to associate, may be made to labour as well as to exercise, and take their meals *in perfect silence.*
2. The *separative* form has likewise two subdivisions—
a. The partially separate, which consists in dividing the body of prisoners into *classes,* or groups, according to their crimes, ages, or characters, and so keeping the more desparate and hardened offenders apart from the more inexperienced and hopeful.
b. The entirely separate, which consists in secluding every prisoner *individually* from the others, and so putting an end to all intercourse among them, by the positive isolation of each from the rest.
3. As regards the *mixed* form, three is but one order—
Prisoners may be placed in *separation* for a certain term, by way of 'probation' (as it is called), and then put to work in *association* under the silent system."
Se også appendikset "Of Prison Discipline" (ibidem, pp. 97-112).

[131] *Surveiller et punir,* pp. 239-251.

[132] Disse "work-houses" eller "bridewells" bestemmer Michael Ignatieff i *A Just Measure of Pain* som de tidligste forløbere for forbedringshuset, for så vidt som arbejdshuset "was the first European institution in which men were both confined and set to labor in order to 'learn the habits of industry'" (p. 11). Sådanne anstalter var imidlertid stadigvæk relativt uordnede steder, der blev indrettet i tilfældigt tiloversblevne bygninger; de var endnu ikke forbedningshusenes totale, gennemdisciplinerede institutioner. Arbejdshusene viste sig derfor ofte at være bemærkelsesværdigt uproduktive.

[133] At arbejdstvangen i fængslet var rettet mod noget ganske andet end produktion i en ren økonomisk forstand kom eklatant til udtryk i begejstringen for anvendelsen af trædemøllen, der til tider kunne drive en kværn eller en vandpumpe, men som oftest kun kværnede sin egen drivkraft. Pamfletforfatteren Sydney Smith anbefalede således at man skulle "banish all the looms of Preston

jail and substitute nothing but the treadwheel or the capstan, or some species of labour where the labourer could not see the results of his toil, where it was as monotonous, irksome and dull as possible" (citeret i ibidem, p. 177). Jo færre produkter i rent økonomisk forstand – jo mindre 'work' og 'Wirtschaft' i forhold til 'labour' – jo større produktivitet i henseende til disciplinering.

[134] "Mon hypothèse est *que la prison a été, dès l'origine, liée à un projet de transformation des individus.* On a l'habitude de croire que la prison était une sorte de dépotoir de criminels, dépotoir dont les inconvénients se seraient avérés à l'usage tels qu'on se serait dit qu'il fallait bien réformer des prisons, en faire un instrument de transformation des individus. Ce n'est pas vrai: les textes, les programmes, les déclarations d'intention sont là. Dès le début. La prison devait être un instrument aussi perfectionné que l'école ou la caserne ou l'hopital, et agir avec précision sur les individus" ("Entretien sur la prison: le livre et sa méthode", p. 28; min kursivering).

[135] "[L]a *prison* avec toute la technologie corrective dont elle est accompagnée est à replacer là: *au point où se fait la torsion du pouvoir codifié de punir, en un pouvoir disciplinaire de surveiller;* au point où les châtiments universels des lois viennent s'appliquer sélectivement à certains individus et toujours les mêmes; au point où la requalification du sujet de droit par la peine devient dressage utile du criminel [...]. Ce qui généralise alors le pouvoir de punir, ce n'est pas la conscience universelle de la loi dans chacun des sujets de droit, [...] c'est la trame infiniment serrée des procédés panoptiques" *(Surveiller et punir,* p. 225; mine kursiveringer).

[136] Ibidem, p. 250.

[137] Ibidem, p. 251.

[138] "L'intervention de la psychiatrie dans le domaine pénal s'est faite au début du XIXe siècle, à propos d'une série d'affaires qui avaient à peu près la même forme, et se sont déroulées entre 1800 et 1835" ("L'évolution de la notion d''individu dangereux' dans la psychiatrie légale", p. 404).

[139] Foucault understreger i det følgende citat det juridiske apparats ambivalens overfor retspsykiatrien, dets tilbøjelighed til at konsultere den og dets modvillighed mod at anerkende den: "les juges anglais, allemands, italiens, français de l'époque ont bien souvent refusé de suivre les conclusions des médecins; ils ont rejeté bien des notions que ceux-ci leur proposaient. Ils n'ont pourtant pas été violés par les médecins. Ils ont eux-mêmes sollicité [...] l'avis dûment formulé des psychiatres et ils ont sollicité surtout à propos de ces fameux crimes sans raison. Pourquoi?" (ibidem, p. 410).

[140] "Ni les grands théoréticiens comme Beccaria et Bentham, ni ceux qui ont, de fait, rédigé des nouvelles législations pénales n'ont cherché à [...] organiser de nouveaux rapports entre punition et médecine du crime [...]. Ce n'est pas 'd'en haut' – par l'intermédiaire des codes ou des principes théoriques – que la médecine mentale a pénétré la pénalité. C'est plutôt 'd'en bas', – du côté des mécanismes de la punition et du sens qu'on leur donnait. Punir était devenu, parmi toutes les techniques nouvelles de côntrole et de transformation des individus, un ensemble de procédés concertés pour modifier les infracteurs: l'exemple terrorisant des supplices, ou l'exclusion par le bannissement ne pouvaient plus suffire dans une société où l'exercice du pouvoir impliquait une

technologie raisonnée des individus. [...] Dans les anciens systèmes l'éclat du châtiment devait répondre à l'énormité du crime; desormais on cherche à adapter les modalités de la punition à la nature du criminel" (ibidem, p. 411).
I *Surveiller et punir* understreger Foucault at fængslet får sin centrale rolle som et led i en overordnet transformation af strafferettens rationalitet. Fængslet var "le lieu où le pouvoir de punir, qui n'ose plus s'exercer à visage découvert, organise silencieusement un champ d'objectivité où le châtiment pourra fonctionner en plein jour comme thérapeutique et la sentence s'inscrire parmi les discours du savoir. On comprend que la justice ait adopté si facilement une prison qui n'avait point pourtant été la fille de ses pensées. Elle lui devait bien cette reconnaissance" *(Surveiller et punir,* p. 260).

[141] "La machine pénale ne peut plus fonctionner seulement avec une loi, une infraction, et un auteur responsable des faits. Il lui faut autre chose, un matériau supplémentaire: les magistrats et les jurés, les avocats aussi et le ministère public ne peuvent réellement jouer leur rôle que si on leur fournit un autre discours: celui que l'accusé tient sur lui-même, ou celui qu'il permet, par ses confessions, souvenirs, confidences, etc., qu'on tienne sur lui" ("L'évolution de la notion d''individu dangereux' dans la psychiatrie legale", p. 404).

[142] *Cours 72 &73,* henholdsvis *Résumé des cours,* pp. 24-25 & 51.

[143] Vedrørende projektets genese udtaler Foucault i indledningen: "Nous voulions étudier l'histoire des rapports entre psychiatrie et justice pénale. Chemin faisant, nous avons rencontré l'affaire Rivière" *(Moi, Pierre Rivière,* p. 9).

[144] I en samtale med Pascal Kané sagde Foucault: "Au fond, la tragédie du paysan jusqu'à la fin du XVIIIe siècle, c'était peut-être la faim. Mais à partir du XIXe siècle, c'était, comme toute grande tragédie, la tragédie de la Loi, de la Loi et de la Terre. [...] L'affaire Rivière se passe en 1836, c'ést-à-dire une vingtaine d'années après la mise en application du Code Civil: une nouvelle loi est imposée à la vie quotidienne du paysan et il se débat dans ce nouvel univers juridique. Tout le drame de Rivière, c'est un drame du Droit, un drame du Code, de la Loi, de la Terre, du mariage, des biens" ("Entretien avec Michel Foucault", p. 53).

[145] "L'évolution de la notion d' 'individu dangereux' dans la psychiatrie légale", p. 415.

[146] "La prison que l'on voit s'installer aussitôt après le code pénal se donne dès le départ pour une entreprise de correction psychologique. C'est déjà un lieu medico-judiciaire. On peut donc mettre tous les incarcérés entre les mains de psychothérapeutes, ça ne changera rien au système de pouvoir et de surveillance généralisée mis en place au debut du dix-neuvième siècle" ("Des supplices aux cellules", samtale med Roger-Pol Droit, p. 16).

[147] Perspektiverne i en sådan udvikling skitserede Foucault således: "Nos sociétés et les pouvoirs qui s'y exercent sont placés sous le signe visible de la loi. Mais, de fait, les mécanismes les plus nombreux, les plus efficaces et les plus serrés jouent dans l'interstice des lois, selon des modalités hétérogènes au droit et en fonction d'un objectif qui n'est pas le respect de la légalité´, mais la régularité et l'ordre. [...] S'il est vrai que la loi universelle et égalitaire dont rêvait au XVIIIe siècle a servi d'instrument à une société d'inégalité et d'exploitation, nous allons, nous, à grands pas vers une

société extrajuridique où la *loi aura pour rôle d'autoriser sur les individus des interventions contraignantes et régulatrices* [...]. La psychiatrie [...] a été l'un des grands facteurs de cette transformation" ("L'asile illimité", *Dits et écrits III,* pp. 274-275; mine kursiveringer).

[148] Konflikten og dens tildækning registrede Foucault i følgende passus: "De plus en plus nettement apparaît l'incompatibilité des unes [disciplinen, S.R.] et de l'autre [loven og retten, S. R.], de plus en plus est nécessaire une sorte de pouvoir et de savoir que sa sacralisation rendrait neutre. C'est précisément du côté de la médecine où l'on voit [...] s'échanger ou s'affronter perpétuellement la mecanique de la discipline et le principe du droit" *(Cours 76.01.14).*

[149] En konsekvens af det tilkommende juridiske ansvarsbegreb blev draget, idet man begyndte at operere med en forestilling om karakterforbrydelser: "Autant qu'on sache, la loi punit un homme pour ce qu'il a fait. Mais jamais pour ce qu'il est. Encore moins pour ce qu'il serait éventuellement, encore moins pour ce qu'on supçonne qu'il pourrait être ou devenir. […] Et voilà que maintenant, la justice pénale, de plus en plus s'intéresse aux gens 'dangereux', et fait de la 'dangerosité' une catégorie sinon punissable du moins susceptible de modifier la punition. On n'en est pas encore tout à fait comme en Urss à condamner quelqu'un parce qu'il est dangereux. Mais la dangerosité, cette sombre qualité qu'on prête aux individus, vient maintenant s'ajouter au délit. Et donne droit à un supplément de peine. On est en train de créer l'infraction psychologique, le *'crime de caractère'. Je te punis parce que tu n'est pas comme il faut"* ("Attention: danger", p. 9; mine kursiveringer). I forestillingen om karakterforbrydelser og i emfasen på farlighed begyndte en velfærdslogik imidlertid også at sætte sig sine spor. Denne logik tager jeg op i Del IV.

[150] Der var, ifølge Foucault, tale om: "Une justice qui se dit 'égale', un appareil judiciaire qui se dit 'autonome', mais qui est investi par les dissymetries des assujettissements disciplinaires" *(Surveiller et punir,* p. 234).
Resultatet var, hævder Foucault, det følgende: "Actuellement, deux systèmes se superposent. D'une part, nous vivons encore sur le vieux système traditionnel qui dit: on punit parce qu'il y a une loi. Et puis, par-dessus, un nouveau système a pénétré le premier: on punit selon la loi mais afin de corriger, de modifier, de redresser; car nous avons affaire à des déviants, des anormaux. Le juge se donne comme thérapeute du corps social, travailleur de la 'santé publique' au sens large" ("L'angoisse de juger", samtale med Laplanche og Badinter, p. 94).

[151] I takt med at den disciplinære undersøgelse trængte ind i en klassisk strafferet, der stadig i høj grad var præget af enqueteanordningen, ændredes strafferetten ifølge Foucault, ligesom anklageretten var blevet ændret med enqueteanordningens fremkomst. "La procédure d'enquête au Moyen Âge s'est imposée à la vieille justice accusatoire, mais par un processus venu d'en haut; la technique disciplinaire, elle, a envahi, insidieusement et comme par en bas une justice pénale qui est encore, dans son principe, inquisitoire. Tous les grands mouvements de dérive qui caractérisent la pénalité moderne – la problématisation du criminel derrière son crime, le souci d'une punition qui soit une correction, une thérapeutique, une normalisation, le partage de l'acte de jugement entre diverses instances qui sont censées de mesurer, apprécier, diagnostiquer, guérir, transformer les individus – tout cela trahit la *pénétration de l'examen disciplinaire dans l'inquisition judiciaire" (Surveiller et punir,* p. 229; min kursivering).

V Den allestedsnærværende disciplin

[1] Se *Surveiller et punir,* pp. 303ff.

[2] "On pourrait [...] vous présenter le règlement d'une institution quelconque au XIXe siècle et vous demander ce que c'est. Est-ce un règlement d'une prison en 1840, d'un collège à la même époque, d'une usine, d'un orphelinat ou d'un asile? Il est difficile de le deviner. Donc, si vous voulez, le fonctionnement est le même (et l'architecture aussi en partie). Identité de quoi? Je crois que c'est, au fond, *la structure* du pouvoir propre à ces institutions qui est exactement la même. Et vraiment, on ne peut pas dire qu'il y a analogie, il y a identité. C'est le même type de pouvoir, c'est le même pouvoir qui s'exerce. Et il est clair que ce pouvoir, qui obéit à la même stratégie, ne poursuit pas, finalement, le même but. Il ne sert pas les mêmes finalités économiques, quand il s'agit de fabriquer des écoliers, quand il s'agit de 'faire' un délinquant, c'est-à-dire de constituer ce personnage définitivement inassimilable qu'est le type sortant de prison. [...] Je dirai *identité morphologique* du système de pouvoir" ("À propos de l'enfermement pénitentiaire", samtale med Krywin og Ringelheim, *Dits et écrits II,* pp. 439-440; mine kursiveringer).

[3] "C'est toujours ce même phénomène de la surveillance généralisée qui s'étend. Et avec maintenant un très curieux phénomène qui est *la dé-spécification des secteurs de surveillance et des instances de surveillance.* Car, autrefois, vous aviez une surveillance médicale, une surveillance scolaire, une surveillance pénale; c'étaient trois surveillances absolument différentes. Or vous voyez que maintenant vous avez une espèce de surveillance à coefficient médical assez fort, mais qui reprend, en fait, à son compte et sous le prétexte de pathologie, les fonctions de surveillance du maître d'école, bien sûr, du gardien de prison, jusqu'à un certain point du chef d'atelier, du psychiatre, du philantrope, de la dame d'œuvres, etc." (ibidem, pp. 443-444).
For at illustrere den institutionelle afspecificering beskriver Foucault i "La vérité et les formes juridiques" *(Dits et écrits II,* pp. 609-611) reglementet for en institution der eksisterede i årene 1840-45 i Frankrig, uden at han præciserer hvilken type institution der er tale om: "C'était une institution où il y avait quatre cents personnes qui n'était pas mariées et qui devaient se lever tous les matins à 5 heures; à 5 h 50, elles devaient avoir fini de faire leur toilette, leur lit et avoir pris leur café; à 6 heures commençait le travail obligatoire, qui finissait à 8 h 15 du soir, avec une heure d'intervalle pour le déjeuner; à 8 h 15, dîner, prière collective; le retrait dans les dortoirs s'effectuait à 9 heures précises. [...] Les pensionnaires ne pouvaient sortir de l'établissement que pendant les promenades du dimanche, mais toujours sous la surveillance du personnel religieux. Ce personnel surveillait les promenades, les dortoirs et assurait la surveillance et l'exploitation des ateliers. Le personnel religieux garantissait, donc, non seulement le contrôle du travail et de la moralité, mais aussi le contrôle économique. Ces pensionnaires ne recevaient pas de salaire, mais un prix, une somme globale fixée entre 40 et 80 francs par an, qui ne leur était donnée qu'au moment où ils partaient. [...] D'une façon générale, les deux principes d'organisation, selon le règlement, étaient: les pensionnaires ne doivent jamais être seuls dans le dortoir, dans le restaurant, dans l'atelier ou dans la cour; et tout mélange avec le monde extérieur doit être évité, un seul esprit devant régner dans l'établissement."
Der var rent faktisk tale om reglementet for en fabrik, nærmere bestemt et uldspinderi i Jujurieu (som Foucault også henviser til p. 305 i *Surveiller et punir*); men der kunne lige så vel have været tale om en skole, et forbedringshus eller et fængsel. Foucault fortsætter: "Quelqu'un pourrait dire que cela est

un exemple caricatural, [...] une espèce d'utopie. [...] Il s'agit d'un rêve de patron ou de ce que le désir du capitaliste a toujours produit au niveau des fantasmes, un cas limité qui n'a jamais eu d'existence historique réelle. À cela je répondrai: ce rêve patronal, ce panoptique industriel a réellement existé, et sur une large échelle, au début du XIXe siècle. Dans une seule région de la France, dans le Sud-Est, il y avait quarante mille ouvrières textiles qui travaillaient sous ce régime [...]. Le même type d'institution a aussi existé dans d'autres régions et dans d'autres pays; en Suisse, en particulier, et en Angleterre. D'ailleurs, c'est ainsi qu'Owen a eu l'idée de ses réformes. Aux États-Unis, il y avait un complexe entier d'usines textiles organisées selon le modèle des usines-prisons, des usines-pensionnats, des usines-couvents" (ibidem, p. 611).

[4] Nærheden mellem, for eksempel, fængslet og asylet understreger Foucault i en samtale med N. Meienberg, "Le grand enfermement", siger Foucault: "[L]a technique de l'enfermement a connu une application générale. Egalement dans les asiles, les casernes, les lycées... [...] En 1835, on voit déjà des avocats défendre des meurtriers qui sont manifestement des malades mentaux. Ils disent aux juges: 'Le principal, c'est d'enfermer ce type. Peu importe que ce soit dans une prison ou un asile, en ce qui concerne mon client personnellement. Si je vous prie de le mettre de préférence à l'asile, c'est pour que l'honneur de sa famille ne soit intaché.' On voit bien qu'aux yeux d'un avocat de 1835 il n'y a aucune différence entre la prison et l'internement dans un asile" (ibidem, p. 299).

[5] "On peut donc opposer la *réclusion du XVIIIe siècle,* qui *exclut les individus du cercle social,* à *la réclusion qui apparaît au XIXe siècle,* qui a *pour fonction d'attacher* les individus aux appareils de production, de formation, de réforme ou de correction des producteurs. Il s'agit donc d'une *inclusion par exclusion.* Voilà pourquoi j'opposerai la réclusion à la séquestration; la *réclusion* du XVIIIe siècle, qui a pour fonction essentielle l'exclusion des marginaux ou le *renforcement de la marginalité,* et la *séquestration* du XIXe siècle, qui a pour finalité *l'inclusion et la normalisation"* ("La vérité et les formes juridiques", ibidem, p. 614; mine kursiveringer).

[6] "Hôpitaux, asiles, orphelinats, collèges, maisons d'éducation, usines, ateliers avec leur discipline et, finalement, prisons, tout cela fait partie d'une espèce de grande forme sociale du pouvoir qui a été mis en place au début du XIXe siècle, et qui a sans doute été l'une des conditions du fonctionnement de la société industrielle, si vous voulez capitaliste. Pour que l'homme transforme son corps, son existence et son temps en force de travail, et la mette à la disposition de l'appareil de production que le capitalisme cherchait à faire fonctionner, il a fallu tout un appareil de contraintes; et il me semble que *toutes ces contraintes qui prennent l'homme depuis la crèche et l'école, le conduisent à l'asile de vieillards en passant par la caserne,* tout en le menaçant – 'Ou bien tu vas à l'usine, ou bien tu échoues en prison ou à l'asile d'aliénés!' – *de la prison ou de l'hôpital psychiatrique relèvent d'une même système* de pouvoir" ("Prisons et révoltes dans les prisons", samtale med Morawe, ibidem, pp. 430-431; mine kursiveringer).
I samme samtale gør Foucault i øvrigt opmærksom på at fængslet siden da, i en vis forstand, er blevet en anakronisme, for så vidt som det ikke er fulgt med i den 'humanisering' og raffinering af disciplinen der har fundet sted: "Les prisons sont anachroniques et sont pourtant profondément liées au système. [...] La prison est cohérente avec le système, sauf que le *système pénal n'a pas encore trouvé ces formes insidieuses et souples que* la pédagogie, la psychiatrie, *la discipline générale de la société ont trouvées"* (ibidem, p. 431; mine kursiveringer).

[7] Jævnfør *Surveiller et punir,* p. 300.

[8] Jævnfør for eksempel Foucaults kommentar p. 297 i *Surveiller et punir:* "la 'civilisation' [...] a son système de coercition, qui semble être le Code et qui en fait est la discipline".
Afslutningsvis gør Foucault i samme værk (p. 314) opmærksom på at man med "la ville carcérale" befinder sig langt borte fra pinestraffens land. Ligeledes befinder man sig også langt fra retsreformatorernes drøm om "la cité des punitions où mille petits théâtres auraient donné sans cesse la représentation multicolore de la justice et où les châtiments soigneusement mis en scène sur des échafauds décoratifs auraient constitué en permanence la fête foraine du Code". Det gør man, eftersom fængsels- og forbedringsbyen er "underkastet ganske andre principper". I en sådan by er fængslet "pas la fille des lois ni des codes, ni de l'appareil judiciaire; [...] elle n'est pas subordonnée au tribunal comme l'instrument docile ou maladroit des sentences qu'il porte et des effets qu'il voudrait obtenir; [...] c'est lui, le tribunal, qui est par rapport à elle, extérieur et subordonné".

[9] "Tandis que d'un côté, les établissements de discipline se multiplient, leurs mécanismes ont une certaine tendance à se *'désinstitutionnaliser'*, à sortir des forteresses closes où ils fonctionnaient et à circuler à l'état 'libre'*; les disciplines massives et compactes se décomposent en procédés souples de contrôle qu'on peut transférer et adapter"(*ibidem, p. 21; mine kursiveringer).

[10] Ibidem, p. 211.

[11] "Avant le XVIIe siècle, en Europe, il n'y avait pas, à proprement parler, de police, en tout cas de police d'État. Il y avait une sorte de milice urbaine qui était chargée de maintenir l'ordre de la nuit et d'empêcher le vol ou le crime. Mais la police comme système de surveillance constante des individus, entre les mains de l'État en tant que tel, n'est apparue qu'au milieu du XVIIe siècle. En France, en tout cas, la police a été mise en place par le même décret qui a établi les maisons d'internement. C'est en 1650, en effet, qu'un édit de Pompone de Bellièvre a créé les maisons d'internement et les lieutenants de police*. L'existence de ce nouveau pouvoir,* ni judiciaire, ni militaire, ni tout à fait politique qu'est la police*, est liée à l'existence de ce quadrillage de la société* capitaliste en voie d'établissement ou en voie de développement*, qui impliquait que tous les individus soient surveillés au niveau même de leur intégration par rapport aux normes* du travail" ("La folie et la société", *Dits et écrits II,* p. 496; mine kursiveringer).

[12] *"[S]i la police comme institution a bien été organisée sous la forme d'un appareil d'État,* et si elle a bien été rattacheé directement au centre de la souveraineté politique, le type de pouvoir qu'elle exerce, *les mécanisme*s qu'elle met en jeu et les éléments auxquels elle les *applique sont spécifiques.* C'est un appareil qui doit être coextensif au corps social tout entier et non seulement par les limites extrêmes qu'il rejoint, mais par la minutie des détails qu'il prend en charge. Le pouvoir policier doit porter 'sur tout': ce n'est point cependant la totalité de l'État ni du royaume comme corps visible et invisible du monarque; c'est la poussière des événements, des actions, des conduites, des opinions – 'tout ce qui se passe'; l'objet de la police, ce sont des 'choses de chaque instant', ces 'choses de peu' dont parlait Catherine II dans sa Grande Instruction. *On est, avec la police, dans l'indéfini d'un contrôle qui cherche idéalement à rejoindre le grain le plus élémentaire, le phénomène le plus passager du corps social" (Surveiller et punir,* p. 215; mine kursiveringer).

Hvis man med 'politiet' sigter til et sådant generelt organ, må man ifølge Foucault sige at politiet er "une invention [...] récente de la fin du XVIIIe siècle et du début du XIXe" ("Points de vue", *Dits et écrits III,* p. 93).

[13] "[P]our s'exercer, ce pouvoir doit se donner l'instrument d'une *surveillance permanente,* exhaustive, omniprésente, capable de tout rendre visible, mais à condition de se rendre elle-même invisible. Elle doit être *comme un regard sans visage qui transforme tout le corps social en un champ de perception:* des milliers d'yeux postés partout, des attentions mobiles et toujours en éveil, un long réseau hiérarchisé [...]. [...] tout au long du XVIIIe un immense texte policier tend à recouvrir la société [...]" *(Surveiller et punir,* p. 216; mine kursiveringer).

[14] Idet han vender sig kritisk imod at man antager at forandringer i forestillingen om forbrydelse og strafbarhed var den overordnede drivkraft for udviklingen, kan Foucault sige: "Bien sûr, la théorie du crime, la théorie du délinquant ont changé. On voit apparaître dans la seconde moitié du XVIIIe siècle l'idée que le délinquant, c'est l'ennemi de la société tout entière. Mais ce n'est pas ça qui suffit à expliquer les changements profonds dans la pratique réelle de la pénalité. Ce qui me paraît plus fondamental encore, c'est la mise en surveillance de la population plébéienne, populaire, ouvrière, paysanne. *La mise en surveillance générale,* continue, par les nouvelles formes de pouvoir politique. Le vrai problème, c'est la *police.* Je dirai [...] que ce qui a été inventé à la fin du XVIIIe siècle, au debut du XIX, c'est le panoptisme" (À propos de l'enfermement pénitentiaire", samtale med Krywin og Ringelheim, *Dits et écrits II,* p. 437). Præciserende kan man sige at "det sande problem" er den forandring der kom i stand igennem tilblivelsen af politiet.

[15] Som: "L'étatisation des mécanismes punitives" (*Surveiller et punir,* p. 214).

[16] "[N]on plus celui des immensités du ciel ou des masses planétaires, mais des 'petits corps', des petits mouvements, des petites actions" *(Surveiller et punir,* p. 142).

[17] Ibidem, pp. 142-143.

[18] "One can place Napoleon almost exactly at the break between the old organization of the eighteenth-century police state (understood, of course, in the sense which we have been discussing, not in the sense of the 'police state' as we have come to know it) and the forms of the modern state, which he invented. At any rate, it seems that, during the eighteenth and nineteenth centuries, there appeared [...] this idea of a police that would manage to penetrate, to stimulate, to regulate, and to render almost automatic all the mechanisms of society" ("Space, Knowledge, Power", interview med Rabinow i Rabinow (ed.): *The Foucault Reader,* pp. 241-2).

[19] Foucault beskriver institutionaliseringen af overvågningen i en passage af en samtale med Krywin og Ringelheim med titlen "À propos de l'enfermement pénitentiaire": "Le rêve de Bentham, le *Panopticon,* où un seul individu pourrait surveiller tout le monde, c'est, au fond, [...] l'un des rêves de la bourgeoisie (parce qu'elle a beaucoup rêvé). Ce rêve, elle l'a réalisé. Elle ne l'a peut-être pas réalisé sous la forme architecturale que Bentham proposait, mais il faut se rappeler que Bentham disait, à propos du Panopticon: c'est une forme d'architecture, bien sûr, mais c'est surtout une forme de gouvernement; c'est une manière pour l'esprit d'excercer le pouvoir sur l'esprit. Il voyait dans le

Panopticon une définition des formes d'excercice du pouvoir. Rapprochez le texte de Bentham, qui est de 1787, de la présentation du Code pénal par Treilhard, en 1810, en France: Treilhard présente le pouvoir politique comme une espèce de Panopticon réalisé dans les institutions. Il dit*: l'œil de l'Empereur va pouvoir se porter jusque dans les recoins les plus obscurs de l'État.* Car l'œil de l'Empereur surveillera les procureurs généraux qui surveilleront les procureurs impériaux, et les procureurs impériaux qui surveilleront tout le monde. Ainsi, il n'y aura plus aucune zone d'obscurité dans l'État. Tout le monde sera surveillé. *Le rève architectural de Bentham était devenu une réalité juridique et institutionnelle dans l'État napoléonien, qui a d'ailleurs servi de modèle à tous les États du XIXe siècle" (Dits et écrits II,* p. 437; mine kursiveringer).

[20] Foucault fremhæver i *Surveiller et punir* (p. 217) en "disciplinarisation de l'appareil administratif à partir de l'époque napoléonienne" som eksempel på hvordan eksisterende anordninger ikke alene tilegnede sig disciplinen for at forstærke og reorganisere deres interne virkemåde, men ligefrem gjorde den til deres grundlæggende "principe de fonctionnement intérieur". I samme passage beskrives politiet som et af de "statslige apparater" "qui ont pour fonction non pas exclusive mais majeure de faire régner la discipline à l'échelle d'une société".

[21] "Il a fallu que l'exercice du pouvoir devienne plus fin, plus serré, et que se forme, depuis la décision prise centralement jusqu'à l'individu un réseau aussi continu que possible. C'est l'apparition de la police, de la hiérarchie administrative, la pyramide bureaucratique de l'État napoléonien" ("Des supplices aux cellules", samtale med Roger-Pol Droit, p. 16).

[22] "In *Discipline and Punish,* what I wanted to show was how, from the seventeenth and eighteenth centuries onward, there was a *veritable technological take-off* in the productivity of power. Not only did the monarchies of the classical period *develop great state apparatuses (the army, the police and fiscal administration), but above all* there was established in this period what one might call a new "economy" of power, that is to say *procedures which allowed the effects of power to circulate in a manner at once continuous, uninterrupted, adapted, and "individualized" throughout the entire social body.* These new techniques are both more efficient and much less wasteful (less costly economically, less risky in their results, less open to loopholes and resistances) than the techniques previously employed, which were based on a mixture of more or less forced tolerances (from recognized privileges to endemic criminality) and costly ostentation (spectacular and discontinuous interventions of power, the most violent form of which was the "exemplary", because exceptional, punishment" ("Truth and Power", samtale med Fontana og Pasquino, p. 61; mine kursiveringer).

[23] "Nous entrons [...] dans l'âge de ce que j'appellerais *l'orthopédie sociale*. Il s'agit d'une forme du pouvoir, d'un type de société que je désigne comme *société disciplinaire par opposition aux sociétés proprement pénales que nous avions connues auparavant.* C'est l'âge du contrôle social" ("La vérité et les formes juridiques", *Dits et écrits II,* p. 593).
Ifølge Foucault har disciplinen siden da været en uomgængelig del af vores socialitet. At dette i mindst lige så høj grad gælder for de tidligere østlande og de nuværende socialistiske lande pointerer han blandt andet i en samtale med K. S. Karol. Det sovjetiske Goulag, samt dets parti og foreningsliv kan for Foucault at se anskues som ét sammenhængende studie i disciplin: "L'Union soviétique punit selon la méthode de l'ordre 'bourgeois', je veux dire de l'ordre d'il y a deux siècles. Et, loin de les transformer (les techniques de punition, S.R.), elle a suivi leur plus forte ligne de pente, les a

aggravées et portées au pire. [...]: C'est sans doute vrai que les Soviétiques, s'ils ont modifié le régime de la propriété et le rôle de l'État dans le contrôle de la production, ont tout simplement, pour le reste, transféré chez eux les techniques de gestion et du pouvoir mises au point dans l'Europe capitaliste du XIXe siècle. Les types de moralité, les formes d'esthétique, les méthodes disciplinaires, tout ce qui fonctionnait effectivement dans la société bourgeoise déjà vers 1850 est passé en bloc dans le régime soviétique. Je pense que le système de l'emprisonnement a été inventé comme système pénal généralisé au cours du XVIIIe siècle et mis en place au XIXe siècle en liaison avec le développement des sociétés capitalistes et de l'État correspondant à ces sociétés. La prison n'est d'ailleurs que l'une des techniques de pouvoir qui ont été nécessaires pour assurer le développement et le contrôle des forces productives. La discipline d'atelier, la discipline scolaire, la discipline militaire, toutes les disciplines d'existence en général ont été des inventions techniques de cette époque. Or toute technique peut se transférer. De même que les Soviétiques ont utilisé le taylorisme et autres méthodes de gestion expérimentées en Occident, ils ont adopté nos techniques disciplinaires en ajoutant à l'arsenal que nous avions mis au point une arme nouvelle, la discipline de parti" ("Crimes et châtiments en U.R.S.S. et ailleurs...", samtale med Karol, pp. 34-35.)

[24] Se blandt andet "La vérité et les formes juridiques", *Dits et écrits II,* pp. 607-608; *Surveiller et punir,* p. 218; *Cours 73, Résumé des cours,* pp. 43-44.

[25] "Ce qui a transformé la pénalité au tournant du siècle, c'est l'ajustement du système judiciaire à un mécanisme de surveillance et de contrôle; c'est leur intégration commune dans un appareil d'État centralisé; mais c'est aussi la mise en place et le développement de toute une série d'institutions (parapénales, et quelquefois non pénales) qui servent de point d'appui, de positions avancées ou de formes réduites à l'appareil principal. *Un système général de surveillance-enfermement pénètre toute l'épaisseur de la société,* prenant des formes qui vont des grandes prisons construites sur le modèle du Panopticon jusqu'aux sociétés de patronage et qui trouvent leurs points d'application non seulement chez les délinquants, mais chez les enfants abandonnés, les orphelins, les apprentis, les lycéens, les ouvriers, etc." *(Cours 73, Résumé des cours,* p. 43; min kursivering).

[26] "Je dirai que le vrai changement, ça a été l'invention du panoptisme ("À propos de l'enfermement pénitentiaire", samtale med Krywin og Ringelheim, *Dits et écrits II,* p. 437). "Le XIXe siècle a fondé l'âge du Panoptisme" *(Cours 73, Résumé des cours,* p. 44).

[27] "La vérité et les formes juridiques", *Dits et écrits II,* p. 606.

[28] Ifølge Foucault bør man anskue fængslets og det carcerale øhavs tilblivelse som et led i denne socialitetens generaliserede panoptik (eller pan-panoptik): "Vous avez des structures de surveillance absolument généralisées, dont le système pénal, le système judiciaire sont une pièce et dont la prison est à son tour une pièce, dont la psychologie, la psychiatrie, la criminologie, la sociologie, la psychologie sociale sont les effets. C'est là, dans ce panoptisme général de la société, qu'il faut replacer la naissance de la prison" ("À propos de l'enfermement pénitentiaire", samtale med Krywin og Ringelheim, ibidem, pp. 437-438).

[29] "Nous vivons dans une société panoptique" ("À propos de l'enfermement pénitentiaire", samtale med Krywin og Ringelheim, *Dits et écrits II,* p. 437). "La fiscalité moderne, les asiles psychiatriques,

les fichiers, les circuits de télévision et combien d'autre technologies qui nous entourent [...] sont la concrète application [du Panopticon, S. R.]. Notre société est beaucoup plus benthamienne que beccarienne" ("La prison vue par un philosophe français", samtale med Scianna, ibidem, p. 729).
Da grundridset til et sådant disciplinerings- og overvågningssamfund kan findes i Benthams panoptikon – eftersom Bentham havde "prévu et présenté une sorte de schéma de cette société de surveillance" ("La vérité et les formes juridiques", ibidem, p. 594) –, kan Foucault hævde at vi i dag lever i et samfund der blev programmeret af Bentham: "Nous vivons aujourd'hui dans une société programmée au fond par Bentham, société panoptique, société ou règne le panoptisme" (ibidem, p. 606).
I forlængelse heraf kan Foucault hævde at Benthams ideer har haft større betydning for den praktiske udformning af vores samfund end både Kant og Hegel: "Je demande des excuses aux historiens de la philosophie, mais je crois que Bentham est plus important pour notre société que Kant ou Hegel" (ibidem, p. 594).

[30] Det umiddelbart deficiente kunne kun videreformidles, og dermed gøres synligt, i det omfang det var muligt at omtolke det, at anskue det som en begivenhed der i sin proveniens havde karakter af et *lærestykke.* Som i Del I satte man en sådan transformation i scene i den traditionelle pinestraf. Det deficiente kunne alene komme til udtryk i en negativ omvending, i det aftryk som det afsatte, når det stødte sammen med, eller 'mødtes' med, det udmærkede.
Hvordan det samme forhold gjorde sig gældende på et subjudiciært niveau antyder Foucault i artiklen "La vie des hommes infâmes". Heri skildrer han hvordan en række almindelige menneskers liv i koncentreret form blev overleveret til eftertiden i kraft af de registreringer der blev foretaget, da de blev interneret. Disse, i øvrigt anonyme og ordinære, skæbner lyste og brændte først op som kortvarige apparitioner på firmamentet, således som de stødte sammen med den repræsentative øvrighed: "Pour que quelque chose d'elles (ces particules, S.R.) parvienne jusqu'à nous, il a fallu pourtant qu'un faisceau de lumière, un instant au moins, vienne les éclairer. Lumière qui vient d'ailleurs. Ce qui les arrache à la nuit où elles auraient pu, et peut-être toujours dû, rester, c'est la rencontre avec le pouvoir: sans ce heurt, aucun mot sans doute ne serait plus là pour rappeler leur fugitif trajet. Le pouvoir qui a guetté ces vies, qui les a poursuivies, qui a porté, ne serait-ce qu'un instant, attention à leur plaintes et à leur petit vacarme et qui les a marquées d'un coup de griffe, c'est lui qui a suscité les quelques mots qui nous en restent [...] De sorte qu'il est sans doute impossible à jamais de les ressaisir en elles-mêmes, telles qu'elles pouvaient être 'à l'état libre' " ("La vie des hommes infâmes", p. 16).

[31] Eftersom de i den foregående note behandlede interneringsnotater er tidlige administrative registreringer af det ordinære dagliglivs detaljer, og vel at mærke notater der ikke tjente repræsentative formål, men nedfældede oplysninger til senere brug, kan de også anskues som forvarsler om den nye synliggørelse der var på vej: "avec ce dispositif des placets, des lettres de cachet, de l'internement, de la police, une infinité de discours va naître qui traverse en tous sens le quotidien et prend en charge, mais sur un mode absolument différent de l'aveu, le mal minuscule des vies sans importance. Dans les filets du pouvoir, le long de circuits assez complexes, viennent se prendre les disputes de voisinage, les querelles des parents et des enfants, les mésententes des ménages, les excès du vin et du sexe, les chamailleries publiques et bien des passions secrètes. Il y a eu là comme un immense et omniprésent appel pour la mise en discours de toutes ces agitations et de chacune de ces petites souffrances. Un murmure commence à monter qui ne s'arrêtera pas: celui par

lequel les variations individuelles de la conduite, les hontes et les secrets sont offerts par le discours aux prises du pouvoir. Le quelconque cesse d'appartenir au silence, à la rumeur qui passe ou à l'aveu fugitif. Toutes ces choses qui font l'ordinaire, le détail sans importance, l'obscurité, les journées sans gloire, la vie commune, peuvent et doivent être dites, – mieux écrites. Elles sont devenues déscriptibles et transcriptibles, dans la mesure même où elles sont traversées par les mécanismes d'un pouvoir politique" ("La vie des hommes infâmes", p. 24).

[32] "[T]out au long du XVIIIe siècle, un immense texte policier tend à recouvrir la société grâce à une organisation documentaire complexe [...]. Et à la différence des méthodes de l'écriture judiciaire ou administrative, ce qui s'enregistre ainsi, ce sont des conduites, des attitudes, des virtualités, des soupçons – une prise en compte permanente du comportement des individus" *(Surveiller et punir,* p. 216).
"Naissance [...] d'une immense possibilité de discours. Un certain savoir du quotidien a là une part au moins de son origine et, avec lui, une grille d'intelligibilité que l'Occident a entrepris de poser sur nos gestes, sur nos manières d'être et de faire" ("La vie des hommes infâmes", p. 24).

[33] Jævnfør Del I i denne afhandling.

[34] *Cours 73, Résumé des cours,* p. 20.

[35] Jævnfør Del I.II-III i nærværende afhandling.

[36] I *Surveiller et punir* karakteriserer Foucault tilsynet som en "fixation à la fois rituelle et 'scientifique' des différences individuelles, og som en "épinglage de chacun à sa propre singularité (en opposition à la cérémonie où se manifestent les statuts, les naissances, les privilèges, les fonctions, avec tout l'éclat de leurs marques)" (p. 194).
I tilsynsanordningen og den type individualiserende viden som den er i stand til at producere ser Foucault i øvrigt en af matricerne for human- og socialvidenskaber som psykologi, psykiatri, pædagogik og kriminologi (ibidem, pp. 227-228). Mens den empiriske videnskabelige undersøgelse tidligt evnede at selvstændiggøre sig fra den politisk-retslige sammenhæng hvori enqueteanordningen fødtes og få sin egen historie løsgjort fra de umiddelbare magtforhold, har de videnskaber der blev til med afsæt i efterprøvelsesanordningen for Foucault at se aldrig opnået en tilsvarende uafhængighed. Den viden disse videnskaber producerer er forblevet et indspil i en disciplinær ordning af verden. I modsætning til undersøgelsen er tilsynet angiveligt forblevet indenfor den sociale kontekst der dannede afsæt for efterprøvningen og dens sandhed. Man kan imidlertid spørge om en så skarp modstilling ikke er for entydig. Har human- og socialvidenskaberne ikke til tider været i stand til at vende sig mod sig selv, artikulere deres egen metodologi og vende sig kritisk mod disciplineringen? Selv hvor dette var tilfældet vil Foucault imidlertid hævde at human- og socialvidenskaberne er forblevet orienterede omkring og dermed forpligtede på den "antropologiske cirkel" som han beskriver i det afsluttende kapitel af *Histoire de la folie* og i *Les mots et les choses.*

[37] "Surveillance permanente des individus par quelqu'un qui exerce sur eux un pouvoir – instituteur, chef d'atelier, médecin, psychiatre, directeur de prison – et qui, tant qu'il exerce le pouvoir, a la possibilité [...] de constituer, sur ceux qu'il surveille, à leur sujet, un savoir. Un savoir qui a maintenant pour caractéristique non plus de déterminer si quelque chose s'est passé ou non, mais de

déterminer si un individu se conduit ou non comme il faut, en conformité ou non à la règle, s'il progresse ou non. *Ce nouveau savoir ne s'organise plus autour des questions: 'Ceci a été fait? Qui l'a fait';* il ne s'ordonne *plus en termes de présence ou d'absence,* d'existence ou de non-existence. *Il s'ordonne autour de la norme.* [...] On a donc, *par opposition au grand savoir de l'enquête,* [...] un *nouveau savoir*, de type totalement différent, un savoir *de surveillance, d'examen, organisé autour de la norme* par le contrôle des individus au long de leur existence" ("La vérité et les normes juridiques", *Dits et écrits II,* p. 595; mine kursiveringer)
"Apparaît, à travers les disciplines, le pouvoir de la Norme. Nouvelle loi de la société moderne? Disons plutôt que depuis le XVIIIe siècle, il est venu s'ajouter à d'autres pouvoirs en les obligeant à de nouvelles délimitations; celui de la Loi, celui de la Parole et du Texte, celui de la Tradition" *(Surveiller et punir,* p. 186)

VI Normens integration

[1] Se *Historisches Wörterbuch der Philosophie,* bind 6, artiklen "Norm", p. 906.

[2] "[L]e vocabulaire de la norme dévait considérablement s'étendre: norme ne se déclinerait plus seulement avec normal, mais avec normalité (1834), normatif (1868), normalisation (1920)" (Ewald: "Michel Foucault et la norme", p. 202).

[3] "In seiner Begrifflichen Bedeutung gehört 'Norm' zu den besonders vieldeutig verwendeten Kerntermini der Handlungswissenschaften und der Moralphilosophie" *(Enzyklopädie Philosophie und Wissenschaftstheorie,* bind 2, artiklen "Norm", p. 1029).

[4] "Social norms are rules for conduct. [...] norms are the standards by reference to which behavior is judged and approved or disapproved of" *(The Encyclopedia of the Social Sciences,* artiklen om "Norms", p. 204).

[5] "La norme, c'est précisément ce par quoi et ce à travers quoi la société, lorsqu'elle devient disciplinaire, communique avec elle-même. [...] La norme est la référence qui s'institue lorsque le groupe se trouve objectivé sous la forme de l'individu. La norme est au principe d'une communication sans origine et sans sujet" (Ewald: "Michel Foucault et la norme", p. 206).

[6] "Qu'est-qu'une norme? Un *principe* de comparaison, *de comparabilité,* une commune mesure, qui s'institue *dans la pure référence d'un groupe à lui-même,* lorsque le groupe n'a plus d'autre rapport qu'à lui-même, sans extériorité, sans verticalité" (ibidem, p. 209; mine kursiveringer).

[7] "En quoi consiste cette thèse de l'immanence? Elle introduit dans le rapport causal qui définit l'action de la norme la considération suivante: ce rapport n'est pas un rapport de succession, liant des termes séparés, *partes extra partes,* selon le modèle d'un déterminisme mécaniste; mais il suppose la simultanéité, la coïncidence, la présence réciproque les uns aux autres de tous les éléments qu'il réunit. De ce point de vue, il n'est plus possible de penser la norme elle-même avant les conséquences de son action, et en quelque sorte en arrière d'elles et indépendamment d'elles; mais il faut penser la norme telle qu'elle agit précisément dans ses effets, de manière, non à en limiter la réalité par un

simple conditionnement, mais à leur conférer le maximum de réalité dont il sont capables" (Macherey: "Pour une histoire naturelle des normes", p. 215; forfatterens kursivering).

[8] *The Encyclopedia of the Social Sciences* betoner at en norm ikke er "a statistical average of actual behavior but rather a cultural (shared) definition of desirable behavior. [...] A sheer uniformity in behavior [...] does not necessarily mean that a norm is involved. The uniformity may simply represent such separate reactions to common stimulus as fleeing from fire" (p. 204).

[9] *"S'il existait une finalité* parfaite, *achevée,* un système complet de rapports de convenance organique, *le concept même de finalité n'aurait aucun sens* comme concept, comme projet et modèle pour penser la vie, pour cette raison simple qu'il n'aurait pas lieu à pensée, pas lieu de penser, en l'absence de tout décalage entre l'organisation possible et l'organisation réelle. *La pensée de la finalité exprime la limitation de finalité de la vie.* Si ce concept à un sens, c'est parce qu'il est le concept d'un sens, *le concept d'une organisation possible,* donc non garantie" (Canguilhem: *Le normal et le pathologique,* p. 212; mine kursiveringer).

[10] Canguilhem gør opmærksom på at normen, anskuet ud fra det enkeltes normeredes synsvinkel primært må opleves som dets egen utilstrækkelighed, som dets manglende evne til at leve op til et krav og dermed erfares som et fravær: "Une norme unique de la vie est ressentie privativement et non positivement" (Canguilhem: *Le normal et le pathologique,* p. 87).

[11] *"Le normal* c'est l'effet obtenu par l'exécution du projet normatif*, c'est la norme exhibée dans le fait.* Sous le projet normatif, c'est la norme exhibée dans le fait. Sous le rapport du fait, il y a donc entre le normal et l'anormal un rapport d'exclusion. Mais cette négation est subordonnée à l'opération de négation, à la correction appelée par l'anormalité" (Canguilhem: *Le normal et le pathologique,* p. 180; min kursivering).

[12] Se *La volonté de savoir*, pp. 49-67.

[13] "Le couple légitime, avec sa sexualité régulière, a droit à plus de discrétion. Il tend à fonctionner comme une norme, plus rigoureuse peut-être, mais plus silencieuse" *(La volonté de savoir,* p. 53).

[14] "Un monde de la perversion se dessine [...] Tout un petit peuple naît, différent [...] des anciens libertins. De la fin du XVIIIe siècle jusqu'au nôtre, ils courent dans les interstices de la société, poursuivis mais pas toujours par les lois, enfermés souvent, mais pas toujours dans les prisons, malades peut-être, mais scandaleuses, dangereuses victimes, proies d'un mal étrange qui porte aussi le nom de vice et parfois de délit. Enfants trop éveillés, fillettes précoces, collégiens ambigus, domestiques et éducateurs douteux, maris cruels ou maniaques, collectionneurs solitaires, promeneurs aux impulsions étranges: ils hantent les conseils de discipline, les maisons de redressement, les colonies pénitentiaires, les tribunaux et les asiles; ils portent chez les médecins leur infamie et leur maladie chez les juges. C'est l'innombrable famille des pervers qui voisinent avec les délinquants et s'apparentent aux fous"(ibidem, pp. 55-56).

[15] "La société 'bourgeoise' du XIXe siècle, la nôtre encore sans doute, est une société de perversion" (ibidem, p. 64).

[16] "[L]e système carcéral [...] a fait valoir une nouvelle forme de 'loi': un mixte de légalité et de nature, de prescription et de constitution, la norme. De la toute une série d'effets: la dislocation interne du pouvoir judiciaire [...]; de plus en plus une difficulté à juger, et comme une honte à condamner; un furieux désir chez les juges de jauger, d'apprecier, de diagnostiquer, de reconnaître le normal et l'anormal; et l'honneur revendiqué de guérir ou de réadapter. [...] Mais inversement, si les juges acceptent de plus en plus mal d'avoir à condamner pour condamner, l'activité de juger s'est multipliée dans la mesure même ou s'est diffusé le pouvoir normalisateur. Porté par l'omniprésence des dispositifs de discipline, prenant appui sur tous les appareillages carcéraux il est devenu une des fonctions majeures de nôtre société. Les juges de normalité y sont présents partout" *(Surveiller et punir,* pp. 310-311).

[17] Foucault fremhæver den nære sammenhæng mellem terapeutik og norm, samt normens centrale rolle i den terapeutikkens tidsalder der hermed tegnede sig i følgende passager: "Du moment que c'est bien une *société de la norme* qui est en train de se constituer, la *médecine,* en tant qu'elle est la science par excellence du normal et du pathologique, va être la *science reine.* Szasz dit: la médecine est la religion de l'âge moderne. Je modifierais un peu la proposition. Il me semble que le pouvoir de la religion, du Moyen Âge à l'epoque classique, était de type juridique, avec ses commandements, ses tribunaux et ses pénitences. *Plutôt qu'une succession religion-médecine, je verrai plutôt une succession droit-norme"* ("L'extension sociale de la norme", p. 14-15; mine kursiveringer).
"Der Diskurs, der jetzt die Disziplinarmacht begleiten wird, wird der sein, der die Norm begründet, analysiert und spezifiziert, um sie präskriptiv zu machen. Der *Diskurs des Königs* kann verschwinden und *ersetzt* werden *durch den Diskurs dessen, der die Norm angibt,* dessen, der überwacht, der die Scheidung in das Normale und das Anormale vornimmt, das heißt durch den Diskurs des Lehrers, des Richters, des Arztes, des Psychiaters, schließlich und vor allem den Diskurs des Psychoanalytikers" ("Die Macht und die Norm", i *Mikrophysik der Macht,* p. 107; mine kursiveringer).

[18] Foucault fremhæver lovens inkorporation under normen og dens integration i en socialitet centreret omkring normen i den følgende passus: "Nous sommes entrés dans un type de société où le pouvoir de la *loi* est en train non *pas de régresser, mais de s'intégrer à un pouvoir beaucoup plus général:* en gros*,* celui de la *norme.* Regardez quelles difficultés éprouve aujourd'hui l'institution pénale elle-même à accepter en tant que tel l'acte pour lequel elle est faite: porter une sentence. Comme si punir un crime n'avait plus guère de sens, on assimile de plus en plus le criminel à un malade, et la condamnation peut passer pour une prescription thérapeutique. Ceci est caracteristique d'une société qui est en train de cesser d'être une société juridique articulée essentiellement sur la loi. Nous devenons une *société* essentiellement *articulée sur la norme.*
Ce qui implique un système de surveillance, de contrôle tout autre. Une visibilité incessante, une classification permanente des individus, une hiérarchisation, une qualification, l'établissement des limites, une mise en diagnostic. La norme devient le critère de partage des individus" ("L'extension sociale de la norme", pp. 14-15; mine kursiveringer).

[19] Loven "n'a pas à tracer la ligne qui sépare des sujets obéissants, les ennemis du souverain; il opère des distributions autour de la norme. Je ne veux pas dire que la loi s'efface ou que les institutions de justice tendent à disparaître; mais que la loi fonctionne toujours davantage comme une norme, et que

l'institution judiciaire s'intègre de plus en plus à un continuum d'appareils (médicaux, administratifs, etc.) dont les fonctions sont surtout régulatrices" *(La volonté de savoir,* p. 190).

[20] De fremvoksende socialvidenskaber kan anskues som forskellige afarter af tilsyn, hvis analyser af det sociale først blev mulige i kraft af at de forholdt det til en efterhængt norm. Normens centrale rolle i socialvidenskaben eksponeredes med særlig tydelighed hos Weber, når denne først mente det muligt at gennemlyse det sociale, hvis man tog afsæt i ud af dette ekstraherede idealtyper.

[21] Macherey: "Pour une histoire naturelle des normes", p. 219.

[22] Jævnfør proposition XXXV i bog IV: "Quatenus homines ex ductu Rationis vivunt, eatenus tantum natura semper necessario conveniunt" (Spinoza: *Ethica,* p. 64). Den kontinuerlige integration fremgår også af det tilhørende korrolarium II: "Cum maxime unusquisque homo suum sibi utile quærit, tum maxime hominis sunt sibi invicem utiles. Nam quo magis unusquisque suum utile quærit, et se conservare conatur, eo magis virtute præditus est [...], sive, quo idem est [...], eo majore potentia præditus est ad agendum ex suæ naturæ legibus, hoc est [...] ad vivendum ex ductu Rationis. At homines tum maxime natura conveniuent, cum ex ductu Rationis vivunt [...]; ergo [...] tum maxime homines erunt sibi invicem utiles, cum maxime unusquisque suum utile sibi quærit" (ibidem, p. 66).

[23] "Ostendimus enim in Primæ Partis Appendice, Naturam propter finem non agere; æternum namque illud et infinitum Ens, quod Deum seu Naturam appellamus, eadem, qua existit, necessitate agit. [...] Ratio igitur, seu causa, cur Deus seu Natura agit, et cur existit, una eademque est. Ut ergo nullius finis causa existit, nullius etiam finis caus agit; sed ut existendi, sic et agendi principium, vel finem, habet nullum" (Spinoza: *Ethica,* del IV, p. 4).

[24] Kant: *Kritik der Urteilskraft,* p 77.

[25] "Wenn nun im Geschmacksurteile die Einbildungskraft in ihrer Freiheit betrachtet werden muß, so wird sie erstlich *nicht reproduktiv,* wie sie den Assoziationsgesetzten unterworfen ist, sondern als *produktiv und selbsttätig* (als Urheberin willkürlicher Formen möglicher Anschauungen) angenommen" (ibidem, p. 160). Kant gjorde her samtidig opmærksom på at denne indbildningskraftens aktivitet sædvanligvis havde en ydre anledning. Indbildningskraften var først i stand til at producere nye forestillinger i kraft af at subjektet blev påvirket af mødet med et objekt, blev afficeret af dennes form; hvorfor den ordinære indbildningskraft ikke var ganske fri og suveræn i sin udfoldelse. Fuldstændigt spontant og ubundet syntes forestillingsevnen i sidste instans kun at ytre sig i den frie digtekunst.

[26] "Urteilskraft [...] ist das Vermögen, das Besondere als enthalten unter dem Allgemeinen zu denken. *Ist das Allgemeine* (die Regel, das Prinzip, *das Gesetz) gegeben,* so ist die Urteilskraft, welche das Besondere darunter subsumiert [...] *bestimmend.* Ist aber nur das Besondere gegeben, wozu sie das Allgemeine finden soll, so ist die Urteilskraft bloß *reflektierend"* (ibidem, p. 89; mine kursiveringer).

[27] "Die ästhetische Urteilskraft ist [...] ein besonderes Vermögen, Dinge *nach einer Regel, aber nicht nach Begriffen* zu beurteilen" (ibidem, p. 105; min kursivering).

[28] Smagsdommen bestemmes som "indifferent in Ansehung des Daseins eines Gegenstandes" (ibidem, p. 122).

[29] Kant kunne i indledningen til *Kritik der Urteilskraft* hævde at den æstetiske dømmekraft "zum Erkenntnis ihrer Gegenstände nichts beiträgt" (p. 106).

[30] Ibidem, p. 122.

[31] Forskellen mellem den logiske almenhed og den æstetiske doms generalitet søgte Kant at præcisere i følgende passage: "In Ansehung der logischen Quantität sind alle Geschmachsurteile *einzelne* Urteile. Denn weil ich den Gegenstand unmittelbar an mein Gefühl der Lust und Unlust halten muß, und doch nicht durch Begriffe, so kann es nicht die Quantität eines objektiv-gemeingültigen Urteils haben; obgleich, wenn die einzelne Vorstellung des Objekts des Geschmacksurteils nach den Bedingungen, die das letztere bestimmen, durch Vergleichung in einen Begriff verwandelt wird ein logisch allgemeines Urteil werden kann: z.B. die Rose, die ich anblicke, erkläre ich durch ein Geschmacksurteil für schön, Dagegen ist das Urteil, welches durch Vergleichung vieler einzelnen entspringt: die Rosen überhaupt sind schön, nunmehr nicht bloß ein ästhetisches, sondern als ein auf einem ästhetischen gegründedet logisches Urteil ausgesagt" (ibidem, p. 129; Kants kursivering).

[32] I den refleksive smags ytringer var der, hævdede Kant, tale om "vorgebliche gemeingültige (publike) [...] Urteile" (ibidem, p. 128). Denne ejendommelighed ved smagsdommen udfoldede Kant i forlængelse heraf på følgende måde: På trods af at erfaringen lærte de dømmende at den i smagsdommene indeholdte fordring om almengyldighed ofte blev afvist, fandt disse bestandig anledning til at forestille sig nye domme "die diese Einstimmung allgemein fordern könnten, und sie in der Tat für jedes seiner Geschmacksurteile jedermann zumutet, ohne daß die Urteilenden wegen der Möglichkeit eines solchen Anspruchs in Streite sind, sondern sich nur in besondern Fällen wegen der richtigen Anwendung dieses Vermögens nicht einigen können" (ibidem).

[33] "Das Geschmacksurteil selber *postuliert* nicht jedermanns Einstimmung [...]; es *sinnet* nur jedermann diese Einstimmung ein, als einen Fall der Regel, in Ansehung dessen es die *Bestätigung nicht von Begriffen, sondern von anderer Beitritt* erwartet. *Die allgemeine Stimme ist also nur eine Idee* (worauf sie beruhe, wird hier noch nicht untersucht). Daß der, welcher ein Geschmacksurteil zu fällen glaubt, in der Tat dieser Idee gemäß urteile, kann ungewiß sein; aber daß er es doch darauf beziehe, mithin daß es ein Geschmacksurteil sein solle, kündigt er durch den Ausdruck der Schönheit an" (ibidem, p. 130; de to første kursiveringer er Kants, resten mine).

[34] "Also ist es die *allgemeine Mitteilungsfähigkeit des Gemütszustandes* in der gegebenen Vorstellung, welche, als subjektive Bedingung des Geschmacksurteils, demselben zu Grunde liegen [...] muß" (ibidem, p. 131; min kursivering).

[35] I deduktionen af de rene æstetiske domme kunne Kant bestemme smag som "das Vermögen, die *Mitteilbarkeit der Gefühle,* welche mit gegebener Vorstellung [...] verbunden sind a priori zu beurteilen" (ibidem, p. 228). Den virkelige smag viste sig altså som en evne til at bedømme om det i smagsdommene forudsatte rent faktisk holdt stik; den var en evne til sikkert at afgøre hvorvidt påståede smagsdomme virkelig var smagsdomme.

[36] Se *Kritik der Urteilskraft,* pp. 131 og 149.

[37] I sin analyse af smagsdommen foregreb Kant dermed en række aspekter af den intersubjektive kommunikative rationalitet som Habermas senere opstillede som en norm.
Det er i denne forbindelse værd at notere sig at det for Kant i smagsdommen ikke kom an på "was die Natur ist, oder auch für uns als Zweck ist, sondern wie wir sie aufnehmen" og at der var tale om en "Gunst", "womit wir die Natur aufnehmen, nicht Gunst, die sie uns erzeigt. Die Eigenschaft der Natur, daß sie für uns Gelegenheit enthält, die innere Zweckmäßigkeit, in dem Verhältnisse unserer Gemütskräfte in Beurteilung gewisser Produkter derselben wahrzunehmen, [...] kann nicht Naturzweck sein, oder vielmehr von uns als ein solcher beurteilt werden; weil sonst das Urteil, das dadurch bestimmt wurde, Heteronomie, aber nicht, wie es einem Geschmacksurteile geziemt, frei sein, und Autonomie zum Grunde haben würde" (Kant: *Kritik der Urteilskraft,* pp. 293-294).
Også p. 210 fremhævede Kant det nye register der var opstået, nemlig et fællesskab bestående af autonome subjekter, der var i stand til at fælde dom over alt hvad der viste sig i deres omverden og gjorde krav på gyldighed, og hvis autonomi netop bestod i at de var i stand til dette. Den nye dialektik der begyndte at vise sig med afsæt i dette nye register, og som søges ophævet i Habermas' subsumerende intersubjektive 'subjekt', fremgik af den følgende passage: "Überdies wird von jedem Urteil, welches den Geschmack des Subjekts beweisen soll, verlangt: daß das Subjekt [...] sein Urteil nicht als Nachahmung, weil ein Ding etwa wirklich allgemein gefällt, sondern a priori absprechen solle. [...] Daher ein junger Dichter von der Überredung, daß sein Gedicht schön sei, nicht durch das Urteils des Publikums, noch seiner Freunde abbringen [...]. Nur späterhin, wenn seine Urteilskraft durch Ausübung mehr geschärft worden, geht er freiwillig von seinem vorigen Urteile ab [...]. Der Geschmack macht bloß auf Autonomie Anspruch. Fremde Urteile sich zum Bestimmungsgrunde des seinigen zu machen, wäre Heteronomie" (Kant: *Kritik der Urteilskraft,* pp. 211-212).
I og med at fremstillingen ophørte med at være mimesis, i og med at forholdet mellem fællesskabet og den enkelte ikke mere blev formidlet over en forelagt almenhed, blev en ny relation imellem disse størrelser mulig. De kunne nu fremstå som polære størrelser der havde et vedvarende uafgjort mellemværende med hinanden, således at den enkelte kun kunne få at vide hvem han var og hvad han gjorde igennem og i opposition til de andres domfældelse over ham.

[38] "Für sich allein würde ein verlassener Mensch auf einer wüsten Insel weder seine Hütte, noch sich selbst ausputzen, oder Blumen aufsuchen, noch weniger sie pflanzen, um sich damit auszuschmücken; sondern *nur in Gesellschaft kommt es ihm ein*, nicht bloß Mensch, sondern auch nach seiner Art *feiner Mensch zu sein* (der Anfang der Zivilisierung); denn als einen solchen beurteilt man *denjenigen, welcher seine Lust andern mitzuteilen geneigt und geschickt ist,* und den ein Objekt nicht befriedigt, wenn er das Wohlgefallen an demselben nicht in Gemeinschaft mit andern fühlen kann. Auch erwartet und fordert ein jeder *die Rücksicht auf allgemeine Mitteilung* von jederman, gleichsam als aus einem ursprünglichen Vertrage, der durch die Menschheit selbst diktiert ist" (ibidem, pp. 229-230).

[39] Se Kant: *Kritik der Urteilskraft,* p. 227.

[40] "[N]icht […] daß jedermann mit unserem Urteils zusammenstimmen *werde,* sondern damit zusammenstillen *solle"*(Kant: *Kritik der Urteilskraft,* p. 159). Den æstetiske bedømmelses burden

fremhævede Kant allerede i indledningen til sit værk, når han hævdede at dømmekraftens grundsætninger ikke sagde "was geschieht, d.i. nach welcher Regel unsere Erkenntniskräfte ihr Spiel wirklich treiben und *wie geurteilt wird, sondern wie geurteilt werden soll"* (ibidem, p. 91; mine kursiveringer).
Smagsdommens ejendommelige væremåde, dens *'som om',* fremgik også af følgende passage: "Das Geschmacksurteil bestimmt seinen Gegenstand in Ansehung des Wohlgefallens [...] mit einem Anspruche auf jedermanns Beistimmung, *als ob* es objektiv wäre" (ibidem, p. 210; min kursivering).

[41] Ibidem. I yderste konsekvens indebar dette at den radikaliserede udgave af common sense, som Kant her opererede med, med sin burden hævede sig op over sin egen umiddelbarhed – men til hvad, i sidste instans? Som det måske mest ophøjede *sanselige* udtryk fremhævede Kant en "Aufschrift über dem Tempel der Isis (der Mutter Natur): 'Ich bin alles was da ist, was da war, und was da sein wird, und meinen Schleier hat kein Sterblicher aufgedeckt' " (ibidem, p. 253).

[42] Ibidem, p. 150.

[43] Ibidem.

[44] "[D]as zwischen allen einzelnen, auf mancherlei verschiedenen, Anschauungen der Individuen schwebende Bild für die ganze Gattung, welches die Natur zum Urbilde ihren Erzeugungen in der selben Spezies unterlegte, aber in keinem einzelnen völlig erreicht zu haben scheint" (ibidem, p. 153).

[45] Ibidem.

[46] Ibidem.

[47] "[E]inen sehr ordinären Menschen, der ohne Geist ist [...]. Das *Mittelmaß* scheint das Grundmaß und die Basis der Schönheit, aber lange noch nicht die Schönheit zu sein; weil zu dieser etwas Charakteristisches erfordert wird" (Kant: *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht,* p. 641).

[48] "Ausdruck der sittlichen Ideen, die den Menschen innerlich beherrschen" (Kant: *Kritik der Urteilskraft,* p. 154).

[49] "[D]er erste Charakter der Menschengattung ist: das Vermögen, als vernünftigen Wesens, sich, für seine Person so wohl als für die Gesellschaft, worin ihn die Natur versetzt, einen Charakter überhaupt zu verschaffen" (Kant: *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht,* p. 684).

[50] Ibidem, p. 625.

[51] "Der Charakter eines lebenden Wesens ist das, woraus sich seine Bestimmung zum voraus erkennen läßt" (ibidem, p. 684).

[52] Kant: *Kritik der Urteilskraft,* p. 154.

[53] Ibidem, § 59, "Von der Schönheit als Symbol der Sittlichkeit", pp. 294-301.

[54] Ibidem, p. 295.

[55] Ibidem, p. 297.

[56] Ibidem, p. 295.

[57] "Une sorte d'injonction *à débusquer la part la plus nocturne et la plus quotidienne de l'existence* (quitte à y découvrir parfois les figures solennelles du destin) va dessiner ce qui est *la ligne de pente de la littérature* depuis le XVIIe siècle, depuis qu'elle a commencé à être littérature au sens moderne du mot. Plus qu'une forme spécifique, plus qu'un rapport essentiel à la forme, c'est cette contrainte, j'allais dire cette morale, qui la caractérise et en a porté jusqu'à nous l'immense mouvement: devoir de *dire le plus communs des secrets"* ("La vie des hommes infâmes", pp. 28-29; min kursivering).

[58] I *La volonté de savoir,* p. 80, berører Foucault en metamorfose som finder sted i litteraturen: "d'un plaisir de raconter et d'entendre, qui était centré sur le récit héroïque ou merveilleux des 'épreuves' de bravoure ou de sainteté, on est passé à une littérature ordonnée à la tâche infinie de faire lever du fond de soi-même, entre les mots, une vérité que la forme même de l'aveu fait miroiter comme l'inaccessible." Denne forandring angives at være samtidig med fremkomsten af en ny måde at filosofere på: "chercher le rapport fondamental au vrai, non pas simplement en soi-même – dans quelque savoir oublié, ou dans une certaine trace originaire – mais dans l'examen de soi-même qui délivre, à travers tant d'impressions fugitives, les certitudes fondamentales de la conscience". I dette værk anskues disse transformationer imidlertid også i forlængelse af den pastorale styringsrationalitet med dens installering af et bestemt selvforhold, nemlig det bekendende. Gouvernementaliteten vil blive behandlet i den følgende Del IV

VII Opinionens yderste dom

[1] "Une peur a hanté la seconde moitié du XVIIIe siècle: c'est l'espace sombre, l'écran d'obscurité qui fait obstacle à l'entière visibilité des choses, des gens, des vérités. Dissoudre les fragments de nuit qui s'opposent à la lumière, faire qu'il n'y ait plus d'espace sombre dans la société, démolir ces chambres noires où se fomentent l'arbitraire politique, les caprices du monarque, les superstitions religieuses, les complots des tyrans et des prêtres, les illusions de l'ignorance, les épidémies. Les châteaux, les hôpitaux, les charniers, les maisons de force, les couvents, dès avant la Révolution, ont suscité une méfiance ou une haine qui n'ont pas été sans survalorisation; le nouvel ordre politique et moral ne peut pas s'instaurer sans leur effacement" ("L'Œil du pouvoir", samtale med Barou og Perrot, p. 7.)

[2] "Je dirai que Bentham est le complémentaire de Rousseau. Quel est, en effet, *le rêve rousseauiste* qui a animé bien des révolutionnaires? Celui d'une *société transparente,* à la fois visible et lisible en chacune de ses parties; qu'il n'y ait *plus de zones obscures,* de zones *aménagées par les privilèges* du pouvoir royal ou par les prérogatives de tel ou tel corps, ou encore par le désordre; que chacun, du point qu'il occupe, puisse voir l'ensemble de la société; que les cœurs communiquent les uns avec les autres, que les regards ne rencontrent plus d'obstacles, *que l'opinion règne, celle de chacun sur chacun.* Starobinski a écrit des pages fort intéressantes à ce sujet dans *La Transparence et l'Obstacle* et dans *L'Invention de la liberté.*

Bentham, c'est à la fois cela et tout le contraire. Il pose le problème de la visibilité, mais c'est en pensant à *une visibilité organisée entièrement autour d'un regard dominateur* et surveillant. Il fait fonctionner le projet d'une universelle visibilité, qui jouerait au profit d'un pouvoir rigoureux et méticuleux" (ibidem, p. 6.; mine kursiveringer).

[3] Det var den udfordring Rousseau stillede den traditionelle suverænitetsdoktrin og den i konstitutionstermer tænkende kontraktteori med sin *Du contrat social.* Det fremgik blandt andet af den centrale passage: "Si donc on écarte du pacte social ce qui n'est pas de son essence, on trouvera qu'il se réduit aux termes suivans. *Chacun de nous met en commun sa personne et toute sa puissance sous la suprême direction de la volonté générale; et nous recevons en corps chaque membre comme partie indivisible de tout"* (p. 361; Rousseaus kursiveringer).
Det var Rousseaus pointe at de enkelte borgere fremmedgjorde eller ytrede sig i det sociale i meget radikal og restløs forstand, men for at få sig selv tilbage på et højere niveau: som frie sociale individer. Om en given samfundstilstand var retfærdig og kunne bekræftes afhang af om det kunne godtgøres at den tillod dette. Den eksisterende sociale kontrakt måtte til stadighed revideres og bekræftes igennem en offentlig opinion, der på radikal vis foregreb hvad alle måtte mene. Rousseau vendte sig ganske vist ofte kritisk mod den eksisterende offentlige mening, men det blev ham muligt igennem en mere radikal forestilling om opinionen.
Følgende passage fra samme værk demonstrerer også den centrale rolle opinionen tildeltes hos Rousseau som en prøvesten hvis betydning oversteg naturens: "Chez tous les peuples du monde, ce n'est *point la nature mais l'opinion qui décide* du choix de leurs plaisirs. Redressez les opinions des hommes et leurs mœurs s'épureront d'elles mêmes. On aime toujours ce qui est beau ou ce qu'on trouve tel, mais c'est sur ce jugement qu'on se trompe; c'est donc ce jugement qu'il s'agit de régler. Qui juge des mœurs juge de l'honneur, et qui juge de l'honneur prend sa loi de l'opinion" (p. 458; min kursivering).
I en indledning til en udgivelse af Rousseaus *Juge de Jean Jacques, Dialogues,* som Foucault allerede skrev ved begyndelsen af sit forfatterskab (i 1962), søger han at demonstrere hvordan Rousseau søgte en udvej fra den offentlige mening han altid havde set miskende og forfølge sig. Rousseau ledte i dette sene værk efter sig selv hinsides den offentlige menings fordømmende blik, i en tilstand af selvtilstrækkelighed indenfor en anden socialitet, men det evnede han, ifølge Foucault, vel at mærke først, idet han stillede sig under et endnu mere radikaliseret tilsyns beskyttelse, men vel også forbandelse. "À la Surveillance, qui plisse les yeux, traque son objet en le déformant, et l'enclôt silencieusement, s'oppose d'entrée de jeu un regard indéfiniment ouvert qui laisse la libre étendue lui offrir ses formes et ses couleurs" ("Introduction à Rousseau *Juge de Jean Jacques, Dialogues"*, p. XX).

[4] "C'est l'illusion de presque tous les réformateurs du XVIIIe siècle qui ont prêté à l'opinion une puissance considérable. L'opinion ne pouvant être que bonne puisqu'elle était la conscience immédiate du corps social tout entier, ils ont cru que les gens allaient devenir vertueux du fait qu'ils seraient regardés" (ibidem, p. 7).

[5] *"M. Perrot:* [...] Le panoptique [...] on a le sentiment un peu vertigineux d'être en présence d'une invention dont le créateur n'aurait pas la maîtrise. Et c'est Bentham qui, au départ, veut faire confiance à un pouvoir unique: le pouvoir central. Mais, à le lire, on se demande: qui Bentham met-il dans la tour? Est-ce l'œil de Dieu? Mais Dieu est peu présent dans son texte; la religion ne joue qu'un

rôle d'utilité. Alors qui? À la fin des fins, force est de se dire que Bentham lui-même ne voit plus très bien à qui confier le pouvoir.
M. Foucault: Il ne peut faire confiance à personne dans la mesure où personne ne peut ni ne doit être ce que le roi était dans l'ancien système, c'est-à-dire source de pouvoir et de justice. La théorie de la monarchie l'impliquait. Au roi, il fallait faire confiance. Par son existence propre, voulue par Dieu, il était source de justice, de loi, de pouvoir. Le pouvoir en sa personne ne pouvait être que bon; un mauvais roi équivalait à un accident de l'histoire ou à un châtiment du souverain absolument bon, Dieu. Tandis qu'on peut ne faire confiance à personne si le pouvoir est aménagé comme une machine fonctionnant selon des rouages complexes, où c'est la place de chacun qui est déterminante, non sa nature. Si la machine était telle que quelqu'un soit hors d'elle ou ait à lui seul la responsabilité de sa gestion, le pouvoir s'identifierait à un homme et on en reviendrait à un pouvoir de type monarchique. Dans le panoptique, chacun, selon sa place, est surveillé par tous les autres ou par certains autres; on a affaire à un appareil de méfiance totale et circulante, parce qu'il n'y a pas de point absolu. *La perfection de la surveillance, c'est une somme de malveillance.*
J.-P. Barou: Une machinerie diabolique, as-tu dit, qui n'épargne personne. C'est l'image peut-être du pouvoir aujourd'hui" ("L'Œil du pouvoir", samtale med Barou og Perrot, *Dits et écrits III,* pp. 200-201; min kursivering).

[6] "Au fond, c'est le journalisme – innovation capitale du XIXe siècle – qui a manifesté le caractère utopique de toute cette politique du regard" ("L'Œil du pouvoir", samtale med Barou og Perrot, p. 7).
"[A]vec son *Panopticon,* Bentham ne pensait pas de manière spécifique à la prison; son modèle pouvait être utilisé – et l'a été – pour n'importe quelle structure de la société nouvelle. La police, invention française qui fascina aussitôt tous les gouvernements européens, est la jumelle du Panopticon. [...] La fiscalité moderne, les asiles psychiatriques, les fichiers, les circuits de télévision et combien d'autres technologies qui nous entourent en sont la concrète application. Notre société est beaucoup plus benthamienne que beccarienne" ("La prison vue par un philosophe français", *Dits et écrits II,* p. 729).
En anden radikal, 'retslig', realisering af opinionen fandt man i folkedomstolen, hvis historie strækker sig fra den franske revolution til vore dage.

[7] *"M.Foucault:* Ce *règne de l' 'opinion'* qu'on invoque si souvent [...], c'est un mode de fonctionnement où le pouvoir pourra s'exercer du seul fait que les choses seront sues et que les gens seront vus par une sorte de regard immédiat, collectif et anonyme. Un pouvoir dont le ressort principal serait l'opinion ne pourrait pas tolérer de région d'ombre. Si on s'est intéressé au projet de Bentham, c'est qu'il donnait, applicable à bien des domaines différents, la formule d'un 'pouvoir par transparence', d'un *assujettissement par 'mise en lumière'.* [...]
J.-P. Barou: C'est tout autant les places sombres dans l'homme que veut voir disparaître ce siècle de Lumières.
M. Foucault: Absolument" ("L'Œil du pouvoir", samtale med Barou og Perrot, *Dits et écrits III,* p. 197; kursivering i den citerede tekst).

[8] Se Del II.II.4 i min afhandling.

[9] "The greater the number of temptations to which the exercise of political power is exposed, the more necessary is it to give to those who possess it, the most powerful reasons for resisting them. But

there is no more constant and universal than the superintendence of the public. The public compose a *tribunal, which is more powerful than all the other tribunals together.* An individual may pretend to disregard its decrees – to represent them as formed of fluctuating and opposite opinions, which destroy one another; but everyone feels, that though this tribunal may err, it is incorruptible; that it continually tends to become enlightened; that it unites all the wisdom and all the justice of the nation; that it always decides the destiny of public men; and that the punishments which it pronounces are inevitable. Those who complain of its judgements, only appeal to itself" (Bentham: *An Essay on Political Tactics,* p. 310; min kursivering).

I sit senere, i 1830, offentliggjorte skrift *Constitutional Code; for the use of All Nations and All Governments professing Liberal Opinions* bestræbte Bentham sig på at give publikums overopsyn en direkte forpligtende juridisk status ved at indskrive det i grundloven som en særlig, endnu mere basal dømmende instans end de juridiske domstole. På denne måde søgte han at sørge for at øvrigheden internaliserede den almene overvågning og selv drog nytte af den:

"ART. 1. This constitution recognises the Public Opinion Tribunal, as an authority essentially belonging to it. Its power is judicial. A fonctionary belonging to the Judiciary, exercises his functions by express location – by commission. A member of the *Public Opinion Tribunal* exercises his functions without commission; he needs none. Dislocability and puniability of members excepted, the Public Opinion Tribunal is to the Supreme Constitutive, what the Judiciary is to the Supreme Legislative. [...]

ART. 4. Public Opinion may be considered as a system of law, emanating from the body of the people.[...] To the pernicious exercise of the power of government it is the only check; to the beneficial, an indispensable supplement. Able rulers lead it; prudent rulers lead or follow it, foolish rulers disregard it. Even at the present stage in the career of civilization, its dictates coincide, on most points, with those of the *greatest happiness principle;* on some, however, it still deviates from them: but, as its deviations have all along been less and less numerous, and less wide, sooner or later they will cease to be discernible; aberration will vanish, coincidence will be complete" (Bentham: *Constitutional Code; for the use of All Nations and All Governments professing Liberal Opinions,* pp. 35-36; kursiveringen er Benthams).

VIII Disciplinens internalisering og indisciplinens eksternalisering

[1] Med disciplinen indførtes en tvetydig paralellitet.

[2] En sådan 'kafkask' socialitet beskriver Foucault mod slutningen af kapitlet om disciplin og overvågning i *Surveiller et punir:* "Le point extrême de la justice pénale sous l'Ancien Régime, c'était la découpe infinie du corps du régicide: manifestation du pouvoir le plus fort sur le corps du plus grand criminel dont la destruction totale fait éclater le crime dans sa vérité. Le point idéal de la pénalité aujourd'hui serait la *discipline indéfinie: un interrogatoire qui n'aurait pas de terme,* une enquête qui se prolongerait sans limite dans une observation minutieuse et toujours plus analytique, un *jugement qui serait* en même temps *la constitution d'un dossier jamais clos,* la douceur calculée d'une peine qui serait entrelacée à la curiosité acharnée d'un examen, une procédure qui serait *à la fois la mesure permanente d'un écart par rapport à une norme inaccessible et mouvement asymptotique qui contraint à la rejoindre à l'infini.* Le supplice achève logiquement une procédure commandée par l'Inquisition. La mise en 'observation' prolonge naturellement une justice envahie

par les méthodes disciplinaires et les procédures d'examen" *(Surveiller et punir,* pp. 228-229; mine kursiveringer).

[3] I de sidste linier af *Processen* bemærker Kafka: "Die Logik ist zwar unerschüttlich, aber einem Menschen, der leben will, widersteht sie nicht" (Kafka: *Der Prozeß,* p. 194).

[4] I artiklen "La société disciplinaire en crise" mener Foucault sig ligeledes i stand til at aflæse en tendens til afdisciplinering i den samtidige udvikling. Her diagnosticerer han klart denne udvikling som pegende i retning af et samfund uden disciplin: "La discipline, qui était si efficace pour maintenir le pouvoir, a perdu une partie de son efficacité. Dans les pays industrialisés, les disciplines entrent en crise. [...] Depuis quatre, cinq siècles, on considérait que le développement de la société occidentale dépendait de l'efficacité du pouvoir à remplir sa fonction. Par exemple, importait dans la famille comment l'autorité du père ou des parents contrôlait les comportements des enfants. Si ce mécanisme se brisait, la société s'écroulait. Comment l'individu obéit-il était le sujet important. Ces dernières années, la société a changé et les individus aussi; ils sont de plus en plus divers, différents et indépendants. Il y a *de plus en plus des catégories de gens qui ne sont pas astreints à la discipline, si bien que nous sommes obligés de penser le développement d'une société sans discipline.* La classe dirigeante est toujours imprégnée de l'ancienne technique. Mais il est évident que nous devons nous séparer dans l'avenir de la société de discipline d'aujourd'hui" ("La société disciplinaire en crise", *Dits et écrits III,* pp. 532-533; min kursivering).

[5] I en kort passage fastholder Kafka eksemplarisk en sådan tilværelsens ambiguitet – og befrielsen i den opgave denne stiller: "Die Vertreibung aus dem Paradies ist in ihrem Hauptteil ewig: Es ist also zwar die Vertreibung aus dem Paradies endgültig, das Leben in der Welt unausweichlich, die Ewigkeit des Vorganges aber (oder zeitlich ausgedrückt: die ewige Wiederholung des Vorgangs) macht es trotzdem möglich, daß wir nicht nur dauernd im Paradiese bleiben könnten, sondern tatsächlich dort dauernd sind, gleichgültig ob wir es hier wissen oder nicht" (Kafka: *Hochzeitsvorbereitungen auf dem Lande,* p. 35).

DEL IV · SIKKERHEDSRATIONALITETEN OG DENS ØKONOMI

Prolog: Sikkerhedens begrænsning

[1] Eribon: *Michel Foucault,* p. 275.

[2] "Désormais, la sécurité est au-dessus des lois", samtale med Kauffmann, p. 15, *Dits et écrits III,* p. 366.

[3] "[P]armi ces droits des gouvernés que lentement et par des voies tortueuses on est en train de reconnaître, il en est un qui est essentiel: celui d'être défendu en justice. Or ce droit ne se limite pas à la possibilité d'avoir un avocat qui parle de vous [...] avec le procureur comme si vous étiez absent ou comme si vous étiez, dans la procédure, un objet inerte à qui on ne demande guère que d'avouer ou de se taire. C'est un droit des gouvernés d'avoir des avocats qui ne sont pas, comme dans les pays de l'Est, de ces gens qui vous défendent en montrant bien qu'ils vous condamneraient si leur bonheur et

votre malheur voulaient qu'ils soient vos juges. C'est un droit d'avoir un avocat qui parle pour vous, avec vous, qui vous permette de vous faire entendre et de garder votre vie, votre identité, et la force de votre refus. Droit d'autant plus indispensable que le détenu, du fait même de son emprisonnement, est toujours dans un état d'infériorité juridique, dans une situation de 'moindre droit'; et que les autorités disposent, avec les médias, d'une autre scène où elles font jouer un procès qui est souvent sans réplique possible [...]. [...] C'est ce droit qu'on a voulu retirer, en Allemagne, au groupe Baader en persécutant ses avocats; il y a actuellement soixante-dix avocats allemands qui le sont" ("Va-t-on extrader Klaus Croissant?", *Dits et écrits III,* p. 365).

[4] "Ce qui choque absolument dans le terrorisme, ce qui suscite la colère réelle et non pas feinte du gouvernant, c'est que précisément le terrorisme l'attaque sur le plan où justement il a affirmé la possibilité de garantir aux gens que rien ne leur arrivera" ("Michel Foucault: la sécurité et l'État", ibidem, pp. 385-386).

[5] "[N]ous risquons d'entrer dans un régime où la sécurité et la peur vont se défier et se relancer l'une l'autre" ("Lettre à quelques leaders de la gauche", ibidem, p. 390).

[6] Foucault gør opmærksom på at denne "volonté d'allumer, de proche en proche, cette peur et cette peur de la peur" er "l'une des conditions de fonctionnement des États de sécurité" ("Lettre à quelques leaders de la gauche", ibidem, p. 390).

[7] Således oplevede Foucault også personligt hvordan enhver i sikkerheds- og velfærdssamfundet konstant kunne udgøre en sikkerhedsrisiko, for alle andre såvel som for sig selv. I den udstrækning han kunne anskues som en fare, kunne enhver figurere som en moderne pendant til tidligere tiders spedalske og pestramte smittebærere, omend en sådan risiko ikke længere fortrinsvis blev afværget gennem internering eller disciplinering."[J]'eus de nouveau l'impression que j'avais déjà ressentie en Pologne, et que des dissidents soviétiques m'avaient souvent remise en mémoire... l'effrayante impression de *pouvoir être un danger pour n'importe qui.* Si l'on avait trouvé sur nous une adresse de Berlin-Est? ou une référence à un ouvrage contemporain? Peut-être même existe-t-il en R.D.A. un dénommé Rudolf Virchow qui se demande aujourd'hui pourquoi on le soupçonne d'entretenir des relations avec deux Français dont il n'a jamais entendu parler. […] *On transporte la peste avec soi,* on peut trahir sans le vouloir, dénoncer sans même dire un mot. De même que tout le monde peut devenir suspect, tout le monde peut rendre suspect tout le monde. *Chacun est un lépreux,* on a peur de l'autre à cause de soi-même et on a peur de soi à cause des autres" ("Nous nous sentions comme une sale espèce", ibidem, pp. 415-416; mine kursiveringer).

[8] For de tilstedeværende at se var beskyldningerne uunderbyggede og urigtige. I begyndelsen af det følgende år tog Foucault til Hannover for at forsvare Brückner, da denne var blevet fyret fra sin stilling som universitetslærer, fordi han havde understøttet retten til at publicere et forbudt skrift. Dette anonyme skrift fordømte terrorismens voldsanvendelse, men tillod sig at beskrive glæden over terroristernes drab på den offentlige anklager Buback.
Foucault skrev i 1979 en kort indledning til den franske oversættelse af Brückners og Krovozas *Staatsfeinde: Innerstaatliche Feinderklärung in der Bundesrepublik,* hvori de beskriver den position på grænsen mellem opposition og kriminalitet der blev Brückner til del ("Préface de Michel Foucault", *Dits et écrits III,* pp. 724-725).

[9] “Nous nous sentions comme une sale espèce”, ibidem, p. 416.

[10] “Personne n’est coupable, ni le dénonciateur, qui remplit son devoir de citoyen en face du danger, ni la police, qui est sur place dès qu’elle entend un appel au secours, ni vous non plus – à moins que la police et ses informateurs ne pensent que vous êtes coupable. [...]
Nous étions insignifiants, et nous n’avions presque rien fait. Mais le grand œil de l’État était sur nous parce que, dans le hall d’un hôtel, quelqu’un avait trouvé que nous avions l’air bizarres. Lorsqu’une bande d’hommes armés de mitraillettes se sont précipités sur nous, l’ont-ils fait parce qu’une jeune fille aux cheveux blonds était avec nous?
Ou bien, n’est-ce pas plutôt que nous étions un groupe d’Allemands et de Français, très manifestement des ‘intellectuels’, qui ressemblent à des gens qui, de leur côté, ressemblaient à des gens qui, par leurs paroles et leurs écrits, en soutiennent qui eux-mêmes sont dangereux. Non pas une sale race, comme on disait autrefois, mais une ‘sale espèce’. Nous nous sommes sentis comme une sale espèce” (“Nous nous sentions comme une sale espèce”, ibidem, pp. 417-418).

[11] “Toute la campagne sur la sécurité publique doit être appuyée – pour être crédible et rentable politiquement – par des mesures spectaculaires qui prouvent que le gouvernement peut agir vite et fort pardessus la légalité. Désormais *la sécurité est au-dessus des lois.* Le pouvoir a voulu montrer que *l’arsenal juridique est incapable de protéger* les citoyens” (“Désormais la sécurité est au-dessus des lois”, ibidem, p. 367; mine kursiveringer).

12 “[I]l y a un paradoxe dans l’histoire de l’État moderne. C’est au moment même où l’État a commencé à se préoccuper de la *santé* physique et mentale de chaque individu qu’il a commencé à pratiquer ses plus grands *massacres.* Le premier grand livre consacré à la santé publique, en France, a été écrit en 1784, cinq ans avant la Révolution et dix ans avant les guerres napoléoniennes. *Ce jeu entre la vie et la mort* est l’un des principaux paradoxes de l’État moderne” (“Foucault étudie la raison d’État”, *Dits et écrits IV,* p. 38; mine kursiveringer).

13 “[C]e formidable pouvoir de mort – et c’est peut-être ce qui lui donne une part de sa force et du cynisme avec lequel il a repoussé si loin ses propres limites – se donne [...] comme le complémentaire d’un pouvoir qui s’exerce positivement sur la vie, qui entreprend de la gérer, de la majorer, de la multiplier, d’exercer sur elle des contrôles précis et des régulations d’ensemble. Les guerres ne se font plus au nom du souverain qu’il faut défendre; elles se font au nom de l’existence de tous; on dresse des populations entières à s’entre-tuer réciproquement au nom de la nécessité pour elle de vivre. Les massacres sont devenus vitaux. C’est comme gestionnaire de la vie et de la survie, des corps et de la race que tant de régimes ont pu mener tant de guerres, en faisant tuer tant d’hommes. [...] La situation atomique est aujourd’hui au point d’aboutissement de ce processus: le pouvoir d’exposer une population à une mort générale est l’envers du pouvoir de garantir à une autre son maintien dans l’existence” *(La volonté de savoir,* p. 180).

[14] “The *coexistence* in political structure of *large destructive mechanisms* and institutions oriented toward the *care of individual life* is something puzzling and needs some investigation. It is one of the central *antinomies of our political reason.* It is this antinomy of our political rationality which I’d like to consider. I don’t mean that mass slaughters are [...] the logical consequence of our rationality, nor

do I mean that the state has the obligation of taking care of individuals since it has the right to kill milions of people. Neither do I want to deny that mass slaughters or social care have their economic explanations or their emotional motivations. […] Excuse me if I go back to the same point: We are thinking beings. That means that even when we kill or when we are killed, even when we make war or when we ask for support as unemployed [...] we are thinking beings, and we do these things not only on the ground of universal rules of behavior but also on the *specific ground of a historical rationality.* It is this rationality, and the *death and life game* which takes place in it, that I'd like to investigate from a historical point of view" ("The Political Technology of Individuals", i Martin, Gutman & Hutton: *Technologies of the Self,* pp. 147-148; mine kursiveringer).

15 "[J]e redoute [...] un certain usage du rapprochement goulag-renfermement. Un certain usage qui consiste à dire: nous avous tous notre goulag: il est là à nos portes, dans nos villes, dans nos hôpitaux, dans nos prisons; il est ici dans nos têtes. Je redoute que sous prétexte de 'dénonciations systématiques' ne s'installe un éclectisme accueillant. Et que ne viennent s'y abriter bien des manœuvres. On embrasse, dans une vaste indignation [...] toutes les persécutions politiques du monde" ("Pouvoirs et stratégies", samtale med Rancière, p. 89).

[16] "La vocation de l'État, c'est d'être totalitaire, c'est-a-dire finalement de faire un contrôle précis de tout. Mais je pense tout de même qu'un État totalitaire au sens strict et un État dans lequel les partis politiques, les appareils d'État, les systèmes institutionnels font corps en une espèce d'unité qui est contrôlée de haut en bas, sans fissures, sans lacunes et sans déviations possibles. […] C'est la superposition de tous les appareils de contrôle en une seule et même pyramide, et le monolitisme des idéologies, des discours et des comportements. […] Les sociétés de sécurité qui sont en train de se mettre en place tolèrent, elles, toute une série de comportements différents, variés, à la limite déviants, antagonistes même avec les autres; à condition, c'est vrai, que ceux-ci se trouvent dans une certaine enveloppe qui éliminera des choses, des gens, des comportements considérés comme accidentels et dangereux. [...] Que la désignation du danger soit l'effet d'un pouvoir n'autorise pas à parler d'un pouvoir de type totalitaire. C'est un pouvoir de type nouveau" ("Michel Foucault: La sécurité et l'État", samtale med Lefort, *Dits et écrits III,* p. 386).
"Il faut d'ailleurs faire confiance à la conscience politique des gens. Quand tu leur dis: 'Vous êtes dans un État fasciste, et vous ne le savez pas', les gens savent qu'on leur ment. Quand on leur dit: 'Jamais les libertés n'ont été plus limitées et menacées que maintenant', les gens savent que ce n'est pas vrai.Quand on dit aux gens: 'Les nouveaux Hitlers sont en train de naître sans que vous vous en aperceviez', ils savent que c'est faux. en revanche, si on leur parle de leur expérience réelle, de ce rapport inquiet, anxieux qu'ils ont avec les mécanismes de sécurité – qu'est-ce que draine avec soi par exemple une société entièrement médicalisée? qu'est-que drainent, comme effet de pouvoir, des mécanismes de Sécurité sociale qui vont vous surveiller de jour en jour? – alors là, ils sentent très bien, ils savent que ce n'est pas du fascisme, mais quelque chose de nouveau" ("Michel Foucault: La sécurité et l'État", samtale med Lefort*, Dits et écrits III*, p. 387).

[17] I åbningen af foredraget "Omnes et singulatim: vers une critique de la raison politique" (pp. 6-7) sammenfatter Foucault i 1979 sit projekt på følgende måde: "Le lien entre la *rationalisation* et les *abus du pouvoir politique* est évident. Et nul n'est besoin d'attendre la bureaucratie ou les camps de concentration pour reconnaître l'existence de telles relations. Mais le problème est alors de savoir que faire d'une donnée aussi évidente. […] Allons-nous faire le '*procès' de la raison?* À mon sens, *rien*

ne serait plus stérile. D'abord, parce qu'il n'est question ni de culpabilité ni d'innocence en ce domaine. Ensuite, parce qu'il est absurde d'invoquer la 'raison' comme l'entité contraire de la non-raison. Enfin, parce qu'un tel procès nous piégerait en nous obligeant à jouer le rôle arbitraire et ennuyeux du rationaliste et de l'irrationaliste.
Allons-nous sonder cette espèce de rationalisme qui paraît être spécifique à notre culture moderne et qui remonte aux Lumières? C'est là, je crois, la solution que choisirent certains membres de l'école de Francfort. Mon propos n'est pas d'ouvrir une discussion de leurs œuvres – elles sont des plus importantes et des plus précieuses. Je suggérerais, pour ma part, une autre manière d'étudier les liens entre la rationalisation et le pouvoir:
1. Il est sans doute prudent de ne *pas traiter de la rationalisation de la sociéte ou de la culture comme d'un tout,* mais d'analyser ce processus en plusieurs domaines – chacun d'eux s'enracinant dans une expérience fondamentale [...].
2. Je tiens pour dangereux le mot même de rationalisation. Quand d'aucuns tentent de rationaliser quelque chose, le problème essentiel n'est pas de rechercher s'ils se conforment ou non aux principes de la rationalité, mais de *découvrir à quel type de rationalité ils ont recours.*
3. Même si les Lumières ont été une phase extrêmement importante dans notre histoire, et dans le développement de la technologie politique, je crois que nous devons nous référer à des processus bien plus reculés si nous voulons comprendre comment nous nous sommes laissé prendre au piège de notre propre histoire" (mine kursiveringer).

[18] Den første forelæsning er gengivet i fransk oversættelse under titlen "Crise de la médecine ou crise de l'antimédecine?" i *Dits et écrits III,* pp. 40-58. Den anden findes som "La naissance de la médecine sociale", ibidem, pp. 207-228. En tredje er fastholdt under titlen "L'incorporation de l'hôpital dans la technologie moderne" i ibidem, pp. 508-521. Foucault havde, for øvrigt, allerede berørt fremkomsten af en social medicin i *Naissance de la clinique,* kapitel II og III.

[19] Foucault erklærer sig tilhænger af hypotesen "que l'hôpital est né des techniques du pouvoir disciplinaire et de la médecine d'intervention sur le milieu" ("L'incorporation de l'hôpital dans la technologie moderne", *Dits et écrits III,* p. 518)

[20] At der hersker et lignende forhold mellem asyl og en generaliseret psykiatri understregede Foucault i en anmeldelse af Castels *L'Ordre psychiatrique* ("L'asile illimité", ibidem, pp. 271-275).

[21] Se *Cours 75, Résumé des cours,* p. 79.

[22] *La volonté de savoir,* p. 183. Artiklen "Bio-histoire et bio-politique", hvori Foucault anmelder Jacques Ruffiés *De la biologie à la culture,* giver allerede i 1975 Foucault anledning til at berøre begreber som 'race' og 'population' og præcisere at han forstår dem som statistiske størrelser, ikke som biologiske og naturgivne. Populationer bestemmer han således her som "des ensembles de variations" ("Bio-histoire et bio-politique", p. 5). Som det efterhånden vil blive klart, kommer statistikken og dens begrebsverden til at spille en central rolle for den nye ledelsesform Foucault bestræber sig på at afdække.

[23] *La volonté de savoir,* p. 184.

[24] Ibidem, p. 185.

[25] Ibidem, p. 183.

[26] *Cours 76.03.17.*

[27] Ibidem.

[28] Ibidem.

[29] Ibidem.

[30] Se blandt andet "La vie des hommes infâmes", "Préface à *My Secret Life (Dits et écrits III,* pp. 131-132), "Le supplice de la vérité", "Les rapports de pouvoir passent à l'intérieur des corps", samt i samtalen med Levy "Non au sexe roi" og samtalen med Hasumi "Pouvoir et savoir" (ibidem, pp. 399-414; specielt pp. 412ff).

[31] Samtidig beskriver Foucault hvorledes den sociale medicin er trængt ind i og har påvirket retten via fremkomsten af en retspsykiatri allerede i det foregående århundrede i "L'évolution de la notion d''individu dangereux' dans la psychiatrie légale du XIXe siècle", "Attention: danger", "Le poster de l'ennemi public", *Dits et écrits III,* pp. 253-256, og "L'angoisse de juger", samtale med Badinter og Laplanche, ibidem, pp. 382-297.

[32] *Cours 78.01.25.*

[33] "Les années précédentes – enfin! ... une ou deux années dont celle qui vient de s'écrouler –, j'avais essayé de faire apparaître un petit peu ce qu'il y avait *de spécifique,* me semble-t-il, *dans les mécanismes disciplinaires* par rapport à ce qu'on peut appeler, en gros, le *système de la loi.* Cette année mon projet était de faire apparaître, en revanche, ce qu'il peut y avoir de spécifique, de *particulier,* de différent, dans les *dispositifs de sécurité* si on les compare à ces *mécanismes de la discipline* que j'avais essayé de repérer autrefois. C'est donc sur l'opposition, la distinction en tous cas, entre sécurité et discipline que je voulais insister; et ceci ayant pour objet immédiat [...] de couper court à l'invocation répétée du maître, et aussi bien à l'affirmation monotone du pouvoir" *(Cours 78. 01.25,* nedfældet som "La population", p. 9; mine kursiveringer).

[34] "Dans le cours précédent sur les dispositifs de sécurité j'ai tenté de voir comment apparaissent les problèmes spécifiques de la population et en observant de plus près ce problème nous avons été renvoyés à la problématique du gouvernement. Il s'agit donc d'analyser la série sécurité, population, gouvernement. C'est cette question du gouvernement que je voudrais maintenant inventorier un peu" *(Cours 78.02.01,* nedfældet som "La gouvernementalité", p. 7).

[35] "Pour finir, je pourrais dire que si j'avais voulu donner au cours que j'ai commencé cette année un titre plus exact, ce n'est certainement pas 'sécurité, territoire et population' que j'aurais choisi; ce que je voudrais faire, c'est quelque chose que j'appellerais une histoire de la *gouvernementalité.* Avec ces mots, j'entends trois choses:

1. l'ensemble constitué par les instructions, procédures, analyses et réflections, calculs et tactiques, qui permettent d'exercer cette forme très spécifique bien que très complexe de pouvoir, qui à pour cible la *population* et comme forme principale de savoir *l'économie politique,* comme instrument technique essentiel, les *dispositifs de sécurité.*
2. La tendance qui, dans tout l'Occident, n'a pas cessé de conduire, et depuis longtemps, vers la prééminence de ce type de pouvoir qu'on peut appeler le gouvernement, sur tous les autres: souveraineté, discipline, etc., ce qui a conduit d'un côté au développement de toute une série d'appareils spécifiques de gouvernement et de l'autre au développement de tout un ensemble de savoirs.
3. Le processus, ou plutôt le résultat du processus à travers lequel l'État de justice du moyen-âge, devenu dans le XVe et XVIe siècle État administratif, s'est peu à peu gouvernementalisé" (ibidem, "La gouvernementalité", p. 14; mine kursiveringer).

[36] "Nous vivons dans l'ère de la 'gouvernementalité', celle qui a été découverte au XVIIIe siècle" (ibidem, p. 15).

[37] "On a pris pour fil directeur la notion de 'gouvernement'" *(Cours 78, Résumé des cours,* p. 99).

[38] Foucault forstår i første omgang fremkomsten af en politisk guvernementalitet som transformationen igennem hvilken "la conduite d'un ensemble d'individus s'est trouvée impliquée, de façon de plus en plus marquée, dans l'exercice du pouvoir souverain" *(Cours 78, Résumé des cours,* p. 101).

[39] Tilbageskuende kan Foucault i *Cours 79.01.13* hævde at sidste års forelæsninger har omhandlet "en af de vigtigste episoder i guvernementets historie", nemlig "la mise en place de la raison d'État".

[40] I et tilbageblik som Foucault kaster i årets sidste forelæsning *(Cours 78.04.05)* kan han sammenfattende hævde at han i det forgangne år har villet vise hvordan "à partir de l'analyse relativement locale [...], microscopique, de ces formes de pouvoir qui sont caracterisées par le *pastorat* [...] il était possible [...] de rejoindre les problèmes généraux de *l'état* [...], à condition que l'on n'extrapole pas, qu'on ne fasse pas de l'état une réalité transcendante [...]: L'histoire de l'état doit pouvoir se faire à partir de la pratique même des hommes: ce qu'ils font et pensent."

[41] *Cours 78, Résumé des cours,* p. 106.

[42] Han gør nu opmærksom på at man må forstå denne biopolitik "à partir d'un thème développé dès le XVIIe siècle: la gestion des forces étatiques" *(Cours 78, Résumé des cours,* p. 106).

[43] "J'avais pensé de faire cette année un cours sur la bio-politique" *(Cours 79.01.10).*

[44] *Cours 79, Résumé des cours,* p. 109.

[45] Til den indledende ytring: "J'avais pensé de faire cette année un cours sur la bio-politique" føjer Foucault nu: "Mais l'analyse de la bio-politique ne peut se faire que lorsque l'on a compris le *régime*

general de cette raison gouvernementale que l'on pouvait appeler la *question de vérité" (Cours 79.01.10;* mine kursiveringer*).*

[46] *Cours 79, Résumé des cours,* p. 110.

[47] Foucault kan i *Cours 79.01.17* påpege at "un nouvel art de gouverner s'est désigné au milieu du XVIIe siècle" og anskue denne som "un *raffinement interne* de la raison d'État" (min kursivering). I *Cours 79.01.10* hævdede han at liberalismen "s'oppose [à] ou *modifie fondamentalement – sans peut-être remettre en question les fondements* – la raison d'État" (min kursivering). I umiddelbar forlængelse heraf bemærker han at man først er i stand til at få hold om biopolitikkens tema, når man har begrebet hvad liberalismen er for et fænomen.

[48] Med afsæt i statsræsonen havde de styrende ifølge Foucault måttet spørge sig selv: "Est-ce que je gouverne bien assez, [...] avec assez de détail pour porter l'état jusqu'au point fixé par son devoir-être, pour porter l'état jusqu'à son maximum de forces?". Med den liberale bestemmelse af retningslinierne for ledelsesrationaliteten blev spørgsmålet derimod: "Est-ce que je gouverne bien à la limite de ce trop et de ce trop peu, entre ce maximum et ce minimum que me fixe la nature des choses?" (ibidem).

[49] "C'est [...] l'émergence de ce régime de vérité comme *principe d'autolimitation du gouvernement* qui est l'objet que je voudrais traiter cette année" (ibidem; min kursivering).

[50] Fra og med 1978 og i de følgende to år berører og belyser hovedparten af de kortere skrifter og interviews Foucault udsender den nye ledelsesrationalitet. Blandt de kortere tekster Foucault affatter i årene 1978-80 er følgende specielt relevante for problemstillingen: et interview givet i foråret 1978, der er optrykt som "La société disciplinaire en crise" i *Dits et écrits III,* pp. 532-534; en diskussion mellem Trombadori og Foucault der finder sted i slutningen af 1978 og som er medtaget i *Dits et écrits IV* (pp. 41-95) under titlen "Entretien avec Michel Foucault"; en nedskrift af to forelæsninger Foucault afholder den 10. og den 16. oktober 1979 på Stanford University, udgivet under titlen "Omnes et singulatim: vers une critique de la raison politique"; en samtale med Dillon fra oktober samme år optrykt som "Foucault Examines Reason in Service of State Power" i *Dits et écrits III,* pp. 801-805, og i *Dits et écrits IV,* pp. 37-41, hvoraf den første udgave er den mest udførlige; "La politique de la santé au XVIIIe siècle" pp. 7-18 i *Les machines à guérir.* Relevante er også teksterne "La poussière et le nuage"(pp. 29-39), "Table ronde du 20 mai 1978" (pp. 40-56) og "Postface" (pp. 316-318) fra Perrot (ed.): *L'impossible prison,* der bliver til mellem 1977 og 1980, omend især metodisk, snarere end empirisk, da de først og fremmest rummer et tilbageskuende forsøg på at gentænke redegørelsen for disciplinen og fængslet i *Surveiller et punir.*

[51] *Cours 80, Résumé des cours,* p. 123.

[52] I *Cours 80.01.09* fremhæver Foucault at det i årets forelæsninger drejer sig om at "élaborer la notion de *gouvernement* des hommes par la *vérité"* (mine kursiveringer). Han gør samtidig opmærksom på at han allerede har beskæftiget sig en smule med dette tema de foregående år.

[53] *Cours 80, Résumé des cours,* p. 129.

[54] I *Cours 80.01.30* angiver Foucault det overordnede spørgsmål som han fulgte i årets forelæsninger på følgende måde: "Comment se fait-il que, dans une société comme la nôtre, le pouvoir ne peut s'exercer, sans que la vérité ait à se manifester, et à se manifester dans la forme de la subjectivité? Et [...] qu'on attende de cette manifestation de la vérité dans la forme de la subjectivité des effets qui sont au-delà de l'ordre de la connaissance, qui sont de l'ordre du salut et de la délivrance pour chacun et pour tous." Temaet for årets forelæsninger er ifølge Foucault selv: "Comment dans notre civilisation se sont mis en place les rapports entre le *gouvernement* des hommes, la manifestation de la *vérité* dans la forme de la *subjectivité* et le *salut pour tous et pour chacun?" (Cours 80.01.30;* mine kursiveringer).

[55] *Cours 81, Résumé des cours,* p. 134.

[56] Blandt de kortere tekster fra begyndelsen af 1980erne rummer de følgende væsentlige bidrag til en afklaring af den nye ledelsesrationalitet: samtalen med Rabinow "Espace, savoir et pouvoir", *Dits et écrits IV,* pp. 270-285); det af Foucault selv, under pseudonymet 'Maurice Florence', affattede bidrag til opslaget 'Foucault' i Huismans (éd.): *Dictionnaire des philosophes",* pp. 942-944; artiklen "The Subject and Power", der udkom i Dreyfus' og Rabinows *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics;* samtalen med Gallagher og Wilson i juni 1982 i Toronto der er optrykt som "Michel Foucault, une interview: sexe, pouvoir et la politique de l'identité" i *Dits et écrits IV,* pp. 735-752; en samtale med Bono udgivet 1983 under navnet "Un système fini face à une demande infinie"; Foucaults forelæsninger på et seminar på University of Vermont i efteråret 1982, udgivet som "Technologies of The Self" (pp. 6-49) og "The Political Technology of individuals" (pp. 145-62) i Martin, Gutman & Hutton (eds.): *Technologies of the Self;* diskussionen med Dreyfus og Rabinow der fandt sin endelige, af Foucault reviderede, skriftlige version i den franske udgave af Dreyfus' og Rabinows bog om Foucault, *Michel Foucault. Un parcours philosophique;* samtalen med Ewald under titlen "Le souci de la vérité" i *Magazine littéraire,* nummer 207, pp. 18-23; samtalen den 20. maj 1984 med Becker, Fornet-Betancourt, Gomez-Müller der er gengivet under titlen "L'éthique du souci de soi comme pratique de la liberté" i *Dits et écrits IV,* pp. 708-729.

[57] Indledningsforelæsningerne til årene 1978 og 1979 blev i 1989 alment tilgængelige, idet de blev publicerede i form af et kassettebånd med titlen "De la gouvernementalité".

[58] Se blandt andet Gordon: "Governmental Rationality" i Burchell (ed.): *The Foucault Effect,* pp. 1-51.

I Ledelsesrationalitetens efterrationalisering

[1] Jævnfør "La gouvernementalité", pp. 8-9, og "La 'gouvernementalité' ", *Dits et écrits III,* pp. 633-638. Der er tale om to forskellige nedskrifter af den samme forelæsning, nemlig *Cours 78.01.02,* der imidlertid til tider afviger noget fra hinanden. Hvor der er signifikante forskelle henviser jeg til og citerer jeg udelukkende fra hvad der forekommer mig at være den mest nøjagtige og udførlige gengivelse af Foucaults mundtlige foredrag i den pågældende sammenhæng.
Machiavellis *Principe* blev i første omgang udbredt i håndskriftlige kopier. I 1532 kom det første trykte oplag. Se Adams: "The Rise, Proliferation, and Degradation of Macchiavellism", pp. 277-278.

[2] Se Gunn: "Interest will not lie. A Seventeenth-Century Political Maxim", p. 551.

[3] Se "Omnes et singulatim", pp. 24-25; og "The Political Technology of Individuals", p. 149; *Cours 78.03.08.* De anførte steder angiver Foucault dog ikke selv titlen på det værk han refererer til.

[4] "[R]ex est qui unius multitudinem civitatis vel provinciae, et propter bonum commune, regit [a king is one who rules the people of a city or a province for their common good]" (Aquinas: *De regimine principium ad regem cypri,* pp. 8 & 9).

[5] "Non enim navis, quam secundum diversorum ventorum impulsum in diversa moveri contingit, ad destinatum finem perveniret, nisi per *gubernatoris* industriam dirigeretur ad portum; hominem autem est aliquis finis, ad quem tota vita eius et actio ordinatur; cum sit agens per intellectum, cuius est manifeste propter finem operari" (ibidem, p. 2; min kursivering).

[6] Foucault gør i de indledende forelæsninger af *Cours 80* rede for hvordan en sådan "alethurgi" i form af en positiv udsigelse af en forbilledlig for alle forpligtende sandhed havde været en uomgængelig del af et guvernement fra antikken og frem til begyndelsen af nyere tid. Allerede for Marcus Aurelius havde det drejet sig om at "faire en sorte que le *gouvernement* de l'empire soit la *manifestation en vérité de l'ordre du monde" (Cours 80.01.09;* mine kursiveringer). Så sent som i 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet var et fænomen som de royale hoffer i høj grad blevet til som "lieux de manifestation de vérité". [...] Il s'agissait de créer autour du prince un noyeau des compétences qui permettait d'affirmer son pouvoir politique sur les anciennes structures [...] féodales. Il s'agissait aussi d'assurer une centralisation des connaissances à une époque où un certain morcellement religieux et idéologique risquait [...] de constituer un contrepoids." I hoffets "extraordinaire concentration d'activités [...] culturelles [...] il y'avait une sorte de dépense pure de vérité" (ibidem).

[7] I sine forelæsninger på *Collège de France* i året 1983 viser Foucault at spørgsmålet om hvordan man kunne opdrage herskeren ved at meddele en sådan forbilledlig sandhed allerede havde opnået status af en central problematik i den tidlige og klassiske græske tænkning. Spørgsmålet om hvordan man kunne blive i stand til at fortælle herskeren sandheden så frit som muligt, uden at lade sig afskrække unødigt af muligheden for at budbringeren af sandheden ville blive mødt med repressalier fra herskerens side, blev her tematiseret under den græske betegnelse "*parrhesia",* der ordret betyder 'at sige alt', og som kan oversættes som 'frisprog' eller 'den frie tale'. Foucault skildrer hvordan man i den antikke litteratur blev opmærksom på at udsigeren først blev i stand til at fortælle de stormægtige sandheden, på trods af de herskende forskelle i status og myndighed, i det omfang han var i stand til at *beherske sig selv.* En sådan selvbeherskelse forudsatte igen, at udsigeren på sin side kendte sig selv. Fordringen om en sådan selverkendelse, om et 'teoretisk' Γνωθι σεαυτον, i kraft af hvilken man først for alvor blev subjekt for sig selv, fik en central placering allerede i den klassiske græske filosofi. Siden da har det været en central problematik i den vestlige filosofiske tradition hvordan man kunne opnå en sand viden om sig selv for således at blive i stand til at kende og udsige sandheden i en videre forstand. Derom vidner blandt andet Descartes' og Kants filosofi.
Ved indledningen af forelæsningerne angiver Foucault den overordnede retning for sine undersøgelser på følgende måde: "Cette année, en posant la question du gouvernement de soi et des autres, je voudrais essayer de voir [...] comment le dire vrai, *l'obligation et la possibilité de 'dire-*

vrai' dans les procédures de gouvernement peuvent montrer comment l'individu se constitue comme sujet dans le rapport à soi et dans le rapport aux autres. [...] Le 'dire-vrai' dans le processus de gouvernement [...] et la constitution de l'individu comme sujet pour lui-même et pour les autres, c'est [...] de celà que je voudrais vous parler cette année" *(Cours 83.01.12;* min kursivering). For Foucault er den nævnte undersøgelse samtidig en "genealogy of the critical attitude in Western philosophy"; hvilket han gør opmærksom på i et transskript af en forelæsningsrække omhandlende det samme emne, som han afholdt på Berkeley i samme år under titlen *Discourse and Truth. The Problematization of Parrhesia* (p. 114).
Når Foucault undersøgte de historiske former i hvilke man har kunnet afsløre og udsige sandheden, tager han implicit afsæt i Heideggers begreb om sandheden som aletheia eller afsløring for at tænke dette sandhedsbegreb videre end Heidegger havde gjort det. Foucault søger at udforske på hvilke forskellige konkrete måder sandheden er blevet afsløret op gennem historien. Han bestræber sig på at præcisere de konkrete historiske betingelser for sandhedens udsigelse til forskellige tider der har gjort det muligt at sandheden på et givet tidspunkt har ladet sig afsløre og udsige på en bestemt måde.
Inspirationen fra Heidegger træder særligt tydeligt frem i den sidste del af Foucaults tænkning; men som det blev antydet i Del I og II er den til stede, på mere diskret vis, langt tidligere. I et interview der blev offentliggjort tre dage efter Foucaults død kunne han om påvirkningen fra Heidegger tilbageskuende sige: "Heidegger a toujours été pour moi le philosophe essentiel. J'ai commencé par lire Hegel, puis Marx, et je me suis mis à lire Heidegger en 1951 ou 1952; et en 1953 ou 1952 [...] j'ai lu Nietzsche. [...] Tout mon devenir philosophique a été déterminé par ma lecture de Heidegger. Mais je reconnais que c'est Nietzsche qui l'a emporté. [...] il n'en reste pas moins que ce sont les deux expériences fondamentales que j'ai faites. Il est probable que si je n'avais pas lu Heidegger, je n'aurais pas lu Nietzsche. [...] Nietzsche tout seul ne me disait rien! Tandis que Nietzsche et Heidegger, ça a été le choc philosophique!" ("Le retour de la morale", *Dits et écrits IV,* p. 703).

[8] Se Lindhardt: "Macchiavelli og moderniteten", p. 11. Jævnfør også Elias: *Über den Prozeß der Zivilisation I,* pp. 75-101.
Det er måske meget sigende at Erasmus ikke syntes at have haft synderligt held med sit umiddelbare forehavende.

[9] Machiavelli: *The Prince,* p. 4.

[10] "[L]e Prince serait dans un rapport de singularité et d'extériorité, de transcendance par rapport à sa principauté. Il reçoit sa principauté par hérédité, par acquisition ou par conquête, de toute manière, il n'en fait pas partie. Il lui est extérieur" ("La gouvernementalité", p. 8).
I *Cours 78.03.08* gør Foucault opmærksom på at problemet for Machiavelli endnu ikke var det senere angående "la conservation de l'état". Machiavelli søgte i stedet at sikre "la principauté comme rapport de pouvoir".

[11] Machiavellis problem var, ifølge Foucault, "the problem of the relationships between the prince – the king – and his territory and his people" ("The political technology of individuals", p. 150).

[12] "As for exercising the mind, a prince should read history and reflect on the actions of great men. He can see how they carried themselves during their wars, and study what made them win, what made them lose, so that he can imitate their successes and avoid their defeats. Above all, he should do as

great men have done before him, and take as model for his conduct some great historical figure who achieved the highest praise and glory by constantly holding before himself the deeds and achievements of a predecessor. They say Alexander the Great imitated Achilles, Caesar imitated Alexander, and Scipio imitated Cyrus" (Machiavelli: *The Prince,* p. 43).

[13] At Machiavelli tænkte virtù som en relativt fri, formende aktivitet, snarere end som en modtagende finden sig til rette, fremgår blandt andet af følgende passage: "Turning to those who have become princes by their own powers, I would say that the most noble were Moses, Cyrus, Romulus, Theseus, and a few others. [...] When we look into their actions and their lives, we will find that *fortune provided nothing for them but an opportunity;* that gave them *material*, on which they could impose whatever form they chose. Without the opportunity their strength [virtù] of mind would have been vain, and without that strength [virtù] the opportunity would have been lost" (ibidem, pp. 16-17; mine kursiveringer).
Nødvendigheden af at fyrsten udviser dyd i form af en aktiv betvingen af skæbnen, fortuna, og de vilkår den stiller betonedes også i et afsluttende, opsummerende afsnit: "I conclude [...] that so long as Fortune varies and men stand still, they will prosper while they suit the times and fail when they do not. But I do feel this: that it is *better to be rash than timid,* for *Fortune is a woman, and the man who wants to hold her must beat and bully her.* We se that she yields more often to men of this stripe than to those who come coldly toward her. Like a woman, too, she is always a friend of the young, because they are less timid, more brutal, and take charge of her more recklessly" (ibidem, p. 72; mine kursiveringer).

[14] Machiavellis distance til det klassiske fyrstespejl og til den klassiske fyrsterådgivnings konkrete indholdsfyldte forskrifter kom til udtryk i den følgende passage:"[T]he prince's wisdom does not come from having good policies recommended to him; on the contrary, good policy, whoever suggests it, comes from the wisdom of the prince" (ibidem, p. 68).

[15] Så vidt jeg kan se, tænker Machiavelli ikke denne 'nødvendighed' som en naturvidenskabelig kausalitet. Det tenderer Meinecke derimod i sin *Die Idee der Statsräson in der neueren Geschichte* (se for eksempel p. 47) til at hævde at han gør.

[16] "Der gründlich untersuchte Bedeutungsstand des Wortes statu bei Machiavelli läßt drei hauptsächliche Verwendungsweisen erkennen: Stato ist Autorität und Einfluß des Regenten, zuweilen öffentliche Gewalt; stato ist der Fürst und sein Parteianhang, zuweilen die Inhaber der öffentlichen Gewalt; stato ist das machtunterworfene Gebiet, Objekt und Substrat der Herrschaft. Stato ist nicht die societas civilis. Allerdings kann auch eine Stadt (città) als Herrscherin angesehen werden, auch eine Stadt hat ihren stato: das umliegende flache Land, die unterworfenen Städte" (Weinacht: *Staat. Studien zur Bedeutungsgeschichte des Wortes von den Anfängen bis ins 19. Jahrhundert,* p. 62).

[17] Machiavelli: *The Prince,* p. 51. Jævnfør Schmidt: "Machiavelli og kunsten at styre", p. 89.

[18] "Wohl kann der *Principe* in seinen technischen Kapiteln den Eindruck erwecken, daß Machiavelli nur für den persönlichen Nutzen des Fürsten Ohr und Auge gehabt habe. Darin folgte Machiavelli seiner Leidenschaft zu einseitiger Isolierung und Überspitzung des jeweiligen *thema probandum.* Wird er aber als Ganzes mit dem Ganzen der *Discorsi* und übrigen Schriften zusammengehalten, so

verschwindet dieser Eindruck, und die Regeneration eines gesunkenen Volkes zu neuer staatlicher Tugend und Kraft durch die *virtù* eines Zwingherren und die Hebelkraft aller von der *necessità* diktierten Mittel erscheint als der eigentliche innerste Lebensgedanke Machiavellis" (Meinecke: *Die Idee der Staatsräson,* p. 49; Meineckes kursiveringer).

[19] "Es war etwas wesentlich anderes, ob man das Sittengesetz in der Politik nur tatsächlich übertrat oder ob man sich, wie es fortan nun möglich wurde und mehr und mehr geschah, rechtfertigen konnte mit einer unausweichlichen 'Notwendigkeit'. Im ersten Falle blieb das Sittengesetz in seiner absoluten Heiligkeit selber unversehrt als eine überempirische Notwendigkeit. Jetzt aber wurde diese überempirische Notwendigkeit durchbrochen durch eine empirische Notwendigkeit" (ibidem, p. 46).

[20] "Denn an der allgemeinen Geltung von Religion, Moral und Recht hielt ja Machiavelli unbedingt fest. Selbst in dem bösartigsten und verrufensten Kapitel des *Principe,* dem 18., das den Vertragsbruch rechtfertigt und aussprach, daß der Fürst, und insbesondere der neue Fürst, um den Staat zu erhalten, 'oft gezwungen *(necessitato)* sei, gegen Treue, gegen Barmherzigkeit, gegen Menschlichkeit, gegen Religion zu handeln', betonte er zugleich, daß der Fürst, wenn er es *könne,* sich nicht vom Wege des Guten entfernen solle, sondern nur verstehen müsse, in Zwangslagen *(necessitato)* auch auf das Böse einzugehen" (ibidem, p. 47; Meineckes kursiveringer).
Meinecke refererer til følgende passus: "a prince, and especially a new prince, cannot possibly exercise all those virtues for which men are called 'good'. To preserve the state, he often has to do things against his word, against charity, against humanity, against religion. Thus he has to have a mind ready to shift as the winds of fortune and the varying circumstances of life may dictate. And as I said above, he should not depart from the good if he can hold onto it, but he should be ready to enter on evil if he has to" (Machiavelli: *The Prince,* p. 51).

[21] Den beskrevne dobbelthed fastholdes på udmærket vis af Luhmann i hans "Staat und Staatsräson im Übergang von traditionaler Herrschaft zu moderner Politik"; dog fastholder Luhmann nok i for høj grad Machiavellis tvetydighed som en tvetydighed indenfor traditionen: "Die Literatur, die sich im 16. und 17. Jahrhundert mit Regierungskunst und mit Staatsräson befaßt, hat das Problem vornehmlich unter moralischen Perspektiven behandelt. Die durch Machiavelli ausgelöste Kontroverse hatte sich nur auf die Frage erstreckt, ob moralische Tüchtigkeit einfach eine Sache des entschlossenen Tugendhandelns sei, oder ob sie angesichts von Gegenkräften mit Paradoxien zu rechnen habe, also nur über gelegentlich unmoralisches Verhalten zu erreichen sei. Der kritische Punkt [...] war, ob man [...], was den Fürsten betrifft, Gegenmacht [...] in Betracht ziehen müsse; denn in dem Maße, als dies geschieht, erscheint die Einheit von Politik als Einheit von Macht und Gegenmacht sowie als Bedingungszusammenhang von moralischem und moralwidrigem Verhandeln. In der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts ist die politische Wissenschaft jedoch noch voll und ganz politische Ethik, wie immer das Problem der Moral behandelt wird" (Luhmann: *Gesellschaftsstruktur und Semantik III,* p. 65).

[22] Jævnfør "Le pouvoir, comment s'exerce-t-il?", p. 313.

[23] "The chief foundations on which all states rest [...] are good laws and good arms. And since there cannot be good laws where there are not good arms, and where there are good arms there are bound to be good laws, I shall set aside the topic of laws and talk about arms" (Machiavelli: *The Prince,* p. 35).

[24] "[T]he world consists of nothing but the masses" (ibidem, p. 51).

[25] Machiavelli gjorde opmærksom på at fyrsten for enhver der så eller hørte ham "should appear all compassion, all honor, all humanity, all integrity, all religion. Nothing is more necessary than to seem to have this last virtue. [...] Everyone sees what you seem to be, few know what you really are; and those few do not dare take a stand against the generel opinion, supported by the majesty of the government. In the actions of all men, and especially of princes who are not subject to a court of appeal, we must always look to the end. Let a prince, therefore, win victories and uphold his state; his methods will always be considered worthy and everyone will praise them, because the masses are always impressed by the superficial appearance of things and by the outcome of the enterprise" (ibidem).

[26] Se Eliassen: "Trekk av smaksbegrepets historie fra Gracian til Kant".

[27] "La gouvernementalité", pp. 8-11.

[28] "Gouverneur peut être appelé tout monarque, empereur, roi, prince, seigneur, magistrat, prélat, juge et semblables" (de la Perrière: *Le Miroir politique,* p. 23).

[29] Gouvernementet var "la droite disposition des choses desquelles on prend charge pour les conduire à une fin convenable" (ibidem).

[30] "Tout gouverneur de Royaume ou République doit avoir en soi nécessairement sagesse, patience et diligence" (ibidem, p. 46).

[31] "Doit aussi avoir tout gouverneur patience, à l'exemple du Roi des mouches à miel qui n'a point d'aiguillon, en quoi nature a voulu montrer mystiquement que les Rois et gouverneurs de Républiques doivent envers leurs sujets user de beaucoup plus de clémence que de sévérité et d'équité que de rigueur" (ibidem).

[32] "State is a stable rule over a people and Reason of State is the knowledge of the means by which such a dominion may be founded, perserved and extended" (Botero: *The Reason of State,* p. 3).
Med afsæt i Palazzos *Discorsi del governo et della ragion vera di stato* formulerede Foucault i *Cours 78.03.15* hvad han betegnede som den formelle definition af statsræsonen: "Une règle qui nous fait connaître les moyens pour obtenir [...] la tranquillité de la république."

[33] I sit første udkast til en indledningen af bind 2 af *Histoire de la sexualité* peger Foucault på "la recherche, [...] l'élaboration et la mise en place depuis le XVIIe siècle de techniques pour 'gouverner' les individus, c'est-à-dire pour 'conduire leur conduite' " ("Préface à l'*Histoire de la sexualité, Dits et écrits IV,* p. 582).
Statsræsonen tog afsæt i guvernementet i den brede forstand Foucault i *Resumé des cours* karakteriserer på følgende måde: "[C]ette notion étant entendue au sens large de techniques et *procédures destinés à diriger la conduite des hommes.* Gouvernement des enfants, gouvernement des âmes ou des consciences, gouvernement d'une maison, d'un État ou de soi-même" *(Cours 80,*

Resumé des cours, p. 123; min kursivering). I *Cours 80.01.09* bestemmer han ledelse i den brede forstand således: "Gouvernement était entendu non pas au sens étroit et actuel d'instance suprême de décisions exécutives et administratives dans le systeme étatique [...], mais *au sens large et ancien* des mécanismes et *procédures destinés* à conduire les hommes, *à conduire les conduites des hommes"* (mine kursiveringer).

[34] I *Cours 79.01.10* påpegede Foucault at det overordnede tema det foregående år havde været at belyse "l'un des épisodes importants de l'histoire du gouvernement", nemlig "la mise en place de la raison d'État". Han uddybede i *Cours 79.01.02* sit anliggende med en sådan undersøgelse således: "J'ai voulu étudier l'art de gouverner, c'est-à-dire la manière réflêchie de gouverner au mieux et aussi en même temps la réflexion sur la meilleure manière possible de gouverner. [...] J'ai essayé de saisir l'instance de la réflexion dans la pratique de gouvernement et sur la pratique de gouvernement. [...] En un sens, [...] c'est la conscience de soi du gouvernement que j'ai voulu étudier"; mais je ne l'emploierai pas ce terme. [...] [Il, S.R.] me gène. Je voudrais saisir [...] la manière dont on a établi le domaine de la pratique du gouvernement, les différents objets, ses règles générales, ses objectifs d'ensemble." Opsummerende kunne han derfor også karakterisere undersøgelsen i *Cours 79* som en "étude de la rationalisation de la pratique gouvernementale dans la souveraineté politique."

[35] "La république ne pourrait subsister, si elle n'était à chaque instant repris en main par un art de gouverner" *(Cours 78.03.15).*

[36] "The art of governing people is rational on the condition that it observes the nature of what is governed, that is, the state itself" ("The Political Technology of Individuals", p. 149.)

[37] I "Omnes et singulatim" (p. 24) henviser Foucault også til Chemnitz' bestemmelse i *De Ratione Status:* "Certaine considération politique nécessaire pour toutes les affaires publiques, les conseils, et les projets, dont le seul but est la préservation, *l'expansion et la félicité de l'État,* à quelle fin on emploie les moyens les plus rapides et les plus commodes" (min kursivering).
I *Cours 78.03.15* karakteriserer Foucault statsræsonen som "un certain égard politique qu'on doit avoir dans toutes les affaires politiques [...] et qui doive éteindre à *la conservation,* à *l'augmentation,* à *la félicité de l'état"* (mine kursiveringer) Lidt senere konkluderer han "la fin de la raison d'État, c'est l'État lui-même."
Efter at han i *Cours 79.01.10* tilbageskuende gør opmærksom at han det foregående år havde beskæftiget sig med tilblivelsen af statsræsonen, kan han bestemme denne som: "Emergence d'un certain type de rationalité qui permettait de règler la manière de gouverner [...] un certain état, et qui, par rapport à cette pratique gouvernementale, [...] à ce calcul [...], joue le rôle à la fois d'un *donné* [...], mais l'état sera en même temps un *objectif à construire"* (mine kursiveringer). I samme forelæsning hævder han at statsræsonen i løbet af det sekstende århundrede udmærkede sig ved at "l'État était découpé à la fois comme une réalité spécifique et (relativement) autonome."

[38] "[R]eason of state refers neither to the wisdom of God nor the the reason or the strategies of the prince. It refers to the state, to its nature, and to its own rationality" ("The Political Technology of Individuals", p. 150).

"[O]n cherchait à faire apparaître un type de rationalité qui serait intrinsèque à l'art du gouvernement sans être subordonné à la problématique du Prince et de son rapport avec la principauté dont il était le seigneur et le patron" ("La gouvernementalité", p. 8).

[39] "La constitution de la raison d'État, c'est un *remaniement utilitaire et calculateur de toutes alethurgies qui étaient propre à l'exercice du pouvoir.* [...] Il s'agissait [...] de constituer un type de savoir qui [...] soit interne à l'exercice du pouvoir et utile pour lui. La constitution de la raison d'État a été accompagnée de tout un mouvement, [...] la contrepartie négative [...] Il fallait chasser le divin de la cour du roi, [...] substituer à l'astrologue [...] un véritable ministre" *(Cours 80.01.09;* min kursivering).

II Ledelsesrationalitetens forhistorie

[1] Hvordan denne pastorale ledelse adskilte og udskilte sig fra den almindelige græsk-romerske styringstradition beskriver Foucault først og fremmest i *Cours 78.02.08-78.03.08.* Han kaster imidlertid også lys over den nye ledelsesforms karakter i nedskriften af en forelæsningsrække Foucault afholdt 1979 i Stanford "Omnes et singulatim", forskellige steder i *Résumé des cours,* samt punktvis i forelæsningerne på *Collège de France* i årene efter 1978.

[2] *Cours 78.02.15.*

[3] "L'objet du gouvernement, ce sur quoi va [...] porter l'acte de gouverner [...] ne sont pas les individus. [...] C'est la cité dans sa réalité substantielle qui est la cible du gouvernement" *(Cours 78.02.08).*

[4] *ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ [Η ΠΕΡΙ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ, ΛΟΓΙΚΟΣ]*
De følgende engelske citater stammer fra paralleloversættelsen i *The Statesman, Philebus,* udgivet af Fowler. Den græske tekst inddrages imidlertid hvor det forekommer opportunt; og der anvendes overalt de gængse idealtekstlige henvisninger.

[5] Ibidem*,* 260 C.

[6] Ibidem, 265 D.

[7] "For instance, merchants, husbandmen, and all who prepare grain for use, and also gymnastic trainers and physicians would certainly all dispute with the herdsmen of humanity, whom we call statesmen, and would assert that they themselves take care of the tending of humanity, and not the tending of the common herd only, but even that of the rulers themselves, would they not?" (Plato: *The Statesman,* 268).

[8] "S'il y a pastorat, ça ne peut être que dans les activités mineures: [...] les activités du médecin, de l'agriculteur, du pédagogue" *(Cours 78.02.15).*

[9] "[I]n the beginning, God ruled and supervised the whole revolution, and so again, in the same way, all the parts of the universe were divided by regions among gods who ruled them, and, moreover the animals were distributed by species and flocks among inferior deities as *divine shepherds,* each of whom was in all respects the *independent guardian of the creatures under his own care,* so that no creature was wild, nor did they eat one another, and there was no war among them, nor any strife whatsoever" (Plato: *The Statesman,* 271 D E; mine kursiveringer).

[10] "*God himself was their shepherd,* watching over them, just as man, being an animal of different and more divine nature than the rest, now tends the lower species of animals. And under his care there were no states" (ibidem, 271 E; min kursivering).

[11] "For when the time of all those conditions was accomplished and the change was to take place and all the earth-born race had at length been used up, since every soul had fulfilled all its birth by falling into the earth as seed its prescribed number of times, then the *helmsman (κυβερνητης) of the universe* dropped the tiller and *withdrew* to his place of outlook, and fate and innate desire made the earth turn backwards" (ibidem, 272 D E; mine kursiveringer).

[12] "[A]ll the gods who share, each in his own sphere, the rule of the Supreme Spirit, promptly perceiving what was taking place, *let go the parts of the world* which were *under their care"* (ibidem, 272 D; mine kursiveringer).

[13] "For men, *deprived of the care of the deity who had* possessed and *tended us,* [...] were ravaged by the beasts and were in the first ages still without resources or skill; the food which had formerly offered itself freely had failed them, and they did not yet know how to provide for themselves, because no necessity had hitherto compelled them. On all these accounts they were in great straits; and that is the reason why the gifts of the gods that are told of in the old traditions were given us with the needful information and instruction, – fire by Prometheus, the arts by Hephaistus and the goddess who is his fellow-artisan, seeds and plants by other deities. And from these has arisen all that constitutes human life, since, as I said a moment ago, the *care of the gods had failed men* and *they had to direct their own lives and take care of themselves,* like the whole universe, which we imitate and follow through all time" (ibidem, 274 B D; mine kursiveringer).

[14] "[T]he *form of the divine shepherd is greater than that of the king,* whereas the statesmen who now exist here are by nature much more like their subjects, with whom they share much more nearly the same breeding and education" (ibidem, 275 C; min kursivering). "When we were asked about the king and the statesman of the present movement of the world [...], we told of the *shepherd of the human flock* in the time of the reverse movement, and he *was a god, not a man,* besides. That was a very great error" (ibidem, 274 E, 275 A; mine kursiveringer).

[15] "La politique va commencer la où se terminera l'ãge heureux" *(Cours 78.02.15.).*

[16] Plato: *The Statesman,* 276 E.

[17] "La politique ne peut s'occuper de tout comme le berger" *(Cours 78.02.15).*

[18] Plato: *The Statesman,* 282-284.

[19] "αληθη δοξαν" (ibidem, 309).

[20] Den politiske kunst var "la tission, c'est un art qui consiste à assembler les existences en communauté" *(Cours 78.02.15).*

[21] Foucault genoptager sin læsning af Platons politiske skrifter, specielt hans breve, i *Cours 83.02.09* og de følgende forelæsninger.

[22] "Omnes et singulatim", p. 8.

[23] *Cours 78.02.08.*

[24] Et markant udtryk herfor er salme 23 i Salmernes bog: "Herren er *min hyrde,* mig skal intet fattes, han lader mig ligge på grønne vange. Til hvilens vande leder han mig, han kvæger min sjæl, han fører mig ad rette veje for sit navns skyld. Skal jeg end vandre i dødsskyggens dal, jeg frygter ej ondt; thi du er med mig, *din kæp og din stav er min trøst.* I mine fjenders påsyn dækker du bord for mig, du salver mit hoved med olie, mit bæger . Kun godhed og miskunhed følger mig alle mine dage, og i Herrens hus skal jeg bo gennem lange tider" (mine kursiveringer)

[25] "En dehors de dieu il n'y a pas de berger" *(Cours 78.02.15).*

[26] "Omnes et singulatim", p. 9.

[27] "Le dieu grec est un dieu territorial, un dieu intra muros, qui a son lieu priviligié" *(Cours 78.02.08).* De græske guder "possédaient la terre, et cette possession originelle déterminait les rapports entre les hommes et les dieux" ("Omnes et singulatim", p. 9).

[28] "Par opposition au pouvoir qui s'exerce sur l'unité d'un territoire, le pouvoir pastoral s'exerce sur une multiplicité en mouvement" *(Cours 78.02.08).*

[29] Jævnfør også behandlingen af Oidipusdramaet i Del I.

[30] Hyrden "fait tout pour la totalité de son troupeau, mais il fait tout également pour chacun des brebis" *(Cours 78.01.08).*

[31] "La forme que peut prendre le pouvoir pastoral, ce n'est pas d'abord la manifestation éclatante de sa puissance et de sa supériorité; le pouvoir pastoral se manifeste initialement par son zèle, son dévouement, son application" *(Cours 78.02.08).*

[32] Foucault hævder i *Cours 78.02.08* at ideen om en pastoral magt "s'est introduite dans le monde occidental par le relais de l'église chrétienne. [...] *L'église chrétienne,* c'est elle qui a coagulé ces thèmes du pouvoir pastoral en mécanismes précis et en institutions précises, [...] c'est elle qui *a* réellement *organisé un pouvoir pastoral à la fois spécifique et autonome,* [...] c'est elle qui en *a*

implanté le dispositif à l'intérieur de l'Empire Romain et qui a organisé [...] un autre type de pouvoir qu'aucun autre civilisation n'avait connu" (mine kursiveringer).

[33] "Une religion qui prétend [...] un gouvernement quotidien des hommes dans leur vie réelle sous prétexte d'une vie éternelle, c'est ça l'église. [...] Un dispositif de pouvoir qui peut s'affirmer jusqu'au 18e siècle" *(Cours 78.02.15).* Dette udelukker ikke at et sådant dispositiv selv kan undergå afgørende forandringer, således som det, for eksempel, vil blive klart i det følgende Kapitel.

[34] *Cours 78.02.22* og "Omnes et singulatim", pp. 16-18.

[35] *Cours 78.02.22.*

[36] "Omnes et singulatim", p. 18.

[37] "L'examen de conscience en antiquité classique était un instrument de maîtrise; [...] on va en faire [...] un instrument de dépendance" *(Cours 78.02.22).*

[38] Dette sandhedsregime beskæftiger Foucault sig indgående med i det sene *Cours 80.01.30* og de følgende forelæsninger. Bekendelsen tillægges imidlertid en central betydning allerede i *La volonté de savoir.*

[39] Der bliver ifølge Foucault tale om "un rapport qui n'est pas finalisé." "Dans l'obéissance chrétienne il n'y a pas de fin, car ce à quoi conduit l'obéissance chrétienne, c'est l'obéissance. [...] *On obéit pour pouvoir être obéissant* [...], pour arriver à un *état* [...] *d'obéissance" (Cours 80.02.22;* mine kursiveringer).

[40] "Omnes et singulatim", p. 19.

[41] *Cours 80.02.22.*

[42] Hvis ikke betegnelsen, i flere henseender, var forbundet med så distraherende associationer kunne man tale om en generaliseret *servostyring.*

[43] Pastoratet var "une forme de pouvoir qui, prenant le problème du salut [...], va glisser à l'intérieur de ce rapport général toute une économistique, toute une technique de circulation, de transfert, d'inversion [...]" (ibidem).

[44] "[C]'est une *individualisation* qui va *non pas par* la désignation [...] de place hiérarchique; [...] ça ne va pas s'operer non plus par *l'affirmation d'une maîtrise de soi sur soi;* mais l'individualisation va s'operer par un réseau de scéptitude qui implique *la servitude générale de tout le monde à l'égard de tout le monde* et en même temps *l'exclusion de moi,* [...] de l'égoisme comme forme centrale [...] de l'individu. [...] C'est donc *une individualisation par l'assujettissement" (Cours 78.02.22;* mine kursiveringer).

[45] "C'est donc toute l'histoire des procédures d'individualisation humaine de l'Occident qui se trouve engagé par l'histoire du pastorat." "[...] le pastorat est sans doute *un des moments décisifs* dans l'histoire du pouvoir dans les sociétés occidentales" (ibidem; min kursivering).

[46] "Au principe juif ou gréco-romain de la loi, le pastorat avait ajouté cet élément excessif et exorbitant qu'était l'obéissance [...] continue [...] d'un homme à l'égard d'un autre" *(Cours 78.03.01).* Pastoratets centrale princip var, ifølge Foucault, "qu'obéir pour un chrétien ce n'est pas obéir à une loi, [...] c'est se mettre entièrement sous la dépendance de quelqu'un, parce que c'est quelqu'un" *(Cours 78.02.22).*

[47] "De toutes les civilisations, celle de l'Occident chrétien, sans doute, était à la fois la plus créative, la plus conquérante, la plus arrogante, et, sans doute, la plus sanglante. [...] C'est en tout cas une de celles qui a [ont, S.R.] déployé les plus grandes violences, mais en même temps, c'est ça le paradoxe, *l'homme occidental a appris* pendant les millénaires*, ce que jamais* [...] *aucun grec* [...] *n'aurait accepté d'admettre:* l'homme occidental a appris pendant des millénaires à *se considérer comme un brebis parmi les brebis.* [...] Il a appris, pendant des millénaires, à demander son salut à un pasteur qui se sacrifie pour lui. [...] La forme de pouvoir la plus étrange et la plus caractéristique de l'Occident [...] elle a pris son modèle de la politique considérée comme une affaire de *bergerie" (Cours 78.02.08;* mine kursiveringer)

[48] "De toutes les sociétés de l'histoire, les nôtres – je veux dire, celles qui sont apparues à la fin de l'Antiquité sur le versant occidental du continent européen – ont peut-être été les *plus agressives* et les *plus conquérantes;* elles ont été capables de la violence la plus stupéfiante, contre elles-mêmes aussi bien que contre les autres. Elles inventèrent un grand nombre de formes politiques différentes. À plusieurs reprises, elles modifièrent en profondeur leurs structures juridiques" ("Omnes et singulatim", p. 11; mine kursiveringer).

[49] "[L]e pastorat esquisse, constitue le prévu, […] de la […] gouvernementalité" *(Cours 78.02.22).*

III Ledelsesrationalitetens udbredelse og udsondring

[1] I *Cours 78.03.01* peger Foucault stadigvæk på hvordan en "sekulær model", nemlig den "juridiske model", i det 11. og 12. århundrede vandt indpas i kirken. Dette viste sig blandt andet derved at skriftemålet i 1215 blev gjort obligatorisk og fik karakter af et "permanent tribunal".

[2] "Omnes et singulatim", p. 21.

[3] *Cours 78.03.01.*

[4] Der var tale om en "lutte contre les procédés mises en œuvre pour conduire les autres" (ibidem). "Les adversaires de l'Église qui manque à ses obligations rejettent sa structure hiérarchique et partent en quête de formes plus ou moins spontanées de communauté, dans laquelle le troupeau pourrait trouver le pasteur dont il a besoin" ("Omnes et singulatim", p. 22).

[5] ”Par qui acceptons nous d’être conduits? Comment voulons nous être conduits? Vers quoi voulons nous être conduits?” *(Cours 78.03.01).*

[6] I første omgang anvender Foucault i *Cours 78.03.01* betegnelsen “révolte des conduites”, men forkaster det efter nærmere overvejelse, da han betragter det som værende “for stærkt”. Den alternative ledelse af adfærden udmøntede sig ikke nødvendigvis i åbne oprør. Han overvejer også betegnelsen “désobéissance”, men bliver enig med sig selv om at ordet er “for svagt”, sandsynligvis fordi han finder det for upræcist og negativt til at kunne rumme den positive udarbejdelse af alternativer der fandt sted. Mere passende forekommer ham ordet “dissidence”, eftersom dette anvendes til at betegne den religiøse afvigelse og en vægring overfor en politisk autoritet der forsøger at lede individerne. Ved nærmere eftertanke forekommer dette ord ham at være “for lokaliseret”, vel nok fordi det hovedsagelig er blevet brugt om ganske bestemte marginale grupper.

[7] Ibidem.

[8] “Etre ascète, accepter la souffrance, [...] s’imposer à soi-même le fouet, porter le fer sur son propre corps, c’est faire que son corps devient comme le corps du Christ” (ibidem).

[9] Askesen var “incompatible avec la structure du pastorat qui implique: une obéissance permanente, une renonciation à la volonté et à la volonté seulement, un déploiement de la conduite de l’individu premièrement dans le monde. [Il n’y a, S.R.] *aucun refus du monde* dans le principe pastoral concret, il n’y a jamais d’accès à un état de béatitude ou à un état d’identification au Christ, à une sorte d’état terminal de maîtrise parfaite, mais au contraire à un *état définitif [d‘]obéissance aux autres.* Et dans l’obéissance il n’y a jamais cette joute avec les autres et avec soi-même, mais au contraire une humilité permanente” (ibidem; mine kursiveringer).

[10] “Cet ascétisme est [...] un élément [...] étranger à la structure de la pastorale autour [de laquelle, S.R.] s’était organisé le christianisme. Et c’est comme élément de lutte qu’il a été réactivé tout au long du christianisme. [...] Le christianisme n’est pas une religion ascétique. [...] le christianisme est fondamentalement anti-ascétique. Et l’ascétisme est au contraire une *sorte d’élément tactique de pièce de retournement* par lequel un certain nombre de thèmes de la théologie chrétienne [...] vont être divisés [ou dirigés, S.R.] contre ces structures de pouvoir. [...] L’ascétisme, c’est une [...] obéissance exaspérée, retournée, devenue maîtrise de soi et égoisme [...]. [...] Il y’a un excès propre de l’ascétisme [...] qui assure [...] son inaccessibilité par un pouvoir extérieur. [...] Par rapport à cette obéissance pastorale, l’ascétisme [...] ajoute un élément [...] exagéré et exorbitant. [L’ascétisme, S.R.] a *étouffé l’obéissance par l’excès* des prescriptions et des défis *que l’individu se lance à lui-même.* [...] S’il y a un niveau qui est le niveau du respect de la loi, le pastorat y a ajouté la soumission, une obéissance à l’autre. [...] L’ascétisme retourne à nouveau à ce rapport et en présente un défi de l’exercice de soi sur soi” (ibidem; mine kursiveringer).

[11] “Cette recherche [...] revêtit de nombreux aspects: parfois, comme dans le cas des Vaudois, elle donna lieu à des luttes d’une extrême violence; à d’autres occasions, comme dans la communauté des Frères de la Vie, cette quête demeura pacifique. Tantôt elle suscita des mouvements de grande ampleur tels que celui des Hussites, tantôt elle fermenta des groupes limités comme celui des Amis de Dieu de l’Oberland. Il s’agit tantôt de mouvements proches de l’hérésie (ainsi des Béghards), tantôt

de mouvements orthodoxes remuants fixés dans le giron même de l'Église (ainsi des oratoriens italiens au XVe siècle)" ("Omnes et singulatim", p. 22).

[12] *Cours 78.03.01.*

[13] "Omnes et singulatim", p. 22.

[14] Foucault understreger kristendommens afstand til disse alternative retningslinier for adfærd således: "Le christianisme [...] dans son organisation pastorale réelle [...] n'est pas une religion ascétique, [...] pas une religion de la communauté, [...] de la mystique, de l'écriture, de l'eschatologie" *(Cours 80.03.01).* I reformation og modreformation fandt Foucault imidlertid bevægelser for at genindpode alternative former for adfærdsregulering indenfor den traditionelle kirke: "La lutte ne se fait pas sous forme de l'extériorité absolue, mais bien dans la forme de l'utilisation permanente d'éléments tactiques qui sont pertinents dans la lutte anti-pastorale, dans la mesure même où il font partie [...] de l'horizon général du christianisme" (ibidem).

[15] *Cours 78, Résumé des cours,* p. 100, og *Cours 80.03.08.*

[16] *Cours 78, Résumé des cours,* p. 100.

[17] Foucault understreger i *Cours 78.03.01* at han ønsker at lægge afstand til "une [...] histoire endogène du pouvoir qui se développerait à partir de lui-même dans une sorte de folie paranoïaque et narcissique." I stedet drejer det sig for ham om at vise hvordan "le point de vue du pouvoir est une manière de refaire les relations fortes […] entre les éléments qui sont extérieurs les uns aux autres. [...] Le problème est de savoir pourquoi, [...] par exemple les problèmes politiques et économiques ([...] par exemple les mouvements des révoltes paysannes), comment et pourquoi ils se sont traduits dans un certain nombre de thèmes, de formes réligieuses [...], qui, finalement, vont aboutir [...] à la grande crise religieuse du 16e siècle. [...] Si on ne comprend pas le problème du pastorat [...] comme étant la *charnière de ces differents éléments extérieurs* aux autres, [...] comme champ d'intelligibilité, comme principe de mise en relation, comme échangeur [...], on est obligé de revenir à la vieille conception de l'idéologie, c'est-à-dire que les aspirations d'un groupe ou classe [...] viennent se traduire [...] dans quelque chose [...]. Le point de vue du pouvoir pastoral, cette analyse des structures du pouvoir, est un essai de reprendre les choses et de les analyser *non plus* [en forme, S.R.] de *reflet* et de *transcription,* mais en forme de *stratégies* et *d'activité"* (mine kursiveringer).

[18] Foucault fremhæver i *Cours 78.03.01* at han har beskæftiget sig med de forskellige former for "contre-conduites" "pour trouver *les arrière-fonds,* les arrière-plans, *de cette gouvernementalité, qui va se développer à partir du 16e siècle"* (mine kursiveringer).

[19] I *Cours 78.02.22* hævder Foucault at pastoratet "est un *art de gouverner les hommes* et [...] c'est par là qu'il faut chercher l'origine, le *point de* [...] *cristallisation* [...] *de cette gouvernementalité* dont l'entrée en politique marque (fin 15e, 16e, 17e siècle) le *seuil de l'État moderne.* [...] L'État moderne naît [...] lorsque la gouvernementalité est effectivement devenue une pratique politique calculée et réfléchie" (mine kursiveringer).

[20] *Cours 78.03.08.*

[21] Ibidem.

[22] "Il y a eu en fait [...] prolifération générale de cette question [de la conduction, S.R..] et de ces techniques de la conduite. [...] Avec le 16e siècle on entre dans *l'âge des conduites,* dans l'âge des directions" (ibidem; mine kursiveringer).

[23] "Ce qui [...] caractérise la pensée politique après le 16e siècle, c'est la recherche et la définition d'une forme de gouvernement qui soit spécifique par rapport à l'exercice de la souveraineté" (ibidem).

[24] Ibidem.

[25] *Cours 80.03.08.* Se også kapitel III-VI af *Les mots et les choses.*

[26] Se *Les mot et les choses,* kapitel II.

[27] "Le déploiement d'une nature intelligible dans les causes finales [...] [va, S.R.] s'effacer, l'anthropocentrisme va être bouleversé" *(Cours 80.03.08).* I stedet fremstod "un monde qui sera purgé de ses prodiges et ses merveilles et de ses signes, un monde qui se déploie [...] selon des formes d'intelligibilité mathématiques et classificatoires. [...] Tout cela correspond à une 'dégouvernementalisation'" (ibidem).

[28] En sådan øvrighedens 'suverænitet' udmærkede sig ifølge Foucault ikke længere ved at "prolonger [...] une souveraineté divine" *(Cours 78.03.08).*

[29] Ibidem.

[30] *"La nature se coupe du thème de la gouvernementalité.* [...] On aura maintenant une nature qui ne tolère aucun gouvernement, qui ne tolère qu'une règne d'une raison qui ait en commun la raison de Dieu et les hommes, [...] une raison qui ait fixé une fois pour toutes [les, S.R.] principia naturae" (ibidem; min kursivering).

[31] Foucault understreger i *Cours 78.03.08* hvorledes en ledelsesrationalitet hermed begynder at gøre sig gældende og gøre sig gældende som et nyt niveau der hverken lader sig reducere til suveræniteten eller til pastoralen:"On demande au souverain de faire plus qu'exercer sa souveraineté: [...] de faire autre chose que Dieu par rapport à la nature, que le pasteur par rapport à ses brebis […], que le père de famille par rapport à ses enfants, que le berger par rapport à son troupeau. [...] On lui demande un supplément par rapport à la souveraineté, et on lui demande une différence, une altérité, par rapport au pastorat. [...] Le gouvernement [...] c'est [...] quelque chose qui n'a pas de modèle, [...] c'est l'art de gouverner."

[32] Ibidem.

[33] Se *Les mots et les choses,* kapitel III & V.

[34] Staten fungerer som "ce qui doit être obtenu au terme des interventions actives" og som "une idée régulative de la raison gouvernementale" *(Cours 78.03.22).*

[35] Sammenfattende kan Foucault i *Cours 78.03.22* hævde at der med statsræsonen blev tale om en konstant "ajustement de la réalité de l'État à l'essence de l'État."

[36] Foucault karakteriserer statsræsonens periode som "le moment où ce quelque chose qui est *l'État a commencé à entrer* [...] *dans la pratique réfléchie des hommes.* [...] C'est cette entrée de l'État dans le champ et la pratique des pensées des hommes [...] qu'il faut essayer de saisir" *(Cours 78.03.08;* min kursivering).

[37] Foucault påpeger i *Cours 78.03.08* at det er "absurde de dire que l'ensemble d'État date de ces années [les années 1580-1650, S.R.]".

[38] I Gorm Harstes endnu upublicerede afhandling *Modernitetens Organisation – og dens etiske, kommunikative og systemiske rationalitet* finder man en redegørelse for denne udvikling.

[39] *"L'apparition de l'État à l'horizon d'une pratique réfléchie,* fin 16e début 17e siècle, a eu une importance capitale dans l'histoire de l'État et dans la manière dont se sont effectivement cristallisées les institutions de l'État. [...] L'ensemble des processus dans lesquels l'État est [...], à un moment donné, entré dans la pratique réfléchie des hommes, la manière dont l'État [...] est devenu pour ceux qui gouvernent [...], [...] *a été* […] *non pas le facteur absolument déterminant du développement des appareils de l'État (qui existaient bien avant); mais* ça a été *absolument capital* [...] *pour que tous ces éléments* [....], *entrent dans le champ d'une pratique active, consertée, réfléchie qui a été précisement l'État" (Cours 78.03.15;* mine kursiveringer).

[40] "l'État, c'est [...] un schéma d'intelligibilité de tout un ensemble d'institutions, de tout un ensemble de réalité" *(Cours 79.03.22).* I samme forelæsning bestemmes staten ligeledes som "principe d'intelligibilité du réel".

[41] "*On ne peut pas [...] parler de l'État-chose* comme si c'était un *être qui* se developpait à partir de lui-même et *s'imposait par une mécanique spontanée.* [...] L'État, c'est une *pratique" (Cours 78.03.15;* mine kursiveringer). "L'État [est] loin d'être une donnée historico-naturelle qui se développerait par son propre dynamisme comme un monstre froid dont la semence aurait été jetée à un moment donné dans l'histoire. L'État ce n'est pas un monstre froid, c'est le *corrélatif d'une certaine manière de gouverner" (Cours 79.01.10;* min kursivering).

[42] "[L]'État n'a *pas d'essence.* [...] L'État, ce n'est pas un universel; l'État ce n'est pas en lui-même une source autonome de pouvoir" ("La phobie d'État", p. 21; min kursivering). "L'État n'a pas d'entrailles, on le sait bien, non pas simplement en ceci qu'il n'aurait pas du sentiment, ni bon ni mauvais, mais il n'a pas d'entrailles en ce sens qu'il n'a *pas d'intérieur"* (ibidem, p. 21; min kursivering).

[43] Det uoverkommelige i en sådan analyse understreger Foucault i følgende passage: "[J]e fais [...] l'économie d'une théorie de l'État comme on peut et on doit faire l'économie d'un repas indigeste" ("La phobie d'État", p. 21).

[44] Guvernementaliteten bestemmer Foucault i en første tilnærmelse som: "La tendance qui, dans tout l'Occident, n'a pas cessé de conduire, et depuis longtemps, vers la prééminence de ce *type de pouvoir* qu'on peut appeler le gouvernement, sur tous les autres: souveraineté, discipline, etc., ce qui a conduit d'un côté au développement de toute une série *d'appareils spécifiques de gouvernement* et de l'autre au développement de tout un *ensemble de savoirs" (Cours 78.02.01,* "La gouvernementalité", p. 14; mine kursiveringer). Begrebet 'guvernementalitet' vil blive mere fyldestgørende belyst i det følgende kapitel.

[45] Man må ifølge Foucault, retorisk, spørge sig selv "si l'État n'était pas autre chose qu'un type de gouvernement, [...] si ces pratiques de gouvernement n'étaient pas ce à partir de quoi s'est institué l'État. [...] L'État n'est pas dans l'histoire ce monstre froid [...] qui n'a pas cessé de croître et de se développer comme une sorte d'organisme [...] au-dessus de la société civile. [...] Une *société gouvernementalisée* [a, S.R.], à partir du 17e siecle, *mis en place* quelque chose [...] à la fois *fragile et obsédant* qu'est *l'État" (Cours 78.03.08;* mine kursiveringer).
I artiklen "La phobie d'État" kan Foucault fremhæve: "L'État, ce n'est rien d'autre que *l'effet mobile d'un régime de gouvernementalité multiple.* C'est pourquoi cette angoisse d'État, cette phobie d'État, qui me paraît un des traits caractéristiques de thématiques courantes à notre époque, je propose de l'analyser [...] non pas en essayant d'arracher à l'État le secret de ce qu'il est, comme Marx devait arracher à la marchandise son secret: il ne s'agit pas d'arracher à l'État son secret. Il s'agit *de passer à l'extérieur et d'interroger le problème de l'État,* faire l'investigation du problème de l'État *à partir des pratiques de gouvernementalité"* (p. 21; mine kursiveringer).

[46] "J'essaierai de montrer: Comment on peut replacer l'émergence de l'État [comme enjeu] fondamental à l'intérieur d'une histoire générale qui est l'histoire de la gouvernementalité" *(Cours 78.03.08).*

[47] "La gouvernementalisation de l'État a été [...] le phénomène qui a permis à ce dernier de survivre" *(Cours 78.02.01,* "La gouvernementalité", p. 15).

[48] "L'État, c'est une péripétie de la gouvernementalité" *(Cours 78.03.08).*

[49] Det drejer sig, ifølge Foucault, om at "passer derrière l'institution pour trouver, derrière elle, une technologie de pouvoir" *(Cours 78.02.08).* Jævnfør også "The Subject and Power, p. 222.

[50] For Foucault var spørgsmålet: "Est-qu'on peut passer à l'extérieur de l'État comme on a pu passer à l'extérieur de ces differentes institutions? [...] Est-qu'il n'y a pas par rapport à l'État un point de vue enveloppant, comme le point de vue des disciplines l'étaient par rapport aux institutions locales?" *(Cours 78.02.08).*
"Tout comme pour examiner les relations entre raison et folie dans l'Occident moderne on a essayé d'interroger les procédures générales d'internement et de ségrégation [...], tout comme pour la prison on a essayé de passer [...] derrière les institutions pénitentiaires pour essayer [de trouver, S.R.]

l'économie générale de pouvoir" må man ifølge Foucault nu spørge: "Est-ce qu'il est possible de *replacer l'État moderne dans une technologie générale de pouvoir?* Est-ce qu'on peut parler de quelque chose comme une *gouvernementalité* qui serait à l'État ce que les *techniques de ségrégation* est à la psychiatrie, ce que les *disciplines* est au système pénale, ce que la biopolitique est aux institutions médicales" (ibidem; mine kursiveringer).

[51] "[Q]u'il s'agisse de la folie, qu'il s'agisse de la constitution de cette catégorie, de ce quasi-objet qu'est la maladie mentale, qu'il s'agisse aussi de l'organisation d'une médecine clinique, qu'il s'agisse de l'intégration des mécanismes, techniques et technologies disciplinaires à l'intérieur du système pénal, de toute façon cela a bien toujours été le repérage de *l'étatisation progressive*, morcelé, à coup sur, mais continue; l'étatisation d'un certain nombre de pratiques, de manières de faire et, si vous voulez, de gouvernementalité. Le problème de l'étatisation est au cœur mème des questions que j'ai essayé de poser" ("La phobie d'État", p. 21; min kursivering).

[52] "[L]'État aujourd'hui probablement, pas plus que dans le cours de son histoire, n'a cette unité, cette individualité, cette fonctionnalité rigoureuse et je dirais même cette importance. Après tout, l'État n'est peut-être qu'une *réalité composite,* une abstraction mythifiée, dont l'importance est beaucoup plus limitée que ce que l'on croit. Peut-être ce qui est important pour notre modernité, c'est-à-dire pour notre actualité, ce n'est *pas tant l'étatisation de la société mais la 'gouvernementalisation' de l'État" (Cours 78.02.01,* "La gouvernementalité", p. 15; min kursivering).

[53] *Cours 78, Résumé des cours,* p. 102.

[54] "The idea which had been predominant throughout the Middle Ages was that all the kingdoms on the earth would be one day unified in one last empire just before Christ's return to earth. From the beginning of the seventeenth century, this familiar idea is nothing more than a dream, which was also one of the main features of political thought, or of historical-political thought, during the Middle Ages. This *project of reconstitutiting the Roman Empire vanishes* forever. Politics has now to deal with an *irreducible multiplicity of states* struggling and *competing* in a limited history" ("The Political Technology of Individuals", p. 152; mine kursiveringer).

[55] "On est, avec la raison d'État, dans un monde de l'historicité indéfinie, dans un temps sans terme" *(Cours 78.03.22).*

[56] "Au lieu d'une eschatologie absolue qui fixerait à l'histoire comme point d'aboutissement […] un empire, une monarchie universelle, on va à quelque chose qu'on pourrait appeler une eschatologie relative, une *eschatologie précaire et fragile.* [...] Cette eschatologie fragile, c'est la paix, [...] la paix relativement universelle" (ibidem; min kursivering).

[57] "La raison d'État, pour elle-même, n'est absolument pas homogène à un systeme de légalité ou de légitimité. [...] La raison d'État respecte les lois dans la mesure où elle les pose comme éléments de son propre jeu" *(Cours 78.03.15).*

[58] "La politique [...] n'est donc pas quelque chose qui a à s'inscrire à l'intérieur du système des lois. [...] La politique a affaire à quelque chose d'autre [...] qui a rapport à la nécessité" (ibidem).

[59] "Tout à fait opposé [...] au thème pastoral, [...] salut de chacun [...], on va avoir une raison d'État dont la pastorale sera une pastorale de choix, de l'expulsion, de sacrifice de quelques uns pour tous" (ibidem).

[60] "L'État ne va s'aboucher sur autre chose que lui-même, ni le salut, ni le souverain, ni aucune eschatologie." Som tidligere anført var man dermed "avec la raison d'État dans un monde d'historicité indéfinie, dans un temps sans terme" *(Cours 78.03.22).*

[61] "À la grande promesse du pastorat qui faisait endurer toutes les misères, même ceux-la volontaires de l'ascétisme commence à faire suivre maintenant *cette pureté théâtrale et tragique de l'État qui demande au monde son salut,* un salut toujours menacé [...]. Eh bien, on accepte les violences comme étant la forme la plus pure de la raison" *(Cours 78.03.15;* min kursivering).

IV Guvernementaliteten

[1] *Cours 78.03.22.*

[2] *Cours 78, Résumé des cours,* p. 102.

[3] "C'est un physique des États et non plus un droit de souverain qui va être le principe fondamental de cette nouvelle diplomatie" *(Cours 78.03.15).*

[4] *Cours 78, Résumé des cours,* p. 102.

[5] "[F]rom the end of the sixteenth century to the end of the eighteenth century, the words *police* and *Polizei* had a very broad and, at the same time, also a very precise meaning. When people spoke about police at this moment, they spoke about the *specific techniques by which a government in the framework of the state was able to govern people as individuals* significantly *useful* for the world" ("The Political Technology of Individuals", p. 154; mine kursivgeringer). "In the seventeenth and eighteenth centuries, 'police' signified a program of government rationality. This can be characterized as a project to create *a system of regulation of the general conduct of individuals whereby everything would be controlled to the point of self-sustenance,* without the need for intervention" ("Space, Knowledge, and Power", samtale med Rabinow, p. 241; min kursivering).

[6] "[I]t seems that, during the eighteenth and nineteenth centuries, there appeared – rather quickly in the case of commerce and more slowly in all the other domains – *this idea of a police that would manage to penetrate,* to stimulate, to regulate, and to render almost automatic *all the mechanisms of society"* (ibidem, p. 242; mine kursiveringer).

[7] *Cours 78.03.29.*

[8] "[L]e concept moderne d'État, avec tout son appareil, ses fonctionnaires, son savoir, se développera en Allemagne bien avant d'autres pays politiquement plus puissants, comme la France, ou économiquement plus développés, comme l'Angleterre. [...] l'État moderne est apparu là où il n'y

avait ni pouvoir politique, ni développement économique. C'est précisément pour ces raisons négatives que la Prusse, économiquement moins développée et politiquement plus instable, a été ce premier État moderne, né au cœur de l'Europe. Tandis que la France et l'Angleterre s'agrippait aux vielles structures, la Prusse devenait le premier État moderne" ("La naissance de la médecine sociale", anden forelæsning afholdt på universitetet i Rio de Janeiro 1974, *Dits et écrits III,* p. 212).

[9] Magnusson: *Mercantilism. The Shaping of an Economic Language.*

[10] Se Markussen: *"Til Skaberens Ære, Statens Tjenest og Vor Egen Nytte"- Pietistiske og kameralistiske ideer bag fremvæksten af en offentlig skole i landdistrikterne i 1700-tallet,* kap. 2. Jævnfør også "Omnes et singulatim", p. 31.

[11] De vigtigste tekster hvori Foucault, i sammenhæng med en analyse af ledelsesrationaliteten, behandler fremkomsten af en egentlig politiets teknologi og tilblivelsen af en politividenskab er: "Omnes et singulatim", pp. 27-33, "The Political Technology of Individuals" pp. 154-161 og *Cours 78.03.29 & 78.04.05.*

[12] "Endzweck der Polizei ist [...] durch gute innerliche Verfassungen die Erhaltung und Vermehrung des allgemeinen Vermögens des Staats zu bewirken" (Von Justi*: Grundsätze der Policey-Wissenschaft,* § 5).

[13] "[U]nd gleichwie das allgemeine Vermögen des Staats nicht allein alle, der gesammten Republik und allen Mitgliedern derselben zuständige, Güter, sondern auch die Geschicklichkeiten und Fähigkeiten aller, zu der Republik gehörigen, Personen unter sich begreift; so muß die Policey beständig bemühet seyn, den allgemeinen Zusammenhang aller dieser verschiedenen Güter vor Augen zu haben, und eine jede Art derselben zu Beförderung der gemeinschaftlichen Glückseligkeit immer dienlicher und brauchbarer zu machen" (ibidem).

[14] "Die Policey-Wissenschaft bestehet in den Lehren, das allgemeine Vermögen des Staats zu erhalten und zu vermehren und zu Beförderung der gemeinschaftlichen Glückseligkeit einzurichten und geschickt zu machen" (ibidem, § 7; mine kursiveringer).

[15] I *Cours 78.01.25* beskriver Foucault befolkningen som "un personnage politique absolument nouveau [...], et qui n'avait pas existé, qui n'avait pas été perçu, reconnu en quelque sorte, découpé, jusque-là" ("La population", p. 33). I *Cours 78.01.11* hævder han at befolkningen var "une idée et une réalité absolument moderne par rapport au fonctionnement politique, mais également par rapport au savoir". Jævnfør også *La volonté de savoir,* p. 180.

[16] *Cours 78.01.25,* "La population", pp. 33-34.

[17] I den givne sammenhæng anskuer Foucault derfor også som retninger der stillede og søgte at løse ledelsens problem på en ny måde, snarere end som nye økonomiske doktriner der foregreb elementer af den senere egentlige økonomiske videnskab: "Où les choses commencent à changer, c'est avec le XVIIe siècle, à cette époque que l'on a caractérisée par le cameralisme et le mercantilisme, *non pas*

tellement doctrines économiques que manières nouvelles de poser les problèmes du gouvernement" (ibidem, p. 36; min kursivering).

[18] "En tous cas pour les mercantilistes du XVIIe siècle, la population apparaît non pas simplement comme un trait positif, permettant de figurer dans les emblèmes de la puissance du souverain, mais la *population apparaît* [...] *au principe même d'une dynamique,* et de la dynamique de la puissance de l'État ou du souverain. La population, c'est un *élément fondamental,* c'est-à-dire, un élément *qui conditionne tous les autres"* (ibidem, pp. 36-37; mine kursiveringer).

[19] Foucault gør i "Omnes et singulatim " opmærksom på at befolkningen, forstået som en gruppe af levende individer der befinder sig indenfor et givet område, begyndte at blive bestemt som politiets primære genstand i løbet af 1700-tallet, først og fremmest i Tyskland: "Tout au long du XVIIIe siècle, et surtout en Allemagne, c'est la population – i. e. un groupe d'individus vivants dans une aire donnée – qui est définie comme l'objet de la police" (p. 33).

[20] "One of the major concepts of von Justi's book is that of population, and I do not think this notion is found in any other treatise on police. I know very well that von Justi didn't invent the notion or the word, but it is worthwhile to note that, under the name of population, *von Justi takes into account what demographers at the same moment were discovering.* He sees all the *physical or economical elements* of the state as *constituting an environment on which population depends and which conversely depends on population.* Of course, Turquet and utopianists like Turquet, also spoke about the rivers, forests, fields, and so on, but essentially as elements capable of producing taxes and incomes. For von Justi, the population and environment are in a perpetual living interrelation, and the *state has to manage those living interrelations between those two types of living beings.* We can say now that the *true object of the police becomes, at the end of the eighteenth century, the population;* or, in other words, the state has essentially to take care of men as a population" ("The Political Technology Of Individuals", pp. 160; mine kursiveringer)

[21] "From Botero to von Justi, from the end of the sixteenth century to the end of the eighteenth century, we can at least guess the development of a political rationality linked to a political technology. From the idea that the *state has its own nature and its own finality* to the idea of *man as living individual* or man as a *part of the population in relation to an environment,* we can see *the increasing intervention* of the state in the life of individuals, the *increasing importance of life problems for political power,* and the development of possible fields for social and human sciences insofar as they take into account those problems of individual behavior inside the population and the relations between a living population and its environment" (ibidem; mine kursiveringer).

[22] "Que la population soit ainsi à la base de la richesse et de la puissance de l'État, ceci ne put se faire, bien sûr, qu'à la condition qu'elle soit encadrée par tout un *appareil réglementaire.* Un appareil réglementaire qui va empêcher l'émigration, appeler les immigrants, favoriser la natalité. Un appareil réglementaire aussi qui va définir qu'elles sont les productions utiles et exportables, qui va fixer encore les objets à produire, les moyens de les produire, les salaires aussi. Un appareil réglementaire qui va interdire encore l'oisiveté et le vagabondage. Bref, tout un appareil qui va faire de cette population considérée donc comme [...] racine [...] de la puissance et de la richesse des États, qui va assurer que cette population travaillera [...] comme il faut – où il faut, à quoi il faut, et comme il faut.

[...] Autrement dit, la population comme force productive [...] ceux qui ont consideré la population essentiellement comme cela, c'était les mercantilistes, c'était les caméralistes, et à la condition bien entendu que cette population soit effectivement dressée, repartie, distribuée, fixée selon des mécanismes disciplinaires. Population, principe de richesse, force productive, encadrement disciplinaire, tout ceci fait corps à l'intérieur de la pensée et du projet, et de la pratique politique des mercantilistes" *(Cours 78.01.25,* i "La population", p. 38; min kursivering).

[23] *Cours 78.04.05.*

[24] "La population, c'est un ensemble d'éléments à l'intérieur duquel on peut remarquer des constantes et des régularités jusque dans les accidents" *(Cours 78.01.25,* i "La population", p. 49).

[25] "Une des grandes nouveautés dans les techniques de pouvoir, au XVIIIe siècle, ce fut l'apparition, comme problème économique et politique, de la 'population': la population-richesse, la population-main-d'œuvre ou capacité de travail, la population en équilibre entre sa croissance propre et les ressources dont elle dispose. Les gouvernements s'aperçoivent qu'ils n'ont pas affaire simplement à des sujets, ni même a un 'peuple', mais à une 'population', avec ses phénomènes spécifiques, et ses variables propres: natalité, morbidité, durée de vie, fécondité, état de santé, fréquence des maladies, forme d'alimentation et d'habitat" *(La volonté de savoir,* pp. 35-36).

[26] "[A]vec la population, on a tout autre chose qu'une collection de sujets de droits différenciés par leur statut, par leur localisation, leurs biens, leurs charges, leurs offices, mais un *ensemble d'éléments qui d'un côté s'enfoncent dans le régime général des êtres vivants, et d'un autre côté offrent une surface de prise à des transformation*s autoritaires mais *réfléchies* et calculées" (ibidem, p. 50; mine kursiveringer).
"[C]ommence à apparaître [hos, blandt andet, fysiokraterne, S. R.], en dérivation par rapport à la technologie de 'police' et en correlation avec la naissance de la réflexion économique, le problème politique de la population. Celle-ci n'est *pas* conçue comme une collection des *sujets de droit*, ni comme un ensemble de bras destinés au travail; elle est analysée comme un ensemble d'éléments qui d'un côté se rattachent au *régime général des êtres vivants* (la population relève alors de l'espèce humaine': la notion nouvelle de l'époque, est à distinguer du 'genre humain') et de l'autre peut donner prise à *des interventions concertées* (par l'intermédiaire des lois, mais aussi des changements d'attitude, de manières de faire et de vivre qu'on peut obtenir par les 'campagnes')" *(Cours 78, Résumé des cours,* p. 104; mine fremhævelser).

[27] "Histoire de la médicalisation", anden forelæsning afholdt på universitetet i Rio de Janeiro 1974, *Dits et écrits III,* p. 17.

[28] Se Rosen: *From Medical Police To Social Medecine,* p. 137. Den tilsvarende latinske betegnelse optrådte imidlertid allerede i 1636 i Ludwig von Hörnigks *Politia Medica oder Beschreibung dessen was die Medici [...] zuthun und was auch wie sie in Obacht zu nehmen [...]* (ibidem, pp. 135-136).

[29] "Jusqu'aux années 1720-1750, les activités des médecins se concentraient sur la demande des malades et de leurs maladies. Ce fut ainsi depuis le Moyen Âge et on peut affirmer que les résultats scientifiques et thérapeutiques furent nuls. Jusqu'aux XVIIIe siècle, la médecine ne s'est pas libérée

de l'enlisement scientifique et thérapeutique où elle se trouvait depuis l'époque médiévale. À partir de ce moment-là, elle a commencé à considerer d'autres domaines distincts des malades, à s'interesser à d'autres aspects qui n'étaient pas les maladies et a cessé d'être essentiellement clinique pour commencer à être sociale" ("Crise de la médecine ou crise de l'antimédecine?", første forelæsning afholdt på universitetet i Rio de Janeiro 1974, *Dits et écrits III,* p. 50).
"[I]l ne faut pas penser que la médecine est demeurée jusqu'à nos jours une activité de type individuel ou contractuel entre le malade et son médecin, pour ne prendre en charge que récemment des tâches sociales. Au contraire, je voudrais montrer que la médecine, au moins depuis le XVIIIe siècle, constitue une activité sociale. En un sens, la médecine sociale n'existe pas, puisque toute la médecine est sociale. Ce qui n'existe pas, c'est la médecine non sociale, la médecine individualiste, clinique, celle du rapport singulier, qui fut plutôt un mythe avec lequel on a justifié et défendu une certaine forme de pratique sociale de la médecine, à savoir l'exercice privé de la profession" (ibidem, pp. 43-44).

[30] "La médecine est une stratégie bio-politique" ("La naissance de la médecine sociale", anden forelæsning afholdt på universitetet i Rio de Janeiro 1974, *Dits et écrits III,* p. 210).

[31] Ved begyndelsen af sine forelæsninger på *Collège de France* i 1978 angiver Foucault undersøgelsen af "biomagtens" fremkomst som det overordnede tema for årets forelæsninger. Herved forstår han en afdækning af "comment les societés occidentales à partir du 18e siècle ont repris en compte le fait biologique fondamental que l'être humain constitue *une espèce humaine"* (Cours 78.01.11; min kursivering). En sådan undersøgelse beskæftiger sig ifølge Foucault med "la genèse d'un savoir politique qui allait placer, au centre de ses préoccupations, la notion de population et les mécanismes susceptibles d'en assurer la régulation" *(Cours 78, Résumé des cours,* p. 99). Efter at have holdt pause i 1977, hvor han ikke holdt forelæsninger, fortsætter Foucault hermed hvor han slap i de sidste forelæsninger i 1976, hvor han annoncerede en undersøgelse af biomagten.

[32] "[C]e qu'on pourrait appeler le 'seuil de la modernité biologique' d'une société se situe au moment où l'espèce entre comme enjeu dans ses propres stratégies politiques. L'homme, pendant des millénaires, est resté ce qu'il était pour Aristote: un animal vivant et de plus capable d'une existence politique; l'homme moderne est un animal dans la politique duquel sa vie d'être vivant est en question" *(La volonté de savoir,* p. 188).

[33] Man må ifølge Foucault forstå biopolitikken "à partir d'un thème développé dès le XVIIe siècle: la gestion des forces étatiques" *(Cours 78, Résumé des cours,* p. 106).

[34] I *Résumé des cours* bestemmer Foucault også biopolitikken som "la manière dont on a essayé, dépuis le XVIIIe siècle, de rationaliser les problèmes posés à la pratique gouvernementale par les phénomènes propres à un ensemble de vivants constitués en population: santé, hygiène, natalité, longévité, races..." *(Cours 79, Résumé des cours*, p. 109).

[35] "[L]a discipline […] n'est pas éliminée; certes son organisation, toutes les institutions à l'intérieur desquelles elle s'était développée durant le XVIIe et au commencement du XVIIIe siècle, les écoles, les ateliers, les armées, etc., tout cela ne se comprend que sur la base du développement des grandes monarchies administratives, mais même la discipline n'a jamais été aussi importante, plus valorisée,

qu'à partir du moment où on a tenté de gérer la population, et gérer ne voulait pas seulement dire gérer la masse collective des phènomènes ou les gérer seulement au niveau de leur résultat d'ensemble; gérer la population signifie une gestion en profondeur, dans le détail" *(Cours 78.02.01,* nedskrevet som "La gouvernementalité", p. 16).

[36] "[L]a justice n'est ni ghetto ni forteresse: elle est fragile, perméable et transparente, malgré ses brouillards. Elle est 'ployable à merci'" ("Le citron et le lait", p. 14).

[37] "[I]l importe [...] que la fonction de justice ne soit plus aujourd'hui si essentielle et éclatante qu'elle puisse comme autrefois servir de principe à l'exercice du pouvoir civil: l'État naissant, nous disent les historiens, fut un État de justice" ("Le citron et le lait", p. 14).

[38] "Il faut que la justice ne reste plus un attribut seulement de la souveraineté mais qu'elle devienne un service public" ("Manières de justice", p. 20).
"Notre justice est censée, au moins depuis le dix-neuvième siècle, n'avoir d'autre rôle que d'appliquer la loi. Ce qu'elle fait d'une manière boiteuse si vous considérez toutes les exceptions qu'elle tolère, toutes les entorses qu'elle inflige. Mais si vous regardez l'appareil en mouvement, avec ses tenants et aboutissants, vous vous apercevez que la perturbation de la loi obéit au principe de la sauvegarde de l'ordre. Formule de Philippe Boucher: 'La justice ne se préoccupe pas du préjudice, elle appréhende les troubles'" ("Le citron et le lait", p. 14).
En grund til at man på daværende tidspunkt fra mange sider kæmpede imod at afskaffe dødsstraffen i Frankrig er ifølge Foucault at loven og retten dermed ville miste den sidste rest af sin tidligere absolutte status. Det ville gøre deres reduktion til en social serviceinstitution alt for gennemskuelig og dermed anfægte deres særegne raison d'être: "le maintien de la peine de mort comme point de mire dans toute la pratique judiciaire joue là un rôle à la fois symbolique et réel: en gardant à la justice cette suprême fonction de la souveraineté, elle l'empêche de s'affaiser au niveau d'un service public en perpétuelle expansion" ("Manières de justice", p. 21). "[...] sans le droit de tuer, la justice serait-elle autre chose qu'un service public un peu moins efficace que les P.T.T. et moins utile certainement que la Sécurité sociale" ("Le citron et le lait", p. 14). Dødsstraffen blev afskaffet i Frankrig i 1981.

[39] "[L]a justice pénale est en train de devenir une 'justice fonctionnelle'. Une justice de sécurité et de protection. Une justice qui, comme tant d'autres institutions, a à gérer une société, à détecter ce qui est périlleux pour elle, à l'alerter sur ses propres dangers. Une justice qui se donne pour tâche de veiller sur une population plutôt que de respecter des sujets de droit" ("La stratégie du pouvoir", *Dits et écrits III,* p. 797).

View publication stats

English Summary

1 THE CURRENT SOCIAL BOND

The dissertation focuses on and seeks to highlight the strangely immaterial social bond that connects us in a number of ways. The aim is to disentangle the elements in this complex bond, to identify and articulate certain of its salient features, and then to suggest how it is that these influence ordinary social intercourse.

In the social bond, I seek that which ties us together into relations of obligation by virtue of its determining influence on our social interaction and on those actions and events that are to be deemed possible or permissible, as well as in relation to the extent to which these events and actions are able, as it were, to leave indelible traces or marks. The social bond connects us precisely because it determines what it is that can feature as a social *event*.

It would be a fundamental error to assume that the dissertation – in its examination of the social bond – renders or exposes a reality in the normal sense of the word. It does not concern itself with what we actually

do, nor with what it is that actually happens, neither does it concern itself with what it is that *is happening;* and this because its object of orientation is quite another. I am not interested in reality, but a far more meaningful *antecedent* problem.

The objective is to delineate the coming into being (the emergence) – and the evolution of – a level which always seems already to have had an effect upon, and to have formed, a reality before it has emerged. The examination is thus concerned with the level of *prescription.* The dissertation articulates a level upon which guidelines for how we – in interaction with the surrounding world – establish guidelines for how it is we, together with our surrounding world, can become, can emerge and inscribe indelible traces, or leave a mark. This prescriptive level is given precedence over the real, insofar as the real is understood as that which is the case.

The prescriptive level is important, not only because it has a determining effect on what exists, but also on what we imagine possible, and also, therefore, on what *is*; on being in the broadest sense. Not only is the prescriptive given precedence over the actual, it is seen as more important than the existing. The prescriptive has already played a guiding or piloting role as soon as the real can be known as an object of knowledge, as soon as one can imagine the possible as something that might happen, as soon as one can point out the potentially realisable as something one can hope for or act in order to bring about, and even – perhaps – as soon as one postulates a way of being for the being (a certain ontology), beyond the known, the projected and the initiated. At the same time, it prescribes how it is that all that is to come into being subsequently will have to emerge.

The current, overpowering social context does not appear to have the immediate character of a substantial community that could serve as a secure unifying foundation for social intercourse or interaction. There does not appear to be any unifying, localisable or articulable consensus that we can refer to as cornerstone. Instead, in the current situation, we appear to be intertwined and bound up in relationships of mutual interconnection in a range of various and quite different ways. The social bond that ties us together would seem to consist of a number of mutually overlapping threads of which none, considered in isolation, appears to be substantial or fundamental.

Individually, these threads seem to be derivatives of our own design, structures that we ourselves have put into effect and which we can, in principle, fashion at will. As relations, they are dynamic in character and are in a continual process of creation and renewal; they are endowed with plasticity, yielding and reshaping when exposed to pressure, ever changing and developing, able to incorporate the new as they restructure, reassociate, realign and reform in new ways.

Together, these threads constitute a complex social bond that cannot be evaded. They form an intercorrelation of untold complexity, which has an unceasing determining effect on individual social actions and events in a manifold of ways, of which we can never establish an overview, and which cannot be confronted en bloc.[i] In the final analysis, the threads that collectively constitute the social bond assume the network's overpowering, unavoidable and – at the same time – diffuse character. The bond takes on the character of a second 'manmade' nature which has freed itself from those who presume to be its authors, and subjects them to a complex, inscrutable and insoluble alien structural coercion.

In its insubstantiality, social unity can thus be experienced as a diffuse extraneous order, which is in a state of on-going development and which has, therefore, only the status of a *provisional consensus*. This ephemeral unity may, however, appear as a random and precarious convergence, which is continually challenged and re-challenged, and seems to be on the verge of disintegration. In this sense, the social context appears to be a miraculous Münchhausen construct: a thin veneer we produce and maintain against all odds, through constant exertion and unremitting attempts to adjust, to balance and to harmonise the contradictions that continually threaten to rupture and explode the social order. We create and re-create our social unity inasmuch as we, like Baron von Münchhausen, attempt to save ourselves from the plummeting freefall toward the gaping quagmire that threatens to engulf us, by seizing ourselves by the hair in mid-flight.

i As the effect here is the collective effect of a range of heterogeneous elements, the intercorrelation overdetermines any individual social stratagem and its result. This, however, does not mean that it completely determines the action or event. Overdetermination makes a new, limited, disengagement or emancipation from the particular determined factor possible.

In spite of its insubstantiality and intangibility, however, the social bond can seem invulnerable and enduring. We experience ourselves as being bound together into a manifold intertwinedness of which we always already are a part, out of which we cannot extricate ourselves, from which we cannot withdraw, even though we may desire to do so, and which has a determining effect on our actions and their consequences. We experience ourselves as participants in, and as subsisting in, an intangible yet unyielding fellowship of common destiny that we do not seem to be able to control; a fellowship that we can neither fathom nor escape. Today's Leviathan, our eternal worldly social idol, our *im*mortal worldly God, binds us all – even its opponents – with fibres of the kind that the Nordic demigods, the Aser, once spun to bind the brother of Hel, the Fenris Wolf – that shadowy threat to the societies of men and gods. Yet it is a thread of subtle tensile properties, spun out of the sound of the footfall of the cat, of women's beards and of the roots of the mountain. In spite of the fact that *community* in the traditional sense of the word, formulated in terms of a fundamental agreement on certain basic intrinsic values, cannot be presupposed, we do – as a matter of fact – experience a society in the shape of a tight-knit *sociality* into which all of us are inescapably interwoven.

When we attempt to come to terms with and to comprehend this sociality as such, we have an unavoidable tendency to conceive of it within a conceptual framework adapted to the explication of traditional value-based communities; a frame of reference which is inadequate when it comes to the articulation of our sociality's uniquely characteristic social bond. Because our ideas of community have not kept apace, our articulation of the present social context tends to oversimplification; we assume far too undifferentiated a stance towards it. If we take the traditional idea of community as our point of departure, the current social context appears to be a disintegration of a community that seemed to have been. When seen in relation to a former idea of common fellowship and the security and straightforward transparency that an integrated membership of an actual community based on this idea might have provided, a disintegration of this kind allows only of a negative determination as decadence or decay. This disintegration can, however, be given a positive determination if the absence of a unifying sense of community with its implicit ties is accentuated, creating the possibility of a new freedom, openness and independence.

The problem in hand does not appear to be that of the foundering of communities having opened a path to pure chaos or realms of freedom. The current problem is rather that of another form of social context (and indeed the prescription of this social context) already having supplanted its alleged predecessor *prior* to our discovering that the notion of the community as such fails to function as a fundamental social bond – indeed, prior to our discovering that it may never have thus functioned – and that the community seems to be in a state of disintegration, precisely because it has become apparent that it has already been succeeded by something that has reduced it to the merely residual. The problem in which we are embroiled here and now, and which demands closer examination and analysis, is that we feel ourselves to be inexorably bound up in ways hitherto unknown and – with the help of obsolete conceptions of society alone – in ways unknowable. This itself makes any positive determination problematical. In so far as the generic nature of the general social context is so diffuse, it is difficult to understand precisely the difficulties posed and the routes opened by the kinds of ambiguity sketched here, *before* they assume their manifest and critical form.

In the dissertation I attempt a more differentiated articulation of the complex web that actually binds us than that made possible on the basis of traditional categories alone; an articulation that is able to distinguish between and identify the critical and salient components of this web. This differentiated articulation takes the form of a protracted historical exposition. In the account, I specify the character of the social bond's most general components, showing how – over a longer period of time – these have separated and divided, leading up to the point where they have assumed their current shape. In the course of this historical analysis I also work out, clarify and expand on a new historico- and socioanalytic categorical framework, necessary if we are to capture and render the unique and complex character of the contemporary social context, while avoiding any misconceptions that might arise as a result of a regressive, backward looking employment of traditional categories. I demonstrate how it is that the current context's separate components can be described as *dispositional* installations (or compounds of a range of primarily heterogeneous components) which have a prescriptive effect on, and which themselves are constantly determined by, that which happens, and

this without restlessly fixing – or being fixed by – what it is that happens as such. Concurrent with the explication of this historical process of differentiation and the specification of how we are to understand the divided elements, I illustrate how, through a long process of historical displacement, the components identified form a social bond of an entirely different character, which nevertheless ties us into relations of obligation.

With an articulation of the current, complex social bond and its networklike character as a springboard, it is possible to establish a context out of – or a series of connections between – a whole gamut of thought provoking ambiguities experienced in the current, complex, inscrutable and ever changing social state; experienced ambiguities that seemingly make this state point in distinct, but quite different directions. It becomes possible to illustrate why it is that the individual experiences a personal autonomy, while at the same time he has to confront a personal heteronomy and feeling of powerlessness; why it is that everything in the sociality as such appears contingent and alterable, while – at one and the same time – one grows familiar with society's abject surrender to an inherent, inexorable logic of development which it seems beyond one's power to change; how it is that a feeling of the present's weightlessness and rootlessness jars against an experience of the present caving in under the infinite, crushing weight of the past; why it is that an existence supersaturated with reflection stumbles upon the impotence of reflection; why all that is solid seems to melt into air, while everything anyway seems to remain the same. With a new articulation, we can establish a set of conditions that enable us to assume a more differentiated and distantiated stance to these ambiguities. At the same time, the dissertation illustrates how the societal surfaces as an overpowering and unfathomable problem.

2 THE HISTORICAL DIFFERENTIATION

Any chance prescription initiated by random participants who happen to make this prescription apply to others in social intercourse is not central here. What is of prime importance is the prescriptive level that asserts itself in the reciprocal prescription that takes place in social inter-

course and interaction as *unavoidably binding* for this intercourse. The dissertation elaborates the level upon which the social bond *generates sociality.* The current situation exists on the basis of a quantum of history that can make its presence felt implicitly or in 'sublated' form.

The route that I have chosen in order to gain a certain internal distantiation from the social bond and which facilitates a certain overview of it is, therefore, the path of *historical inquiry.* Through the untimeliness of the long perspective of the past, I attempt to create an untimely distance to the unsurveyability of the present, so that certain significant features of the present can be placed at the fore and less significant features can be allowed to pale into the background.

With my point of departure in the central and significant events of the past – researched partly through primary and partly through secondary sources – I articulate a protracted perspective of the past that consists of gradual displacements and dislocations. The perspective spans from Ancient and Germanic accusative justice to the present day.

The examination in question covers a past that appears as a boundless succession of *events.* It concentrates on the constant upheavals of the past and the departures that each of these implies, together with the minor, at times almost imperceptible, dislocations that they cause when they alloy themselves to the antecedent sum of actions and events from which they themselves have emerged. The inquiry presents a past that bears the character of a continual addition, or a *re-accretion,* the common mode of being (or 'historicity') of which has been a *microtransformativity.*

The inquiry further aims to establish how, in retrospect, we can expose a systematism in this continual transformativity. The dissertation accounts for how, in the past thus described, the new has continually been added to the already existing, so that aspects of social praxis and interaction – which in retrospect appear as formerly implicit and undifferentiated – have gradually been articulated in an increasingly specific way, insofar as they have been presented as considerations that must explicitly be taken into account.

In the dissertation, I take an interest in a past that proves to be a process of continual supplementation or accretion; of the continual addition to the old which unfolds that which was previously contained in latent or embryonic form, thus making it clearer and more pronounced.

At the same time, I demonstrate how it is that former processes of articulation can be conceived of as a dividing of that which was formerly not in any way separate. This process of continual cleaving and grafting has resulted in an increasing differentiation and refinement of aspects that were formerly conflated, and taken into account in connection with other aspects. The microtransformativity of prehistory has been systematised in such a way that it has taken the shape of an unceasing gemmation, which is at once both a process of *articulation* and *differentiation*. In this process of articulation, that which is added unfolds the old, and in so doing, makes the past explicit.

This process of differentiation has continually been at work; indeed, is still at work today. Not only does the process remain unconcluded in the present, it is in principle unending, inasmuch as the undifferentiated always allows of further, continual and more refined differentiation.[i] The inquiry thus covers a past that has the character of a *multiple and unending division.*

In spite of this, I work out how it is that certain individual events begin to form more general, slowly developing patterns when connected with a number of other events, each of which implied a displacement. In each of the four parts of the dissertation I articulate, in the context of an examination of a range of past events, *a general systematism* that implies an unfolding and refinement, a relative *autonomisation,* which – in a process of unfolding – at the same time iterates or makes explicit a single aspect of a social praxis that formerly lay undeveloped and implicit.

The first half of Part I, "Justice and its Decisions" articulates an initial social interaction and commerce promulgated through ancient common accusative justice and customary law.[ii]→ In the second half of Part I, I explain how a pronouncement of truth, originally incorporated in and closely related to prescriptive decrees of right, was further secreted and became irreducible in relation to justice already in the world of the ancients. I further illustrate how, in the course of the Middle Ages, the exposition, enunciation and pursuit of a form of truth which was supposed to

i In so far as an action or occurrence that takes place can be conceived of and understood as an act that makes a difference in relation to the past in one or a number of ways, it can be characterised as an event. Any transformative accretion can, as a matter of principle, be considered as an act that introduces new, critical differentiations or divisions of – or into – the established order.

reveal what was the case and establish it as an irrefutable fact was recognised, institutionalised and conceived of as universally binding.

In Part II, "Law and its Partition", I demonstrate how, already in the course of the Southern and Central European Middle Ages, Law was divided and presented as an independent system, binding social intercourse and interaction. Subsequently, I demonstrate how it was that the Law in this form began to assume its overpowering and ever-present status in the course of modern times. By virtue of the fact that it was no longer sufficient to make manifest the legal boundaries dividing the permissible from the forbidden, but also deemed necessary to *intern* members of society who had transgressed these boundaries, the modality and effect of the Law was developed more unequivocally in certain respects than hitherto. With the beginnings of modernity, the Law had attained an unassailable status. This had a tangible effect in the form of, among other things, the working out and laying down of a number of Constitutions. That the Law became independent, overpowering, unassailable and of crucial significance meant that a general transformation of social intercourse took place. Social intercourse was endowed with a determinate foundation in the shape of the Law. It was based on a set of openly formulated universal and universally binding commands. This fundamental change had to be confronted, even by those who wished to break the social contract.

Part III, "Discipline and its Surveillance", shows how – with the advent of modernity – certain aspects of social praxis became *disciplined* and what happened when a disciplining of behaviour was cultivated. I then proceed to account for the way in which discipline necessitated improved *surveillance* if it was to be essential and effective, and how in time it was made complete by surveillance. I also describe how the

ii That the law is archaic and later has new accretions superimposed upon it does not mean that primitive common law disappears. On the contrary, law remains a vital part of social interaction. In this sense, the articulation of common law remains important. Accusative justice and common law established primordial and highly differentiated rituals for concrete solutions to – and the expedition of – continually resurfacing conflicts. These rituals have continually been revived, and with the concrete mutual interpenetration of the primitive and social dislocation that they represent, are re-actualised in current widespread mediative practises to a higher degree than has been the case for a long period of time. Today, justice, with its apparatus, makes its present felt, albeit on a new plane.

increasing dissemination of discipline came to expression through the rationalised disciplining of institutions in which maladjusted elements had formerly simply been interned. The propagation of discipline continued, until it came to have a thoroughgoing influence on social praxis in the first half of last century.

In Part IV, "Governmentality and its Economy", I examine how – throughout a protracted prehistory, but first effectively with the beginnings of modernity – the government of others began to be conceived of as an activity possessed of its own inherent logic. I explain how this governmentality – which increasingly took care of both collective and individual welfare, only to take over the complete administration of these – subsequently achieved the status of a total, overpowering and self overpowering rationality. Parallel to this, there was an increasing awareness of how government, if it were to be optimal, had to model itself upon the object it sought to administrate, taking the inherent logic the object exhibited into account in the effort to govern it. Continuing in this vein, Part IV further demonstrates how *economy* became the clearest example of a form of social exchange, possessed of so independent a character that government had to abdicate responsibility for its administration; every effort to administrate it being doomed to come too late. Finally, I suggest that the new systematism according to which the interchange and interaction of the social net's disparate elements is currently being organised, is that of *negotiation*. I demonstrate how it is that the interaction between the particular articulated or divided elements of the network has begun to be organised within the framework of a systematism of negotiation.

Just as the dissertation does not concern itself with reality as such, the various parts of the dissertation do not examine what was actually done in any given period. The question is not that of attempting to unearth what it is that once was thought, intended or even sought after in the widest sense. Instead, the various parts of the dissertation describe a systematism that, with the benefit of hindsight, must be assumed to have had a determining effect on that fund of events that have been included, and has implied that precisely these events and not others occurred. They collectively describe the prescription that must be assumed to have taken place, affecting a field of events that are widely spread in time and space.

While each part works out a systematism, collectively they suggest how the different systematisms conflict with each other; how they

utilise, interpret and introject each other, each in its respective context. In my analysis of the events of the past, I seek to read a certain regularity or pattern into them, which demonstrates how it is that certain forms of social intercourse, which single themselves out from the dominant forms of the time, surface and take on a position of central importance. The relevance of the inquiry for the present is underpinned by a consideration of how it is that the formerly dominant forms of intercourse uncovered in the analysis still have a bearing today. Each of the formerly dominant patterns is only ever provisional, in so far as it competes with, interplays with, and determines the other patterns described, and thus plays a role in the shaping of a new, unprecedented and seemingly unsurveyable pattern. Individual patterns continue to have an effect only by virtue of the fact that they contribute to the formation of new, general, relevant forms of social intercourse.

The history of becoming that the dissertation describes does not, therefore, take on the form of a cleaving off that identifies and isolates autonomous areas (or for that matter spheres or 'bodies') that single themselves out and distinguish themselves clearly and distinctly from others in an orientation around their own, unique nucleus, which would mean that they were able to meet each other externally or 'head on' as it were. The process of articulation and differentiation that the dissertation describes represents the refinement of the particular intrinsic logic of each structural system; systems that have already affected each other reciprocally and continue to refract, distort and disturb each other. As opposed to accounting for the secretion of new closed systems, whether primitively substantial or actively self defining and self producing, the dissertation reconstructs the coming into being of a range of *open systematisms*, which take shape by virtue of the fact that they reciprocally incorporate, and affect, each other. The dissertation iterates the evolution of a *division of labour* which never reaches a point where the secreted or cleaved parts enter into an external or extraneous relationship with one other.

In my presentation of a past in which events continually cleave themselves to the already existing and transform them so that the undifferentiated and implicit in them is articulated and made explicit, I present a history where the given is never inevitable or incontestable, but must be restated and reproblematised in accordance with the new refractions engendered.

In this way, the dissertation can be seen as a coherent study of a development in the ways in which we *relate*. I articulate how social intercourse and interaction represents a continual process of relating to already given central problematic fields and an attempt to come to terms with them. I determine the unique forms that this 'relating to' has taken through the ages. I describe the problems that rules for relation engendered and made central.[i] To the extent that in 'relating to', one continually relates to oneself as immediately present and problematical – or as something that in principle can be posed as a problem – and in so far as one has recreated or re-formed oneself as problematical, or posed oneself as a possible problem, the dissertation may be considered as a study in the development of *self relation*.

In this way, the dissertation may be read as an integrated, coherent study in *social reflection*. I examine how the social as such turns in on itself, re-examining and reassessing itself in the light of the new refractions its fractured mirror reflects. The articulation of the level on which the social turns in on itself and reassesses itself in openness, so that a new form of obligation or normativity emerges, is the central preoccupation of the dissertation.[ii] The point is to describe the social's continually working reflective appraisal of itself; its *reflective judgement*.

With this approach to history, I attempt to lay bare the way in which even the most seemingly insignificant social praxis incorporates thought; how it is a *reflective* praxis. I highlight the way in which the social praxis described has never been an undisturbed, static or homogenous habit or custom, but proves to be a procedure which must continually be subjected to revision and reconsideration; that must be restructured and reassembled if it is to function. I also demonstrate how it is that we begin to reflect as soon as we act upon and react to the actions of others. In

i A dimension of *meaning* or *understanding* (an account of how the world is sensed and construed so that it takes on a determinate significance) is not explicit as an independent dimension as such. Such a dimension is, however, present throughout the text in the dissertation's articulation of self-relation, even if a dimension of meaning in the form of a generalised and radicalised version of the hermeneutic "as if" never appears as a dimension that becomes present to itself as an unbroken continuum. Meaning is articulated rather as a *continual reiteration*.
In this way an *existential* aspect is present at all times in the text; not in the form of any constitutive subjectivity, but rather in the form of the *relating to* here described.

ii The dissertation thus elucidates history as more than mere contingency; that, indeed, history bears in itself its own form of historical necessity.

reflexive praxis such as this, we live with – and relate to – others without our being able to take a shared, common, unifying Reason or common sense for granted. One can, therefore, speak of a *coexistence without common sense.*

Inasmuch as a fundamental reflection in and on social praxis is inherent in social praxis, it bears within itself the inherent tendency to philosophize. Because there is a continual iteration and reiteration of problems within social praxis, social praxis itself is always involved in and opens itself up to philosophy. This level of reflection – where problems of a fundamental character are posed, arising within and emerging out of social praxis – I consider *the fundamental philosophical level.* It is the 'place' from which all philosophy springs, and the place to which it returns. Philosophy understood in this way is therefore essentially practical, but – and this must be noted – only as reflection.

In so far as I describe this level of reflection, I contend that there is an *irreversibility* in history; an irreversibility that is of an entirely different kind to that which the unequivocalising teleological categorical conceptual frameworks that perfectibilism and ideas of progress allow us to conceive of. I demonstrate how it is that history has been driven forward irrevocably behind the backs of the actors that have appeared on its stage, since actions and events have been alloyed to those already in existence so that only the actions and events that – often quite unintentionally – have positioned themselves in relation to, and have processed, the existing central problems have been able to 'survive' in so far as they have left their mark in the form of epoch-making events, which together have engendered new forms of social co-operation and communication. The later formations of a history of this kind contain a more comprehensive (or concrete) rationality, in so far as they are able to take account of and determine the problems that earlier formations have handed down to them.[i] The movement of articulation that the dissertation sketches is thus a history with the character of an irreversible movement of reflection.

i In this sense, the later formations must necessarily be more fundamental. They will, unavoidably, in all respects described, incorporate more than the earlier formations and 're-establish' them, as it were; they have to be more inclusive and "concrete" in the Hegelian sense. This, however, by no way means that concurrent with this accretion there cannot be a loss of articulation and reflexivity in respects other than those accentuated.

In this way, the process of differentiation described contains within itself an infinite and immeasurable *growth in reflexivity*. If a range of events is analysed, it is also possible to glean something of this growth in reflexivity. A growth in reflection of this character can in turn be mirrored in a range of other concurrent and parallel chains of events. Because the respective sets of occurrences are reflected in, refracted by and mediated by each other, they also add something to each another in a manifold of ways. They reflect, re-reflect and superadd ad infinitum. It may be the case that history is not rational, but with an unforgettable if only partially retrievable intensity, reflection and thought pervades it.

The unceasing growth in reflection and reflexivity means that historical analysis must necessarily be reflexive, as it composes itself through itself, ascertaining its own status, confirming and gauging its own assertive conditions and its own power of enunciation. It must, in its self contemplation, take account of and re-mirror the very relation of our reflection on history as being a reflection that takes place within – as dependent upon and reflecting itself in – the unending growth of reflection and reflexivity. It must, with unbending gaze, make sure that it does not come abreast of, and embrace, history's reflection, but – situated as it is within history – give it a particular redescription that can and will reduce it in certain respects. Historical reflection must re-reflect that we – in reflection, historical or ahistorical – do not back out of the cave, but are compelled to begin our flight *into* the dusk.

The historical analysis laid forth cannot, therefore, conceive of itself as accounting for or narrating history in its entirety. In the course of history, there has always been an original loss. In the fullness of time, there have been attempts to take actions that have either proved impossible or have left no trace, which have not been reincorporated and developed on; there have been efforts that one could have – indeed, perhaps should have – thought out and initiated, which were never even conceived of. That which has not been handed down, that which can no longer make its presence felt, is inaccessible. In this absolute sense, history is irrevocably and undeniably the history of the conqueror, and it is impossible to compensate for that which does not prevail. It is in this radical sense that we are able to understand only ourselves. The rest is – necessarily – silence.

Insofar as the dissertation seeks to unravel a history that still has a determining influence on the present, it inevitably adds to – and bears

out – this history of conquest. The dissertation does not conceptualise the present, neither does it seek to open up a compensatory history in any absolute sense. Instead, it lets history and the present meet by rendering the coming into being, or evolution of, a *prehistory* that asserts itself in the form of our own, unavoidable *present*. There is a higher prehistory that is not past, and of which we are all a part. I do not want to rehabilitate an elapsed or lost history; it is this, if not ever present then at least all pervasive, prehistory that I have sought to articulate.

In this way, it becomes clear that historical analysis must understand itself and relate to itself as a particular, determinate, limited self presentation and process of self recognition. Historical analysis is an activity in which the analyst accentuates certain features of history at the expense of others, because, through a process of mirroring, he projects certain facets of his present onto the past. As the analyst mirrors the already reflexive context in which he is situated and which constitutes him historically, this context is refracted and articulated in a way that facilitates a differentiated relating to – and reflection upon – certain of its constituent features. Thus, the examination that the dissertation seeks to conduct attempts to bring past and present, historical inquiry and self presentation together without depletion, as part of the general effort to clear a space for a reflexive *relating to* prehistory; a prehistory that has already emerged, become, or come into being *reflexively*, and which asserts itself as a simultaneity of all too close a proximity to be recognisable.

The crucial criterion for an examination of the kind proposed and undertaken in the dissertation is, therefore, the extent to which it is able to relate to and to construct a systematism which, by way of retrospection, would be capable of producing a conclusive elucidation within a comprehensive field of historical events, which bears witness and testifies to how it is that one has related. The primary obligation to which the dissertation binds itself is that of the determination of truth as a process of *disclosure*, which at once unifies and contextualises. In so far as the dissertation draws knowledge that has survived and been handed down together and measures this knowledge, it discloses new contexts that demonstrate the way in which there has been a comprehensive reflection in history. The contexts that the dissertation establishes are to a certain extent speculative; but the speculation is as well founded as is possible

speculations, a speculation for which there is full collateral in the historical material.

To the extent that the dissertation seeks to read off and to iterate a systematism that applies in and to a whole gamut of events, but which cannot be given independently of, or extrapolated out of these, it does not gravitate around a central *thesis* in the traditional sense. It does not postulate or posit a universal, independently expoundable, controversial statement for which it asserts compelling grounds and marshals arguments to convince us of the consistency, truth and applicability of; it does not confine itself to a certain, clearly delineated and closely specified area of expertise in an effort to examine the respects in which its thesis actually applies, so that – if all the required conditions are met – it can bring our knowledge of the area in question a decisive step forward. No, instead it seeks to explore and to work out transverse perspectives that assert themselves in spite of, and athwart of, traditional, hermetic theoretical constructions and areas such as these; it seeks patterns and formations that can suffuse and integrate these constructions – patterns and formations that contribute to the making of such theories. And in thinking concretely or in context, I believe to have brought existing knowledge and science a decisive step forward in a number of ways. I further insist on the effort of bringing science forward by contending and demonstrating that the scientific itself is possessed of forms other than the merely traditional, centred as they are around the testing of a thetic universality; the scientific is also concrete reflective research.

If reflexive activity is formulated into a set of universally applicable postulates comprised under one designation, it is misconstrued. Reflection is thus misinterpreted as metaphysical; as an attempt to legislate. The notion that the real allows of direct description in thetic form is, perhaps, as Nietzsche suggests in his critique of metaphysics and morality, the fundamental error of all philosophy, which – among other things – has had a fundamental and pervasive influence on the modern notion of the scientific. If one prefers to speak of theses in connection with the systematism outlined in the dissertation, then one should do so in the original ancient Greek sense of the word *thesis*; that is, in the sense of taking a measure of the world, and relating to the measure taken, thus enabling it to emerge in a certain light; a measuring which is now no longer understood as an ontological determination, but as a historical ordering.

On a general level, the drawing of a unifying perspective that the examination represents demonstrates that the obscure and unavoidable present – which has a determining effect on us – does not form a present that can be conceived of as a contemporaneity as snch (a being, happening or existing at the present moment); it is rather a simultaneity (a being, happening or existing *together* at the present moment) – that is, a *co*existence. The present is an interim in which we are located between times or ages, and among various forms of temporality, which exist alongside each other. We move and participate in different times at the same time, and in this way we never found or constitute a subject that is identical with itself; but 'we' – as the designation of a collective – is the difference, we *are* the difference – notably in the sense of our being different from each other and ourselves in certain specifiable respects. The difference that the 'we' constitutes, or the differences that *we* constitute, is – in a very general sense – precisely that which the dissertation seeks to elaborate. This heterogeneity constitutes, perhaps, a condition for the establishing of a differentiated historical knowledge, through which we can gain a distance sufficient to enable us to turn towards – or in on – ourselves. The dissertation reveals and renders a simultaneity of different times that have no specific present (or nucleus) as referent; we are currently living out an infinitely – but not fully – reflected simultaneous existence withont common sense.

3 POINT OF DEPARTURE IN MICHEL FOUCAULT

The specific springboard for the historical inquiry and analysis of the simultaneity which draws these together into a nnifying perspective was worked out in the course of a long acquaintance with the thought of Michel Foucault. In the growth of this acqnaintanceship, it became clear to me that Foucault's work could be understood as one protracted examination of the insistent social reflection of former times, and a reflection upon how this reflection had left traces or marks, and still has a determining effect on the current social bond.

This point of view continued to take shape and was consolidated during a long stay in Paris, where I was able to work at the library at *Centre Michel Foucault*, which houses a collection of otherwise inaccessible

texts, interviews and unpublished material by the author. That I was afforded the opportunity to listen to otherwise inaccessible tape recordings of Foucault's regular lectures at the *College du France* recorded in the years 1976-1983, and able to consult transcriptions and recordings of various lectures that he had held around the world, proved to be particularly decisive.

At first glance, Foucault's development through his major works seems to be marked by several shifts in point of view and changes in levels of analysis. These displacements have spawned a number of attempts to define conclusive departures that might mark boundaries between the more general phases or periods of his work. If, however, we include Foucault's oral statements in an assessment of his work – in the form of the various interviews he gave at regular intervals, and also, perhaps even more significantly, his lectures – we are confronted with a susurrate yet more insistent voice than that at best only hinted at in his published works, and which casts light on a host of connections which, though difficult to detect, enable us to fill out the lacunae in his wider discourse.

In this sustained, largely self-addressed discourse, it becomes clear that the commonly construed breaks in and periodisations of his work turn out to be incisions and categorisations that serve only to veil a more consistent line of ever on-going development. In the course of this development, Foucault continually adds new elements to the former, so that the individual elements are transformed as the collected body of the works grows. He persistently returns to earlier writings and statements, not in an effort to disregard or reject them, but rather to revive, reconsider and reincorporate them, and through this process of refinement, unfold new aspects. On closer examination, it becomes evident that Foucault's thought constitutes a perpetual self reassessment, in which he adds the new to the old, thus retailoring and reconstructing the utterances in the corpus of his work, so that the centres of gravity shift, enabling aspects that had hitherto remained largely dormant continually to unfold and become explicit. Rather than there being a revolutionising of the body of Foucault's work through a process of rejection, there is a constant gemmation in which past statements are perpetually reconsidered and revised, only to find new articulation and a greater differentiation.

Rather than constituting a clearly delineated body of works divided into a range of separate and independent parts, Foucault's

thought thus appears as a single context shot through with criss-crossing threads that are internally related in a number of different respects. It takes on the character of a *systematism of open relations.* In this systematism, depending into which further context the traces left behind by Foucault are placed and read, certain connective threads emerge as being of primary significance, in relation to which all others are ordered. The pattern that Foucault's continued reflection proves to form, and the location of this pattern's centre of gravity, are dependent upon the wider context in which they are reflected. It is, however, possible to reveal certain general patterns, and to attempt to ascertain certain centres of gravity in this continual process of displacement.

In the dissertation, I am concerned with the constantly *reflective* Foucault with whom I believe I have become acquainted. I utilise the remnants he has left behind, working them into the context of the problem of the current social bond, reflecting on them so that they order themselves in a determinate fashion. My motive is, of course, that through the studies described, I discovered Foucault has something of crucial importance to contribute in this connection. A point of departure in the thought of Foucault, if supplemented and extended, accommodates an approach to the problem at once both sufficiently specific and broad and flexible enough to be enlightening. It facilitates the completion of a widely disposed historical analysis of social reflection out of which the current, differentiated social bond has emerged or come into being. In my rereading of Foucault, I demonstrate that an interest in him need not be purely philological, and can appeal to a wider circle, insofar as my rereading be deemed a coherent and ambitious attempt to reconstruct the collected social history of modern society in a fashion that makes a new and surprising overview possible. At the same time, Foucault works out a new notion of what it means to write a comprehensive concrete social history, indeed, of how such a history can be written at all.

One could say that there is a mutual dependence between the treatment of the problem in the dissertation and the dissertation's preoccupation with Foucault. Without the social and historical problem I have been at pains to sketch here, the concern with Foucault would – on the one side – be empty and irrelevant; but without the specific analytical approach that the concern with Foucault accommodates, the diagnosis of the present and the historical examination would – on the other side –

be blind and without orientation. There is thus a fundamental reciprocal reflexivity between the dissertation's basic concern and its point of departure in Foucault. The new context that emerges as a result is more than the sum of its parts. Indeed, an entirely new pattern takes shape. This pattern is possibly the most significant of them all.

As a result, the perspective on Foucault's writings is displaced in relation to the points of view established in the greater part of the literature published on him and his works to date. A transformation in approach of this kind allows us to abstract from, and to resituate, a set of traditional difficulties within the field of existing research on Foucault, while at the same time generating a new set of problems.

The literature on Foucault that has attempted to deal with his work in context to date is – when considered in relation to its source – surprisingly traditional in approach and unreflected in relation to its own frame of reference. This is especially true of the literature of book length. With its starting point in the 'major' works of Foucault, this secondary literature seeks, for the most part, to re-establish the chronological development in his works from beginning to end. Their central concern has been to situate Foucault's authorship as a particular event with a definite content that occurred once, and has been concluded. His authorship is considered as a pre-packaged, delivered item that has to be defined and understood, weighed up and eventually criticised before it can be deemed an actual event as such. The concern of this dissertation is different. The intention is to demonstrate how Foucault can continue to be our 'contemporary', how the tracks he left can still be *simultaneous* events, already before they are past events.

The traces left can only become present events if they are incorporated into a new context and reiterated in a new fashion. Considered in relation to the existing material 'on' Foucault, my main contribution is the aforementioned displacement of perspective. I do not deal with Foucault's works as such – this is not my subject – and I do not, therefore, treat the same object as the vast body of existing literature *on* Foucault. Instead, I am concerned with Foucault in order that – as far as possible, and to the very extent that – advantage can be drawn from him in my specific context.

In order to maintain and unfold the concerns described, the dissertation has to zigzag back and forth through the individual works of

Foucault, in each case attempting to draw out the specific parts relevant to the illustration in question. The method usually involves a rearticulation of the significant facet, through its integration into a new context, which in turn elicits new aspects. On closer inspection, the aspects thus exposed do not immediately appear to be in any way alien to previous facets, but something already implied by them, albeit often in unarticulated form.

In movements of this kind, which are transversent when seen in relation to the superficial chronology of publication and in relation to the 'major' works, I seek to reconstruct Foucault's collected authorship so it appears as a succession of coherent considerations and clarifications of the chief problem sketched.[i] The works of Foucault are treated of to the extent in which they are relevant for the perspective laid out; which implies that sections of his work usually considered peripheral are on occasion emphasised, while other more frequently invoked passages are passed over in a telling silence.[ii]

My approach to Foucault involves a continual supplementation of his perspectives where they seem deficient, and where it seems opportune to do so in relation to the central concerns of the dissertation. I take the liberty of reconstructing Foucault's thought in the presentation of independent historical examinations that fill out the lucanae in his own examinations. In so doing, I add new features and aspects, while allowing myself to think on in the vein and through the perspective opened up by them, in so far as I speculatively suggest implications that lay in his work in embryonic form; implications that he himself may well not have been 'aware' of.

The revisions and additions introduced in the dissertation do not represent a clearly delineated and well defined addition to a clearly marked off pre-existent area or corpus; on the contrary, they form an open-ended supplement to an initially indefinite number of statements, the boundaries and coherent context of which are not given beforehand.

i The dissertation thus offers its unique contribution to the traditional body of literature on Foucault; by demonstrating that Foucault can and ought to be read in a way different to that in which he is usually read, I show that a coherent perspective of the kind described here can only be maintained if his thought is treated as an open dispositional arrangement. The analyses of history and society put forward are thus bound up with a theory of textual interpretation.

Insofar as a clearly defined, closed totality has not been given, that which is affixed alters the meaning of that to which it is added, transforming the context that even its smallest parts are integrated into. We can thus speak of an addition that changes 'everything'. In relation to Foucault, the new in the dissertation also becomes 'the Whole', or – more precisely – the *context*. With regard to Foucault, the dissertation's independent contribution consists in the formation of a new, irreducible systematism that endows the individual integrated parts with new meaning. The chief aim of the dissertation has been to establish a new structure that can emerge in its own right, and can be recognised as such.

Just as it demonstrates a pronounced lack of interest in the clear demarcation of the boundary between the authorship that is interpreted on the one side, and the interpretation and what it contributes on the other, the dissertation pays no reverence to an 'original' or 'real' Foucault. It seems quite plausible that any attempt to loyally reproduce or summarise a thinker who made a virtue out of constantly displacing his analyses

ii In the mainstream secondary literature on Foucault it is, for example, often emphasised how, in the course of the 1970's, Foucault began to concentrate his attention on power and the exercising of power, and to concern himself with these activities to such a degree that at times they appear to be an explicit and gravitational thematic in his studies. Neither the question of the power-thematic and its 'sudden' emergence, nor the problem of power in general have the immediate function of a central organising principle in the dissertation. The secondary literature's treatment of Foucault, both the 'positive' and the 'negative', is predicated on the somewhat problematical premise that the problem of power is present in the works only when it surfaces as explicit. At the same time, it seems problematic that there is often a tendency to read Foucault as operating with a general ontology of power from the point where his analysis of power surfaces. According to this view, all acts are understood as different kinds of statement of power.

In contrast to this and by choosing another approach, the dissertation seeks to demonstrate the way in which Foucault's concerns are anti-reductivistic. Through this approach, I illuminate the background for power's being able to emerge as a general ontology for our existence. I indicate how power and its exercise can first begin to function as a general foundation for our existence only when it has been cleansed and cleaved off as a unique aspect of social intercourse. This occurs only relatively late, with the advent of early modernity. The historico-social analysis undertaken in the dissertation could be read as a means of articulating and seeking to clarify the character of the exercise of power at different times in a differentiated fashion, without maintaining that everything – in the final analysis – can be reduced to power; without maintaining the *omnipotence* of power. Read in this way, the dissertation can be construed as a coherent study in the chief displacements in forms of the exercise of power. The work that the dissertation entails does not, therefore, address the mainstream power-thematic, but rather displaces this onto a new level.

and statements would be fraught with insurmountable difficulties. It is difficult, therefore, to take a loyal stance on Foucault in any other way than going beyond him. In this sense, the demand for loyalty towards the 'original' Foucault ends up being a misconceived loyalty, and the alleged illoyality a lack of reverence for no-one. Furthermore, it is difficult to see how one could demarcate oneself and one's own contribution clearly in relation to what first emerges as a coherent context only in the interpretation undertaken. A specification of where the demarcation between Foucault's thought and the dissertation lies is irrelevant to the general aim, and the endeavour to plot such a boundary unproductive, as it would constantly cut across the transverse connecting threads the dissertation seeks to trace. It would mean losing time going astray on a side track that leads away from the matter itself – it would deflect from the central endeavour: the outlining of a coherent historical perspective on the present social bond. Worse still, any such endeavour is doomed to fail, as it is simply not possible according to the given conditions. Such a drawing of boundaries would – in the current context – be an artificial construct that would render the work impossible. If the demand for a demarcation of this character is maintained as essential, a project of the kind undertaken in the dissertation would have to be deemed utterly unrealisable.

A drawing of boundaries of this kind – indeed, *demarcation* in general – plays a fundamental role in the traditional idea of the scientific, and in the science practised on the basis of this conception. According to this notion, science sets itself apart from the world by continually subjecting it to a critical judgement in which an unceasing process of discrimination takes place; a discrimination between that which must be accepted as binding and that which ought to be rejected. Through the wielding of critical judgement in which the boundaries dividing that which belongs to the field of science from that which belongs outside it are continually being drawn, the scientific critical subject is founded. At the same time, the establishing of what it is this subject represents and the determining of this subject's unique contribution are also achieved. There are, however, other ways of setting oneself apart and distinguishing oneself.

In the dissertation, I have chosen a form of distantiation different to that achieved in the self-affirming moralisation of traditional

critical science; namely, that of *displacement*. With the displacement of Foucault, the entire question of what is essential in science and research is opened up to debate. Is it a matter of establishing knowledge that allows of confirmation and reiteration (and which, at the same time, separates and demarcates itself from all former knowledge)? Or is not the effort to discover new patterns that allow previously unknown connections and contexts to emerge – a research that leads to conclusively new experiences – the essential driving force here? Is thought attempting to establish what there is and who I am the most essential thing in science and research, or is it not sooner a reflexive thought that seeks to 'see'? By its very existence, the dissertation pleads for the latter of these possibilities.

4 THE DISPOSITIONAL ANALYSIS

The point of entry into the thought of Foucault is, in this instance, primarily his reflection upon, and revision of, his works that he engaged in during the course of the 1970's. It was here he worked out a general method of social analysis, namely the *dispositional analysis* or *dispositive analysis*; it was here, too, he established a number of historical outlines that I proceed to highlight.

With departure in Foucault, we can understand a dispositive *(dispositif)* as a general systematism which can be revealed in a range of social events, which – at the same time – brings these events into a certain relation with one another; as a regularity of common relevance which, in spite of the individual agent's motives and intentions, makes itself apparent in a field of social actions and occurrences. A dispositive is a connection of relevance between a range of social actions and occurrences that seems to have come into being through these events, so that one can, retrospectively, show how it has had – and continues to have – a determining prescriptive effect on them.

When a dispositive is established in social analysis, a social structuring which has come into being socially – and which is of a general, common relevance – is revealed. The analysis demonstrates how this structuring has already had a prescriptive effect, inasmuch as it has brought about the tendency for certain kinds of social event to take place;

it demonstrates, too, how this structuring contiuues to have a determining effect, as it accommodates certain kinds of event at the expense of others. By dispositive, we can understand a socially established apparatus, which manifests itself by taking into account or bringing into effect a certain tendency or disposition towards particular kinds of social outcome. The dispositive, therefore, has a determining influence, yet orders and deploys without determining completely. This kind of structuring is a structuring that is felt by virtue of the fact that it leaves traces in the ways in which we relate to others and ourselves. The dispositive is not a causal determining factor; it merely points to a general tendency or trend.

Thus, with the dispositive, a new common level of prescription is generated; a level that has come into being through a series of analysed, individual prescriptive actions and occurrences, and which continually asserts itself in its determining influence on what it is that can be said, done or imagined. As a product of analysis, the dispositive comes into being as the complex response carried out in a historical situation. The dispositive seems to have a critical influence, in that it outlines the way of *relating to* that has been implemented in the concrete historical situation; that is, the way in which the situation has been dealt with, coped with, or assimilated by its being *related to prescriptively.* The relating to generated in the dispositive takes on the status of an incontrovertible and unavoidable 'reality', to the extent that the dispositive leaves unmistakable traces in the way it forms sociality's (already prescriptive) activities. The dispositive's influence is absorbed into and becomes embedded within the institutions, thus reshaping them; but it undeniably and incontrovertibly effects the behaviour of the individual, forming his perception of that which happens or occurs.

The dispositive is, on the one side, an 'ideal' entity, insofar as it bears the character of a response to the challenge contained in previous occurrences; a reply in which certain outcomes are prescribed without their being fully determined or in any way absolute or hegemonic. But on the other side, the dispositive is a collectively generated and binding idea that is 'given' to the extent to which it is 'commonly tangible'. From the outset, the ideal existed only as a concrete, *present* ideality already realised in society's institutions and courses of action. If the dispositive is not an autocratic or *omnipotent* idea, as an already realised all pervading context it is undeniable, incontrovertible and unavoidable.

Inasmuch as the dissertation takes its point of departure in the utterances of Foucault, it articulates the aforesketched historical process of differentiation as the expulsion and coming into being of a series of new types of dispositive. Each of these implies the displacement of social intercourse and interaction onto a new level.

In Part I, the dissertation demonstrates how, at the beginnings of history, unresolved consanguine disputes and conflicts were regulated in a dispositive of accusative justice and customary law. It is already possible in Sophocles' tragedy *Oedipus Rex*, however, to detect how a new apparatus of inquiry that managed to establish *a new factual truth* began to assert itself and supersede the traditional authoritative form of truth that accusative justice had been founded on. After the tragedy of Oedipus had drawn the first programmatic outline of this form of truth, it became installed as a more stable apparatus in the course of the Middle Ages. This happened at first with the apparatus of juridical inquiry that came to be known as the 'enquête'. At a later stage, the enquête was expulsed, gaining an increased independence as a general unassailable form of truth in the new sciences that blossomed forth with the dawn of modernity. Starting with classical Greek tragedy, an increasingly independent apparatus for the enunciation of truth was in turn expulsed, divided and proliferated, which thereafter attained its own history.

In Part II, the dissertation explains how the dispositive of accusative justice and customary law was transformed, as in the course of the High Middle Ages a law dispositive began to be presented, which took on an increased significance when it dovetailed into the apparatus of internment with the beginnings of modernity. By way of introduction in this section, I explain the law's early origins in the period spanning from the High Middle Ages to the 17th century. Law in the modern sense first came into being with the presentation of an unequivocal designation of that which had simply been unproblematically presupposed in customary law. This initially occurred largely through the influence of the Roman Catholic Church. Law was originally presented as general, independent commands, as laws, insofar as the Church rediscovered, revived and transformed compilations of Roman juridical determinations and decisions, which in themselves had not had the character of laws. In time, the Law thus constructed became the general mode of appearance of, and basis of justification for, the Roman Catholic Church. The monarchical

power that surfaced in the Middle Ages appropriated the Law as a means of distancing itself from the unresolved rivalry of powerful men and asserting itself in the conflicts with the Catholic Church and its emergent law. Insofar as the monarchy assumed the Law as its mode of presentation and justification, it conspired in its further promulgation, so that, finally, it appeared as something it became necessary to relate to.

In the course of this development, the character of the law changed from referring to an orally orientated, unthematised, relatively diffuse presupposed agreement, to the presentation of a written, coherent universality. During this transformation, perceptions of time and change altered. Where change formerly could, by and large, have taken place unnoticed – as a slow, unthematised displacement of established guidelines – it now emerged as a clear break with what the former presentation had established. Thus, a modern perception of time came into being, in which change had to be made explicit and understood as renewal. As a result of the displacement described, legislative activity no longer appeared as a cataloguing or compilation, or a collection and fixing of a received series of individual decisions of customary law and the guidelines that appeared to have proceeded from them. Legislation became a *codification*; a collective and thoroughly considered stipulation of a new juridically applicable and legitimate universality. With the presentation of the Law, the first real distinction between public and civil justice took shape. With public law, a public sphere had been formed long before the 'primordial' civility of the bourgeoisie emphasised by Habermas. This Law's first public sphere was, however, initially representative, not critical. In the course of the development that presented the Law's central and coherent public code, a central highest authority was also established, which – remaining relatively unchallenged – ruled over a given territory. In this way, former common rivalry was at the same time fettered, and the continual violent conflicts within the body politic were marginalised to an increasing degree, pacifying civil relations to a large extent. Finally, violent conflicts were expulsed mainly to the frontiers where territorial powers collided; now in the radicalised form of war. In the course of the transformation thus described, the meaning of the word 'status' changed. *The State* no longer referred to the immutable, stable, harmonious state conceived of as underlying continual outbursts of – at times – violent conflict, but came to refer to the agents within

society who established and maintained peace and stability. The development described involved the displacement of the inherited problem of dominance and the closely related problem of the virtuous and good life of the members of society in the polis. In this way, new – apparently distinct – problems emerged. The rapid advance of the Law saw the problematic of dominance expulse a separate *problematic of power*. If the power problematic that had arisen was perceived with departure in the Law, new questions could be raised concerning the legitimacy of the exercise of power. Questions of legality and legitimacy were of crucial significance from this point forward. Concurrent with the formulation of these problems, questions about guidelines for the life of the individual – i.e. morality – were also formulated as belonging to an independent problem area. Efforts to address this problem were often also steeped in legalistic and juridical terms.

With the dawning of modernity, Hobbes' reflection upon sociality in purified form gave currency to the perception that law had thrust itself forward as an overpowering apparatus. According to Hobbes, coexistence and social interchange could first properly be described as a *civitas* – a commonwealth – if subjected to universally binding laws that all were duty bound to obey. Civil community thus changed character. It no longer appeared as a foundation that could be presupposed and relied upon, but instead took on the character of a coincidence of interests that must be agreed upon in the form of a contractual act of unification. At the same time, the community became an agreement that an established sovereign as founder of laws and society constantly had to struggle to uphold. With the Law having made its decisive breakthrough, and having taken over the status of social ossature, a *sovereignty problem* in the radical, modern sense of tbe word was opened up. This was the problem of how to found the highest, self sufficient and juridically unlimited authority, under the auspices of which – insofar as it spoke the language of universal command – alone a social context could come into being. The presentation of the Law as the backbone of the commonwealth had thus led to a change in the perception of the very idea of *authority*. With Hobbes, authority no longer appeared as an attribute with which social agents were endowed by virtue of their natural and patent superiority. Instead, authority was determined as a power that certain beneficiaries acquired by virtue of the fact that it had been transferred to them, or

conferred upon them, by others. Authority became dependent on an antecedent and unceasing authorisation. To the extent that the members of society authorised a central community-forming authority, they also recognised it, as they submitted themselves to it as subjects.

The structuring of reality introduced with the presentation of the Law was finally cultivated in pure form and truly established its monolithic and overshadowing status when the law dispositive was grafted into a newly arrived related dispositive in the seventeenth century. The Law and the new *dispositive of internment* worked together in the establishing and maintaining of a well defined and insurmountable binary boundary in the societal, which separated the permissible from the prohibited; that which belonged in the lap of the community from that which was situated outside it. This was marked by the establishment of the *Hôpital Général* in Paris. In Racine's neo-classical tragedy of the times, the limitations and fragility of the community that judgements of the Law and internment had erected and sustained had begun to be formulated.

The law has continued to assert itself as an overpowering, unavoidable and unassailable dispositive in the period spanning from the seventeenth century to the present day. The law dispositive has not only formed the inexorable mode of appearance of the modern kingdom, but has also formed the unquestioned framework of current democratic forms of government. At the same time, most of the current criticism of the critique of power is still formulated in the language of legitimacy and legality. Critique as such, therefore, has had considerable difficulty in formulating and upholding an alternative to the existing exercise of power it turns against without couching it in the very same legal terms.

Part II of the dissertation concludes with a further specification of the basis of the phenomenon which has asserted itself with a certitude of such monolithic proportions that it has taken on the character of a ubiquitous and all pervasive metaphysics. Here, the formalisation of judgement that arose with the presentation of the Law – which meant that judgement seemed to follow certain presented universal rules – is of central significance. With a point of departure in the reflections of Wittgenstein on *rule following*, it is possible to problematise the notion of how it is that we follow laws and rules that have been presupposed, since the Law was installed as a dispositive it became impossible to evade.

Through it, the presented law or rule has invariably appeared relatively unproblematic, as the basis from which the 'judge' could secure a foothold, and which established a fixed track that he could, indeed *had to*, follow. Furthermore, judgement itself has been understood as an instance of the application of the rules spelled out. Wittgenstein demonstrates how, in the final analysis, a conception such as this makes it impossible to explain how and why we have to continue to use a given law or rule at any given time in a way that seems natural to us. The radical implication of the interpretation of the rule or law that takes place in its application (a process in which an unlimitable hermeneutic 'as if' is imported) – is that it is misleading to think of the law or rule as an independent and self-identical entity which can form the basis of judgement unproblematically. Wittgenstein's discussion thus paves the way for another conception of the workings of rules and of judgement. According to this conception, the presented law or rule is no longer the sound basis for judgement it was presumed to have been, but something rather more modest; a *symbolisation* that serves to bring together, and lay bare, a regularity in judgement.

Part III works out how a discipline and surveillance dispositive emerged and achieved a dominant status after the presentation of the Law. This section starts with an explanation of how *discipline* gradually advanced within, and influenced, a range of selected traditional areas, and how, in penetrating them, it contributed to their initial constitution as institutions, bearing the hallmark of their own, intrinsic logic. This became clear in transitions of the provision for attack and defence that led from wartime armies to the standing armies of modern societies. It is also revealed in the slide from the apprenticeship and readership of the Middle Ages to the modern school. It can also be detected in the transition from the organisation of crafts and trades in guilds to an industrial form of production. These historical accounts are followed by a more systematic effort to formulate the common features of various forms of discipline that arose locally. Part III continues to elaborate the distinctive features of the discipline that emerged in various places within the social corpus, and which from here gradually began to emanate outwards.

Part III then proceeds to demonstrate how it was that the discipline dispositive opened up a problematic of surveillance. The introduction of a thorough and effective disciplining would necessitate a

continual surveillance of those who were to be disciplined. In the course of time, methods of surveillance were developed to a point where they took the shape of an actual *surveillance dispositive*, which merged with the discipline dispositive, giving it a new direction.

Later in Part III, an account is given of how, from the middle of the eighteenth century onwards, the discipline dispositive thus described gradually left its local point of origin and diffused out into the social corpus. This manifested itself, among other things, when discipline began to penetrate and transform the closed space of the *Hôpital Général* which had evolved as a result of, and expression of, the internment dispositive described in Part II. As a result, the new institutions of the clinic, the asylum and the prison emerged.

In its concluding phase, Part III demonstrates how discipline – together with a generalised *supervision* that functioned as a new regime of truth – had become an all pervasive and unavoidable phenomenon by the end of the nineteenth century. I sketch the new form of judgement of the social that emerged in connection with a disciplining which attained an all pervasive cbaracter. Witb the *norm*, a new species of collective social measure was introduced, which – in contrast to the Law – was not presented anywhere as such. The norm was a social group's collective measure of an 'appended' character, in relation to which all orientated themselves, without necessarily being able to live up to, or incarnate it. Concurrent with the emergence of discipline and its norm, a new problematic of social integration evolved.

In Part IV, the dissertation demonstrates how a new dispositive of the *rationality of government* arose; a dispositive that came to have a significant influence on everyday social intercourse by the middle of the nineteenth century, when alloyed to another new dispositive – *the dispositive of economics*. With a point of departure in these types of dispositive, it is possible to cast light on the cohesive power of a political rationality that has formed and influenced the modern *welfare state*, including all its paradoxes; not least its restless and unceasing effort to achieve security, combined with its ability to moderate itself and its will to adjust to 'realities'. By way of introduction, this section elaborates the working out of a *reason of state* as it arose during, and shortly after, the time of Machiavelli. The problematic of governance of Ancient times and the Middle Ages, expressed as it is in writings from Plato's *Seventh Letter* and Seneca's early

speculum for princes, *De clementia*, to Thomas Aquinas' *De regimine Principium*, and even to some extent in Machiavelli's *Il Principe*, was not – in the first instance – about being able to rule so that ruling itself could establish its meet place within a wider overpowering context. With the reason of state, however, anticipated in certain respects by Machiavelli, the government of others began to be perceived as an activity in its own right and with its own, intrinsic logic; a logic that separated it off from a whole range of other activities. Here, for the first time, an increasingly self-sufficient perspective of government arose, in which it was differentiated from justice, law and morals. Part II described how, as the apparatus of the Law became the dispositive that set the general tone, the early dominance problematic divided into two, hitherto unknown, problem areas; on the one hand a problematic of legitimisation, which allowed itself to be treated of within the framework of the rationality of law, and on the other hand a power problematic, which took on the status of a residual problem. Part IV proceeds to demonstrate how the logic of power began to be conceived of as a logic of *governmentality* at the point where attempts were made to articulate the problematic of the exercise of power as something independent of, and lying beyond the horizon of, the problematic of law, and with the attempt to work out the unique, intrinsic logic of the exercise of power itself.

Part IV then proceeds to account for how Foucault attempts to trace a protracted prehistory of the reason of the state and the governmentality it presents. The prehistory of the reason of the state begins with an early Jewish pastoralism, only to assert itself in earnest with a later Christian *pastoralism*, insofar as it distinguished itself from forms of governance typical of the ancient world. While in the ancient and even the feudal world the problematic of rule had primarily been a question of how to govern an already existing community as a whole so that its conflicts could be resolved and it could be steered safely through any crisis, with pastoralism, a new form of government emerged. In the instructions laid down for the Christian shepherd's tending of his flock, Foucault finds a new, detailed form of leadership, in which one not only had to care for the well being of the flock as a whole, but for the salvation of each of its individual members. With pastoralism, a form of leadership was implemented that continually revived, replenished and reconstituted the community that did not subsist beyond its leadership, right

down to its individual elements; a context in which the individual members, and especially the leaders themselves, were inculcated with the notion of sacrifice and self-sacrifice in relations of mutual care or servitude. Since pastoralism determined government and politics as a form of protective tending, which – at times – could result in a certain aggression of servility, in a number of respects it appeared as a forerunner of the governmentality that was expulsed and further developed in earnest in the reason of state.

Part IV then proceeds to describe the generalisation of pastoralism and the reason of state that arose during the centuries following the formulation of a specific reason of state. In step with this transformation, the new *governmentality* embedded in certain institutional structures was gradually dislodged, and began to diffuse out into, and to transform, structures of authority and administration in general. The 'state' that had survived and had been handed down, and which had been organised upon the rationality of law, was thus penetrated by the new rationality of government. It became *'governmentalised'*. As a result of this development, a number of previously unknown governmental apparatuses began to be conceived of. *Diplomacy* became a modus operandi whose central concern was with Europe's function as a precarious counterbalance between the newly emergent competing territorial states, and which, therefore – in this fashion – opened up an endless perspective of government. Similarly, the idea of – and the effort to implement – a comprehensive internal government of each of these individual states arose, which, it was believed, would optimise their ability to compete. This new, common internal authority was known as the *police*. The effort to optimise the function of society through the introduction of a thoroughgoing administration of it led to a dawning recognition of the *population* as a unity in a manifold, the well being of which became the central concern of governments from the middle of the eighteenth century. The recognition of this was expressed by, among others, the mercantilists, the cameralists and the French physiocrats. The discovery that the population was an entity the government had to secure the well being of, resulted in – and was further perpetuated through – the creation of public health and hygiene. In this new management of the population, humankind began to figure as a biological species characterised by a certain lawfulness, which management could study and affect. In this way,

government came to be perceived as a form of a power, the exercise of which had the human being's social biology as its chief object. Thus a new *'biopower'* took shape.

As the dispositive of the rationality of government gradually took shape and developed an increasingly overpowering character, it slowly and steadily became necessary to reflect upon its guiding principles and implications. At first, governmentality sought its guiding principles primarily within itself. Solutions to the problem of leadership had been sought through the introduction of an ever more detailed, comprehensive and optimal government. With the emergence of a *liberal criticism* of the existing governmentality, all former, largely implicit, guiding principles were thrown open to discussion. The new liberal rationality of government – the outline of which had already been sketched by the French physiocrats of the mid-eighteenth century, but which first achieved a position of dominance towards the turn of the century with the nascence of the political economy – argued that government should not seek its fundamental rationale in the effort to maximise management as had previously been the case, but should attempt to find it elsewhere. Liberal criticism stated that there were certain points on which governments would do well to abdicate responsibility, for the sake of facilitating the unfolding of these areas' own intrinsic logic; not only out of the conviction that it was inappropriate to regulate these areas, but because it was quite impossible to do so. Thus it was emphasised that political leadership at the highest level had to exercise self restraint if it was to be optimal. In the course of this process, it was increasingly stressed that economic exchange was a prime example of a form of social relation that should not be regulated. In the final analysis, *civil society* was thought of and cited as an area that fell beyond the pale of thorough regimentation, while at the same time it was seen as the example one must refer to when identifying the object of government and, indeed, the reason for government itself. Part IV, therefore, accounts for the development of the demand for *self-restraint of governmentality* by tracing the rise and spread of the liberal critique of this rationality; it also accounts for the evolution of an idea of the economy and civil society as realities that implied that governmentality had to exercise restraint and moderation. In this sense, a debate was initiated that still has relevance, and has not yet been concluded, today; a debate about the guiding principles govern-

mental rationality must follow. The friction between the traditional governmentality and the liberal counter movement laid the foundations for a range of *security generating measures.* Through the mild ambivalence of the dispositive of governmentality and its economy, a *new regime of truth* had propelled itself forward; namely, the boundness to a truth that has the character of a *trial* or test. By way of the dispositives of governmental rationality and economics, a new form of normativity thrust itself forward until it achieved an overpowering status. With time, there has been an increase in a boundness to a normativity that has the character of averageness, of *normality.* Concurrent with this, a new form of common *public 'sphere'* centred on normality has emerged.

The final passages of the dissertation indicate how a new *dispositive of negotiation* has begun to assert itself, with a modifying effect not only on the dispositives of the rationality of government and economics, but also on the apparatuses described earlier. Finally, the dissertation elaborates the temporality or historicity that discloses itself if the individual sections of the work are read in connection with each other; a temporality that distances itself radically from modern historicity. On the basis of this temporality, the dissertation returns to its starting point, in order to articulate more clearly the conditions for the historical diagnosis of the present presented in the work.

*

With departure in Foucault, the presented work also articulates the forms of dispositive described as various kinds of *social technology,* or ways in which we have related to, and processed, our social surroundings. The clearly accentuated attention paid to the importance of the changes that have taken place within the field of the natural sciences and scientific technology have often masked the fact that changes of a similarly radical and thoroughgoing nature have occurred within western society's social technologies. An analysis of dispositives demonstrates that, besides the technologies that society has employed in its dealings with the world, there have been technologies that we – in our sociality – have, often unawares, established and applied to ourselves; thereby qualifying the social intercourse of individuals. These transformations in social technology have the same degree of inevitability or unavoidability as the

changes in scientific technology: they lay new foundations for social interaction; foundations that it later proves impossible to ignore or 'get behind'. In this sense, social technologies have contributed to the organisation of our social environment. Without this organisation, the advances within the field of natural science would to a large extent have been impossible, and would have failed to leave social traces of any efficacy or import. Social technologies are important, not only because they form a precondition for the breakthrough of the technologies of the natural sciences, but also because they have changed our world.

By portraying the interplay of undifferentiated aspects of social communication that cannot be evaded at given points in time, and in accounting for how social interaction has been influenced by certain general dispositives, the historical dispositional analysis can yield insight into a specific given time. In its individual Parts, the dissertation thus draws up cross-sections that reveal outlines of various constellations of uncontemporaneous dispositives. At the same time, it indicates the general transformations arising between the outlines traced. These cross-sections take the place of a general periodisation and the succession of times that this would establish.

Through the articulation of the different social technologies and the different types of normativity they point towards it is possible to enter another level. The dissertation draws the outline of a constellation in which the apparatus of accusative justice, together with the unthematised customary law and a conflictuality articulated in relations of kinship figure as the dominant dispositives that establish an interchange between all other apparatuses. In a sociality organised through this constellation, the limited light that the ritualised ordeal (or 'evidence') of accusative justice allows to fall on social differences and relations shines out towards a more comprehensive – and in relation to the socially given – correct order, upon which the interaction itself rests, and which it presents in its own, uniquely graded refraction. Social intercourse is formed as dominant dispositives initiate a gradual emanation of an *antecedently given transcending canon* that is both revealed in and concealed in the movement that exemplifies it. This constellation is articulated in Part I.

A configuration in which law and internment function as the dominant dispositives that allow integration of other apparatuses can also be mapped. In this sociality, a binary distinction between the

permissible and the prohibited, expressed in the Law, functions as a foundation presupposed in all social intercourse. Whereas customary law, the system of kinship and accusative justice establish a sociality which presupposes a received canon in its decisions, the dispositives of internment and Law initiate and implement a *basis*; a foundation presented as always and already *present* in social intercourse. This configuration is described in Part II.

A process of matching and interlocking can also be plotted, in which discipline and surveillance become the dominant dispositives ordering social intercourse. Within a social context of this kind, that which is processed by the dispositives is worked on in order to adjust it, as far as possible, to a formerly unrealised *'appended' norm*. While the Law and internment seek to constitute a social order through prescription, discipline and surveillance establish a moralising normation. This adjustment is elaborated in Part III.

Furthermore, it is possible to sketch a contiguity in which an apparatus that becomes generalised attempts to govern and organise a complex reality consisting of isolated units whose actions are governed by considerations of self interest. In the efforts to regulate what appears as an incontrovertible yet alien reality, a rationality of government seeks to decide and optimise its normal function, insofar as it tries to rectify irregularities and correct deviations from the given average. Averages such as this are also established and constantly adjusted in the exchanges of economics. If the promulgation of discipline and surveillance install a prescription around a norm that has the character of an appended ideal, then the rationality of government and the rapidly emergent economics organise a sociality around a reality and its *normality*. A normality like this is both everywhere and nowhere to be found. It is the omnipresent but non-existent common measure which a host of agents seem to establish, relate to and constantly re-establish in social intercourse. This contiguity is sketched in Part IV.

Part IV also describes a social intercourse influenced by an increasing attempt to mediate between various apparatuses – each of which seeks to dictate to, and form, the others by re-creating both the foundation for social intercourse and paths of possible action – via dispositives of negotiation and security. As the individual participants attempt at one and the same time to re-create reality and determine the actions of others, they appear to engage in a mutual normation and re-

creation of the social space. While the rationality of government and of economics are ordered around a reality and its normality, the dissemination of the dispositives of security and negotiational procedures imply an overt *mutual normation*, which continually introduces a *re-artificialisation* of this reality. The conflictuality that this mutual normation and the re-artificialisation of reality bear with them are counterbalanced by the dispositive of negotiation's harmonising procedures. This last constellation is sketched only towards the end of the dissertation.

The work that the dissertation represents further characterises the forming of social intercourse which takes place within each of the constellations of dispositives. In this sense, we can speak of a range of ways in which there is a disposition to create order and coherence in society: a social order can be confidently *pre-supposed* as pre-existent, but no longer as fully present; it can be *constituted* by an established authority's issuing of orders or commands; it can be *installed* through an administrative or *corrective* surveillance; it can be *organised* through management and *regulation*; it can also be unceasingly *re-created* through *mediation* or mutual harmonisation. In the first instance (Part I), the re-establishing of the social order is sought with reference to a pre-given – yet no longer fully present – canon, which has to be mimicked at the social level. With a starting point in the limited manifestation of the pre-social in the social, it was possible to undertake a graded judgement of the extent to which actions and events in concrete disputes were meritable, or settled the accounts of indebtedness that had arisen. In the second instance (Part II), there was a direct attempt to manifest the social order in the societal through the presentation of the Law, which draws up a sharp binary boundary between the permissible and the prohibited. Here, events are classified according to whether or not they respect or transgress the fundamental and clear boundaries that constitute the social community. In the third instance (Part III), we can speak of a moralisation, where social events are ordered through a subsequent corrective treatment, so that they point in a certain direction, and where – as part of this effort – the social field is perceived and established as a continuum, deviating in varying degrees from an appended norm. In the fourth instance (Part IV), there is a pragmatic 'realisation', in which the social order is created and maintained by relating individual social occurrences to their common standard, and thereby establishing a relation between

them that lies in their nature. In the last instance, we can speak of an equally pragmatic 're-artificialisation', in which a social order is established through a provisional correlation, or an attempt to harmonise the occurrences and actions that produce reality.

If we are to understand *normativity* in terms of the guidance of social activity or action, we can talk of a normativity that respectively takes the form of a referential and mimetic canonisation, a prescriptive codification, normation, normalisation and mediation. These forms of guidance imply that the social field treated of by dispositive complexes – that which is guided – is perceived in accordance with a logic in which social events are, in the first instance, evaluated in terms of the degree to which they are deemed meritable or liable in relation to the presupposed canon. In the second instance they are either classified as social actions or as transgressions that exclude the agent from the social community. In the third instance they are positioned within a graded continuum of deviation from a norm. In the fourth instance they are determined as various degrees of anormality. In the fifth and final instance they are evaluated as generative of norms in a moderate or immoderate way. The various general cross-sections can thus be schematised in the following fashion:

Part	Normativity (Guidelines)	The Social Field (Classification of social events)
I	Presuppositional and mimetic canonisation	Degrees of merit and liability
II	Prescriptive codification	Inside or outside the boundary
III	Normation (exercise of norms)	Deviant
IV	Normalisation	Anormal
(V)	(Pragmatic mediation)	(Norm and reality generating in a moderate or immoderate way)

Insofar as I characterise the various configurations in the dissertation in this way, I do not seek to characterise different conceptual horizons or 'mentalities' as such. Instead, I articulate forms of *judgement*. I account for how decisions are made in a number of ways; decisions that establish conclusive differences in the world, and which order it in new ways. I elaborate ways in which differences in the world that make a difference are introduced.

5 THE PROBLEMATIC OF THE SOCIAL

On first inspection, a project of the kind undertaken in the dissertation might be thought of as symptomatic of a current boom; as part of the re-emergence of political and social philosophy as central and relatively impartial philosophical disciplines on the wider stage of philosophical activities. The general weakening of ideologies and the metaphysics that formed the inexorable framework around, and received agenda for, philosophical thought seems to have been a precondition for this development. At the same time, the reticence to wrestle directly with political and social questions – which necessitated an ethical or aesthetic circumvention, and which was, in essence, a rebellion against this wider framework – also appears to have abated. These fluctuations of a relatively new date give rise to the conviction that social and political conditions currently appear to contain within them manifest problems that are worth addressing and reflecting upon philosophically.[i]

As an efflux of this trend, the question of the general character of the societal has begun to materialise as a central problem to be grappled with, also philosophically. By virtue of the fact that sociality has begun to dislodge itself from its harbouring within given hierarchies of significance, and bas begun to become meaningful on its own terms, it manifests itself as an obscure and amorphous problematic area, the nature of which is as of yet unknown, and the character of which can be clarified only if it is addressed directly. The *societal* appears as a problematic it

i Among other recent events that have promoted such an interest are the current changes in the geopolitical framework that have arisen in the wake of the fall of the Berlin Wall, and the birth of new international institutions, such as the European Union and new forms of international justice.

becomes important to be concerned with 'in and for itself'. At the same time, such knowledge appears imperative, because the social – in virtue of its breaking loose from its former relation of dependence – presents itself as the unavoidable and overpowering background to our lives.

In step with the social's having appeared to have broken loose from its moorings and thrust itself upon us with insistence as a mystery, we have to inquire of it with a new openness. We have first to ask, with a new radicalness, how each of us in these times becomes a *social* being. How are we currently knitted together in a way where we do not simply live side by side, but actually feel ourselves to be inexorably bound up with each other and intertwined?

Precisely because a question of this kind about our present social context forms itself as a radical inquiry into the character of sociality in general, those who pose it tend towards a will to answer the traditional and general questions about the social bond. Why is man a social being? Why is it that we people cannot be satisfied simply to live side by side, but have to bind ourselves together into a society? How is it possible to live with each other and interact, when so many conditions appear to concur to make it impossible? This inquiry is social philosophy's counterpart to the first questions of metaphysics "Why is there being at all, and not simply nothingness?", and in its full radicality, the social problematic raises the questions: Why is there a social context at all, and not pure chaos? What constitutes a social context that binds us together?

The social problematic, however, has a far wider ranging prehistory than the confines of the current conjuncture suggest; a prehistory which gives the problem an unmistakable appearance. And, if one so wishes, the dissertation can also be read as a protracted inquiry into how the phenomenon of the social has taken centre stage in the spectrum of our interests, as a central mystery to which we must respond. How has it become a matter of course that the individual's existence is thought of as having its being and its origin in the area of the social? How is it that this sociality forms the nexus in which we are to meet others? In this way, a togetherness that does not depend on something we agree on, which does not have the character of an actual community or unity, has for the first time overtly been assumed as our starting point. For the first time, our point of departure is to be found in our belonging closely, indefinably

and, anyway, inevitably together. With the emergence of the social we have in thought and action also for the first time become obviously opaque to, and dissynchronous with ourselves. We have begun to experience ourselves as belonging together, without actually knowing who or what we are, or where we belong. With the social, a problematic is presented; a specific complex object of inquiry, in which an infinity of history is 'sublated'. It is this implicit present history that the dissertation seeks to liberate.[i]

But while I attempt to pose and to answer the question of the social bond in all its generality and radicality in this way, to me it seems important to maintain that today is not the time when this question can be posed impartially. Even this question is posed on assumptions; the current questions about the social bond are already (partly) answered, in virtue of the fact that they can be asked.

With the idea of the social, it can be said that sociality discloses itself as an open problem as such, but this does not mean that sociality has arrived at itself. It is quite characteristic of the idea of the social that sociality is conceived of in a certain refraction. Sociality is here understood as something that participants in society have to assume as a common practical presupposition without being able to understand its existence, let alone explain it theoretically. When we begin to inquire of the social, we assume precisely without question the intertwinedness of the participants in this society, and that this has a certain mysterious character.

It is precisely this determination of the social bond, given with the idea of the social, that determines the approach to history. It is just such a determination that decides that the central question which surfaces is: Why and how does society cohere at all at different times?

Beyond posing such a question, the dissertation seeks to illuminate how this question's problematic has come into being. While the dissertation gives a, necessarily incomplete, answer to this question, it strives to illuminate how such a question has become an unavoidable necessity.

i The dissertation emphasises how the social emerges through a history in which guidelines followed in social judgement increasingly appear as immanent. It comes into being through a weakening of immediate metaphysics.

By thus taking seriously the modern tragic groundswell of experience that begins to exert itself while the social as such appears as an unavoidable problematic, namely the experience that there is nothing to be found beyond or behind the horizon of history (other than nature and the social that first and foremost appears as that which evades being written into history), the dissertation seeks to place its own perspective in relief. And by thus demonstrating the horizons of this perspective, I hope to have pointed beyond them. If history is maintained as an all overpowering basic condition for reflection, then how one relates to such a history – how one can articulate such a history's fundamental mode of being, its historicity, and thereby also the means of writing another prehistory – remains unresolved.

In the tragic meeting with the unavoidability of history, the individnal is confronted with the impossibility of escape, but senses at the same time a possible means of avoidance; by breaking up, and contributing. Until he, like Josef K in Kafka's *Der Proceß*, is finally apprehended and taken, when the final exhaustion ultimately catches up with him.

Litteratur-liste

1 VÆRKER AF MICHEL FOUCAULT

L'archéologie du savoir, Paris 1969.
Ceci n'est pas une pipe, Montpellier 1977 (tidligere udgivet 1973).
Dits et écrits. Vol I–IV, Paris 1994.
Folie et déraison. Histoire de la folie à l'âge classique, Paris 1961.
Folie et déraison. Histoire de la folie à l'âge classique, Paris 1972.
Herculine Barbin dite Alexina B, Paris 1978.
Histoire de la folie à l'âge classique, Paris 1976.
Maladie mentale et personnalité, Paris 1954.
Maladie mentale et psychologie, Paris 1966 (tidligere udgivet i 1962).
Moi, Pierre Rivière, ayant égorgé ma mère, ma sœur et mon frère... Un cas de parricide au XIXe siècle, Paris 1973.
Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines, Paris 1966.
Naissance de la clinique, Paris 1990 (tidligere udgivelse i 1963 og 1972).
L'ordre du discours, Paris 1971.
La pensée du dehors, Montpellier 1986.
Raymond Roussel, Paris 1963.
Résumé des cours 1970–1982, Paris 1989.
Sept propos sur le septième ange, Montpellier 1986 (først udkommet som forord til en genudgivelse af Jean Pierre Brisset: *La grammaire logique*, Paris 1970).
Surveiller et punir. Naissance de la prison, Paris 1975.
La volonté de savoir. Histoire de la sexualité 1, Paris 1976.
Le souci de soi. Histoire de la sexualité 3, Paris 1984.

L'usage des plaisirs. Histoire de la sexualité 2, Paris 1984.
Foucault, Michel; Kriegel, Blandine Barret; Thalamy, Anne; Beguin, François; Fortier, Bruno: *Les machines à guérir*, Bruxelles og Liège 1979.

2 ARTIKLER AF MICHEL FOUCAULT

"À quoi rêvent les Iraniens?" i *Le nouvel observateur* 16.10.1978, Paris 1978, pp. 48–49.
"An exchange with Michel Foucault" i *The New York Review of Books* 31.03.1983, pp. 42–44.
"Ariane s'est pendue" i *Le nouvel observateur* 31.03.1969, Paris 1969, pp. 36-37.
"Attention danger" i *Libération* 22.03.1978, Paris 1978, p. 9.
"Biohistoire et biopolitique" i *Le monde* 17.10.1976, Paris 1976, p. 5.
"Des caresses d'hommes considérées comme un art" i *Libération* 01.06.1982, Paris 1982, p. 27."Le Citron et le lait" i *Le monde* 21.10.1978, Paris 1978, p. 14.
"Le combat de la chasteté" i *Communications, N_o 35, Sexualités occidentales*,Paris 1982, pp. 15–24.
"Croître et multiplier. 'La Logique du vivant' de François Jacob" i *Le Monde* 15.11.1970, Paris 1970, pp. 13.
"Cuvier's Position in the History of Biology" i *Critique of Anthropology vol.4*, London 1979, pp. 125–29.
"Les deux morts de Pompidou" i *Le nouvel observateur* 04.12.1972, Paris 1972, pp. 56-57.
"Les déviations religieuses et le savoir médical" i Le Goff (ed.): *Hérésies et societés*, Paris 1968, pp. 19–29.
"Le discours de Toul" i *Le nouvel observateur* 27.12.1971, Paris 1971, p. 15.
"Distance, aspect, origine" i *Critique N_o 198*, Paris 1963, pp. 931–45.
"L'écriture de soi" i *Corps écrit 5*, Paris 1983, pp. 3–23.
"En guise de conclusion" i *Le nouvel observateur* 13.03.1973, Paris 1973, p. 92.
"L'Evolution de la notion d''individu dangereux' dans la psychiatrie légale" i *Déviance et Société vol. 5, N_o 4*, Geneve 1981, pp. 403–77.
"Face aux gouvernements, les droits de l'homme" i *Libération* 01.07.1984, Paris 1984, p. 22.
"Un 'fantastique' de bibliothèque" i *Cahiers pour la compagnie Maidelaine Renaud–Jean Louis Barrault 59*, Paris 1967, pp. 7–30.
"La folie, l'absence d'œuvre" i *Folie et déraison. Histoire de la folie à l'âge classique*, Gallimard, Paris 1972, pp. 575–582 (udkommet første gang i *La table ronde 196*, Paris 1964).
"Foreword to the English edition" i Foucault, Michel: *The Order of Things*, London 1970, pp. ix–xxiv.
"La grande colère des faits" i *Le nouvel observateur* 09.06.1977, Paris 1977, pp. 84–86.
"Guetter le jour qui vient" i *La nouvelle revue française N_o 130*, Paris 1963.
"Histoire de la médicalisation" i *Hermes 2*, Ed. du CNRS, Paris 1988, pp. 13–29.
"Il faut tout repenser la loi et la prison" i *Libération* 06.07.1981, Paris 1981, p. 2.
"Il y aura scandale, mais..." i *Le nouvel observateur* 07.09.1970, Paris 1970, p. 40.
"Introduction" i *Rousseau, juge de Jean Jaques, dialogues*, Paris 1962.
"Jean Hyppolite (1907–1968)" i *Revue de Métaphysique et de Morale N_o 2*, Paris 1969, pp. 131–36.
"Le langage de l'espace" i *Critique N_o 203*, Paris 1964, pp. 378–82.

Language, Counter-memory, Practice. Selected Essays and Interviews by Michel Foucault, edited, with an Introduction, by Donald F. Bouchard, New York 1977.
"Le Mallarmé de J.-P. Richard" i *Annales 5, sep.-oct. 1964*, Paris 1964, pp. 966–1004.
"Manières de justice" i *Le nouvel observateur* 05.02.1979, Paris 1979, pp. 20–21.
"La métamorphose et le labyrinthe" i *La nouvelle revue française N_o 124*, Paris 1963.
"Les meurtres qu'on raconte" i *Moi, Pierre Rivière, ayant égorgé ma mère, ma sœur et mon frère: un cas de parricide au XIXe siècle*, Paris 1973, pp. 265–274.
Mikrophysik der Macht. Über Strafjustiz, Psychiatrie und Medizin, (samling af oversatte tekster af og interviews med Michel Foucault).
"Mon corps, ce papier, ce feu" i *Folie et déraison. Histoire de la folie à l'âge classique*, Paris 1973, pp. 583–603 (udkommet første gang i *La table ronde 196*, Paris 1964).
"Monstrosities in Criticism" i *Diacritics Fall 1971, Vol I, N_o 1*, Paris 1971, 57–60.
"Les mots et les images" i *Le nouvel observateur* 25.10.1967, Paris 1967, pp. 49–50.
"Nietzsche, la généalogie, l'histoire" i Bachelard, Gaston; Canguilhem, Georges (ed.): *Hommage à Jean Hyppolite*,Paris 1971.
"Nietzsche, Freud, Marx" i *Cahiers du Royaumont*, Paris 1967.
"Le non du Père" i *Critique N_o 178*, Paris 1962, pp. 195–209.
"L'occident et la vérité du sexe" i *Le monde* 05.11.1976, Paris 1976, pp. 24–25.
"La pensée du dehors" i *Critique 229*, Paris 1966.
"Pierre Boulez ou l'écran traversé" i *Le nouvel observateur* 02.10.1982, Paris 1982, pp. 51–52.
"La politique de la santé au XVIIIe siècle" i Foucault, Michel; Kriegel, Blandine Barret; Thalamy, Anne; Beguin, François; Fortier, Bruno: *Les machines à guérir*, Bruxelles og Liège 1979, pp. 7–18.
"Pour une morale de l'inconfort" i *Le nouvel observateur* 23.04.1979, Paris 1979, pp. 82–83.
"Pouvoirs et stratégies" i Revoltes logiques vol. 4, Paris 1977, pp. 89–97,
Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972–1977, edited by Colin Gordon, New York 1980.
"Préface à la transgression" i *Critique N_o 195–6*, Paris 1963, pp. 751–69.
"Preface" i Deleuze og Guattari: *Anti-Oedipus*, New York 1977, pp. xi–xiv.
"Préface" i Foucault, Michel: *Folie et déraison. Histoire de la folie à l'Âge classique*, Librairie Plon, Paris 1961, pp. i–xi.
"Présentatiou" i Bataille: *Œuvres complètes*, Paris 1970, pp. 5–6.
"Présentation" i *Moi, Pierre Rivière, ayant égorgé ma mère, ma sœur et mon frère: un cas de parricide au XIXe siècle*, Paris 1973, pp. 9–14.
"La prose d'Actéon" i *La nouvelle revue française N_o 135*, Paris 1964
"Qu'est-ce qu'un auteur?. Séance du samedi 22 février 1969" i *Bulletin de la Société française de Philosophie 63*, Paris 1969, pp. 73–104.
"Qu'est-ce que la critique. Critique et Aufklärung" i *Bulletin de la Société française de philosophie. Séance du 27 mai 1978*, Paris 1978, pp. 35–63.
"Les rayons noirs de Byzantios" i *Le nouvel observateur* 11.02.1974, Paris 1974, pp. 56–57.
"Reflexions sur Histoire de Paul. Faire les fous" i *Le monde* 16.10.1975, p. 17.
"Réponse au Cercle d'épistémologie" i *Cahiers pour l'Analyse 9*, été 1968, Paris 1968, pp. 3–44.
"Réponse à une question" i *Esprit 371*, Paris 1968, pp. 850–74.
"Sept propos sur le 7e ange" i Brisset, Jean Pierre: *La grammaire logique*, Paris 1970, pp. viii– xix.

"Le sexe comme une morale" i *Le nouvel observateur* 1–7.06.1984, Paris 1984, pp. 62–65.
"Un si cruel savoir" i *Critique 182*, jul. 1962, Paris 1962, pp. 597–611.
"Sorcellerie et folie" i *Le monde* 23.04.1976, Paris 1976, p. 18.
"Le souci de la vérité" i *Le nouvel observateur* 17–23.02.1984, Paris 1984.
"The Subject and Power" i Dreyfus, Hubert; Rabinow, Paul: *Michel Foucault. Beyond Structuralism and Hermeneutics*, Chicago 1982, pp. 208-26.
"Theatrum philosophicum" i *Critique N_0 282*, Paris 1970, pp. 885–908.
"Usage des plaisirs et techniques de soi" i *Le débat*, nov. 1983, Paris 1983, pp. 47–72.
"La vie des hommes infâmes" i *Les cahiers du chemin 29*, Paris 1977.
"Vivre autrement le temps" i *Le nouvel observateur* 30.04.1979, Paris 1979, p. 88.
Von der Subversion des Wissens, Frankfurt am Main 1987 (samling af oversatte tekster af og interviews med Michel Foucault).
Florence, Maurice (pseudonym for Michel Foucault): "Foucault, Michel, 1926–" leksikonartikel i *Dictionnaire des Philosophes*, Paris 1984.
Foucault, Michel; Domenach, J.-M.; Vidal-Naquet, P.: "Création d'un groupe d'information sur les prisons" i *Esprit N_0 401*, mars 1971, Paris 1971, pp. 531–32.
Foucault, Michel; Landeau, Petit: "Convoqués à la P. J." i *Le nouvel observateur* 29.10.1973, Paris 1973, p. 53.

3 AFLYTTEDE FOUCAULT-FORELÆSNINGER OG TRANSSKRIPTER AF DISSE

Les anormaux. Cours au Collège de France. 1974-1975, Paris 1999.
Cours au Collège de France 1976. "Il faut défendre la société", bånd på *Centre Michel Foucault*, (C 61 1–9) (Udkommet på fransk som *"Il faut défendre la société. Cours au Collège de France. 1976.* Paris 1997.)
Cours au Collège de France 1978. Sécurité, territoire et population, bånd på *Centre Michel Foucault* (C 64 1–12).
Cours au Collège de France 1979. Naissance de la biopolitique, bånd på *Centre Michel Foucault* (C 67 1–12).
Cours au Collège de France 1980. Du gouvernement des vivants, bånd på *Centre Michel Foucault* (C 62 1–12).
Cours au Collège de France 1981. Subjectivité et vérité, bånd på *Centre Michel Foucault* (C 63 1–7).
Cours au Collège de France 1982. L'herméneutique du sujet, bånd på *Centre Michel Foucault* (C 65 1-8).
Cours au Collège de France 1983. Le gouvernement de soi et des autres, bånd på *Centre Michel Foucault* (C 68 1–13).
Cours au Collège de France 1984. Le gouvernement de soi et des autres: Le courage de la vérité, bånd på *Centre Michel Foucault* (C 69 1–10).
"Un cours inédit. Premier cours de l'année 1983" i *Magazine littéraire N_0 207, mai 1984*, Paris 1984, pp. 35-39.
Discourse and Truth. The Problematization of Parrhesia: Notes to the Seminar Given by Foucault at the University of California at Berkeley 1983 by Joseph Pearson, Evanston 1985, pp. 1–121 (upubliceret).

"La gouvernementalité" i *Actes N_o 54*, été 1986. Paris 1986 pp. 6–15. (Transskript af Cours 01.03.78 på Collège de France.)

"Omnes et singulatim: vers une critique de la raison politique" i *Le débat N_o 41*, sept.–nov. 1986, Paris 1986, pp. 5–35.

"La phobie d'état" i *Libération* 30.06.1984, Paris 1984, p. 21 (uddrag fra *Cours* 31.01.1979).

"La population. Transcription du cours du Collège de France du 25.1.78" i Olivesi, Stéphane: *La population. Mémoire de DEA de philosophie sous la direction de Monsieur P. Macherey*, Université de Paris I Panthéon–Sorbonne, Année 1991-1992.

"Le pouvoir et la norme. Cours inédit du 28.3.1973 au Collège de France", Centre Michel Foucault, pp. 1–7. (Udkommet på tysk i *Internationale Marxistische Diskussion 77, Dispositive der Macht, Michel Foucault über Sexualität, Wissen und Wahrheit*, Berlin 1978, pp. 99–107.)

"Structuralisme et analyse littéraire. Conférence donnée au Club Tahar Haddad à Tunis le 4 février 1967", bånd på Centre Michel Foucault (C 34 1–2).

La Vérité et les formes juridiques: cinq conférences à L'Université Catholique de Rio de Janeiro, 21–25 mai; suivis d'une Table Ronde, pp. 5–133 (D 71–72r).

4 INTERVIEWS OG SAMTALER MED MICHEL FOUCAULT

Baker, Catherine: "Interview de Michel Foucault" i *Actes N_o 45/46*, Paris 1984, pp. 3–6.

Barbadette, Gilles; Scale, André: "Final Interview. Michel Foucault" i *Raritan vol. 1*, summer 1985, New Brunswick, New Jersey 1985, pp. 1–13.

Barou, Jean-Pierre; Perrot, Michelle: "L'Œil du pouvoir" i *Nouvelles littéraires, artistiques, scientifiques N_o 2578* 13.03.1977, Paris 1977, pp. 6–7.

Bellour, Raymond: "Deuxième entretien avec Michel Foucault. Sur les façons d'écrire l'histoire" i *Les lettres françaises 1187*, juin 1967, Paris 1967, pp. 6–9.

Bellour, Raymond: "Deuxième entretien avec Michel Foucault. Entretien" i Bellour, Raymond: *Le livre des autres*, Paris 1978, pp. 97–127.

Bellour, Raymond: "Entretien. Michel Foucault, 'les mots et les choses' " i *Lettres françaises N_o 1125* 31.03.1966, Paris 1966, pp. 3–4 (identisk med Bellour, Raymond: "Entretien avec Michel Foucault i Bellour, Raymond: *Le livre des autres. Entretiens*, Paris 1978, pp. 11–25).

Bess, Michael: "Power, Moral Values, and the Intellectual. An Interview with Michel Foucault. San Francisco 3 november 1980" i *History of the Present N_o 4, Spring 1988*, San Franscisco 1988.

Boncenne, Pierre: "Du pouvoir" i *L'Express N_o 1722*, Paris 1984, pp. 56–68.

Bonnefoy, Claude: "L'homme est-il mort? Un entretien avec Michel Foucault" i *Arts et loisirs N_o 38* 15–21.06.1966, Paris 1966, pp. 8–9.

Bono, R.: "Un système fini face à une demande infinie. Entretien avec Michel Foucault"i *Sécurité sociale: l'enjeu*, Paris 1983, pp. 39–63.

Boulez, Pierre: "Messieurs, faites vos jeux" i *Le débat N_o 41*, Paris 1986.

Brochier, J.-J.: "Michel Foucault explique son dernier livre" i *Magazine Littéraire N_o 28*, Paris 1969, pp. 23–25.

Brochier, J.-J.: "Entretien sur la prison: le livre et sa méthode" i *Magazine littéraire No 101*, Paris 1975, pp. 27-33.

Cahiers du Cinema: "Entretien avec Michel Foucault" i *Cahiers du Cinéma No 251–2*, Paris 1974, pp. 5–15.

Cahiers du Cinema: "Entretien avec Michel Foucault" i *Cahiers du Cinéma No 251–2*, juil.–aout. 1974, Paris 1974, pp. 5–15.

Cahiers du Cinema: "Entretien avec Michel Foucault" i *Cahiers du Cinéma No 271*, nov. 1976, Paris 1976, pp. 52–3.

Chapsal, Madelaine: "Entretien. Michel Foucault" i *La quinzaine littéraire No 5* 15.06.1966, Paris 1966, pp. 14–15.

Cixous, Hélène; Michel Foucault: "À propos de Marguerite Duras" i *Cahiers pour la compagnie Maidelaine Renaud–Jean Louis Barrault 89*, oct. 1975, Paris 1975, pp. 8–22.

Colcombet, F; Lazarus, A.; Appert, Louis (den sidste et pseudonym for Michel Foucault): "Luttes autour des prisons" i *Esprit*, nov. 1979, Paris 1979, pp. 102–18.

Delacampagne, Christian: "Le philosophe masqué" i *Le monde* 06.04.1980, pp. i & xvii.

Domenach, Jean–Marie: "Table ronde" i *Esprit 413*, Avril–Mai 1972, Paris 1972, pp. 678–703.

El Kabbach, Jean–Pierre: "Foucault répond" i *La quinzaine littéraire 46*, 01.03.1968, Paris 1968.

Elders, Fons: "Noam Chomsky and Michel Foucault. Human Nature: Justice versus Power" i Elders, Fons (ed.): *Reflexive Waters*, London 1974, pp. 135–97.

Eribon, Didier: "À propos des faiseurs d'histoire" i *Libération* 21.01.1983, Paris 1983, pp. 22-23.

Eribon, Didier: "Est-il donc important de penser?" i *Libération* 30.06.1981, Paris 1981, p. 21.

Eribon, Didier: "Pour en finir avec les mensonges" i *Le nouvel observateur* 21.06.1985, Paris 1985, pp. 60–61.

Ewald, François: "Le souci de la vérité" i *Magazine littéraire No 207, mai 1984*, Paris 1984, pp. 18-23.

Ezine, Jean–Louis: "Sur la sellette. Michel Foucault" i *Les nouvelles littéraires* 17 – 23.03.1975, Paris 1975, p. 3.

Finas, Lucette: "Entretien. Michel Foucault: 'Les rapports de pouvoir passent à l'intérienr des corps'" i *Quinzaine littéraire No 247*, Paris 1977, pp. 4–6.

Fontana, Alessandro: "Une esthétique de l'existence" i *Le monde* 15/16.7.1984, Paris 1984, p. XI.

Fontana, Alessandro: "Vérité et pouvoir" i *L'Arc 70. La crise dans la tête*, Aix en Provence 1977, pp. 16–26.

Fontana, Alessandro; Pasquino, Pasquale: "Intervista a Michel Foncault" i *Microfisica del Potere: Interventi politici*, Torino, Einaudi 1977, pp. 3–28.

Pornet–Betancourt, Becker; Gomez–Müller: "The Ethic of Care for the Self as a Practice of Freedom" i Bernauer, James; Keenan, Thomas; Rasmussen, David M.: *The Final Foucault, Philosophy & Social Criticism, Vol 12*, Massacbusetts 1987, pp. 1–20.

Foucault, Michel: "Débat sur la poésie" i *Tel Quel No 17*, Paris 1964, pp. 69–82.

Foucault, Michel: "Débat sur le roman. Dirigé par Michel Foucault" i *Tel Quel No 17*, Paris 1964, pp. 12–54.

Foucault, Michel: "Sur la justice populaire. Débat avec les maos" i *Les temps modernes 310bis*, Paris 1972, pp. 336–66.

Gallagher, Bob; Wilson, Alexander: "Que fabriquent donc les hommes ensemble?" i *Le nouvel observateur* 22.11.1985, Paris 1985, pp. 54–55.

Grosrichard, Alain: "Entrevue. Le jeu de Michel Foucault" i *Ornicar N_o 10*, Paris 1977, pp. 62-92.

Kané, Pascal: "Entretien avec Michel Foucault. Moi Pierre Rivière" i *Les cahiers du Cinéma 271*, Paris 1976, pp. 52–3.

Karol, K.S.: "Crimes et Châtiments en U.R.S.S. et ailleurs..." i *Le nouvel observateur* 26.01.1976, Paris 1976, pp. 34–37.

Kauffmann, Jean-Paul: "Désormais, la sécurité est au-dessus des lois" i *Le Matin de Paris, N_o 225* 18.11.1877, Paris 1977, p. 15.

Le nouvel ohservateur: "Une mobilisation culturelle" i *Le nouvel observateur* 12.09.1977, Paris 1977, p. 49.

Levy, Bernard-Henri: "Non au sexe roi" i *Le nouvel observateur* 12.03.1977, Paris 1977, pp. 92–130.

Loriot, Patrick: "Le piège de Vincennes" i *Le nouvel observateur* 09.01.1970, Paris 1970, pp. 33–35.

Maire, Edmond: "La Pologne et après? Entretien avec Michel Foucault" i *Le débat 25*, mai 1983, Paris 1983, pp. 5–34.

Palmier, Jean-Michel: "La naissance d'un monde" i *Le monde* 03.06.1969, Paris 1969, pp. 8–9.

Politique-Hebdo: "L'extension sociale de la norme" i *Politique-Hebdo N_o 212* 4-10.11.1976, Paris 1976, pp. 14–16.

Rabinow, Paul: "Space, Knowledge, and Power" i Rabinow, Paul: *The Foucault Reader*, London 1991, pp. 239–56.

Rabinow, Paul:"Polemics, Politics, and Problemizations" i Rabinow, Paul: *The Foucault Reader*, London 1991, pp. 381–90

Rabinow, Paul; Taylor Jay; Rorty, Lowenthal: "Politics and Ethics: An Interview" i Rabinow, Paul: *The Foucault Reader*, London 1991, pp. 373–80.

Rancière, Jacques: "Pouvoirs et stratégies. Entretien avec Michel Foucault" i *Révoltes logiques Vol. 4*, hiver 1977, pp. 89–97.

Raulet, Gérard: "Structuralism and Post-Structuralism: An Interview with Michel Foucault" i *Telos, Vol. 16, N_o 55*, Amherst, New York 1983, pp. 195–211. (Udkommet på dansk som "Strukturalisme og poststrukturalisme" i Schmidt, Lars-Henrik; Kristensen, Jens Erik (red.): *Foucaults blik*, pp. 28-46.)

Revel, Jacquos: "Foucault et les historiens. Entretien avec Jacquos Revel" i *Magazine littéraire 101*, Paris 1975, pp. 10–12.

Ringelheim, Foulek: "Qu'appelle-t-on punir?" i *Punir, mon beau souci. Pour une raison pénale. Revue de l'université de Bruxelles* 01.03.1984, pp. 35–46.

Ruas, Charles: "Archéologie d'une passion" i *Magazine littéraire 221*, jul.–aug. 1985, Paris 1985, pp. 100–05.

Sennett, Richard og Foucault, Michel: "Sexuality and Solitude" i *The London Review of Books* 21.5–3.6.1981, London 1981.

Simon, John K.: "A conversation with Michel Foucault" i *Partisan Review 38*, New York 1971, pp. 192–201.

Simon, John K.: "Michel Foucault on Attica: An Interview" i *Telos vol. 19*, Amherst, New York 1974, pp. 155–61.

5 VÆRKER DER BEHANDLER MICHEL FOUCAULTS FORFATTERSKAB

Barker, Philip: *Michel Foucault. Subversions of the subject*, Hemel Hempsteadt, Hertfordshire 1993.

Barker, Philip: *Michel Foucault. an introduction*, Edinburgh 1998.

Baudrillard, Jean: *Oublier Foucault*, Paris 1977 (udkommet på dansk under titlen *At glemme Foucault*, København 1982).

Bernauer, James W.: *Michel Foucault's Force of Flight: Towards an Ethics for Thought*, London 1990.

Beronius, Mats: *Den disciplinära maktens organisering. Om magt og arbetsorganisation*, Lund 1986.

Blanchot, Maurice: *Michel Foucault tel que je l'imagine*, Montpellier 1986.

Boyne, Roy: *Foucault and Derrida. The Other Side of Reason*, London 1990.

Burchell, Graham; Gordon, Colin; Miller, Peter: *The Foucault Effect. Studies in Governmentality with two Lectures by and an Interview with Michel Foucault*, Hemel Hempstead 1991.

Callewaert, Staf: *Om Foucault og Postmodernisme–diskussionen*, Forskningsnoter nr. 1 december 1987 (upubliceret manuskript pp. 1–58).

Caputo, John; Yount, Mark (eds.): *Foucault and the Critique of Institutions*, Pennsylvania 1993.

Carroll, David: *Paraesthetics. Foucault, Lyotard, Derrida*, New York & London 1987.

Colombel, Jeannette: *Michel Foucault. La clarté de la mort*, Paris 1994.

Critique N$_0$ 471–472, Michel Foucault: du monde entier (temanummer om Michel Foucault), Paris 1986.

Deleuze, Gilles: *Foucault*, Paris 1986.

Dreyfus, Hubert L.: Rabinow, Paul: *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, Chicago 1982.

Dreyfus, Hubert L.: *Michel Foucault. Un parcours philosophique. Avec un entretien et deux essais de Michel Foucault*, Paris 1984.

Due, Reidar Andreas: *Kritik og begrundelse i Michel Foucaults filosofi 1966–1975*, København 1990 (uudgivet speciale).

During, Simon: *Foucault and Literature. Towards a Genealogy of Writing*, London 1992.

Erdmann, Eva; Forst, Rainer; Honneth, Axel (Hg.): *Ethos der Moderne. Foucaults Kritik der Aufklärung*, Frankfurt & New York 1990.

Eribon, Didier: *Michel Foucault*, Paris 1991.

Eribon, Didier: *Michel Foucault et ses contemporains*, Paris 1994.

Falzon, Christopher: *Foucault and Social Dialogue. Beyond Fragmentation*, London and New York 1998.

Flyvbjerg, Bent: *Rationalitet og magt*, Odense 1992.

Foucault, Michel; Milner, Jean-Claude; Veyne, Paul; Wahl, François: *Michel Foucault philosophe. Rencontre internationale Paris 9, 10, 11 janvier 1988*, Paris 1989.

Gane, Mike: *Towards a Critique of Foucault*, London 1986.

Giard, Luce (ed.): *Michel Foucault. Lire l'œuvre*, Grenoble 1992.

Gutting, Gary (ed.): *The Cambridge Companion to Foucault*, Cambridge 1994.

Honneth, Axel: *Kritik der Macht. Reflexionsstufen einer kritischen Gesellschaftstheorie*, Frankfurt am Main 1985.

Hoy, David Couzens (ed.): *Foucault. A Critical Reader*, Oxford 1992.

Krause–Jensen, Esbern: *Viden og magt. Studier i Michel Foucaults institutionskritik*, København 1978.

Kremer-Marietti, Angele: *Michel Foucault. Archéologie et Généalogie*, Paris 1985.

Kritzman, Lawrence D. (ed.): *Michel Foucault. Politics, Philosophy, Culture. Interviews and other Writings 1977-1984*, London 1988.

Lemert, Charles C.; Gillan, Garth: *Michel Foucault. Social Theory and Transgression*, New York 1982.

Macey, David: *The Lives of Michel Foucault*, New York 1993.

McNay, Louis: *Foucault. A Critical Introduction*, Cambridge 1994.

Major–Poetzl, Pamela: *Michel Foucault's Archaeology of Western Culture. Toward a New Science of History*, North Carolina, Chapel Hill 1983.

Martin, Luther H.; Gutman, Huck; Hutton, Patrick H. (ed.): *Technologies of the Self*, Massachusetts 1988.

Merquior, José-Guilherme: *Foucault ou le nihilisme de la chaire*, Paris 1986.

Miller, James: *The Passion of Michel Foucault*, New York 1993.

Perrot, Michelle (ed.): *L'impossible prison. Recherches sur le système pénitentiaire du XIXe siécle*, Paris 1980.

Petersen, Alan; Bunton, Robin (eds.): *Foucault. Health and Medicine*, London and New York 1997.

Poster, Mark: *Foucault, Marxism & History. Mode of Production versus Mode of Information*, Cambridge, Oxford, New York 1984.

Poulantzas, Nicos: *State, Power, Socialism*, London 1978.

Privera, Walter: *Problems of Style. Michel Foucault's Epistemology*, New York 1995.

Raffnsøe, Sverre: *Historie eller diskursanalyse? En introduktion til Foucaults "Les mots et les choses" og "L'archéologie du savoir"*, København 1999.

Rajchman, John: *Truth and Eros. Foucault, Lacan, and the Question of Ethics*, New York 1991.

Rajchman, John: *Michel Foucault. The Freedom of Philosophy*, New York 1985.

Ramazanoglu, Caroline (ed.): *Up Agains Foucault. Explorations of some tensions between Foucault and feminism*, London & New York 1993.

Raulf, Ulrich: *Das normale Leben. Michel Foucaults Theorie der Normalisierungsmacht*, Marburg/Lahn 1977.

Roudinesco, Elisabeth: *Penser la folie. Essais sur Michel Foucault*, Paris 1992.

Schmid, Wilhelm: *Auf der Suche nach einer neuen Lebenskunst. Die Frage nach dem Grund und die Neubegründung der Ethik bei Foucault*, Frankfurt am Main 1991.

Schmid, Wilhelm: *Die Geburt der Philosophie im Garten der Lüste*, Frankfurt am Main 1990.

Schmidt, Lars–Henrik; Kristensen, Jens Erik (red.): *Foucaults blik – om det moderne menneskes fødsel*, Århus 1985.

Schumway, David R.: *Michel Foucault*, Virginia 1993.

Sheridan, Alan: *Michel Foucault. The Will to Truth*, London and New York 1982.

Smart, Barry: *Michel Foucault*, London 1985.

Visker, Rudi: *Michel Foucault. Genealogie als Kritik*, München 1991,

Centre Michel Foucault: *Michel Foucault philosophe. Rencontre internationale Paris 9, 10, 11 janvier 1988*, Paris 1989.

6 ARTIKLER DER BEHANDLER MICHEL FOUCAULTS FORFATTERSKAB

Allo, Eliane: "Entretien avec Georges Dumézil à propos de l'interprétation de Michel Foucault juin 1985" i *Actes de la recherche en sciences sociales 61*, Paris 1986, pp. 86-88.

Amiot, Michel: "Le relativisme culturaliste de Michel Foucault" i *Les temps modernes*, Paris 1967, pp. 1271–98.

Arac, Jonathan: "The Function of Foucault at the Present Time" i *Humanities in Society Vol. 3 N_o 1*, Los Angeles 1980, pp. 73–86.

Ariès, Philippe: "À propos de *La volonté de savoir*" i *L'Arc 70, La crise dans la tête*, Paris 1970, pp. 27–32.

Azàr, Michael: "Foucault (& Nietzsche): Historien, Subjektet, Makten" i *Filosofisk Tidsskrift, Nr. 1 1955, årg. 16*, Stockholm 1995.

Balan, Dulac, Marcy, Ponthns, Proust, Stefanini, Verley: "Entretiens sur Foucault" i *La pensée: Revue du rationalisme moderne N_o 137*, Paris 1968, pp. 3–37.

Barbadette, Gilles: "La culture de soi–même" i *Les nouvelles littéraires*, 28.06.–05.07.84, Paris 1984, pp. 53–54.

Barthes, Roland: "Savoir et folie" i *Critique N_o 175*, Paris 1961, pp. 915–22.

Bellour, Raymond: "Une rêverie morale" i *Magazine littéraire N_o 207, mai 1984*, Paris 1984, pp. 27-29.

Bellour, Raymond: "L'homme, les mots" i *Magazine littéraire N_o 101*, Paris 1975, pp 20–23.

Benjowski, Regina: "Die Oszillation des Vernunftbegriffs bei Michel Foucault" i *Deutsche Zeitschrift für Philosophie 10/1990*, Berlin 1990, pp. 913–20.

Bernauer, James: "Michel Foucault's ecstatic thinking" i *Philosophy and Social Criticism Vol. 12*, Massachusetts 1987, pp. 156–93.

Bernstein, Richard J.: "Foucault: Critique as a Philosophic Ethos" i Honneth, Axel: *Zwischenbetrachtungen im Prozeß der Aufklärung, Jürgen Habermas zum 60. Geburtstag*, Frankfurt am Main 1989, pp. 395–425.

Bersani, Leo: "Pedagogy and Pederasty" i *Raritan Vol. 1*, New Jersey 1985, pp. 14–21.

Bourdieu, Pierre: "Le plaisir de savoir" i *Le monde* 27.06.1984, Paris 1984, pp. 9–10.

Bové, Paul A.: "The End of Humanism: Michel Foucault and the Power of Disciplines" i *Humanities in Society Vol. 3 N_o 1*, Los Angeles 1980, pp. 23–40.

Brown, Beverley; Cousins, Mark: "The Linguistic Fault: The Case of Foucault's Archaeology" i Gane, Mike (ed.): *Towards a Critique of Foucault*, London and New York, pp. pp. 33–60.

Bülow, Catharina von: "L'art du dire vrai" i *Magazine littéraire N_o 207, mai 1984*, Paris 1984, p. 34.

Burgelin, Pierre; "L'archéologie du savoir" i *Esprit N_o 360*, Paris 1967, pp. 843–61.

Burkitt, Ian: "Overcoming Metaphysics. Elias and Foucault on Power and Freedom" i *Philosophy of the Social Sciences Vol. 23 N_o 1*, Newbury Park, London, New Delhi 1993, pp 51–72.

Butel, Michel: "L'Absent" i *Les nouvelles littéraires* 28.06–05.07.1984, Paris 1984, p. 13.

Canguilhem, Georges: "Mort de l'homme ou épuisement du cogito?" i *Critique N_o 242*, Paris 1967, pp. 599–618.

Carlsen, Arne: "Foucaults blik" i *Res Publica 3/85*, Lund 1985, pp. 216–219.

Castel, Robert: "The Two Readings of *Histoire de la folie* in France" i *History of the Human Sciences Vol. 3 N_o 1*, London 1990, pp. 27–30.

Cavallari, Héctor Mario: "Savoir and Pouvoir: Michel Foucault's Theory of Discursive Practice" i *Humanities in Society Vol. 3 N_o 1*, Los Angeles 1980, pp. 55–72.

Certeau, Michel de: "Micro–techniques and Panoptic Discourse: A Quid Pro Quo" i *Humanities in Society Vol. 5 N_o 3–4*, Los Angeles 1982, pp. 257–65.

Chapsal, Maidelaine: "Michel Foucault: à bas la dictature du sexe!" i *L'express* 24.01.1977, Paris 1977, pp. 56–57.

Cook, Deborah: "Umbrellas, Laundry Bills, and Resistance: The Place of Foucault's Interviews in his *Corpus*" i *CLIO 21:2 1991*, Indiana 1992, pp. 145–55.

Cranston, Maurice: "Michel Foucault" i *Encounter 30*, London 1968, pp. 34–42.

Dagonet; François: "Archéologie ou histoire de la médicine" i *Critique N_o 216*, Paris 1965, pp. 436–47.

Daix, Pierre: "Michel Foucault et Georges Duby au Collège de France" i *Les lettres françaises* 09–15.12.1970, Paris 1970, pp. 3–4.

Daraki, Maria: "Le voyage en Grèce de Michel Foucault" i *Esprit Avril 1985*, Paris 1985, pp. 55–82.

Defert, Jacques; Donzelot, Jacques: "La charnière des prisons" i *Magazine littéraire N_o 112–113*.Paris 1976, pp. 33–35.

Deleuze, Gilles; "Ecrivain hon: un nouveau cartographe", *Critique N_o 343*, Paris 1975

Deleuze, Gilles: "La vie comme un œuvre d'art. Un entretien" i *Le nouvel observateur* 22–28.08.1986. Paris 1986, pp. 58–60.

Deleuze, Gilles: "Qu'est ce qu'un un dispositif?" i *Michel Foucault philosophe. Rencontre internationale. Paris 9,10,11 janvier 1988*. Paris 1989, pp. 185–95.

Derrida, Jacques: "Cogito et histoire de la folie" i Derrida, Jacques: *L'écriture et la différence*, Paris 1967, pp. 51-97. (Holdt som foredrag i 1963 og udgivet første gang 1964 i *Revue de Métaphysique et de Morale)*.

Dews, Peter: "The *Nouvelle Philosophie* and Foucault" i Gane, Mike (ed.): *Towards a Critique of Foucault*, London and New York, pp. 61–105.

Domenach, J.–M.: "Le système et la personne" i *L'Esprit N_o 360*, Paris 1967, pp. 771–80.

Donnelly, Michael: "Foucault's genealogy of the human sciences" i Gane, Mike (ed.): *Towards a Critique of Foucault*, London and New York, pp. 15–32.

Dreyfus, Hubert L.; Rabinow, Paul: "L'Étude de l'homme" i *Magazine littéraire N_o 207, mai 1984*, Paris 1984, pp. 42-43.

Eliassen, Knut Ove: "Subjektivitet og normativitet hos den 'sene'Foucault" i *Sosiologi i dag 3/1988*, Oslo 1988, pp. 63–70.

Eliassen, Knut Ove: "Seksualitet og modernitet" i *Sosiologisk Årbok – 1989*, Oslo 1989, pp. 91–104.

Engler, Wolfgang: "Macht, Wissen und Freiheit. Was Foucaults dreifacher Bruch mit der Ideengeschichte zu sagen hat" i *Deutsche Zeitschrift für Philosophie 38. Jahrgang Heft 9*, Berlin 1990, pp. 874–86.

Eribon, Didier: "Foucault vivant" i *Le nouvel observateur* 22–28.08.1986. Paris 1986, pp. 56–57.

Ewald, François: "L'art de Foucault" i *Magazine littéraire N_o 233*, Paris 1986, pp. 83-84.

Ewald, François: "Anatomie et corps politiques" i *Critique N_o 31*, Paris 1975, pp. 1228–65.

Ewald, François: "Ethik und Politik" i *Deutsche Zeitschrift für Philosophie Heft 90*, Berlin 1990, pp. 897–902.

Ewald, François: "La fin d'un monde" i *Magazine littéraire N_o 207, mai 1984*, Paris 1984, pp. 30-33.

Ewald, François: "Foucault et la modernité" i *Magazine littéraire N_o 212*, Paris 1984, pp. 70–71.

Farge, Arlette: "Face à l'histoire" i *Magazine littéraire N_o 207, mai 1984*, Paris 1984, pp. 40-42.

Felman, Shoshana: "Foucault/Derrida: The Madness of the Thinking/Speaking Subject" i Felman, Shoshana: *Writing and Madness*, New York 1985, pp. 35–55.

Flynn, Thomas: "Foucault as Parrhesiast: His Last Course at the College de France (1984)" i *Philosophy and Social Criticism Vol. 12*, Massachusetts 1987, pp. 213–29.

Fraser, Nancy: "Michel Foucault: A 'Young Conservative'?" i *Ethics. An international Journal of Social, Political, and Legal Philosophy Vol. 96,* London 1985, pp. 165–84.

Fraser, Nancy: "Foucault on Modern Power: Empirical Insights and Normative Confusions" i *Praxis International Vol. 1 N_o 3,* Oxford 1981, pp. 272–87.

Fraser, Nancy: "Foucault's body language: A Post-humanist Political Rhetoric?" i *Salmagundi Vol. 60–61,* Saratoga Springs, New York, 1983, pp. 55–70.

Frow, John: "Foucault and Derrida" i *Raritan Vol. 1 summer 1985,* New Jersey 1985.

Gane, Mike: "Michel Foucault" i Gane, Mike (ed.): *Towards a Critique of Foucault,* London and New York, pp. 1–14.

Gillan, Garth: "Foucault's Philosophy" i *Philosophy and Social Criticism Vol. 12,* Massachusetts 1987, pp. 145–55.

Gordon, Colin: "*Histoire de la folie:* an unknown book by Michel Foucault" i *History of the Human Sciences Vol. 3 N_o 1,* London 1990, pp. 3–26.

Hadot, Pierre: "Un dialogue interrompu avec Michel Foucault. Convergences et divergences" i Hadot, Pierre: *Exercices spirituels et philosophie antique,* Paris 1987, pp. 229–25.

Harding D.W.: "Good-bye Man" i *The New York Review of Books* 12.08.1971, New York 1971, pp. 21–22.

Hiley, David R.: "Foucault and the Question of Enlightenment" i *Philosophy and Social Criticism Vol. 11,* Chestnut Hill, Massachusetts 1985–1986, pp. 63–83.

Hollier, Dennis: "Foucault: The Death of the Author" i *Raritan Vol. 1,* New Jersey 1985, pp. 22–30.

Honegger, Claudia: "Michel Foucault und die serielle Geschichte" i *Merkur N_o 407,* Stuttgart 1982, pp. 500–523.

Honneth, Axel: "Foucault und Adorno. Zwei Formen einer Kritik der Moderne" i Kemper, Peter (Hrsgbr.): *'Postmoderne' oder Der Kampf um die Zukunft,* Frankfurt am Main 1988.

Jamet, Christian: "Une esthéthique de l'amour" i *Magazine littéraire N_o 207, mai 1984,* Paris 1984, pp. 24-26.

Kremer–Marietti, Angèle: "Notes critiques" i *Revue de métaphysique et de morale 75eme année N_o 3,* Paris 1970, pp. 255–61.

LaCapra, Dominick: "Foucault, History, and Madness" i *History of the Human Sciences Vol. 3 N_o 1,* London 1990, pp. 31–38.

Laing, R.D.: "The Invention of Madness" i *New Statesman* 16.06.1967, London 1967, p. 843.

Lardreau, Guy: "Une figure politique" i *Magazine littéraire N_o 207, mai 1984,* Paris 1984, pp. 48-50.

LeBon, Sylvie: "Un positiviste désespéré: Michel Foucault" i *Les temps modernes janv. 1967,* Paris 1967, pp. 1299–1319.

Lemert, Charles; Gillan, Garth: "The new Alternative in Critical Sociology: Foucault's discursive analysis" i *Cultural Hermeneutics 4,* Dordrecht 1977, pp. 309–20.

Levy, Bernard-Henri: "Le système Foucault" i *Magazine littéraire N_o 101,* Paris 1975, pp. 7–9.

Loschak, Danièle: "La question du droit" i *Magazine littéraire N_o 207, mai 1984,* Paris 1984, pp. 45.

Mandrou, Robert: "Histoire sociale et histoire des mentalités" i *La nouvelle critique N_o 49,* Paris 1972, pp. 41–44.

Marz, Lutz: "Das Macht–Dispositiv der Partei. Das Régime des Wissens im 'real existierenden Sozialismus' " i *Deutsche Zeitschrift für Philosophie 10/1990,* Berlin 1990, pp. 971–74.

Megill, Allan: "Foucault, Structuralism, and the Ends of History" i *Journal of Modern History Vol. 51 N_o 3,* Chicago 1979, pp. 441–503.

Merquior, J.G.: "Back to the *Histoire de la folie*" i *History of the Human Sciences Vol. 3 N_o 1,* London 1990, pp. 39–40.

Meynell, Hugo: "On Knowledge, Power and Michel Foucault" i *The Heythrop Journal 30*, 1989, pp. 419–32.

Midelfort, H.C. Erik: "Comment on Colin Gordon" i *History of the Human Sciences Vol. 3 N_o 1*, London 1990, pp. 41–45,

Minson, Jeff: "Strategies for Socialists? Foucault's Conception of Power" i Gane, Mike (ed.): *Towards a Critique of Foucault*, London and New York, pp. 106–48.

Nola, Robert: "Post-modernism, a French Cultural Chernobyl: Foucault on Power/Knowledge" i *Inquiry Vol. 37 N_o 1*, Oslo 1994, pp. 3–43.

Pasquine, Pasquale: "De la modernité" i *Magazine littéraire N_o 207, mai 1984*, Paris 1984, p. 40.

Porter, Roy: "Foucault's Great Confinement" i *History of the Human Sciences Vol. 3 N_o 1*, London 1990, pp. 47–54,

Puder, Mark: "Der böse Blick des Michel Foucault" i *Die neue Rundschau Vol. 83*, Frankfurt am Main 1972, pp. 315–24.

Rabinow, Paul: "Truth and Society" i *History of the Human Sciences Vol. 3 N_o 1*, London 1990, pp. 55–56,

Racevskis, Karlis: "The Discourse of Michel Foucault: A Case of an Absent and Forgettable Subject" i *Humanities in Society Vol. 3 N_o 1*, Los Angeles 1980, pp. 41–53.

Racevskis, Karlis: "Michel Foucault, Rameau's Nephew, and the Question of Identity" i *Philosophy and Social Criticism Vol. 12*, Massachusetts 1987, pp. 112–31.

Raffnsøe, Sverre: "Grænsens uomgængelige omgængelighed. Grænsens problematik hos Bataille og Foucault" i Rasmussen, René; Sørensen, Asger, (red.): *Excesser – om og af Georges Bataille*, Århus 1994, pp. 91-115.

Raffnsøe, Sverre: "Michel Foucaults dispositionelle magtanalytik" i *Grus Nr. 59, 1999*, Ålborg 2000, pp. 45-70.

Roudaut, Jean: "Bibliothèqne imaginaire" i *Magazine littéraire N_o 207, mai 1984*, Paris 1984, pp. 46-47.

Rousseau, G.S.: "Whose Enlightenment? Not Man's: The Case of Michel Foucault" i *Eighteen-Century Studies Vol. 6 N_o 2 Winter 1972–73*, California 1972–1973, pp. 238–256.

Rubinstein, Diane: "Food for Thought: Methonomy in the Late Foucault" i *Philosophy and Social Criticism Vol. 12*, Massachusetts 1987, pp. 194–212.

Said, Edward W.: "Abecedarium Culturae: Absence, Writing, Statement, Discourse, Archeology, Structuralism" i Said, Edward W.: *Beginnings. Intention and Method*, New York 1985, pp. 277-343.

Said, Edward W.: "Michel Foucault, 1927–1984" i *Raritan*, New Jersey 1984, pp. 1–11.

Said, Edward W.: "The Problem of Textuality: Two Exemplary Positions" i *Critical Inquiry 4*, Chicago 1978, pp. 673–714.

Schmid, Wilhelm: "Ethik und Aktualität. Zur Frage der Aufklärung bei Michel Foucault" i *Deutsche Zeitschrift für Philosophie 10/1990*, Berlin 1990, pp. 903–11.

Schmidt, Lars–Henrik: "At tænke på de aktuelle grænser" i *Slagmark Nr. 9*, Århus 1987, pp. 112–20.

Schnädelbach, Herbert: "Das Gesicht im Sand. Foucault und der anthropologische Schlummer" i Honneth, Axel (Hg.): *Zwischenbetrachtungen im Prozeß der Aufklärung. Jürgen Habermas zum 60. Geburtstag*, Frankfurt am Main 1989.

Scull, Andrew: "Michel Foucault's History of Madness" i *History of the Human Sciences Vol. 3 N_o 1*, London 1990, pp. 57–67.

Seidler, Victor J.: "Reason, Desire, and Male Sexuality" i Caplan, Pat (ed.): *The Cultural Construction of Sexuality*, London & New York 1991, pp. 82–112.

Seitter, Walter: "Michel Foucault: Von den Geisteswissenschaften zum Denken des Politischen" i *Deutsche Zeitschrift für Philosophie 19/1990*, Berlin 1990, pp. 922–30.

Sloterdijk, Peter: "Michel Foucaults strukturale Theorie der Geschichte" i *Philosophisches Jahrbuch 79*, Fulda 1972, pp. 161–84.

Smith, Adam T.: "Fictions of Emergence. Foucault/Genealogy/Nietzsche" i *Philosophy of the Social Sciences Vol. 24 N_o 1*, Thousand Oaks & London & New Delhi 1994, pp. 41–54.

Soleim, Vigdis: "Fra pederasti til filosofi. En presentasjon av Michel Foucault, *L'usage des plaisirs*" i *Norsk Filosofisk Tidsskrift 20*, Oslo 1985, pp. 139-62.

Sprinker, Michael: "The Use and Abuse of Foucault" i *Humanities in Society Vol. 3 N_o 1*, Los Angeles 1980, pp. 1–21.

Starobinski, Jean: "Gazing at Death" i *New York Review of Books* 23.01.1976, New York 1976, pp. 18 & 20–22.

Steiner, George: "The Mandarin of the Hour – Michel Foucault" i *The New York Times Book Review* 28.02.1971, pp. 8 & 28–31.

Taylor, Charles: "Foucault on Freedom and Truth" i Taylor, Charles: *Philosophy and the Human Sciences. Philosophical Papers 2*, Cambridge 1985, pp. 152–84.

Teichert, Dieter: "Zwischen Wissenschaftskritik und Hermeneutik: Foucaults Humanwissenschaften" i *Zeitschrift für philosophische Forschung, Band 47*, Frankfurt am Main 1993, pp. 204–22.

Vena, Philippe: "Histoires de..." i *Magazine littéraire N_o 101*, Paris 1975, pp. 14–19.

Veyne, Paul: "La planète Foucault" i *Le nouvel observateur* 22.06.1984, Paris 1984, pp. 43 & 45–46.

Walzer, Michael: "The Politics of Michel Foucault" i *Dissent Fall 1983*, New York 1983, pp. 481–90.

Wickham, Gary: "Power and Power Analysis: beyond Foucault" i *Economy and Society Vol. 12 N_o 4*, Southhampton 1983, pp. 468–98. (Også udgivet som: Wickham, Gary: "Power and Power Analysis: Beyond Foucault?" i Gane, Mike (ed.): *Towards a Critique of Foucault*, London and New York, pp. 149–77.)

Zysberg, Andre: "Crimes et châtiments" i *Annales 31ème année N_o 1*, Paris 1976, pp. 168–73.

7 VÆRKER GENERELT

Adorno, Theodor W.: *Ästhetische Theorie*, Frankfurt am Main 1981,

Adorno, Theodor W.: *Die Aktualität der Philosophie* i *Gesammelte Schriften 1*, Frankfurt am Main 1973, pp. 325-44.

Adorno, Theodor W.: *Die Idee der Naturgeschichte* i Adorno: *Gesammelte Schriften 1*, Frankfurt am Main 1973, pp. 345-65.

Aquinas, Thomas: *On Princely Government To The King Of Cyprus [De regimine principum ad regem cypri]*, i D'Entrèves, A. P.: *Aquinas. Selected Political Writings*, Oxford 1974, pp. 2-83).

Aquinas, Thomas: *Summa theologiae. Vol. 28. Law and Political Theory*, Cambridge 966.

Arendt, Hannah: *The Origins of Totalitarianism*, New York 1973.

Arendt, Hannah: *The Human Condition*, Chicago, Illinois, 1969.

Ariès, Philippe: *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Paris 1973.

Ariès, Philippe: *L'homme devant la mort*, Paris 1977.

Aristotle: *The Poetics*, London & Cambridge, Massachusetts 1965.

Aristotle: *Politics*, London & Cambridge, Massachusetts 1990.

Austin, John: *The Province of Jurisprudence Determined and The Uses of the Study of Jurisprudence*, London 1968.

Axelos, Kostas: *Héraclite et la philosophie*, Paris 1971.

Baker, G.P.; Hacker, P.M.S.: *Wittgenstein. Rules, Grammar and Necessity*, Oxford 1985.

Baker, G.P.; *Language, Sense and Nonsense*, Oxford 1984.

Barthes, Roland: *Sollers écrivain*, Paris 1979.
Basaglia, Franco; Franca Basaglia Ongaro: *Die abweichende Mehrheit. Die Ideologie der totalen sozialen Kontrolle*, Frankfurt am Main 1972.
Bataille, Georges: *Le Procès de Gilles de Rais* i Bataille, Georges: *Œuvres complètes X*, Paris 1987, pp. 271–343.
Bech, Sven Cedergreen: *Struensee og hans tid*, Viborg 1989.
Belaval, Yvon: *Leibniz critique de Descartes*, Paris 1960.
Benjamin, Walter: *Über den Begriff der Geschichte* i Benjamin, Walter: *Gesammelte Schriften, Band I.2*, Frankfurt am Main 1980, pp. 693-703.
Benjamin, Walter: *Ursprung des deutschen Trauerspiels* i Benjamin, Walter: *Gesammelte Schriften, Band I.1*, Frankfurt am Main 1980, pp. 203-409.
Bentham, Jeremy: *An Essay On Political Tactics or Inquiries Concerning The Discipline And Mode Of Proceeding Proper To Be Observed In Political Assemblies Principally Applied To The Practice Of The British Parliamant And To The Constitution And Situation Of The National Assembly Of France*, i Bowring, John (ed.): *The Works of Jeremy Bentham, Vol II, Edinburgh 1843, pp. 299-373.*
Bentham, Jeremy: *A Comment on the Commentaries and A Fragment on Government*, London 1977.
Bentham, Jeremy: *Constitutional Code* i Rosen, F.; Burns, J. H., (ed.): *The Collected Works of Jeremy Bentham, Vol. I*, Oxford 1983.
Bentham, Jeremy: *PANOPTICON; or THE INSPECTION-HOUSE: Containing the Idea Of A New Principle Of Construction Applicable To Any Sort Of Establishment, In Which Persons Of Any Description Are To Be Kept Under Inspection; And In Particular To Penitentiary-Houses, Prisons, Poor-Houses, Lazarettos, Houses Of Industry, Manufactories, Hospitals, Work-Houses, And Schools* i Bowring, John (ed.): *The Works of Jeremy Bentham, Volume IV*, Edinburgh 1843, pp. 39-66.
Bentham, Jeremy: *POSTSCRIPT, Part I, Containing Further Particulars And Alterations Relative To The Plan Of Contstruction Originally Proposed; Principally Adapted To The Purpose Of A Panopticon Penitentiary-House* i Bowring, John, (ed.): *The Works of Jeremy Bentham, Volume IV*, Edinburgh 1843, pp. 57-171.
Bentham, Jeremy: *PANOPTICON versus NEW SOUTH WALES: Or, THE PANOPTICON PENITENTIARY SYSTEM, and THE PENAL COLONIZATION SYSTEM, compared*, i Bowring, John (ed.): *The Works of Jeremy Bentham, Volume IV*, Edinburgh 1843, pp. 173-248.
Berman, Harold J.: *Law and Revolution. The Formation of the Western Legal Tradition*, Cambridge, Massachusetts & London 1983.
Biblen, København 1969.
Blackstone, William: *Commentaires on the Laws of England. Book I*, Philadelphia 1902.
Bloch, Marc: *Les rois thaumaturges. Étude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale particulièrement en France et en Angleterre*, Paris 1983.
Bloch, Marc: *La société féodale*, Paris 1968.
Bodin, Jacques: *Les six livres de la république*, Paris 1986.
Bogh, Mikkel: *Geometri og bevægelse, Ny dansk kunsthistorie*, bind 9, København 1996.
Bossouet, Jacques: *Œuvres*, Tours 1961.
Botero, Giovanni: *The Reason of State*, London 1956.
Bourdieu, Pierre: *La distinction; Critique sociale du jugement*, Paris 1979
Bourdieu, Pierre: *The Logic of Practice*, Cambridge 1990.
Bouveresse, Jacques: *Le mythe de l'intériorité. Expérience, signification et langage privé chez Wittgenstein*, Paris 1987.

Bracton, Henry de: *On The Laws And Customs of England, Vol. II*, Cambridge, Massachusetts 1968.

Bubner, Rüdiger; Cramer, Konrad; Wiehl, Reiner (Hrsgbr.): *Politikbegriffe. Neue Hefte für Philosophie Heft 21*, Göttingen 1982.

Camerer, Joh. Friedrich: *Besondere Nachrichten von den Opfern der Staaten sowohl als auch von den Opfern der Gerechtigkeit dieses Achtzehnten Jahrhunderts*, Pelim 1772.

Canguilhem, Georges: *Le normal et le pathologique*, Paris 1966.

Cassierer, Ernst: *The Myth of the State*, New Hawen 1946.

Cavell, Stanley: *The Claim of Reason*, Oxford 1979.

Cavell, Stanley: *In Quest of the Ordinary. Lines of Skepticism and Romanticism*, Chicago 1988.

Cavell, Stanley: *Disowning Knowledge in Six Plays of Shakespeare*, Cambridge 1987.

Chazel, François; Commaille, Jacques (ed.): *Normes juridiques et régulation sociale*, Paris 1991.

Danmark Riges Grundlov, København 1976.

Dawson, John P.: *The Oracles of the Law*, Ann Arbor 1968.

Deleuze, Gilles; Guattari, Felix: *Kafka – pour une littérature mineure*, Paris 1975.

Deleuze, Gilles: *Le pli. Leibniz et le baroque*, Paris 1988.

Derrida, Jacques: *Positions*, Paris 1972.

Derrida, Jacques: *Marges de la philosophie*, Paris 1972.

Derrida, Jacques: *De la grammatologie*, Paris 1967.

Derrida, Jacques: *La vérité en peinture*, Paris 1978.

Descartes, René: *Méditations métaphysiques*, Paris 1979.

Diels, Hermann; Kranz, Walther: *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Berlin 1974.

Donzelot, Jacques: *La police des familles*, Paris 1977.

Durkheim, Emile: *De la division du travail social*, Paris 1991.

Easton, David: *A Systems Analysis of Political Life*, Chicago & London 1979.

Elias, Norbert: *Über den Prozeß der Zivilisation I-II*, Frankfurt am Main 1995.

Evans, Peter; Rueschemeyer, Dietrich; Skocpol, Theda (ed.): *Bringing the State Back In*, Cambridge 1985.

Ewald, François: *L'État providence*, Paris 1986.

Fenger, Ole: *Fejde og mandebod. Studier over slægtsansvaret i germansk og gammeldansk ret*, København 1971.

Flaubert, Gustave: *La Tentation de saint Antoine*, Paris 1983.

Fliche, Augustin: *La Réforme grégorienne et la Reconquête chrétienne (1057-1125). Histoire de L'Église 8*, Paris 1940.

Franklin, Julian H.: *Jean Bodin and the Rise of Absolutist Theory*, Cambridge 1973.

Freud, Sigmund: *Jenseits des Lustsprinzips* i *Gesammelte Werke Dreizehnter Band*, Frankfurt am Main 1976, pp. 3-69.

Frederik den II: *The Liber Augustalis or Constitutions of Melfi Promulgated by the Emperor Frederich II for the Kingdom of Sicily in 1231*, Ed. Powell, New York 1971.

Gadamer, Hans-Georg: *Wahrheit und Methode*, Tübingen 1960.

Gibbs, Jack P.: *Norms, Deviance, and Social Control. Conceptual Matters*, New York & Oxford 1981.

Gilmore, Myron Piper: *Argument from Roman Law in political Thought 1200-1600*, Harvard 1941.

Goodman, Nelson: *Fact, Fiction, and Forecast*, Indianapolis, New York, Kansas City 1965.

Goodman, Nelson: *Ways of Worldmaking*, Indianapolis 1988.
Goodman, Nelson: *Languages of Art*, Indianapolis 1986.
Guéhenno, Jean-Marie: *La fin de la démocratie*, Paris 1993.
Gough, J. W.: *The Social Contract. A Critical Study Of Its Development*, Westport 1978.
Gundelach, Peter; Riis, Ole: *Danskernes værdier*, København 1992.
Habermas, Jürgen: *Der philosophische Diskurs der Moderne*, Frankfurt am Main 1985.
Habermas, Jürgen: *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*, Frankfurt am Main 1992.
Habermas, Jürgen: *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, Darmstadt und Neuwied 1987.
Habermas, Jürgen: *Theorie des kommunikativen Handelns*, Band 2, Frankfurt am Main 1981.
Hacking, Ian: *The Emergence of Probability*, Cambridge 1975.
Hacking, Ian: *The Taming of Chance*, Cambridge 1992.
Harrison, Bernard: *An Introduction to the Philosophy of Language*, London and Basingstoke 1979.
Harste, Gorm: *Modernitetens Organisation - og dens etiske, kommunikative og systemiske rationalitet. Bind I-II*, Århus 1998, uudgivet manuskript.
Hart, H. L. A.: *The Concept of Law*, Oxford 1979.
Hegel, G. W. F.: *Enzyklopädie I-III* i Hegel: *Werke in zwanzig Bänden 8-10*, Frankfurt am Main 1970.
Hegel, G. W. F.: *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Frankfurt am Main & Berlin & 1972.
Hegel, G. W. F.: *Phänomenologie des Geistes, Werke in zwanzig Bänden 3*, Frankfurt am 1980.
Hegel, G. W. F.: *Vorlesungen über die Ästhetik I-III*, Werke in zwanzig Bänden 13-15, Frankfurt am Main 1977/1978/1978.
Heidegger, Martin: *Einführung in die Metaphysik*, Tübingen 1976.
Heidegger, Martin: *Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung*, Frankfurt am Main 1981.
Heidegger, Martin: *Identität und Differenz*, Pfullingen 1982.
Heidegger, Martin: *Kant und das Problem der Metaphysik*, Frankfurt am Main 1965.
Heidegger, Martin: *Sein und Zeit*, Tübingen 1979.
Heidegger, Martin: *Unterwegs zur Sprache*, Pfullingen 1982.
Heidegger, Martin: *Vorträge und Aufsätze*, Pfullingen 1978.
Hirdman, Yvonne: *At lägga livet till rätta – studier i svensk folkhemspolitik*, Stockholm 1990.
Historisches Wörterbuch der Philosophie, Stuttgart 1971-.
Hobbes, Thomas: *De Cive or The Citizen*, New York 1949.
Hobbes, Thomas: *The Elements of Law. Natural & Politic*, London 1984.
Hobbes, Thomas: *Leviathan*, Middlesex 1979.
Howard, John: *The State of the Prisons*, London 1929.
Hume, David: *Enquiries Concerning Human Understanding and Concerning the Principles of Morals*, Oxford 1992.
Hume, David: *A Treatise of Human Nature*, Oxford 1978.
Hunt, Alan; Wickham, Gary: *Foucault and Law. Towards a Sociology of Law as Governance*, London 1994.
Husserl, Edmund: *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendentale Phänomenologie*, Hamburg 1977.
Hyllested, Hans; Guttormsen, Niels; Smærup Sørensen, Jens: *SPOR. Til billedet og poesien*, Viborg 1990.
Høeg, Peter: *De måske egnede*, København 1993.

Irnerius: *Summa Codicis des Irnerius. Herausgegeben von Herrman Fitting*, Berlin 1894.

Iuul, Stig (udg.): *Kong Christian den Femtes Danske Lov af 15. april 1683*, København 1949.

Jarvad, Ib Martin: *Ret og stat*, København 1993.

Jauß, Hans Robert: *Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik*, München 1977.

Jolowicz, H.E; Nicholas, Barry: *Historical Introduction to the Study of Roman Law*, Cabridge, London, New York & Melbourne 1972.

Joyce, James: *Finnegans Wake*, London 1982.

Justi, Johann Heinrich Gottlobs von: *Die Grundfeste zu der Macht und Glückseeligkeit der Staaten; oder ausführliche Vorstellung der gesammten Policey-Wissenschaft*, Königsberg & Leipzig 1760-61.

Justi, Johann Heinrich Gottlobs von: *Staatswirtschaft oder systematische Abhandlung aller Oeconomischen und Cameralwissenschaften die zur Regierung eines Landes erfodert werden*, Leipzig 1755.

Jørgensen: Poul Johs.: *Dansk Retshistorie. Retskildernes og Forfatningsrettens Historie indtil sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede*, København 1940.

Justinian: *The Digest of Justinian, Vol. I*, Pennsylvania 1985.

Kafka, Franz: *Der Prozeß*, Hamburg 1983.

Kafka, Franz: *Sämtliche Erzählungen*, Frankfurt am Main und Hamburg 1970.

Kafka, Franz: *Das Schloß*, Hamburg 1983.

Kant, Immanuel: *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*, i *Werkausgabe Band XII*, Frankfurt am Main 1978, pp. 399-690.

Kant, Immanuel: *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?*, i *Werkausgabe Band XI*, Frankfurt am Main 1978, pp. 51-60.

Kant, Immanuel: *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht*, i *Werkausgabe Band XI*, Frankfurt am Main 1978, pp. 31-50.

Kant, Immanuel: *Kritik der praktischen Vernunft*, i *Werkausgabe Band VII*, Frankfurt am Main 1978, pp. 105-302.

Kant, Immanuel: *Kritik der reinen Vernunft I-II, Werkausgabe Band III-IV*, Frankfurt am Main 1976.

Kant, Immanuel: *Kritik der Urteilskraft* i *Werkausgabe Band X*, Frankfurt am Main 1978.

Kant, Immanuel: *Die Metaphysik der Sitten* i *Werkausgabe Band VII*, Frankfurt am Main 1978, pp. 309-634,

Kant, Immanuel: *Der Streit der Fakultäten* i *Werkausgabe Band XII*, Frankfurt am Main 1978, pp. 265–393.

Kant, Immanuel: *Über Pädagogik*, i *Werkausgabe Band XII*, Frankfurt am Main 1978, pp. 695-761.

Kant, Immanuel: *Welches sind die wirklichen Fortschritte die die Metaphysik seit Leibnizens und Wolffs Zeiten in Deutschland gemacht hat?, Über die von der königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin für das Jahr 1791 ausgesetzte Preisfrage* i *Werkausgabe Band VI*, Frankfurt am Main 1978, pp. 583-676.

Kant, Immanuel: *Zum ewigen Frieden* i *Werkausgabe Band XI*, Frankfurt am Main 1978, pp. 191-251.

Kantorowicz, Ernst H.: *The King's Two Bodies*, Princeton 1957.

Kelsen, Hans: *General Theory of Norms*, New York 1991.

Kelsen, Hans: *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts*, Tübingen 1928.

Kelstrup, Anders: *Galskab, psykiatri, galebevægelse – en skitse af galskabens og psykiatriens historie*, København 1983.
Kemp, Peter: *Sprogets dimensioner*, København 1972.
Kern, Fritz: *Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im früheren Mittelalter. Zur Entwicklungsgeschichte der Monarchie*, Darmstadt 1973.
Kern, Fritz: *Kingship and Law in the Middle Ages*, Oxford 1968.
Kirkeby, Per: *Naturhistorie*, København 1984.
Koselleck, Reinhart: *Kritik und Krise*, Frankfurt am Main 1973.
Kripke, Saul: *Wittgenstein on Rules and Private Language*, Cambridge, Massachusetts 1982.
Kunkel, Wolfgang: *Römische Rechtsgeschichte*, Weimar 1964.
Ladurie, Emmanuel Le Roy: *L'État royal*, Paris 1987.
Ladurie, Emmanuel Le Roy: *L'Ancien Régime*, Paris 1991.
Lautmann, Rüdiger: *Wert und Norm. Begriffsanalysen für die Soziologie*, Köln und Opladen 1969.
Locke, John: *Two Treatises of Government*, Cambridge 1965.
Luhmann, Niklas: *Legitimation durch Verfahren*, Frankfurt am Main 1983.
Luhmann, Niklas: *Ausdifferenzierung des Rechts. Beiträge zur Rechtssoziologie und Rechtstheorie*, Frankfurt am Main 1981.
Luhmann, Niklas: *Macht*, Stuttgart 1975.
Luhmann, Niklas: *Das Recht der Gesellschaft*, Frankfurt am Main 1993.
Luhmann, Niklas: *Rechtssoziologie*, Opladen 1983.
Luhmann, Niklas: *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft Band 3*, Frankfurt am Main 1989.
Machiavelli, Niccolo: *The Prince*, New York & London 1977.
Madsen, Svend Åge: *Af sporet er du kommet*, Åbyhøj 1985.
Mager, Wolfgang: *Zur Entstehung des modernen Staatsbegriffs*, Mainz 1968.
Mann, Thomas: *Der Zauberberg*, Frankfurt am Main 1974.
Markussen, Ingrid: *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor Egen Nytte". Pietistiske og kameralistiske ideer bag fremvæksten af en offentlig skole i landdistrikterne i 1700-tallet*, Odense 1995.
Mayhew, Henry; Binny, John: *The Criminal Prisons of London and Scenes of Prison Life*, London 1862.
Meinecke, Friedrich: *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte*, München & Wien 1976.
Mitteis, Heinrich: *Der Staat des Hohen Mittelalters. Grundlinien einer vergleichenden Verfassungsgeschichte des Lehnszeitalters*, Weimar 1962.
Mommsen, Theodor: *Abriss des römischen Staatsrechts*, Darmstadt 1974.
Montesquieu, Charles: *De l'esprit des lois*, Paris 1979.
Muchembled, Robert: *Die Erfindung des modernen Menschen. Gefühlsdifferenzierung und kollektive Verhaltensweisen im Zeitalter des Absolutismus*, Reinbeck bei Hamburg 1990.
Musil, Robert: *Der Mann ohne Eigenschafren, Gesammelte Werke I*, Reinbek bei Hamburg 1978.
Nicolas, Barry: *An Introduction to Roman Law*, Oxford 1977.
Nietzsche, Friedrich: *Die Geburt der Tragödie*, i *Werke I*, Frankfurt am Main & Berlin & Wien 1979, pp. 9-134.
Nietzsche, Friedrich: *Unzeitgemäße Betrachtungen* i Nietzsche: *Werke I*, Frankfurt am Main & Berlin & Wien, pp. 135-433.

Nietzsche, Friedrich: *Menschliches, Allzumenschliches* i Nietzsche, Friedrich: *Werke I,* Frankfurt am Main & Berlin & Wien 1979, pp. 435–663.
Nietzsche, Friedrich: *Morgenröte. Gedanken über die moralischen Vorurteile* i Nietzsche, Friedrich: *Werke I,* Frankfurt am Main & Berlin & Wien 1979, pp. 1009–1279.
Nietzsche, Friedrich: *Jenseits von Gut und Böse* i Nietzsche, Friedrich: *Werke II,* Frankfurt am Main & Berlin & Wien 1979, pp. 563–759.
Nietzsche, Friedrich: *Zur Genealogie der Moral* i Nietzsche, Friedrich: *Werke III,* Frankfurt am Main & Berlin & Wien 1979, pp. 761–900.
Nonet, Philippe: *Administrative Justice,* New York 1969.
Olsen, Gunnar: *Træhesten, hundehullet og den spanske kappe,* København 1960.
Ordbog over det danske sprog, København 1954.
Pears, David: *The False Prison. A Study of the Development of Wittgenstein's Philosophy. Volume II,* Oxford 1988.
Petersen, Johannes: *Israel III-IV,* København 1934.
Piaget, Jean: *Introduction à L'epistémologie génétique,* Paris 1950.
Piaget, Jean: *Le structuralisme,* Paris 1974.
Platon: *Phaidros. Parmenides. Briefe,* Darmstadt 1983.
Platon: *Der Staat, Darmstadt 1971.*
Platon: *The Statesman,* i *Plato In Twelve Volumes VIII,* Cambridge and London 1975, pp. 5-195.
Poggi, Gianfranco: *The Development of the Modern State,* Stanford 1978.
Quine, W. V.: *From a Logical Point of View,* Cambridge Massachusetts & London 1980.
Quine, W. V.: *Ontological Relativity & Other Essays,* New York 1969.
Quine, W. V.: *Word and Object,* Cambridge, Massachusetts, 1960.
Raffnsøe, Sverre: *Filosoflsk æstetik. Jagten på den svigefulde sandhed fra Baumgarten og Kant til Heidegger og Adorno,* København 1996.
Raffnsøe, Sverre: *Moralens evindelige genkomst,* København 2001.
Rawls, John: *A Theory of Justice,* Oxford 1992.
Renaut, Alain; Sosoe, Lukas: *Philosophie du droit,* Paris 1991.
Ricœur, Paul: *De l'interprétation. Essai sur Freud,* Paris 1965.
Riedel, Manfred: *Urteilskraft und Vernunft. Kants ursprüngliche Fragestellung,* Frankfurt am Main 1989.
Riedel, Manfred: *Metaphysik und Metapolitik,* Frankfurt am Main 1975.
Ritter, Joachim: *Metaphysik und Politik,* Frankfurt am Main 1969.
Rorty, Richard (ed.): *The Linguistic Turn,* Chicago & London 1975.
Rosen, George: *From Medical Police to Social Medicine. Essays on the History of Health Care,* New York 1974.
Rosenstock-Huessy, Eugen: *Die europäischen Revolutionen und der Charakter der Nationen,* Zürich & Wien 1951.
Ross, Alf: *Om ret og retfærdighed,* København 1966.
Rousseau, Jean-Jacques: *Du contrat social – écrits politiques* i *Œuvres complètes,* Paris 1964.
Rousseau, Jean-Jacques: *Emile,* Paris 1972.
Roussel, Raymond: *Comment j'ai écrit certains de mes Livres,* Paris 1979.
Rusche, Georg; Kirchheimer, Otto: *Punishment and Social Structure,* New York 1939.
Ryle, Gilbert: *The Concept of Mind,* Harmondsworth, Middlesex 1966.
Sade, Donatien-Alphonse-François de: *Justine ou les malheurs de la vertu,* Paris 1961.
Schmidt, Lars-Henrik: *Den sociale excorsisme,* Århus 1987.
Schmidt, Lars-Henrik: *Viljen til orden,* Århus 1988.

Schmidt, Lars-Henrik; Kristensen, Jens Erik: *Lys, Luft og renlighed. Den moderne socialhygiejnes fødsel*, Århus 1986.

Schmitt, Carl: *Der Nomos der Erde im Völkerrecht des Jus Publicum Europaeum*, Köln 1950.

See, Klaus von: *Altnordische Rechtswörter. Philologische Studien zur Rechtsauffassung und Rechtsgesinnung der Germanen*, Tübingen 1964.

Sennett, Richard: *The Fall of Public Man*, Cambridge 1976.

Skautrup, Peter (udg.): *Den jyske lov*, København 1941.

Skinner, Quentin: *The Foundations of Modern Political Thought Vol 1–2*, Cambridge 1980.

Sofokles: *Ødipus*, København 1969.

Sollers, Philippe: *L'écriture et l'expérience des limites*, Paris 1968.

Sollers, Philippe: *Vision à New York*, Paris 1981.

Soubie, Raymond (ed.): *Santé 2010. Equité et efficacité du système*, Paris 1993.

Soubie, Raymond (ed.): *Santé 2010. Santé, maladies et technologies*, Paris 1993.

Spinoza, Baruch de: *Ethica*, Paris 1977.

Stein, Peter: *Regulae Juris. From Juristic Rules to Legal Maxims*, Edinburgh 1966.

Sundby, Nils Kristian: *Om normer*, Oslo 1974.

Tamm, Ditlev (udg.): *Danske og Norske Lov i 300 år*, Viborg 1983.

Teubner, Günther (Hrsgbr.): *Dilemmas of Law in the Welfare State*, Berlin & New York 1986.

Tierney, Brian: *The Crisis of Church & State 1050-1300*, Englewood Cliffs, New Jersey 1964.

Tönnies, Ferdinand: *Gemeinschaft und Gesellschaft*, Darmstadt 1979.

Trésor de la langue française: dictionnaire de la langue du XIV et du XXe siècle (1789-1960), Paris 1971-1994.

Vanderlinden, Jacques: *Le concept de code en Europe occidentale du XIIe au XIXe siècle*, Bruxelles 1967.

Veyne, Paul: *Comment on écrit l'histoire. Essais d'épistémologie*, Paris 1971.

Vinogradoff, Paul: *Roman Law in Medieval Europe*, Cambridge & New York 1968.

Waldenfels, Bernhard: *In den Netzen der Lehenswelt*, Frankfurt am Main 1985.

Weber, Max: *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen 1972.

Weinacht, Paul-Ludwig: *Staat. Studien zur Bedeutungsgeschichte des Wortes von den Anfängen bis ins 19. Jahrhundert*, Berlin 1968.

Weischedel, Wilhelm: *Der Gott der Philosophen. Grundlegung einer Philosophischen Theologie im Zeitalter des Nihilismus. Band 1–2*, München 1971.

Wheare, K. C.: *Modern Constitutions*, London 1964,

Wittgenstein, Ludwig: *Philosophische Untersuchungen, Schriften 1*, Frankfurt am Main 1980.

Wittgenstein, Ludwig: *Bemerkungen über die Grundlagen der Mathematik, Schriften 6*, Frankfurt am Main 1974.

Wolf, Erik: *Griechisches Rechtsdenken I*, Frankfurt am Main 1950.

Wright, Crispin: *Wittgenstein on the Foundations of Mathematics*, London 1980.

Wyduckel, Dieter: *Ius Publicum. Grundlagen und Entwicklung des Öffentlichen Rechts und der deutschen Staatsrechtswissenschaft*, Berlin 1984.

Ørberg, Paul G.: *Jeg saa det ske! Øjenvidner til Danmarks historie fra blodbadet i Stockholm til stormen paa Dybbøl*, København 1959.

8 ØVRIGE ARTIKLER

Adorno, Theodor W.: "Der Essay als Form" i Adorno: *Noten zur Literatur I*, Frankfurt am Main 1981, pp. 9-33.

Astier, Pierre-A.G.: "La Crise du roman français et le nouveau réalisme" i Ouellet, Réal (ed.): *Les critiques de notre temps et LE NOUVEAU ROMAN*, Paris 1972, pp. 35-37.

Barry, Norman: "The State" i *Revue Internationale de Philosophie Vol. 4 N_0 179*, Bruxelles 1991, pp. 380–96.

Benhabib, Sheyle: "Autonomy, Modernity, and Community. Communitarianism and Critical Social Theory in Dialogue" i Honneth, Axel (Hg.): *Zwischenbetrachtungen im Prozeß der Aufklärung. Jürgen Habermas zum 60. Geburtstag*, Frankfurt am Main, pp. 373–94.

Benhabib, Sheyle: "Models of Public Space: Hannah Arendt, The Liberal Tradition, and Jürgen Habermas" i Calhoun, Craig (ed.): *Habermas and the Public Sphere*, Massachusetts 1992, pp. 73–98.

Benjamin, Walter: "Über den Begriff der Geschichte" i Benjamin, Walter: *Gesammelte Schriften Band I.2*, Frankfurt am Main 1980, pp. 693–703.

Diamond, Cora: "Rules: Looking in the Right Place" i Diamond, Cora: *Realistic Spirit: Wittgenstein, Philosophy, And The Mind*, Cambridge, Massachusetts 1995.

Dummett, Michael: "The Significance of Quine's Indeterminacy Thesis" i Dummett, Michael: *Truth and Other Enigmas*, London 1978, pp. 375-419.

Dummett, Michael: "The Philosophical Basis of Intuitionistic Logic" Dummett, Michael: *Truth and Other Enigmas*, London 1978, pp. 215-47.

Dyremose, Henning: "Markedsorienterede løsninger i praktisk politik" i Brydensholt Hans Henrik (red.): *Brugeren viser vej. Markedsorientering i det offentlige på godt og ondt*, Frederikshavn 1993, pp. 99–107.

Eliassen, Knut Ove: "Trekk av smaksbegrepets historie fra Gracian til Kant" i Eliassen,Knut Ove,; Eriksen, Tore: *Smag, sansning, civilisation*, Århus 1990, 18-38.

Fink, Hans: "Om metafysik og metafysikkritik" I Schmidt, Lars-Henrik: *Metafysik og excorsisme*, Århus 1988.

Fraser, Nancy: "Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy" i Calhoun, Craig (ed.): *Habermas and the Public Sphere*, Massachusetts 1992, pp. 109–42.

Gablentz, Otto Heinrich von der: "Macht, Gestaltung und Recht. Die drei Wurzeln des politischen Denkens" i Hofmann, Hans Hubert (Hrsgbr.): *Die Entstehung des modernen souveränen Staates*, Køln 1967, pp. 52–72.

Goyard-Fabre, Simone: "Y a-t-il une crise de la souveraineté?" i *Revue International de Philosophie Vol. 4 N_0 179*, Bruxelles 1991, pp. 459–95.

Habermas, Jürgen: "Further Reflections on the Public Sphere" & "Concluding Remarks" i Calhoun, Craig (ed.): *Habermas and the Public Sphere*, Massachusetts 1992, pp. 421–61 & 463–79.

Heidegger, Martin: "Hegels Begriff der Erfahrung" i Heidegger, Martin: *Holzwege*, Frankfurt am Main 1980, pp. 111-204.

Heidegger, Martin: "Der Ursprung des Kunstwerkes" i Heidegger, Martin: *Holzwege*, Frankfurt am Main 1980, pp. 1–72.

Jensen, Uffe Juul; Højrup, Thomas: "Den suveræne stats krav til borgerne – og borgernes krav til staten" i Brydensholt, Hans Henrik (red.): *Brugeren viser vej. Markedsorientering i det offentlige på godt og ondt*, Frederikshavn 1993, pp. 19–47.

Jørgensen, Dorthe: "Spor af en erfaringsontologi" i Eriksen, Jørgensen; Stounbjerg (red.): *Tankestreger. Essays om Walter Benjamin*, Århus 1989, pp. 29-44.

Julliard, Jacques: "Gouverner: les principes et la pratique" i *Le débat N_0 38*, Paris 1986, pp. 92–100.

Kant, Immanuel: "Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?" i Kant, Immanuel: *Werkausgabe Band XI*, pp. 53–61.

Koselleck, Reinhart: "Über die Verfügbarkeit der Geschichte" i Koselleck, Reinhart *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt am Main 1979, pp. 260–77.

Koselleck, Reinhart: " 'Neuzeit'. Zur Semantik moderner Bewegungsbegriffe" i Koselleck, Reinhart: *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt am Main 1979, pp. 300–49.

Kripke, Saul A.: "Wittgenstein on Rules and Private Language" i Block, Irving (ed.): *Perspectives on the Philosophy of Wittgenstein*, pp. 238-312.

Kristensen, Jens Erik; Schmidt, Lars-Henrik: "De rene formers klarhed" i Kristensen Jens Erik (red.): *UNDR. Nyt nordisk forum, nr. 59*, vol, 23 nr. 4, Århus 1989, pp. 30-45.

Lauridsen, John T.: "Fra udstødte til anbragte. Marginalgrupperne i Danmark 1536–1950" i Eriksen, Sidsel; Ingesman, Per; Melchiorsen, Mogens; Pedersen; John: *Socialhistorie og Samfundsforandring. Forlaget Historia 3*, Århus 1984, pp. 79–115.

Lindhardt, Jan: "Machiavelli og moderniteten" i Ehlers, Anton: *Magtens tænker. Om Machiavelli og statskunst fra renæssance til nutid*, Viborg 1992, pp. 11-24.

Lloyd, Howell: "Sovereignty: Bodin, Hobbes, Rousseau" i *Revue Internationale de Philosophie Vol. 4 N_0 179*, Bruxelles 1991, pp. 353–79.

Luhmann, Niklas: "Die Codierung des Rechtssystems" i *Rechtstheorie Vol. 17*, Berlin 1986, pp. 171–203.

Malcolm, Norman: "Following a Rule" i Malcolm, Norman: *Nothing is Hidden. Wittgensteins Criticism of his Early Thoughts*, Oxford 1986.

Quine, W. V.: "Ontological Relativity" i Quine, W. V. : *Ontological Relativity & other essays*, New York 1969.

Raffnsøe, Sverre: "Kunst og subjekt" i Olesen, Anne Marie, Wiberg, Merete, Andersen Lise Fuur (red): *Filosofisk æstetik & metafor og tænkning. Philosophia årg. 21, nr. 3–4*, Århus 1992, pp. 11–41.

Raffnsøe, Sverre: "Omkring Derridas 'æstetik' " i Holmen, Jens-Jørn (red.): *Filosofisk æstetik*, Århus 1984, pp. 73–102.

Raffnsøe, Sverre; Pedersen, Ove K.: "Konflikt og Samhørighed. Demokratiske transformationer" i Raffnsøe, Morten; Andersen, Lise F. (red..): *Hvad er demokrati? Philosophia Årg. 23, nr. 2-4*, Århus 1993, pp. 85–121.

Sackur, Ernst: "The Influence of the Cluniac Movement" i Williams, Schafer (ed.): *The Gregorian Epoch. Reformation, Revolution, Reaction?*, Boston 1964, pp. 13—18.

Schmidt, Lars-Henrik: "Machiavelli og kunsten at styre" i Ehlers, Anton: *Magtens tænker. Om Machiavelli og statskunst fra renæssance til nutid*, Viborg 1992, pp. 86-98.

Schmidt, Lars-Henrik: "Mod det aftalte samfund – Prolegomena" i *Grus 39*, Ålborg 1992.

Sollers, Philippe: "Logique de la fiction" i *Tel Quel, Automne 1963*, Paris 1963, pp. 3-29.

Sørensen, Jens Smærup: "Jeg beder dig. Novelle" i Hyllested, Hans; Guttormsen, Niels; Sørensen, Jens Smærup: *Spor. Til billedet og poesien,* Viborg 1990, pp. 109-114.

Stjernfelt, Frederik: "Fra formalisme til formlære" i Kristensen, Jens Erik (red.): *UNDR. Nyt nordisk forum, nr. 59,* vol, 23 nr. 4, Århus 1989, pp. 66-75.

Taylor, Charles: "To Follow a Rule..." i Calhoun, Craig; LiPnma, Edward; Postone, Moishe (eds.): *Bourdieu. Critical Perspectives,* Cambridge 1993.

Taylor, Charles: "Inwardness and the Culture of Modernity" i Honneth, Axel (Hg.): *Zwischenbetrachtungen im Prozeß der Aufklärung. Jürgen Habermas zum 60. Geburtstag,* Frankfurt am Main, pp. 601–623.

Thomsen, Søren Ulrik: "Farvel til det blå rum" i Thomsen, Søren Ulrik: *En dans på gloser,* København 1996.

Ullman, Walter: "The Papacy as an Institution of Government in the Middle Ages" i Ullman, Walter: *The Papacy and Political Ideas in the Middle Ages,* London 1976, pp. 78–101.

Wolf, Armin: "Die Gesetzgebnng der entstehenden Territorialstaaten" i Coing, Helmut (Hrsg.): *Handbuch der Quellen und Literatur der neuren europäischen Privatrechtsgeschichte,* München 1973, pp. 517-800.

Selektivt emneregister

Begivenhed : **I** · 19-21, 66, 17-31, 141-43, 166-67 ; **II** · 13-16, 111-14 ; **III** · 15-16, 179-182.
Erfaring : I · 65, 83, 126-35, 142 ; II · 143, 179 ; III · 280-81.
Fællesskab og socialitet : **I** · 16-19, 157-62 ; **II** · 27-29, 37, 88, 93, 129-30, 142, 161, 167-68, 175-76 ; **III** · 134, 141-43, 148-54, 159.
Konfliktualitet : I · 26 ; II · 82, 101-03 ; III · 267.
Krop : II · 91 ; III · 39-45.
Moralitet : II · 133-39, 164 ; **III** · 115, 159-60.
Natur : I · 125, 133-35, 155 ; **II** · 29, 101-03, 177-80, 188-89 ; III · 278-80, 282-83.
Norm : I · 118, 121 ; II · 274-75 ; **III** · 119-120, 132-56, 169, 171-72.
Normalisering : I · 121 ; III · 280.
Normativitet : **I** · 118-25, 166 ; **II** · 19-20, 136, 206 ; III · 47-53, 113-42, 147-55.
Normering : I · 19-20, 118-19, 121 ; **III** · 47-53, 116-17, 135, 161-64, 171.
Offentlighed : I · 26, 157-61 ; II · 76-80, 174-75, 185 ; **III** · 120, 126-31, 158-62, 165-69.
Oplysning : **III** · 162-67.
Refleksivitet : I · 14, 31-33, 40, 128.
Samvittighed : **III** · 15-20, 163.
Sandhed : **I** · 26-27, 79, 144, 155-57, 163-88, 196-97, 200-20 ; **II** · 214-18, 227-30 ; **III** · 98, 120, 129-31, 155-56, 187, 201-03, 209, 231, 243-44.
Stat : II · 28, 83, 84, 219 ; III · 123-25, 187, 219, 228-31, 258-65, 274-75, 279, 283.
Suverænitet : **I** · 26 ; II · 29, 94-101, 187-88 ; III · 125, 159, 257-58, 279, 281.
Tragik : I · 26, 173-74, 187-88 ; II · 109-10, 178-82 ; **III** · 98, 266-67.
Trods : II · 31, 208-14 ; III · 120, 168-74, 209-10, 250-53.
Uhjemlighed og uhygge : I · 26 ; II · 29-30, 102-10 ; **III** · 155.
Yderste dom : **I** · 26 ; **II** · 30, 34, 121, 176-82, 268-69, 275 ; **III** · 167.

FULDSTÆNDIG INDHOLDSFORTEGNELSE

BIND 1

7 FORORD TIL EN FORSKYDNING

11 1 Indgang
20 2 Adgang
36 3 Ansats
51 4 Indsats og afgang

57 INDLEDNING

61 I Den sociale udveksling

61 1 Dispositivet
78 2 Teknologihistorien
86 3 Diagrammet

95 II Dispositivhistoriens taksonomi

95 1 Lov, disciplin og sikkerhedsskabende foranstaltninger
108 2 Anklageret, sædvane, internering, overvågning, ledelsessrationalitet, økonomi og forhandling

117 III Domfældelsens regelmæssighed

126 IV Erfaringens historicitet

126 1 Erfaringens begivenhedsbevidsthed
133 2 Historiens genoptagelighed

137 DEL I · RETTEN OG DENS AFGØRELSE

141 Prolog: Pinestraffen

146 I Den gemene ret

146 1 Den retslige tvist
152 2 Retfærdighed som udligning
155 3 Ritens sandhed
157 4 Anklagerettens fællesskab
161 5 Den forudsatte gemenhed

163 II Den offentlige ret og uddifferentieringen af sandheden

163 1 En autoritativ sandhed
172 2 Den ødipale sandhedssøgen
176 3 En ny faktuel sandhed
183 4 Den autoritative undersøgelse

189 III Den offentlige enquete

189 1 Rettens øvrighed
201 2 Arcana imperii et repraesentatio
211 3 Enquetens selvstændiggørelse

221 NOTER

261 EMNEREGISTER

263 FULDSTÆNDIG INDHOLDSFORTEGNELSE

BIND 2

9 DEL II · LOVEN OG DENS OPDELING

13 Prolog: En almen lov

13 1 En samlende kodeks under kongen
16 2 Lovens symbolske normering

35 I Lovens renæssance

35 1 Sædvaneloven
40 2 Den gregorianske reform
52 3 Kongens lov

69 II Den foreliggende lov

69 1 Fra kompilation til kodifikation
76 2 Lovens repræsentative offentlighed
81 3 Statens kapitalisering af territoriet
86 4 Fra det gode samfundsliv til den (u)retmæssige magtudøvelse

90 III Lovens socialitet hos Hobbes

90 1 Lovens og suveræ nitetens konstitutivitet
96 2 Suveræ nitetens autorisering og undersåtternes subjektivering
101 3 Civilisation, natur, retur
103 4 Ekskurs: Det sociale som det fremmede. Nihilisme-erfaringen i lovens socialitet

111 IV Socialitetens subjudiciære opdeling

111 1 Institutionen, begivenheden, dispositivet: Interneringen i den store anstalt
122 2 Et ældre dispositiv og dets skelnen: forvisningen
129 3 Interneringens praktiske forkastelse
131 4 Den teoretiske erkendelse af galskaben
133 5 Moralitetens sensibilitet

140 V Interneringens retningslinier

140 1 Modsætningernes samtidighed:
Den forenende erfaring af en ufornuft

147 2 Ekskurs: Fornuft og ufornuft hos
Descartes, Derrida og Foucault

162 3 Den ufravigelige grænses rensede socialitet

169 4 Den rene foreiagte lovs semiologi

176 5 Grænsens yderste dom

183 VI Lovens uomgængelighed

183 1 Loven som absolutismens form

193 2 Loven som den aktuelle styreforms ramme:
Det repræsentative demokrati

197 3 Lovens prægning af den aktuelle magtkritik

200 4 Vanskeligheden ved at fremstille en alternativ metafysik

207 VII En anden magtkritik

207 1 Den radikalt kritiske diskurs

210 2 Krigen som fundament

220 3 Magt som fortrængning

224 4 Foucaults fortrængning

234 VIII Lovens status

234 1 Lovens transformation af domfældelsen

237 2 Lovens og regelens regelmæssighed ifølge Wittgenstein

261 IX Domfældelsen over loven

261 1 Formalismens domfældelse

269 2 En ny domfældelses transformation af loven

276 NOTER

357 EMNEREGISTER

359 FULDSTÆNDIG INDHOLDSFORTEGNELSE

BIND 3

11 DEL III · DISCIPLINEN OG DENS OVERVÅGNING

15 Prolog: Den uendeliggjorte dårlige samvittighed

21 I Disciplinens disparate herkomst

21 1 Armeen
25 2 Skolen
31 3 Produktionen

33 II Disciplinens karakteristika

33 1 Dispositivets niveau
38 2 Disciplinens formende teknologi
47 3 Disciplinens normering

54 III Overvågningens diagram: Benthams panoptikon

63 IV Disciplineringen af den almene anstalts lukkede rum

63 1 Disciplinens og internatets transformation
70 2 Klinikkens fødsel
86 3 Asylets fødsel
99 4 Fængslets fødsel

114 V Den allestedsnærværende disciplin

114 1 Samfundet som forbedringshus
121 2 Politiet
126 3 Det generaliserede tilsyn

132 VI Normens integration

132 1 Normen
141 2 Den sociale integration
144 3 Det særegnes specifikke og med-delelige forbundethed i en historicitet hos Kant

157 VII Opinionens yderste dom

168 VIII Disciplinens internalisering og indisciplinens eksternalisering

175 DEL IV · LEDELSESRATIONALITETEN OG DENS ØKONOMI

179 Prolog: Sikkerhedens begrænsning

179 1 Den hensysløse omsorg
189 2 Omsorgens reartikulation: sammenstykningen af ledelsesrationalitetens og økonomiens dispositiv

211 I Ledelsesrationalitetens efterrationalisering

211 1 Machiavelli og magtproblematikken
224 2 Fremkomsten af en statsræsonlitteratur

235 II Ledelsesrationalitetens forhistorie

235 1 Den antikke styring
239 2 Den tidlige pastorale ledelse
242 3 Den kristne pastorale

249 III Ledelsesrationalitetens udbredelse og udsondring

249 1 Pastoratets krise
253 2 Ledelsens tidsalder
258 3 Statens tilblivelse
264 4 Fra imperiets eskatologi til statens historicitet

268 IV Guvernementaliteten

268 1 Den diplomatiske europæiske balance
270 2 Politiets indre fred
276 3 Befolkningens fremtræden
281 4 Biopolitikken

285 NOTER

372 ENGLISH SUMMARY

372 1 The Current Social Bond
377 2 The Historical Differentiation
388 3 Point of Departure in Michel Foucault
395 4 The Dispositional Analysis
411 5 The Problematic of the Social

415 LITTERATURLISTE

415 1 Værker af Michel Foucault
416 2 Artikler af Michel Foucault
418 3 Aflyttede Foucault-forelæsninger og transskripter af disse
419 4 Interviews og samtaler med Michel Foucault
422 5 Værker der behandler Michel Foucaults forfatterskab
424 6 Artikler der behandler Michel Foucaults forfatterskab
428 7 Værker generelt
436 8 Øvrige artikler

439 EMNEREGISTER

441 FULDSTÆNDIG INDHOLDSFORTEGNELSE